kazconf
media conference

«ЖАҢА ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕУЛЕР – 2022»
халықаралық ғылыми конференцияның

МАТЕРИАЛДАР ЖИНАҒЫ

22-23 ақпан 2022

PROCEEDINGS

of the international scientific conference
«NEW SCIENTIFIC RESEARCH – 2022»
22-23 february 2022

СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ

международной научной конференции
«НОВЫЕ НАУЧНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ – 2022»
22-23 февраля 2022

Түркістан, 2022

ӘОЖ 001
КБЖ 72
Ж 28

Редакция алқасы:
А.А. Амангелдиев, Н.Б. Сейсенбек, Н.А. Еламанов

Редакционная коллегия:
А.А. Амангелдиев, Н.Б. Сейсенбек, Н.А. Еламанов

Editorial team:
A.A. Amangeldiyev, N.B. Seisenbek, N.A. Yelamanov

Ж 28 Жаңа ғылыми зерттеулер – 2022: халықаралық ғылыми конф. мат. = Новые научные исследования – 2022: Сб. материалов межд. науч. конф. = Proceeding sinternational scientific conference: New scientific research – 2022. – Түркістан: «Bilim Innovations Group» ғылыми-зерттеу орталығы, 2022. – 407 б. – қазақша, орысша, ағылшынша.

ISBN 978-601-08-1950-4

Жинаққа білім алушылардың, ғалымдардың, зерттеушілердің және мектеп мұғалімдерінің қазіргі ғылым мен білім саласындағы өзекті мәселелері бойынша баяндамалары енгізілген.

В сборник включены доклады обучающихся, ученых, исследователей и учителей школ по актуальным проблемам современной науки и образования.

The proceedings includes reports of students, scientists, researchers and school teachers on topical issues of modern science and education.

ӘОЖ 001
КБЖ 72

ISBN 978-601-08-1950-4

© «Bilim Innovations Group» ҒЗО, 2022

ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР

ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ

HUMANITIES

ҒТАМР 16.21.07

ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ШЫҒУ АРНАЛАРЫНЫҢ АНТОНИМДЕР МЕН МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРГЕ ҚАТЫСЫ

Б.К. Абралиева, Е. Әмірбек
Мирас университеті, Шымкент қ

Мақалада фразалық тіркестер, фразеологизмдер мен этимология туралы айтыла отырып, тілдегі мағынасы күрделі сөз тіркестерін, бір тілдегі фразеологизм байлықтарының тұтас жиынтығын тексеретін тіл білімінің саласын білдіретіндігі, еркін антонимдік сөздермен фразеологиялық антонимдерді қалыптастыру әдісі, фразеологиялық антонимдерде, тұрақты тіркестердің басқа түрлеріндегідей, бірнеше сөздердің тіркесі тәуелсіз семантикалық бөліктерге бөлінбейді, сөйлеуде өзінің позициясын бұзбай тұтас түрде қолданылатындығы қарастырылған.

Түйін сөздер: фразалық тіркестер, фразеологизмдер, сөз тіркесі, сөйлем, лингвистика, антоним, лексикалық мағына, полисемия, мақал-мәтелдер, тұрақты тіркестер.

Фразалардың келесі қасиеті – тұрақтылық. Сөйлемде екі түрлі тұрақты болады: 1) салыстырмалы тұрақтылық. Жалпы фраза өзгергіштікпен сипатталады (басы) төбесі (аспан) аспан (жетістік). Олар пайдалану процесінде морфологиялық өзгерістерге ұшырайды; 2) сөз тіркесінің тұрақтылығы. Фразаның құрамы ешқандай өзгеріске ұшырамайды.

Фразеология термині екі түрлі мағынада қолданылады. Тілдегі мағынасы күрделі сөз тіркестерін, бір тілдегі фразеологизм байлықтарының тұтас жиынтығын тексеретін тіл білімінің саласын білдіреді. Алайда, бұл салада шешілмеген даулар әлі де көп.

Фразеологиялық бірліктердің тәуелсіз лингвистикалық сала екенін көрсететін 3 түрлі белгі бар:

1) дайындық белгісі;
2) мағынаның тұтастығы;
3) сөз тіркесінің анықтығы.

Біздің негізгі проблемамыз – фразеологиялық антонимдер. Тұрақты тіркестер мағынасына қарама-қарсы және мағынасына қарама-қарсы қолданылады. Мұндай қолдану фразеологиялық тіркестер сияқты фразеологиялық антонимдер түрінде қолданылады. Бұл белгі еркін өрнектермен салыстырғанда айқынырақ.

Еркін сөз тіркестерінен айырмашылығы, фразеологиялық тіркестерде ешқандай құбылыс жоқ, яғни сөйлеушінің ойыны еркін түрде берілмейді, бірақ тілде қалыптасқан сөз тіркестерін қолдана отырып. Мысалы: ауырдың астымен, жеңілдің үстімен (ауыртпалықсыз және қиындықсыз өмір сүру). Ащы тер (Ащы тері жерге төгіледі.)Олар сөйлемде қолданылған кезде дайын түрінде қолданылады, ешқандай азғыруға ұшырамайтын материал ретінде қызмет етеді.

Еркін антонимдік сөздермен фразеологиялық антонимдерді қалыптастыру әдісі де екі бөлек. Мысалы: егер бос антонимдер қолданылса (жоғары-төмен, ыстық-суық), онда фразеологиялық антонимдерді қолдану үшін бір-біріне қарама-қарсы мағынаны білдіретін сөз тіркесін табу керек. Мысалы: қамығу (түсу, көңілсіздік). Оған қарама-қарсы «жігерлену» (серпіліс, күштің пайда болуы) болып табылады. Еркін антонимді жеке сөздердің лексикалық мағынасына байланысты сөздерде қолдануға болады, ал фразеологиялық антонимдерде жалпы фразаның тек бір лексикалық мағынасын анықтауға және екінші, фразеологиялық фразаны қарама-қарсы мағынада қолдануға болады. Мысалы: күдік қараңғыланды (бұдан әрі күмәнданды). Күдіктің бұлты емдеу (скептицизм) – бұл көптен бері көңілсіздікке бағытталған күдік бұлты, сауығып, үміт пайда болды. Сонымен қатар, сөз тіркесінде сөздер сөзбе-сөз мағынада қолданылады, егер шындық болмыспен тікелей байланысты болса, фразалық сөздер әрқашан контекстке сәйкес келеді, бағынады.

Фразеологиялық антонимдерде, тұрақты тіркестердің басқа түрлеріндегідей, бірнеше сөздердің тіркесі тәуелсіз семантикалық бөліктерге бөлінбейді, сөйлеуде өзінің позициясын бұзбай тұтас түрде қолданылады. Мысалы: жартастағы құлату (арандату). Ұстамасы жоқ жарақаттайды.

Құрылым тұрғысынан қаншалықты күрделі болса да, сөйлем ішінде әрқайсысы жеке сөздермен бірдей байланысады. Фразеологизмдер арасында бір-біріне ауысатын байланыстар бар, яғни кейбір фразеологизмдер екі сөзбен біріктірілген сөздерге айналады. Мысал: өлу-жоғалу (махаббат), өлу-жоғалу (жек көру, ұру).

Фразеологизмнің екінші ерекшелігі – мағынаның тұтастығы. Фразеологизмдерді қолдану мағынаның тұтастығына тікелей байланысты. Барлық фразеологиялық бірліктердің өзіндік мағынасы бар. Бұл мән тұрақты өрнектерді құрастырушылардың мағынасына сәйкес келмейді. Олар өз бетінше өмір сүреді. Мысалы: Олар жерде жеті қоян тапқандай (қуаныңыз). Композициядағы төрт сөздің ешқайсысына араласпай, бірақ бұл төрт сөз жұпта пайда болады. Фразеологизмдер тек бірлік ретінде ғана емес, сонымен бірге мағынасы бойынша бірлік ретінде де қолданылады.

Фразеологиялық бірліктердің антонимдік қолдануында бірінші фразаға қарсы мағынадағы фразаның мағынасы тұтастықтың бір заңына бағынуы керек. Мысалы:

1. ине жіптен жаңа өткен (су жаңа киім). Досекиннің өзі, ештеңе болмағандай, жаңа сәнді костюмді алып тастады.

2. осы сәтте қырық жамылғы (тозған киім) алыстан ән естігенде, Есбикенің қызы қырық жамылғы жапқышы бар ескі көйлектің етегін жауып,

жылап жіберді. Мұнда біз бір-біріне қарама-қарсы мағынада екі тұрақты сөз тіркесі туралы айтып отырмыз, яғни. антонимдік қолдануда.

Фразеологизмдер әрқашан мағынасында әр түрлі болады және сөзбен балама қарым-қатынаста емес, жанама қатынастарда болады. Зерттеушілер қазіргі сөз бен еркін фразаның мағыналарынан-лексикалық мағынаны, ал жанама қатынастардағы тұрақты фразаның мағынасы фразеологиялық мағынаны ажыратады. Сонымен қатар, біреу аузын қап деп айтса, ал біреу аузын ойласа, оң-теріс көзқарас пайда болады. Демек, фразеологиялық бірліктердің антонимдік қозғалысында екі нәрсе бірге өмір сүреді: біріншісі эмоцияларды білдіреді, екіншісі – оң-теріс. Мысалы: бота көз, жылан көз.

Кейде тұрақты өрнектердің құрамына бір сөздің әртүрлі формалары кіреді. Мысалы: 1. ұйқы (ұйқылық) көзге жасырылды, ал кеданың түбінде бозторғайлар қонып, сол сияқты аяғының астына түсіп кетті. Көзі шайдай ашылу. Ауызекі сөйлеу мақал-мәтелдерді еске салады фразеологизмдер.

Мақал-мәтелдер негізінен екі бөліктен тұрады, алдыңғы бөліктер іс-әрекеттің жай-күйі туралы айтады, сонымен қатар бұл пікірлер жалпыланады және жалпыланады. Фразеологизмдер сияқты, мақал-мәтелдер орнықты, күшті болады. Полисемия (полисемия) және омонимия құбылыстары әдетте жеке сөздердің айналасында айқын байқалады. Полисемия құбылысы әртүрлі фразеологиялық тіркестер арасында байқалады. Полисемикалық фразеологизмдердің арасында лексикадағыдай полисемия жиі кездеседі. Фразеологиялық фраза шеңберіндегі полисемияның өзі бір мәнді құбылыс емес. Яғни белгілі бір сөйлемге тән полисемия әртүрлі жолдармен жасалады. Олардың бірі – туған нәрсе, екіншісі – туылған нәрсе.

Қазақ тіліндегі фразеологизмдерді сөзжасам түріне байланысты төрт топқа бөлуге болады. Бұл етістіктің мағынасы, сыни мағынасы, пәндік мағынасы, адвербінің мағынасы бар фразеологизмдер.

Фразеологиялық бірліктердің пайда болуына байланысты фразеологиялық бірліктердің екі түрлі пікірі – белгілі бір дамыған, парасатты, шешен, халықтың немесе белгілі бір оқиғаға, іске қатысты айтылған адамдардың өмірінен алынған тәжірибені жалпылау; көптеген жылдар бойы олар біртіндеп пайдалануға дайын тілдік құралдарға, олардың мұраларына айналып, халықтық жадта есте қалды. біз үшін шешендік өнердің, фразеологиялық бірліктердің негізіне айналған қазыналар, ежелгі шешен ата-бабаларының, орасан зор сиқырлы күшке ие халықтың армандаған армандары ұзақ уақыт, тіпті ғасырлар бойы халықтың жадында сақталды.

Негізінде құрылған фразеологизмдер тілде жатыр түрлі құбылыстар, ұғымдар, түсініктер бар: көптеген фразеологиялық бірліктердің негізі жалпыланған құбылыстардың нақты бейнесі болып табылады. Кейбір тұрақты тіркестерді құру аңыздар мен өткенді қамтиды сонымен, фразеологиялық бірліктердің көпшілігі – тарих, дәстүрлер, біздің халқымыздың адамгершілігі, егер біз курстық жұмыстың осы бірінші бөлімін қорытындыласақ, фразеология-бұл мағынаның тұтастығы; байланыс; пайдалануға дайын болу.

Лексикология белгілі бір тілдің лексикасын жалпылама емес, белгілі бір халықтың мәдениетіне, дүниетанымына, әдет-ғұрпына, әдет-ғұрпына және т.б. қатысты зерттеп, оны белгілі бір халықтың азаматтық тарихымен байланыстыруы керек.

Өйткені, әрбір тіл халықтың тарихымен, осы тілді жасаушы, осы тілдің ана тілімен тікелей байланысты, бұл халықтың халық ретінде қалыптасуының ұзақ дәуірінің жемісі, ұрпақтан-ұрпаққа өзгеріп, толықтырылып, жетілдіріліп, жаңарып отыратын асыл және асыл мұра, ал бұл халықтың мәдени, рухани өмірі-бұл тілдің лексикалық қоры. Кез-келген тілдің терминдерін тарихи тұрғыдан зерттеу дегеніміз – оны дамудың өзіндік тенденцияларын, тілдің ерекшеліктерін ескере отырып, оны жалпылама емес, нақты объектілермен байланыстыру. тіл білімінің осы саласындағы лексикологияны талдау және оған қол жеткізу әдістерін қолдана отырып, этностың пайда болуы, этнос тілінің пайда болуы, халық тілінің негізгі құрылымы, ана, туыстық және басқа тілмен қарым-қатынас, әртүрлі экстралингвистикалық факторлардың тілдің дамуына әсері және т.б. туралы қорытынды жасауға болады. тіл фактілері мен оның заңдылықтары негізінде. Сондықтан тарихи лексикологияның өз объектілері мен салыстырмалы объектілері арасында тығыз байланыс, қызығушылық бар.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Смағұлова Г. Фразеологизмдердің варианттылығы. – Алматы, 1996.

2 Қайдар Ә. Халық даналығы (қазақ мақал-мәтелдерінің түсіндірме сөздігі және зерттеулер). – Алматы: Тоғанай Т., 2004.

3. Балақаев М., Жанпейісов Е., Томанов М., Манасбаев Б. Қазақ тілінің стилистикасы. – Алматы, 2005.

4 Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы, 2002.

ГРНТИ 16.21.07

УПОТРЕБЛЕНИЕ НАРЕЧИЯ ОБРАЗА ДЕЙСТВИЯ НА АНГЛИЙСКОМ И КАЗАХСКОМ ЯЗЫКАХ

А.К. Калдыбаева
Ст.преп., Алматинский колледж телекоммуникаций и машиностроения, г. Алматы
Н.Б. Сугирбекова
Ст.преп., Алматинский колледж телекоммуникаций и машиностроения, г. Алматы

Наречие – это часть речи, обозначающая непроцессуальный признак действия, предмета или другого непроцессуального признака-качества либо свойства. Главным формальным признаком наречия как части речи является отсутсвие словоизменения. Исключение составляют наречия, образующие формы сравнительной степени.

Ключевые слова: наречие, английский язык, казахский язык, часть речи.

Системно-комплексному исследованию наречия в современном литературном казахском языке. Всестороннее исследование элементов лексического и морфологического строя является одной из актуальных задач казаховедения, ибо их описательно-типологический анализ может осветить многие не вполне ясные вопросы морфолого-лексического состава и исторического прошлого казахского языка. Вопросы семантического, лексического и морфологического развития наречных компонентов казахского языка рассматриваются в комплексе с проблемами их функционирования и классификации. Прежде всего следует отметить, что казахский язык характеризуется не только рядом специфических семантических и грамматических особенностей, но и наличием в его лексике своеобразных характеристик. Для казахского языка результаты системно-коплексного исследования наречий и других связанных с ними элементов могут послужит неоценимым источником восстановления отдельных фрагментов его истории. Наречие-самостоятельная часть речи, которая обозначает признак действия (быстро ехать, медленно вращая) или признак другого признака (крайне холодный, весело смеющийся, очень ярко). В предложении наречие обычно является обстоятельством и отвечает на вопросы *как? в какой мере? где? куда? откуда? когда? почему? зачем?* Чаще всего наречие относится к глаголу (грамотно писать, тихо говорить, быстро бежать), реже к прилагательному, причастию, деепричастию, другому наречию (по-зимнему холодный день,

недолго цветущий кустарник, идти радостно подпрыгивая, объяснять удивительно просто).

Наречие-неизменяемая часть речи, она не склоняется, не спрягается, не согласуется с другими словами. У наречия нет и не может быть окончания. В предложении наречие является обстоятельством: Напр. На душе снежно и холодно (Герц). К ночи в погоду становится очеь холодно и росисто (Бунин). Она холодно взглянула на меня. Мне холодно.

Наречия, в отличие от неизменяемых служебных слов – частиц, союзов и предлогов, являются полнозначными словами. Правда, на основании одной только полнозначности отделить наречия от служебных слов не удается, так как существуют также вполне полнозначные предлоги – такие, как благодаря (чему), посреди (чего); союзы – например, когда; некоторые слова употребляются в роли наречия и союза, наречия и предлога, наречия и частицы.

Рассмотрим более подробно вопрос о том, что же такое наречие, каково его значение, на какие разряды оно делится и как может быть образовано.

Для обозначения предметов в казахском и английском языках существуют специальные слова-имена существительные, для обозначения признаков предметов-имена прилагательные, для обозначения действий-глаголы.

О такой части речи, как наречие (adverb) в английском языке, мы уже говорили.

С основными сведениями, касающимися функций наречий, их форм и степеней сравнения, вы можете познакомиться в статье «Наречия в английском языке». В этом материале мы сделаем акцент на образование наречий в английском языке. И, конечно, поговорим об определенных нюансах, на которые следует обратить внимание при изучении этой темы.

Напомню в двух словах: наречие – это самостоятельная часть речи, указывающая на признак действия или на различные обстоятельства, при которых это действие осуществляется.

Следовательно, наречие относится к глаголу. She came home late. (Она пришла домой поздно). I can speak English fluently. (Я могу бегло говорить по-английски). Если же наречие определяет прилагательное или другое наречие, оно указывает на их признаки. She is a very good teacher. (Она – очень хороший учитель). I don’t want to order this dish. It’s quite expensive. (Я не хочу заказывать это блюдо. Оно достаточно дорогое).

Наречия можно употреблять и с причастием прошедшего времени (Past Participle): I was deeply touched by his words. (Меня очень (глубоко) тронули его слова). This method is widely used in preventive treatment. (Этот метод широко используется в профилактическом лечении).

Как же определить, какое слово в английском является наречием? А как его отличить от прилагательного? А что делать, если форма прилагательного и наречия совпадает? Давайте разбираться.

Образование наречий в английском языке.

В английском языке, как и в казахском, наречием называется часть речи, которая обозначает признак действия, состояния или качества.

По своей структуре наречия делятся на: По своей форме английские наречия делятся на несколько групп: простые (simple), производные (derived), сложные (compound) и составные (composite).

1. Простые, состоящие только из одного корня: *soon, fast, when now* – сейчас, *well* – хорошо, *there* – там.

2. Производные, в состав которых входят суффиксы и префиксы: Производные наречия образованы при помощи суффиксов. Чаще всего это суффикс – ly, реже встречаются суффиксы – most (leftmost, innermost), – like (warlike), – fold (twofold), – ward(s) (backwards, westward), – wise (likewise, clockwise). orally – устно, indeed – действительно, uphill – в гору.

3. Сложные, состоящие из нескольких корней: Сложные наречия образуются из нескольких корней: sometimes, midway, everywhere.

4. Составные наречия представляют собой сочетание служебного и знаменательного слова: at length (подробно), in vain (напрасно), at least (по крайней мере).

Составные, состоящие из нескольких слов: *by all means* – обязательно, *for ever* – навсегда, *in a friendly way* – дружески, *as far as* – насколько.

Наречие может также относиться и к прилагательному и к другому наречию. He speaks loudly. (Он говорит громко). He is never late. (Он никогда не опаздывает). I do not know where you live. (Я не знаю, где вы живёте). She is a very good friend. (Она – очень хороший друг).

Английские наречия делятся на следующие смысловые группы:

Наречия места: *here, there, where, inside, outside, above, below, somewhere*.

Наречия времени: *now, when, then, today, yesterday, tomorrow, before* и др.

Меры и степени: *much, little, very, too, so, enough, hardly, scarcely* и др.

Образа действия: well, fast, quickly, slowlyeasily well – хорошо, и др.

Другие: *too, also, either, else, only, even* и т.д.

Когда используются наречия в английском языке?

Обратите внимание на прилагательные с суффиксом *-ly*, образованные от существительных *man, king, scholar* и т.п. и обозначающие свойства подобных лиц. Соответствующих наречий в английском языке нет! Важнейшие прилагательные этого типа: beastly, brotherly, fatherly, friendly, lively (<-life+ly),. Многие из этих прилагательных могут присоединять отрицательную приставку un, например: unfriendly 'недружелюбный', unwomanly 'неженственный', unearthly 'неземной'.

Эти прилагательные образуют предложные обороты, выступающие в функции обстоятельств образа действия, например: in a leisurely manner 'неторопливо', in a cowardly fashion 'трусливо'.

Сравните следующие предложения. He is a cdwardly fellow.'Он трусливый парень'. He behaved in a cowardly fashion/manner. 'Он вел себя трусливо'. Наречия *early, fast, half, long, straight* совпадают по форме с прилагательными.

Сравните: We had an early breakfast. (прил.) 'У нас был ранний завтрак'. We had breakfast early. (нар.) 'Мы завтракали рано'.

Совпадают по форме также прилагательные *clean, clear, close, dead, direct, easy, fair, firm, high, large, loud, mighty, pretty, quick, right, sharp, slow* и соответствующие наречия. Кроме того, от этих корней образуются наречия с суффиксом -*ly*. Употребление наречий с суффиксом -*ly* и наречий того же корня без суффикса не подчиняется определенным правилам, а обусловлено традицией. Например, принято говорить *guess wrong* 'не угадать', но перед причастием прошедшего времени всегда употребляется *wrongly*, как в вышеприведенном предложении I was wrongly informed.

Иногда трудно определить, имеем ли мы дело с наречием или прилагательным.

Значить наречия с фиксированной сферой действия не могут характеризовать значение различных параметров обозначенной в предложении ситуации; напротив, они жестко связаны с совершенно определенным семантическим компонентом ситуации – то, каков этот компонент, предопределено семантикой наречия. Так, наречие громко всегда характеризует параметр «громкость (звука)», наречие медленно характеризует скорость протекания ситуации, а наречия ночью, вчера – ее время и т.д. и т.п.

Наречие с фиксированной сферой действия описывает значение того параметра ситуации, который обусловлен семантикой наречия – будь то «обстоятельственный» параметр (время, место и проч.)или «качественный» параметр (ср. размер для «крупно», «широко» и др., скорость для «медленно», внутреннее состояние для «растерянно», «грустно» и проч.). Класс наречий постоянно пополняется за счет приобретения теми или иными словами и выражениями функций наречий, ср. устойчивые предложные выражения типа рука об руку, в мгновение ока, сломя голову и проч.

Морфологические признаки наречий:

1. Неизменяемость (отсутствие форм изменения по падежам и числам). Они не имеют рода, числа, падежа, не склоняются и не спрягаются.

2. Суффиксы субъективной оценки возможны у качественных наречий.

3. Лексическая и словообразовательная соотносительность с другими частями речи.

Литература

1 Словарь современного русского литературного языка: в 17 т. / Под ред. В.В. Виноградова. М. – Л.: Наука, 1948. (БАС).

2 Толстой Л.Н. Собрание сочинений: в 22 т. Т. IV – VI. М.: Худож. лит., 1979-1980. Далее в скобках указаны том и страница.

3 Бочаров С.Г. Роман Л.Толстого «Война и мир». – М. «Худож. лит.», 1987.

4 Business English. Деловой английский язык. Андрюшкин А.П. (2008, 3-е изд., 332 с.) Cambridge English Grammar.

5 (Грамматика английского языка) Кембриджский курс. Электронный учебник.

6 Collins Cobuild English Grammar. Грамматика английского языка.

ҒТАМР 16.21.07

ЖАЛПЫ ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ ЕЖЕЛГІ ДӘУІР ТІЛ БІЛІМІНІҢ АЛАТЫН ОРНЫ

Қ. Аршабек
Мирас университеті, Шымкент қ

Мақалада жалпы тіл білімі туралы, жалпы тіл білімінің мәселелері, жалпы тіл білімі лингвистиканың теориялық саласы ретінде XIX ғасырдан бастап қалыптаса бастауы, жалпы тіл білімінің жеке тіл біліміндегі мәліметтерге сүйенуі, оларды салыстыру арқылы тілдің сипаттамалары мен жалпы заңдылықтары, ұқсастықтары мен ерекшеліктері анықтау, тілдер генеалогиялық, типологиялық топтастыру, ежелгі дәуір тіл білімінің өзіндік ерекшеліктері туралы мәселелер қарастырылған.

Түйін сөздер: жалпы тіл білімі, ежелгі дәуір тіл білімі, функционалдық қызмет, типологиялық зерттеулер, лингвистика, лексика, терминология.

Жалпы тіл білімі – барлық тілдерге тән заңдылықтар мен қасиеттерді зерттейтін тіл білімінің үлкен салаларының бірі. Барлық тілдерге ортақ заңдылықтар мен белгілер типологиялық зерттеулер мен тілдің функционалдық қызметін салыстыру нәтижесінде анықталады. Жалпы тіл білімі жеке тіл біліміндегі мәліметтерге сүйенеді, оларды салыстыру арқылы тілдің сипаттамалары мен жалпы заңдылықтары, ұқсастықтары мен ерекшеліктері анықталады, тілдер генеалогиялық, типологиялық топтастырылған. Жалпы тіл білімі тіл білімінің дербес саласы ретінде 19 ғасырдың бірінші ширегінен бастап тілдерді салыстырмалы-тарихи және салыстырмалы әдістермен оқыту басталды. «Жалпы тіл білімі» атауы екі мағынада қолданылады- лингвистиканың жалпы тілдік теориялық саласы және оқу пәні.

Жалпы тіл білімі лингвистиканың теориялық саласы ретінде XIX ғасырдан бастап қалыптаса бастады. Жеке тілдер туралы ғылым бұрын пайда болғанына қарамастан, олар бір-біріне тәуелсіз, бөлек қарастырылды. Жақында тіл жалпыға ортақ құбылыс екендігі, олардың арасында бірлік, айырмашылық, жалпы заңдылық және даралық бар екендігі белгілі болды. Сондықтан зерттеулерден жалпы тілдік теориялық тұжырымдар жасалмады.

Барлық жалпы сипаттағы фактілерді, әмбебап құбылыстарды, әртүрлі тілдерді дыбыстық тілде салыстыру нәтижесінде анықталды. Оның анықтамасы адам тілінде пайда болатын жалпы заңдылықтарды, әмбебап құбылыстарды

зерттейтін жалпы тіл біліміне алып келді, соның негізінде ол жалпы теориялық тұжырымдар жасайды.

Жалпы лингвистика – лингвистика теориясы. Ол барлық тіл білімінің бағыттарын белгілейтін компас ғылымы. Жалпы тіл білімі лингвистикалық пән ретінде 1963 жылдан бастап одақ аясында оқыту жүйесіне енгізілді. Бұл пәннің мақсаты-оқушыларды тілдік лингвистиканың негізгі, өзекті мәселелері туралы ақпараттандыру. Өткен, Қазіргі жағдайдағы оқу бағдарламасының талаптарына сәйкес жүйелі білім беру, тіл ғылымының негізгі бағыттары, ғылымның алдында тұрған негізгі проблемалар. Осы мақсаттарға сәйкес курс төрт күрделі бөлімге бөлінеді: лингвистика теориясы, лингвистикалық әдістер, тіл білімінің басқа ғылымдармен байланысы.

Әр түрлі салалар бойынша ғылымдардың жіктелуі олар зерттейтін объектілердің сипатына байланысты. Ғылымның объектісі – ол зерттейтін, қарастыратын сұрақтар. Нысансыз ғылым болмайды. Тіл білімінің объектісі – адамдардың дыбыстық тілі. Тіл білімі тілдің құрылымын да, функционалды ерекшеліктерін де, даму заңдылықтарын, сыртқы әлеммен, қоғаммен, ойлау, мәдениетпен қарым-қатынасты жан-жақты зерттейді. Лингвистика үшін дыбыстық тілге қатысты барлық сұрақтар да маңызды. Тіл білімінің объектісі даму сатысына, әлеуметтік рөліне, генеалогиялық, типологиялық сипаттамаларына, сандық мәндеріне, функционалдық көріністеріне қарамастан әлемнің барлық тілдері бола алады. Оны тек бір жолмен, бір бағытта зерттеу арқылы тану мүмкін емес. Бұл жағдай тіл білімінің әртүрлі салаларға бөлінуін тудырады және әртүрлі бағытта, әртүрлі мақсаттарда зерттеу жүргізуді талап етеді.

Ежелгі дәуір лингвистикалық ойдың бастауы және оның ең ақылшысы. Ұзақ кезеңді қамтитын осы уақыт ішінде лингвистикалық түсінік біртіндеп, өте баяу дамиды. Ол тым жігіт еді, далада да, тереңдікте де. Дегенмен, осы кезеңнің лингвистикалық деректерін тіл білімінің қазіргі уақытта өркендеп келе жатқан бастауы, іргетасы деп санаған жөн.

Филология жазба ескерткіштердің тілін, стилін, тарихи аспектілерін зерттейтін ілім. Оның дүниеге келуі жазбаша ескерткіштердің пайда болуымен, оны зерттеу қажеттілігінің туылуымен тығыз байланысты. Атаулар теориясы емес, грамматика теориясы ежелгі елдердің әрқайсысында әр түрлі бағытта, әртүрлі мақсаттармен және әртүрлі дәрежеде болды. Бірақ, соған қарамастан, ежелгі уақытта лингвистикалық ойдың барлығына тән ортақ белгілері болған. Бұл кезеңнің грамматикалық өнері тіл философиясынан тәуелсіз тәуелсіз ілім болғанына қарамастан, ол кейбір мәселелерде байланысты болды.

Екіншіден, грамматикалық өнер тілдің құрылымын түсіндіруді мақсат етпеді, тілді дұрыс қолдану, дұрыс сөйлеу ережелерін әзірлеу, жазу тілі мен сөйлеу тілі арасындағы қатынасты нақтылау мақсатын көздеді. Сондықтан грамматикалық өнер – бұл дұрыс, әдеби өнерді үйрететін практикалық ілім.

Үшіншіден, филология дәуірінде морфология, тіл фонетикасы саласында көп нәрсе жасалғанына қарамастан, олар тек практикалық сипатта болды, ал лексикология, синтаксис мәселелерін зерттеу тым аз болды.

Төртіншіден, әр елдің филологтары тек бір тілге тән нұсқаларды зерттеді (үнділер – санскрит, гректер және римдіктер – байырғы грек, латын тілдерінен сақталған). Сондықтан олар әртүрлі тілдердің фактілерін салыстырудың не екенін білмеді.

Бесіншіден, бір елдегі лингвистикалық ойдың екіншісіне жетпеуі тән болды. Мұны ежелгі елдерде туылған филологиялық зерттеулер туралы бөлек айтсақ байқауға болады. Бірақ осы тілде жазылған тарихи материал басқа тілдерге, әсіресе еуропалық тілдерге уақтылы аударылмағандықтан, лингвистикалық нұсқалардағы жағдай ғылым әлемінен тыс қалады. Сондықтан лингвистика тарихын зерттеген барлық еуропалық ғалымдар ежелгі Үндістаннан, ежелгі Грециядан әңгіме бастайды.

Мәселен Ежелгі Греция ежелгі тіл білімінің қалыптасып, дамып жетілген жері, әрі отаны деуге болады. Бұған дәлел ретінде ежелгі ғұламалардың жазып қалдырған ой-пікірлерін айтуға болады. Грецияда ана тілін, ойды, бүкіл Еуропаның дамуына әсер етуді білуде күшті тіл қалыптасады. Ф. Энгельстің мәлімдемесіне сүйенсек: «егер Греция мен Рим қалаған негізге ие болмаса, қазіргі Еуропа болмас еді» – деп, лингвистикаға байланысты да айтуға болады. Біздің дәуірімізге дейін осы елден тілдік проблемаларға байланысты жеткен жазбаша материалдар біздің дәуірімізге дейінгі V ғасырға жатады. Ежелгі грек тіл білімі-грек тіл біліміндегі ой мен сананың қалыптасуындағы бүкіл еуропалық тіл ғылымының орнығуы мен дамуына қатты әсер етті. Тілге қатысты жазбаша материалдар шамамен б.з.д. V ғасырдан басталады. Ежелгі грек тіл білімі Гомердің «Илиада» және «Одиссея» жырларының тілін үйренуден басталады. Ежелгі дәуірден бері сақталған бұл ұжымдар гректердің сөзінен алыстап, олар үшін түсініксіз болды. Ежелгі дәуірден бері сақталған бұл эстон тілінің көп бөлігі гректердің сөзінен алыстап, оларға түсініксіз болды, ал грек ойшылдары зерттеумен, анықтаумен айналысты.

Ежелгі гректердің тіл білімі екі сатымен жүргізіледі. Олардың бірі – философиялық, екіншісі – филологиялық.

Бірінші кезең б.з.д. V-III ғасырлардың арасында пайда болды және бұл ежелгі грек тіл білімінің қалыптасуының алғашқы кезеңі деп аталды. Олар тіл мәселелерін лингвистикалық түрде емес, философия тұрғысынан қарастырды, оны философияның ажырамас саласы деп санады және нақты тілдік фактілерге сүйенбестен дерексіз болжамдармен, философиялық тұжырымдармен айналысып отырды. Мұны қалыптастырушы философтар болды. Олар тіл мәселелерін тіл жағынан қарастырмады, философия тұрғысынан зерттеп, тіл білімін философияның құрамында қарап, соның бір саласы деп ғылыми тұжырамдар жасады. Ол өздерінен бұрынғы, өздерінен кейінгі тілдік сипаттамалық тұжырымдаларды қате деп санай отырып, оларды негізге алудың еш қажеттілігі жоқ деп санап, философиялық тұжырымдар негізге алу керек деп есептеді. Бұл бағыт жалпы алғанда грек тарихындағы эллинизм деп аталатын дәуіріне дейін болған.

Жалпы ғылыми лексиканы меңгеру (лингвистикалық зерттеу әр түрлі аспектілерді сипаттайтын сөздер қолданылады) атқарушы ретінде маңызы өте

зор деуге. Тіл білімінде терминологияда мамандандырылған ұғымдарды білдіру және ғылымның осы саласының жалпы формаларын белгілеу үшін қолданылатын сөздер мен сөз тіркестерінің жиынтығы ретінде зертеуді әрине ежелден бастап алған жөн болар.

Жалпы терминология құрылымы: нақты терминдер, яғни кез-келген мақсатты тілде қолданылатын немесе алынған, ерекше маңызды мақсатты тілдер, сөздердің ерекше тіркесімдері және олардың баламалары ерекшеленбейді және осы негізде терминология аясында құрама шарттардың қалыптасуын жүргізеді.

Қолданылған әдебиетер тізімі

1 Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы, 2010.

2 Исаев С. Қазақ тіл білімінің мәселелері // Вопросы казахского языкознания. – Алматы, 2011-2013.

3 Аханов К. Грамматика теориясының негіздері. Алматы: Өлке, 2010. – 240 б.

SRSTI 16.21.07

INTERLINGUAL ERRORS CAUSED BY INTERCULTURAL COMMUNICATION

K.T. Tulzhanova
Master Degree Student, KAZUIRWL named after Ablai Khan, Almaty

The contemporary era created its «new world scheme» with «brand new economy». Capitalism resulted in mixing cultural and linguistic backgrounds to get new trends and tendencies. What this implies is that capitalism has been rebuilt on a worldwide scale, and individuals of broadly distinctive social and etymological foundations have been tossed into contact more than ever some time recently. Social and phonetic contact may happen within the streams of data and mass media, as well as within the streams of genuine individuals in relocation and tourism. Given the ubiquity of social and phonetic contact, mergers and crossovers, it is obvious that there ought to be a solid intrigued in Intercultural Communication, both exterior and interior the scholarly world. Linguistics as a science makes two key commitments to the ponder of Intercultural Communication.

Key words: intercultural communication; culture; language; contextual variations.

A significant culture belongs to this cultural work, which is often considered the privilege of the elite or wealthy people: choreography, harmony, song, famous sources and expressive skill. These events in some cases are formalized equally as international, due to the fact that they seem to have every chance of being appreciated by society in other areas, from other cultures, at different stages of the period. Their evolved significance is also timeless spiritual. In order to preserve these cultural values, public categories are created by museums, symphony halls and theaters. Essentially, the institutes devote directions, projects, including unified faculties, to the study of the nuances of significant culture.

In contrast to a significant culture, there is a low level of culture, which belongs to the work of non-elite people: melodic clips, game TV shows, competent rivalry, races in mass cars, drawing skill, electric current TV shows on TV also in this way. Usually, low-culture studies were immoral for thorough research, also for this reason not to act in any way in the role of special interest for the purpose of museums or institutions. The cultural meanings laid down in this work were in no way a spiritual letter, a timeless letter.

The prestige, displayed in contrast to a significant also low culture, shows tension in Western social concepts. But in the past decades, this difference is a reason to disappear. Rapid social change has forced institutions to change their own politician, but also have an impact in such a case, just as I explore intercultural interaction. By way of example, the riotous 1960s gave the institute a new strong interest in folk studies, including African American studies and the hardships of girls. The given field of study was in no way based on the previously existing differences among the significant also low culture. More precisely, they brought their own investment into the newest worldview base, justifying the legitimacy of other cultural configurations, which usually belonged to the group of low culture, but were now considered equally as a multiple level of culture. Because of this elite opinion in culture, the difference between «high culture» and «low culture» led to a rethinking of low culture as well as social culture. «The popular level of culture belongs to these concepts or relics, which are shared by most of the people and which most people know about» (p. 21). In accordance with this regulation, television broadcasts, melody clips, YouTube, Disney, advertisements, TV series are also common magazine's concepts of public culture. On the contrary, harmony and choreography are not characterized in any way as a priest-level of culture, due to the fact that most people do not have every chance to find out almost everything about them without examining them in any way. In a similar way, the prevailing level of culture is often viewed as equally populist, including the figures of the current culture, which are being made common among the people and for the people.

We do not often believe that our individual relationships have every chance of causing the loss of our nationality or adaptation to other groups, but not all cultures, without exception, admit or prefer all relationships without exception. In the case of Frederic Minviel, the differences among the Netherlands and France emphasize certain difficulties with the aim of intercultural relations, however, there is also dignity for the formation of intercultural relations, since someone who has studied Dutch speech also currently exists in the Netherlands.

Equally How can we improve relationships with peoples, which differ from us according to the year, national adaptation, faith, class? Think about your comrades, which differ from you with different methods. Equal How did your grace have the honor to meet them? The unit of this relationship is different with these, which are characterized by uniformity? For what reason do I form relationships with some peoples, but with others – is absent? It May Seem At First Sight, there is some truth in two sayings: «Birds flock together» and «Opposites attract».

What is the importance of communication in intercultural relationships? Also, how does communication (social, general historical, socio-political) have a great influence on our relationship? In this guide, I will study the merits and the difficulties of intercultural relationships, we will study, as well as how relationships are formed with the course of the period, we will also find certain civilized differences in the formation and maintenance of relationships. Throughout the whole leader, I will emphasize the dialectical place of view in intercultural relationships – as well as friendly, thus also romantic. Contextual difficulties are on par with separate

relationship difficulties, for this reason, for the purpose of any given this, I will explore contextual difficulties.

There are all, without exception, more abilities for the purpose of connecting with peoples from other civilizations through the Internet, as well as an increasing civilized diversity in many schools and in workers' districts, but the latest survey demonstrates that current college freshmen are less interested in getting to know peoples that differ from theirs [1]. In sample surveys of the younger generation, society has repeatedly said that they are disclosed for the purpose of intercultural romantic relationships, but for the purpose of certain companies, the pace of intercultural dating is clearly similar, as well as the Twentieth year ago [2]. For what reason do some societies take part in intercultural relations, but others are absent?

For What Reason Some intercultural relationships seem buzzing but others are missing? I believe that the result is hidden in dialectics: despite the fact that the personal image also preferences have every chance of fulfilling significant significance, the contexts in which societies also come across interact significantly contribute to the viability of intercultural friendship and romantic relationships. In such a Case, there are public, cult and educational contexts that have every chance of promoting or hindering intercultural relations. General historical and socio-political ties, in addition, are of significant importance. For example, a fifty-year-old back in total marriage among whites as well as African Americans was counter-legal [3]. This, in the absence of hesitation, is considered one of the factors behind this, that the characteristics of interracial dating and alliances are the lowest among these two companies, as compared with the characteristics of other popular and also racial companies [4]. With whom I choose friendship is determined as well as by our personal preferences, thus also by the social, cultic and socio-political context.

Benefits and challenges of intercultural relationships.

Most people have a variety of intercultural relationships, which have every chance to differ according to the year, physiological capabilities, gender, national adaptation, class, faith, race or nationality. The potential benefits of ability as well in this relationship are enormous. The source for these relationships often lies in maintaining balance among differences as well as monotony. One of the samples is considered to be a relationship among Judith as well as an employee according to Chikane. If they collided for the first time, they dreamed that there was not enough common around them, since they existed as immigrants from very different national and civilized strata. However, just as soon as they revealed the totality in their own abstract labor, they revealed that in the very process there is a large number of one. For example, one and the other are committed from large church families, about two have a father and mother who have made a huge investment in their communities, and he and the other are similar to their own older sisters and nieces. As a result of these relationships, they also found out a large amount of the latest about various areas comrade comrade.

The virtues of such a relationship include (1) acquiring knowledge of the society around, (2) breaking standards and (3) acquiring new abilities. You will most

likely be able to invent much more. In intercultural relations, I often see some information about unknown civilized modifications and styles.

Cross-cultural connections are special in numerous connections, and for this reason they make uncommon troubles. Concurring to the foundation, they are characterized by social contrasts within the sort of communication, values, and recognition. Contrasts are perhaps more obvious within the untimely stages of relationship arrangement, in case social orders are inclined to sharing the slightest sum of personal information. But, if a certain set is introduced, relationships are also formed due to the boundaries of the original measure, these civilized differences have every chance of having the least impact, due to the fact that all relationships, without exception, are made the most specific according to the verge of transition to the closest stages. It may seem at first glance that in intercultural relations there is a connection as well as differences, thus also similarities. Differences – given God-given, the goal is also capable of being in this, in order to identify and form similarities – a single circle of interests, influences, views or missions.

Negative standards are often applied in intercultural relationships. Standards are a method of categorizing data processing as well, however, they are harmful if they are negatively also firmly contained. In Some Cases, peoples need to function in order to acquire a mix, which can hinder the standard.

Another issue in intercultural relations is related to the uneasiness that social orders regularly feel at first. There's some uneasiness within the untimely stages of different connections, but the uneasiness is more noteworthy in intercultural connections. The energy comes from stressing around the likely negative consequences. We may be perplexed that we are going to see outlandish or annoy somebody in this case since of this, at that point that I am obscure with the style or civilization of this individual. Contrasts within the year, as a run the show, don't enact such uneasiness in any way, however, contrasts in physiological capabilities, lesson or race, more absolutely in common, actuate – concurring to the final line, within the starting arrange.

The level of uneasiness can be more in the event that one or these two edges have negative desires based on past help or measures [5]. On the opposite, intercultural intuitive, in which one or these two edges don't have sufficient negative hopes too don't have negative past contacts, maybe enact the slightest uneasiness.

Intercultural relationships.

Equally As in the case of other issues, there are 3 communicative layouts for the study of intercultural relationships, anyone with which writes the original attachment to our representation of this, as well as I form and maintain relationships, regardless of the differences. The social science-based aspect reveals cross-cultural differences in this, as relationships are formed, and relationships are formed. The interpretive aspect thoroughly studies the nature of the given relationship and the significance that the relationship represents. The unfavorable aspect focuses on the impact of different contexts – institutional, socio-political as well as multi-significant – in helping / or resisting the formation and maintenance of intercultural relationships.

References

1 Richards J.C., T.S.C. Farrell (2005) Professional Development for Language Teachers: Strategies for Teacher Learning. Cambridge: Cambridge University Press.

2 Clark-Ibáñez M., FelmleeD. (2004). Interethnic relationships: The role of social network diversity. Journal of Marriage and Family, 66(2), 293-305. https://doi. org/10. 1111/j. 1741-3737. 2004. 00021.x.

3 Seals on the Persepolis Fortification Tablets, Volume I: Images of Heroic Encounter Mark B. Garrison and Margaret Cool Root.

4 Martin J.N., Bradford L.J., Drzewiecka J.A., Chitgopekar A.S. (2003). Intercultural Dating Patterns Among Young White U. S. Americans: Have They Changed in the Past 20 Years? Howard Journal of Communications, 14(2). – P. 53-73. https://doi.org/10.1080/10646170304270.

5 Stephan W.G., Stephan C.W.(2000). An integrated threat theory of prejudice. In S. Oskamp (Ed.), Reducing prejudice and discrimination. – P. 23-45.

ҒТАМР 16.21.07

ЛАТЫН ӘЛІПБИІНЕ КӨШУ – МАҢЫЗДЫ ІС

М.А. Усербаева, С. Мусирманкул
Мирас университеті, Шымкент қ.

Мақалада Латын әліпбиіне көшудің де өз тиімділігі бар екендігі, жазудағы таңбалар, әрбір стандарттық құрылымдар, сөз, сөз тіркесі, сөйлем, сөйлем мүшелерінің нақтылы орын тәртібі жөнінде, жазудың көмегінің арқасында қағаз бетіне түскен жинақы, кейде тіпті шашыраңқы ойларымызды жүйелеуге, нақтылауға болатындығы және латын әліпбиіне көшудің тиімділігі туралы, латын графикасына дүние жүзі болып өту, оны қабылдау, негізгі графика ету белгілеу сияқты жаһандық, әлемдік проблеманы шешу жолдарын қарастыру, латын әліпбиін қолдану мен пайдалану, сонымен қатар мемлекеттіліктің іс жүзінде барлық дерлік бағыттары мен бағдарларын қозғап отыратын, саралап көрсететін, нақтылайтын маңызды қажеттіліктің бірі екендігі туралы айтылған.

Түйін сөздер: жазу, таңба, гафика, латын әліпбиі, реформа, тіл үйрету, стандарттық құрылымдар, апостроф, таңба, жүйе, сөйлем мүшелері, жаңарту, жинақтау.

Қазақ жазуына қатысты мәселелер қаншама ғасырлар бойы өзекті мәселенің бірі болып келе жатыр. Жазу-тілді жаңғыртудың, жаңартудың, дамытудың және бекітудің ең негізгі басты құралы. Себебі, жазу бұл ауызша айтылған сөзді тек қана таңбалап қоймайды, сонымен қатар адамның тіл туралы түсінігін, танымын кеңейтіп, тереңдетіп, дамытады. Жазудың көмегінің арқасында қағаз бетіне түскен жинақы, кейде тіпті шашыраңқы ойларымызды жүйелеуге, нақтылауға болады. Жазудағы таңбалар, әрбір стандарттық құрылымдар, сөз, сөз тіркесі, сөйлем, сөйлем мүшелерінің нақтылы орын тәртібі тысқа шыққан адамның ойына өзгеше бір келбет береді.

Жазу қарым-қатынастың негізгі құралы болмаса да, жазу арқылы адам өз ойын шебер жеткізе алады. Алғаш рет 1926 жылы 26 ақпан мен 5 наурыз аралығында Баку қаласында өткен барша түркітанушылардың съезінен кейін 6 наурызда қазақ жазуын латын графикасына көшіруді қолға алу тапсырылған болатын. ХХ ғасырдың бірінші жартысында Орта Азияда мекендейтін халықтардың арасында латын әліпбиіне көшу жоғарғы қарқында үдей түседі.

Латын графикасының қазақ қоғамында орын алуы тек саяси идеологиялық жайтқа негізделді деп те пікір айтушылар бар. «Дала уәлаяты»,

«Айқап», «Қазақ» газеттері беттеріне әліпбиге, емлеге және оны реформалауға қатысты қазақ зиялы қауымының пікірлері жарық көре бастады. 1920 жылдан бастап «Еңбекші қазақ», «Жаршы», «Жаңа мектеп» газеттерінде де оы тәріздес түрлі пікірлер мен ой-тұжырымдар жарияланып, газеттердің оқырмандары көбейе бастады. Осы сынды тарихи деректерге сүйенетін болсақ латын әліпбиіне көшу туралы сөз 1920 жылдан бастап пайда болған сыңайлы. Н.Төреқұлов «Бізге қандай әліппе керек», Ә. Байдилдиннің «Жаңа әліппе тарихынан», Б. Байтоғайұлы, Қ. Басымов, М. Дулатов, Т. Шонанұлының «Бізге жаңа әліппе не үшін керек», О. Жандосұлы, М. Жолдыбаев, Қ. Жұбанов, Е.Омаров, Қ. Кемеңгеров, Н. Қаймекеұлы, Ж. Аймауытовтың, М. Мұхтарұлы «Дыбыс белгілерін негізінен өзгерту керек» деген мақалалары осы тақырыпты арқау еткен болатын. Деректердің парағын ақтаратын болсақ, архивтегі материалдарды көтеретін болсақ Шығыс елдеріне жақын орналасқан әсіресе, дамымаған мемлекеттердің алғашқы жазу графикасы ретінде латын әліпбиінің енуі 1924-1932 жылдар аралығын қамтиды. Осындай дәлелдерге қарап, сол кездің өзінде-ақ латын графикасына дүние жүзі болып өту, оны қабылдау, негізгі графика ету белгілеу сияқты жаһандық, әлемдік проблеманы шешу жолдарын қарастыру көзделген болуы керек. Осы іспеттес саяси идеологияның негізінде көптеген елдерде латын графикасы қабылданып, қызмет етті. Нәзір Төреқұлов латын графикасы негізінде әліпби жүйесін түзгендердің бірі болатын. Ол 1924 жылы Мәскеу қаласында «Жаңа әліпби туралы» атты кітабында өзінің жобасын көрсетіп, құсыныс білдіреді. Бұл жобада барлығы 28 дыбысқа 28 әріп арналып жасалған болатын. Дауысты дыбыстардың жіңішке варианттарын автор дәйекше арқылы айыруға болатындығын нақтылап, белгілеп көрсетіп шығады. Мысалы, «fylosofya» (философия), «cempyon» (чемпион) деген сияқты.

Б. Әбілқасымов 1940 жылдары қазақ жазуының латын графикасынан қайтадан орыс графикасына көшуінің бірнеше себебі болды деп көрсетеді: 1) өзге идеология мен саясат ұстанған Түркия мемлекеті мен Кеңестер Одағындағы түркі халықтарының араласуына кедергі жасау; 2) араб және латын графикасына негізделген қазақ жазуының негізін қалаған қайраткерлердің «халық жауы» болып шығуы; 3) бір мемлекет (ССРО), ортақ астана (Мәскеу) астындағы халықтардың ортақ мемлекеттік жазуы болуы керектігі (орыс тілі мен жазуы); 4) термин сөздердің орыс тілі арқылы игерілуі; 5) жазу емлесіндегі ала-құлалық т.б. Сол 1940 жылдан бастап осы күнге дейін біз сол орыс графикасын негізгі жазуымыз ретінде қолданып келе жатырмыз. 2025 жылдан бастап қазақ тілін латын графикасына көшіру жобаланып жатын. Уақыт талабына байланысты сол латын әліпбиіне өту Н. Назарбаевтің бастамасымен қайта қолға алынды.

Н. Назарбаевтың үндеуінің арқасында 2017 жылдың қыркүйек айында латын жазуының негізіндегі қазақ әліпбиінің құрастырылып, жасалып дайындалған нұсқасы Парламент мәжілісінде талқылауға ұсынылған болатын, одан кейін ол туралы халық та өз пікірін ашық білдірген еді. Жаңадан жасалып, дайындалып жатқан әліпбидің әріптерінің саны 25 болуы мүмкін деген ақпарат та бар. Бірақ қайта-қайта өзгертілуі тиісті болды да, бір ай уақыттан соң 2017

жылдың 26 қазанында Елбасы Н. Назарбаев латын әліпбиінің өзгертілген әліпбиінде 32 әріп немесе таңба, 9 апострофпен белгіленетін әріптер тобы, 9 дауысты дыбыстар болған болатын. Ал екінші мәрте қайта толықтырулар мен түзетулер енгізіліп, өзгертіліп ұсынылған латын әліпбиінде кеткен қателіктерді, олқылықтарды жойып, түзетіп, дұрыстап, жаңартып 2018 жылы 20 ақпанда қайта жаңа нұсқасы қабылданған болатын. Яғни мұнда барлығы – 32 әріп, 6 апострофпен жазылатын әріп бар. Дауысты дыбыстар саны – 9, дауыссыз дыбыстар саны – 23.

Қазақ оқымыстылары мен тіл жанашырлары, тарихшылар мен әдебиетшілер Латын әліпбиіне көшудің де өз тиімділігі бар деп есептейді. Олардың пікірінше латын әліппиіне өтудің тиімділігін төмендегіше бөліп көрсетуге болады: біріншіден, тіл тазалығын сақтау мәселесі. Тіл – халықтың тарихы, болашағы мен ертеңі, халықтың айнасы іспеттес. Сондықтан ең бастысы тіл тазалығын сақтау керек.

Тілімізге жат түсініктерден аулық болып, олқы дыбыстарды таңбалап көрсететін әріптердің санын қысқартып тастап, сол арқылы қазақ тілінің табиғи тұнық таза, анық қалпын сақтауға мүмкіндік береміз; екіншіден, қазақ тілін оқыту барысында тіл үйретудегі уақытта басы артық таңбаларға қатысты емле, ережелердің, қағидалардың қысқаратыны, алынып тасталатыны жалпы мектептен бастап барлық орта және жоғарғы оқу орындарында оқыту үрдісін тиімді түрде жеңілдетеді; үшіншіден, латын әліпбиіне көшу – бұл қазақ тілінің халықаралық дәрежеге шығуына жол ашады. Қазақ тіліне орындалатын түрлі компьютерлік жаңа технологиялар арқылы халықаралық деңгейдегі ақпараттардың ортасында еркін түрде кіруге тиімді, әрі пайдалы жолдар ашылады; төртіншіден, түбі бір түркі тектес халықтардың дүниесі мен әлемі, мәдениеті мен салт-дәстірі, тұрмыс-тіршілігі, дүниетанымы тұрғысынан қарайтын болсақ, латынды қолданатындығын анық көруімізге болады.

Жалпы латын әліпбиін қолдану мен пайдалану, сонымен қатар мемлекеттіліктің іс жүзінде барлық дерлік бағыттары мен бағдарларын қозғап отыратын, саралап көрсететін, нақтылайтын маңызды қажеттіліктің бірі болып саналады. Негізінен қазақ жазуының қалыптасуы мен даму бағытындағы ерекшеліктері аса күрделі және өте көп сан түрлі процесс болып табылады.

Тарихи және саяси оқиғалар мен құбылыстардың лингвистикалық және тілдік ортаға олардың жазбаша ойларының жолдарын қалыптастыруына, нақтылап көрсетуіне аса зор әсер етері даусыз. Қаншама ғасырлар бойы қазақ халқы қалыптасқаннан бері әліпби графикасын өзгертудің бір маңызды басты себебі табылмай келді және де осы уақытта қазақтың өзіне ғана тән дыбыстық ерекшеліктерінің кейбір элементтерінің айтуы мен жазылу жолдарының ерекшеліктері байланысты белгілі бір әліпбиді таңдауды, қолдануды қиындата түсері анық мәселелердің бірі.

Біз өз тіліміз арқылы халқымыздың дүниетанымы, тұрмыс-тіршілігі, салт-дәстүрі мен ұстанымдары, мәдениеті мен әдебиеті, шаруашылығы, қонақжайлылығы, саясаты мен экономикасы, философиясы туралы толықтай қажетті ақпараттар бере аламыз, әлемге таныстыра аламыз. Осыған орай,

тілімізді сақтап, құрметтеп, тазалығына нұсқан келтірмей, шұбарландырмауымыз керек. Бұл ұлт келешегі үшін маңызды, бүгін мен ертеңнің арасын қосатын көпір.

Біз тіл арқылы өзімізді әлемдік деңгейге көтере аламыз, өзіміздің қандай халық екендігімізді таныта, таныстыра аламыз. Біз үшін үлкен мүмкіндік болар. Осының бәрін іске асыру үшін бізге міндетті латын әліпбиіне көшкеніміз дұрыс шығар. Сондықтан Латын әліпбиіне көшу тиімді де, ұтымды жұмыс болғандықтан, өзімізді әлемге танытуға бірден-бір жол болғандықтан графиканы қабылдау дұрыс болар.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Бизақов С. Емлені ескеруіміз керек. «Ана тілі» газеті, 2013. № 7. 14-20 ақпан. – 4 б.

2 Әбілқасымов Б. Алғашқы қазақ газеттерінің тілі. – Алматы, 2012. – 170 б.

3 Жаңа әліпби негізіндегі қазақ тілі емлесінің ережелері. «Егемен Қазақстан» газеті, 18 қаңтар 2019, № 11 (29490).

4 Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың 2017 жылы 12 сәуірде жазылған «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласы.

ГРНТИ 16.21.51

ГЛАГОЛЫ ДВИЖЕНИЯ НА РУССКОМ, КАЗАХСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ В СПОРТИВНОМ МЕДИАДИСКУРСЕ

Р.С. Кенжебекова
PhD-докторант, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан

В статье рассматриваются проблемы глаголов движения в рамках спортивной тематики, анализ спортивного дискурса и описание определенных спортивных событий, которые являются наиболее продуктивными в сфере современного спортивного медиадискурса. В качестве материала исследования были выбраны глаголы движения из работ спортивных событий на просторах Интернет страниц.

Ключевые слова: дискурс, спортивный дискурс, медиадискурс, медиа-пространство, глаголы движения.

В эпоху цифровой глобализации большинство людей интересуются спортом через медиа-пространство, поскольку спорт является одной из тех сфер деятельности, которая предполагает физическую двигательную активность человека.

Как мы все знаем, что произошло в мире и Казахстане в 2020 году. Из-за распространения коронавируса Covid-19 и длительной вынужденной изоляции, все спортивные мероприятия в мире были отменены, в том числе и в нашей стране. Были закрыты все спортивные стадионы и площадки. Во время самоизоляции люди чаще прибегали к занятию спорта дома, поскольку людям требовалось движение.

И ключевую роль в пропаганде спортивного образа жизни сыграло средство массовой информации, поэтому возросла роль информация о спортивных событиях в жизни современного общества. Также немаловажную роль сыграли спортивные комментаторы и способы донесения информации до адресата. Если говорить о спортивном дискурсе, то количество субъектов спортивного дискурса может расшириться. Следовательно, на основе институционального дискурса возникает спортивный медиа-дискурс.

Разумеется, международные спортивные события такие как зимние Олимпийские игры-2022 в Пекине, Универсиады, Чемпионаты по хоккею, футболу, зажжение олимпийского огня, водружение факела в центр

импровизированной снежинки в Пекине, выступление мировых звезд музыки во время открытия и закрытия Игр и т.д. транслируют телевидение, Интернет-порталы и другие. Также, такие спортивные вебсайты, как https://sportmail.ru/, https://www.sports.kz/news, https://olympic.kz/, https://shaiba.kz/ и другие, предоставляют возможность миру показать и проанализировать спортивные события, тем самым привлекая много зрителей, даже тех, кто далек от спорта к просмотру трансляции или посещению соревнования на стадионе.

Если говорить об истории происхождения спорта, то инициатором современного олимпийского движения является французский барон Пьер де Кубертен, который переделал положение, зафиксированный в Олимпийской Хартии в 1912 г. Он был уверен, что объединение Олимпийских игр с культурой и наукой дадут успех. При этом он принял участие в конкурсе в V Олимпийских играх и представил знаменитую «Оду спорта», в которой воспевает о любви и сохранении спорта. Сегодня олимпийское движение оказывает влияние на аудиторию, пропагандируя спорт и здоровый образ жизни, и прежде всего, дает возможность познакомиться с достижениями культуры народа разных стран и его особенностями спортивных событий.

На сегодняшний день современные информационные процессы глобальны, охватывают все сферы существования личности и общества, служат средством достижения конкретных коммуникативных целей.

Функционирование языка и спортивного дискурса на просторах интернет-сайта изданий, описывающие разные виды спорта на медиа-текстах, является актуальной для выявления характерных признаков языков спортивного СМИ. Также в условиях развития современного информационного общества особо актуальны такие виды дискурса, которые в той или иной степени связаны с медиа.

Также в становлении теории дискурса и употребление понятие дискурса можно отметить таких зарубежных ученых, как З. Хэррис (1952), Т. ван Дейк (1997), М. Фуко, П. Серио (2002) и др.

И самые ранние попытки выявить структуру дискурса связаны с именем американского постструктуралиста Зеллига Харриса [1]. В 1952 году американский лингвист З. Харрис впервые ввел лингвистический термин «дискурс» в научный оборот как метод изучения движения информации в дискурсе, предназначенный «для расширения дескриптивной лингвистики за пределы одного предложения в данный момент времени и для соотнесения культуры и языка» [1]. Здесь нужно отметить, что вторая часть его замысла не получила продолжения в его трудах, а что касается первой части, то он попытался осуществить при помощи методов, хорошо зарекомендовавших себя при изучении языковых единиц низших уровней, сегментации, дистрибутивного и трансформационного анализа. Эти процедуры носили сугубо формальный характер и не предполагали учета семантики языковых единиц [1].

Далее функциональный структурализм Ферса стал фундаментом, на котором сформировались взгляды К. Хэллидея, в свою очередь оказавшего

влияние на Бирмингемскую школу дискурс-анализа. Публикация работ бирмингемских лингвистов была встречена с интересом, однако при применении разработанных принципов и категорий анализа к другим видам устной коммуникации обнаружилось, что предложенная модель в значительной степени обусловлена спецификой педагогического дискурса и, более того, конкретного жанра и мало приспособлена для описания структуры прочих видов общения, как институционального, так и неформального [2, с. 93].

Французская школа дискурсивных исследований сформировалась под сильным влиянием структурализма и была ориентирована на политические тексты. Немецкая школа анализа дискурса, представленная именами У. Мааса, Ю. Линка, Ю. Хабермаса, сосредоточена на изучения языка тоталитарного общества [3, с. 81-88].

Многие исследователи, работающие в разных научных парадигмах занимаются изучением дискурса.

Что касается отечественной лингвистики, здесь также предпринимаются попытки создания дискурса в казахстанской лингвистике. Наиболее заметными являются работы казахстанских ученых Г.Г. Буркитбаевой (2005), Э.Д.Сулейменовой (2006), Б.А. Ахатовой (2007), Г.Г. Гиздатова (2010) и др.

Казахстанский исследователь Э.Д. Сулейменова, исследуя дискурс, отмечает, что актуальным стало изучение языка в его динамическом взаимодействии с реальным меняющимся миром и мирами новых технологий, расширяющимися возможностями получения, хранения и передачи информации отдельным человеком и обществом в целом, появлением новых типов текстов и обновлением прежних жанров и стилей» [4, с. 64]. Следовательно, с появлением цифровой технологий анализ дискурса исследуется как динамический процесс использования языка в разных формах жанра институционального дискурса в качестве инструмента виртуальная коммуникация. Например, во время транслирования зимних Олимпийских игр-2022 на канале YouTube, болельщики обмениваются сообщениями в чатах, спортивные комментаторы освещают спортивные мероприятия в режиме реального времени.

Ученый Г.Г. Буркитбаева утверждает, что существует много различных типов дискурсов, которые могут быть классифицированы по ситуации, функции, участникам дискурса, тексту, по содержанию или по комбинации этих факторов [5, с. 56]. Говоря о соответствующих типах дискурса, то здесь надо провести градацию между бытовым и институциональным дискурсом. К бытовому дискурсу можно отнести коммуникацию отдельных участников, в то время институциональному дискурсу участники выступают представителем определенных институтов. В связи с этим можно отметить, например, в спортивном дискурсе можно условно выделить ядро и периферию. В ядро входят сами спортсмены Олимпиады, комментарии, репортаж, интервью, а к периферии следует отнести участников спорта, т.е. тренеры, организаторы спортивных мероприятий, фанаты и т.д. Наряду с этим, российский ученый А.Б. Зильберт отмечает, что «взаимодействия спортивного дискурса и дискурса

массмедиа позволяет судить о принципиальной ориентированности спортивного дискурса, поскольку каналы массовой коммуникации являются основными каналами распространения спортивного дискурса. Также, исследователь отмечает, что в спортивном дискурсе масс-медийного субъекта выступает представитель института массовой информации с помощью инструментов (например, журналиста телевидения, газеты или авторадио, медиатекста в интернет-пространстве). Поэтому наиболее значимо наличие посредника между аудиторией и представителями вида спорта (спортсменами, тренерами, организаторами соревнований и пр.), который к тому же часто становится инициатором коммуникативного акта в спортивном дискурсивном пространстве [6, с. 104]. Принимая во внимание вышеизложенного, мы можем утверждать, что спортивный дискурс может пересекаться с разными социальными институтами.

Традиционным основанием классификации дискурса является канал передачи информации. Согласно данному критерию, дискурс может разворачиваться в рамках письменной и устной формах, которые различаются от канала передачи информации.

Известно, что масс-медиа является каналом для осуществления спортивной коммуникации, поэтому исследование спортивного дискурса играет большую роль в создании и формировании комментарии журналистов и их тексты воспринимают реципиенты. В спортивном дискурсе можно выделить репортаж и комментарий в цифровом информационном пространстве.

Как отмечалось выше, дискурс может проявляться в текстах и аудио/видеозаписях, за которым идет грамматика, лексема, стилистика и семантика. И научный анализ глаголов движения в разноструктурных языках в дискурсе недостаточно изучено при описательном исследовании, а также недостаточной изученностью глаголов движения в трех сопоставляемых языках.

Кроме того, во время репортажа комментатор, специализирующий и имеющий право в спортивной сфере, описывает действия спортсменов для аудитории и употребляет глаголы движения в своей речи. Во время игрового эпизода комментаторы часто употребляют такие базовые глаголы движения, как идти, бежать, ползти, двигаться, прыгать и т.д., в которых передают изменения действия спортсменов, спортивных сооружений и т.д.

Материалом исследования являются глаголы движения в спортивном дискурсе, которые составляют устные и письменные формы коммуникации. Интерес не случаен, так как изучение их проливает на свет на многие теоретические и практические вопросы. Некоторые глаголы этой группы являются глаголами широкой семантики.

Приведем примеры спортивного комментатора из интернет страницы YouTube United States vs Kazakhstan Highlights | Group B| 2021 IIHF World Championship – 05/25/2021 на чемпионате мира по хоккею 2021.

Сборная США одержала победу над командой Казахстана со счетом 3:0 в матче предварительного этапа чемпионата мира по хоккею, который проходит в

Риге без зрителей. Комментирование данного матча между хоккейными командами США и Казахстана началось с приветствия и представления команд. В рамках данной игры комментатор наблюдает и оценивает хоккейный матч. Комментатор информирует адресата о том, что происходит на ледовой арене. Анализируя высказывание спортивного обозревателя, можно отметить, что комментатор передает информацию о игроках, выражает сильные эмоции, комментирует забитую шайбу командой сборной США. Благодаря социальным сетям, комментатор получает отклик от интернет пользователей.

Рассмотрим пример, Eric Robinson nearly made it 3-0 after a nifty move between defenders down the left side with the U.S. shorthanded, but Kazakhstan netminder Nikita Boyarkin stopped a puck that trickled between his legs just before it crossed the goal line.

В этом предложении глаголы made a nifty move, trickled between his legs придают предложению эмоциональную окрашенность и экспрессивность, при этом оживляя информационное сообщение.

Глаголы to trickle between his legs – просочиться между ног, to make a nifty move – сделать отличный ход передают способ движения во всех его проявления.

Рассмотрим следующий пример, Drury tipped home a shot from out in front off a center point shot from Ryan Donato to extend Team USA's lead to 3-0 just 1:58 into the third period. Kazakhstan nearly got on the board with just over three minutes gone in the stanza, but it was ruled that Yegor Petukhov kicked the puck into the net.

Глагол to kick the puck into the net – забить шайбу обозначает действие в этом предложении.

В английском языке глагол выражает способ движения, а предложная группа маршрут движения. Возьмем для примера такое предложение: Some Team GB athletes ran into the room. В данном случае способ движения выражается глаголом *ran*, а маршрут движения предлогом into. В английском языке префиксация глаголов движения отсутствует и значения глаголов меняются в зависимости от употребляемого с глаголом предлога движения.

Глаголы движения в русском языке активно участвуют в приставочном словообразовании, и при этом многие приставочные глаголы движения весьма употребительны и развивают разнообразные переносные значения.

Рассмотрим анализ спортивного репортажа на хоккейном матче мира 2021 г. между командами Словакия и Россия на портале sportrg.ru. Нужно отметить, что спортивный обозреватель использует спортивные термины: шайба, клюшки, из зоны вбрасывания, угол ворот и т.д.

Приведем следующий пример, 1) Мартин Гернат из зоны вбрасывания мощно щелкает – шайба задевает кого-то из россиян и рикошетом *залетает* в верхний правый угол ворот Самонова.

Добавление приставки к глаголу изменяет его на совершенный вид. Приставка *за*– играет лидирующую роль в деривационном процессе.

Глагол *залетает* приставка *–за* является инхоативным способом действия и образуется от непереходных глаголов несовершенного вида.

Обозначает направленность действия, движения за предмет. Возможность передавать разнообразные спецификации значений и их оттенки, на наш взгляд, как раз и поддерживает продуктивность словообразовательного типа с приставкой *за*– среди глаголов с начинательным значением.

Под глаголами движения понимается группа глаголов, которые связаны между собой семантически, морфологически и категориально. Эта группа глаголов может иметь как движение в одну сторону и обратно, движение в разных направлениях, так и движение по кругу.

Обратимся к спортивному обозревателю Olympic.kz: Толчинский *проехал* за воротами соперников и *выложил* шайбу на пятак под удар Слепышеву, который бросил внешней стороной клюшки с неудобной руки, однако шайба *пошла* низом, и Гудачек смог сложиться и отбить щелчок.

Глагол *проехал за* означает, что окончившееся действие охватывает значительный по длительности период времени.

Глагол *выложил* означает направленность движения изнутри.

Глагол *пошла низом* обозначает ограничительное действие.

В русском варианте способ движения и маршрут передается глаголом однонаправленного движения с приставкой *в-*, имеющей значение движения внутрь,

Сложные глаголы в казахском языке типа *қуып жетті, қуып жетеді, қуып жетер* выражают законченный вид независимо от времени.

Рассмотрим анализ спортивного обозревателя по хоккею на матче между командами Казахстан и Латвия на портале olympic.kz.

Ригада (Латвия) хоккейден элиталы дивизиондағы әлем чемпионаты жалғасуда. Қазақстан командасы екінші матчта *жеңіске жетті* деп жазады Olympic.kz.

Буллиттер сериясында Қазақстан командасы 3:1 есебімен жеңіске жетті.

Рассмотрим следующую реплику: Айта кетелік, Қазақстан командасы алғашқы матчта Латвиямен кездесіп, буллит сериясы бойынша 3:2 есебімен *жеңіске жетті*. В тобында сынға түсетін Юрий Михайлис шәкірттері екі ұпаймен өз тобында төртінші орында келеді.

Глагол *жеңіске жетті – одержать победу* обозначает действие, которое совершилось ранее. *Жеңіске жетті* – прошедшее время глагола в казахском языке образуется путем прибавления к основе глагола суффиксов -ты/ті и личных окончаний и является периферийным глаголом семантического поля глаголов движения.

Как Н.К. Дмитриев утверждает, что признаком глаголов движения в тюркских языках является направленность движения, а что касается глаголов движения в русском языке, то для них доминирующим является способ передвижения. Следовательно, понятие движения, достигающего цели, присуще некоторым переносным значениям группы глаголов, передавая различные виды движения во времени и пространстве, поэтому небольшая часть глаголов движения в казахском, английском и русском языках имеют

переносное значение, а не характеризуют непосредственно другие формы движения и жизненных процессов.

Подводя итоги, следует отметить, что сложность и многомерность термина дискурс, который предполагает взаимосвязь между определенным дискурсивным событием, ситуацией и определенными институтами востребован в различных науках. Дискурс XXI века является сложным феноменом, поскольку вбирает в себя не только лингвистические, но и социальные, когнитивные механизмы. Современный спортивный медиа-дискурс находит свое воплощение в устной и письменной коммуникативной деятельности, отождествляемой как процесс и результат этой деятельности.

Литература

1 Harris Z.S. Discourse analysis, Language. 1952, Vol. 28, № 1.

2 Скребцова Т.Г. Лингвистика дискурса: структура, семантика, прагматика. Курс лекций. – М.: Языки славянской культуры, 2020. – 312 с.

3 Чернявская В.Е. Дискурс власти и власть дискурса: проблемы речевого воздействия: учебное пособие. – М.: Флинта: Наука, 2006. – 136 с.

4 Сулейменова Э.Д. Дискурс в дискурсе казахстанской лингвистики // Современные проблемы дискурса: теория и практика. Сборник науч-ных трудов Международной научно-практической конференции Цен-трально-Азиатской Ассоциации по Деловому Общению (CAABC) и Казахского Университета Международных Отношенийи Мировых языков им. Абылайхана. 23-24 февраля, 2006 г. – Алматы, 2006. – С. 64.

5 Буркитбаева Г.Г. Текст и дискурс. Типы дискурса: учеб. пособие для магистрантов и аспирантов-филологов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2006. – 384 с.

6 Зильберт А.Б. Спортивный дискурс: точки пересечения с другими дискурсами (проблемы интертекстуальности) // Язык, сознание, коммуникация. – М., 2001. Вып. 19. – С. 103-112.

SRSTI 14.35.07

PSYCHOLOGICAL INFLUENCE OF MUSIC ON UNIVERSITY STUDENTS DURING TRAINING SESSION

A.R. Rakhmatulina
Senior lecturer, A. Baitursynov Kostanay Regional University, Kostanay
Y.V. Andrenko
Student, A. Baitursynov Kostanay Regional University, Kostanay

Research concerning music's influence on a person has been studied since ancient times. It is known that the ancient Greek philosophers Hippocrates, Pythagoras, Plato, Aristotle developed whole systems of educating the younger generation and treating people with music. Literature review allows us to assert that psycho-emotional correction by means of music can be carried out by coaches through various forms such as listening to a musical program, conducting meditation, dancing, singing. In fact, its application is quite effective while working with students. This research was inspired by the views of K. Jung. According to the scientist music is a gateway through which one can penetrate into the subconscious, and therefore it holds great possibilities for neutralizing negative experiences. Due to its untranslatability, the language of music can penetrate into the deep spheres of the unconscious, extract and reveal repressed drives and conflicts in it. Thus, make them available for awareness and cathartic discharge. The article is going to describe music as one of the most powerful means of emotional regulation of human mental activity.

Key words: training session, positive emotional background, didactic tool, mechanisms of music, condition of students**.**

Currently, psychological training session has become popular area of psychologist. The psychological training session itself is aimed at educating, training or teaching people something. This is a type of practice where the coach has a decisive position. Thanks to its effective activity, participants may change their worldview, value orientations, expectations, attitudes, etc. Modern socio-psychological training can take into account the needs and perspective life tasks of a constantly developing personality that solves emerging life barriers. Due to many advantages psychological training session is actively used at universities. The term «psychological training» has several meanings – training, preparation, education, training. According to S.I. Makshanov, psychological training is a multifunctional method that promotes deliberate changes in the psychological phenomena of an individual, group and organization, with the aim of ensuring the harmonization of the

professional and personal spheres of human life. The techniques of coaching may be more effective during an educational process and act on students in a positive way.

Youth plays a key role of our modern society. Rapid changes make us think about the importance of processing information and timely emotional unloading. The need to determine a guideline in this matter is due to the fact that, firstly, there are an infinite number of external factors, both positive and negative, in the form of information or new events, which the modern brain must process. Secondly, in the minds of many, a person of the future is a widely developed, educated, having a high emotional intelligence. Thirdly, one of the most difficult problems that any student faces is severe fatigue and tension. All these factors complicate the learning process and reduce the effectiveness of students' learning. Therefore, we have suggested that the use of music while working with students will improve not only their emotional state, but also their overall performance.

Before introducing this type of influence, it is necessary to understand what functions and mechanisms music performs and how it is able to influence consciousness. It is worth noting that a lot of different scientists have studied the effects of music and its psycho-corrective mechanisms. Summarizing the works of I. I. Mamaichuk, E.A. Medvedeva, I.Y. Levchenko, L.N. Komissarova etc., it is possible to distinguish such mechanisms of the corrective influence of music in training as in the picture below (Picture 1):

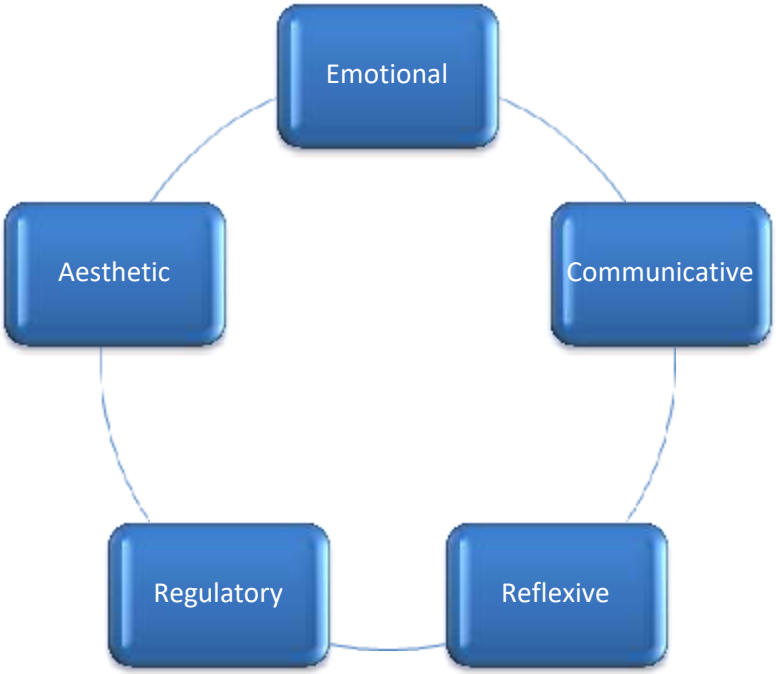

Picture 1. Influence of music during training session.

– Emotional: it is useful for reducing negative experience and allows to correct to the right direction;

– Communicative: the development of interpersonal communication skills, communicative functions and abilities, sets up interaction with the group;

– Reflexive: well-chosen melody contributes to the appeal to one's own «I» as a vital resource;

– Regulatory: relaxation of neuropsychic tension, relaxation, expansion of self-regulation;

– Aesthetic: activation of aesthetic needs, achievement of aesthetic satisfaction.

Each of these mechanisms is specific, which allows psychologists to use one of them while psychological training session. Also, music can be used at different stages of the psychological training, depending on the goal set by the coach. But one way or another, all these mechanisms are aimed at influencing the emotional sphere of the individual. Therefore, one of the functions of musical accompaniment in psychological training during the educational process is to create an emotional background. It also has such functions as changing the process of intellectual search in solving creative tasks and managing images of imagination. This can be explained by the fact that pleasant music is able to switch the dominant student in training from an internal negative emotional state, outside to the coach and music, thus negative emotions are replaced by positive ones. After all, it is traditionally considered that music activates our potentials, is aimed at creativity. Based on the created general emotional background of students, created more often at the beginning of work, the necessary mood is created on the basis of which the coach's plan is achieved much faster. Emotional uplift makes it much easier to cope with complex exercises, to open up faster and join the work. Such classes help the coach to create a safe atmosphere, open access to the inner world of the student, turn to his innermost feelings and feelings and at the same time achieve a certain psychotherapeutic effect.

Music provides a positive emotional background, but a scientist like Tikhomirov O.K. highlights the use of music in the direction of the disclosure of intellectual potential. The emotional assessment of the problem situation is somewhat ahead of the intellectual one. And this anticipation directs the work of thought in a certain direction and, moreover, as it were, outlines the shortest and most economical way to solve the task. And also, the musical rhythm helps to improve the coordination of the musculoskeletal system. Under the music, fatigue accumulates much more slowly, i. e. this contributes to the implementation of more techniques. In comparison with other didactic means, music has a number of advantages, as it creates a comfortable background, causes an emotional response, activates the neuropsychic activity of students, has a beneficial effect on the psychophysiological functions of the body.

A number of researchers have noted a direct relationship between the dynamics of activity and the current state of a person (A. S. Egorov, V. V. Rosenblant, V. P. Zagryadsky, etc.). The need for monotonous activity, lack of afferent stimuli, leads to fatigue, a sharp decrease in the level of observation and the ability to think rationally, nervous and emotional tension, errors in the performance of tasks. Therefore, the development of the problem of preventing fatigue, relieving or at least some weakening of emotional tension has not only theoretical, but also practical significance in training. The physiological meaning of fatigue lies in the fact that the

underlying processes of depletion of the potential of working capacity turn out to be stimuli for recovery processes. And as noted in the theory of fatigue by A. A. Ukhtomsky, his dual role is indicated: protecting the body from excessive exhaustion in the process of activity and stimulating subsequent performance. It is music that will help to maintain the activity of the rhythmic processes of the body here. Acting as a positive emotional factor, it weakens emotional anxiety, nervous tension, acting in a retarding way on the success of activities.

One can give an example of trainings conducted with and without musical accompaniment. Both classes were held at the same time and students with the same academic load for a more objective result. The first training was conducted accompanied by a light, cheerful and rhythmic piece of music. The second one relied only on the work of the coach himself. One of the tasks of the training was the image of your mood. As a result, in the works with musical accompaniment, the dominance of warm color tones, soft lines coinciding with the rhythm of the melody was clearly manifested, and such drawings prevailed throughout the group. In the group without musical accompaniment, the drawings did not have a common color scheme and were mostly described as cold, having no color contrasts. The musical impact in the training was created purposefully and in stages. To begin with, the music corresponded to the state of the students at the moment, then the second block of melody neutralized this state, and only after that the final block is applied, the theme of which corresponded to the simulated state. And after conducting trainings on the survey of students, we can say that the students who listened to music were in a more resourceful state and were ready to attend additional classes. The second group of students did not have such an indicator of working capacity and a positive emotional state. Based on this, music can be characterized as a universal means of humanizing the training process, capable of improving the quality of students' content, procedural and personal components.

Thus, the analysis of the results has showed that the process of the student's entry into the activity while accompanied by music retains a natural dynamic, however, the observed gradual increase in performance is higher than in the version without musical accompaniment in training. The psychological trainings made it possible to conclude that the functional level of activity under the influence of music not only did not decrease, but even significantly increased. Obviously, this became possible due to increased mental and physiological activity. Due to the constant musical accompaniment, the processes of arousal and inhibition were in balance, fatigue either decreased or did not prevent students from relaxing enough and getting into work. The results after the training indicated a positive mental state of the students. Music in the creative process of the psychological training session performed such functions as creating an emotional background of activity, accelerating the process of intellectual search in solving various tasks, managing images of imagination. These data allow us to consider music as a didactic tool that contributes to the effective organization of the educational process, a tool that makes training even more attractive and productive.

References

1 Smirnov M.A. Jemocional'nyj mir muzyki. – M.: Muzyka, 1990. – 318 p.

2 Uhtomskij A.A. Izbrannye trudy / A.A. Uhtomskij. – M.: Direkt-Media, 2008. – p. 804.

3 Dolzhenkov E.A., Egorycheva E.V., Chernyshjova I.V., Shlemova M.V. Vlijanie muzyki na rabotosposobnost' studenta // Mezhdunarodnyj studencheskij nauchnyj vestnik. – 2016. – № 5-2.

4 Jel'kin V.M. Chudo muzyki. Muzykal'naja psihologija i psihoterapija. 2008. – p. 120

5 Blavo R. Muzyka zdorov'ja. – M., SPb., 2002. – P. 58-59.

6 Shushardzhan S.V. Muzykoterapija i rezervy chelovecheskogo organizma. – M., 1998. – p. 215-221.

7 Jelektronnyj uchebno-metodicheskij kompleks. Tratinko T.V., magistr sociologicheskih nauk, starshij prepodavatel'. 2018.

ҒТАМР 16.21.29

ПСИХОЛИНГВИСТИКАДАҒЫ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ ЖАҢА БАҒЫТТАРЫ

А.А. Әбсадық
Ф.ғ.д., профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ.
Н.С. Жумаканова
А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ.

Дискурсты зерттеудің дамып келе жатқан бағыттары оны ұйымдастырудың және қоғамдағы жұмыстың әр түрлі аспектілерімен байланысты. Дискурстың қасақана кеңістігіне, жеке ерекшеліктерінің көріністеріне, әңгімелесушілердің өзара әрекеттесуіне, әлем картинасының дискурсында модельдендірілген әсер ету әдістеріне қатысты түпнұсқа әдістемелік тәсілдер мен олардың негізінде алынған жаңа мәліметтер ұсынылған. Дискурсивті тәсілге сипаттама беріледі, оның ғылым мен практиканың қазіргі даму кезеңіндегі мүмкіндіктері мен перспективалары талқыланады.

Түйін сөздер: ауызша байланыс, дискурс, интеракция, мазмұнды талдау, интент-талдау.

Интент-талдаудың теориялық және әдістемелік қондырғылары бірқатар жарияланымдарда егжей-тегжейлі қарастырылған. Дискурстың проблемаларына жүгінген кезде әдісті дамытуға және оның әр түрлі түрлерін зерттеуге жарамды техниканың нұсқаларын сынауға байланысты көп жұмыс жүргізілді [1]. Тікелей еркін қарым-қатынас жағдайында диалогты интент-талдау техникасы, саяси, педагогикалық, консультациялық дискурсты интент-талдау әдістемесі дамыды [2]. Дискурстың сараптамалық интенсивтілігін талдау және оны субъектілердің субъективті шкаласы процедураларын біріктіретін сөйлеу барысында айтылған ниеттерді түсінуді зерттеудің эксперименттік әдістері де жасалды [3].

Осы әдістемелік негізде дискурстың әртүрлі түрлерінің қасақана сипаттамалары зерттеледі. Жұмыс бірнеше жолмен жүзеге асырылады [4].

Н.Д. Павлова жүргізген зерттеулер сайлау алдындағы саяси дискурсты зерттеумен байланысты [5]. ГУГН түлектері А.А. Гринорьева және Е.А.Песковамен бірге едәуір бөлігінде орындалған жұмыстар циклінде дискурстың қасақана кеңістігін модельдеу мүмкіндігі – осы байланыс саласына

тән және оның негізін құрайтын иерархиялық ұйымдастырылған ниеттер мен қасақана құрылымдардың жиынтығы көрсетілген. саясаткерлердің сайлау алдындағы баяндамалары негізінде қайта құрылған қасақана кеңістікке мыналар кіреді: коммуниканттардың жетекші мақсатты бағыттары, олардың сипаттамалық серіктестері, дискурста көрініс табатын нақты ниеттердің нұсқалары. Сонымен, негізгі бір саясаткерлердің қасақана бағыттары – үгіт-насихат сайлаушы, жалпы жағдайда, шоғырландыру және белсендіру оны тартуды көздейді. Әрқайсысы құрамдас бөліктер жүйелі түрде жасалатын ниеттер жиынтығымен байланысты, бірақ сайлау жағдайында әр түрлі жиілікпен көрінеді. Нәтижелер бойынша барлығы зерттеулер, 50-ден астам үгіт -насихат сөзіне ортақ компоненттер қасақана қайта құрылды [6].

Қасақана деген түсінік негізделген кеңістік көбінесе дискурстың сипатын анықтайды: қолданылатын білдіру құралдары мен тәсілдері, тәсілдері әсер ету, талқыланатын тақырыптар шеңбері. Сөйлеушінің түсіну мүмкіндіктері коммуникацияның байланыс ерекшеліктеріне байланысты [7]. Сонымен, саясаткерлердің сайлау ниеті бар екендігі олардың әрқайсысына тән сөйлеу көрінісі көрсетілген. Бұл жағдайда жеке ауызша бірліктер қызмет ете алады өрнек бір емес, бірнеше, кейде үлкен ниет негізін құрайды. Саясаткерлердің сайлау алдындағы ниетін түсінуді эксперименттік зерттеу басталды. Атап айтқанда, мұндай қызықты факт: тыңдаушылардың сөйлеудің қасақана салдарын қабылдау белгілі бір дәрежеде азаяды, екінші жағынан көбейеді. Әлбетте, бұл сөз сайлау алдындағы саяси қарым-қатынастың бір бөлігін ғана құрайды, оның тағы бір «фондық» бөлігі сөздерге енбейтін ниеттермен байланысты. мұндай ниеттер тыңдаушылар тарапынан жиі танылады, олар қасақана қабылдауды, сөз сөйлеушілердің ішкі мәтінін кеңейтеді. Түсінудің осы және басқа ерекшеліктері, жалпы оның жалпыланған сипаты туралы куәландырады, ниет білдіру тәсілдерін, олардың орнын ескере отырып талданады: қасақана иерархияда, дискурстағы жиіліктер және т.б. [8].

Айта кету керек, қасақана сипаттама сайлау дискурсының кеңістігі-нәтиже нақты сөйлеулердің ерекшеліктерін сипаттауда. Олардың өзіндік ерекшелігі кандидаттардың төрт негізгі халықаралық бағыттарының салыстырмалы ауырлығында, олар ұсынылған нақты ниеттер жиынтығында көрінеді. Алынған мәліметтер сонымен қатар процедураны стандарттау және мақсатты біліктілікте қолданылатын дескрипторлар жиынтығын нақтылау тұрғысынан интент-талдаудың әдістемелік құралдарын дамытуға ықпал етеді.

Егер қарастырылған зерттеулер, ең алдымен, сайлау алдындағы жағдаймен байланысты дискурстың қасақана сипаттамаларын тапса, онда И.А.Зачесова жүргізген күнделікті диалогты зерттеу коммуниканттардың жеке саласына, олардың қатынастарына байланысты ниеттерді анықтайды.

Алынған нәтижелерге сәйкес, ауызша қарым-қатынастың негізгі нысаны болып саналатын күнделікті тұрмыстық диалогта әңгімелесушіге және айналадағы шындыққа қасақана бағыттар айқын көрінеді. Осы жетекші бағыттардың арақатынасы мен олардың құрамдас бөліктерінің сапалық ерекшеліктеріне сәйкес әртүрлі сөйлесу жанрлары бөлінеді: диалог-талқылау,

нұсқаулық диалог, қарым-қатынас диалогы және т.б. Сонымен, нұсқаулық диалогта әңгімелесушілер нұсқаулар береді, талап етеді, еске салады және т.б., ал қарым-қатынас жоспарының диалогтары үшін тәжірибе алмасу, қолдау, кеңес беру ниеті жиі кездеседі [9].

Күнделікті диалогтың негізгі қасақана сипаттамаларын және оның сорттарын зерттеумен қатар, қарым-қатынастың процедуралық аспектісіне көп көңіл бөлінеді. Репликалар тізбегінде көрсетілген қасақана үлгілерді салыстыру әңгімелесушілердің ниеті белгілі бір жолмен үйлестірілгенін анықтайды. Әңгімелесуге, ақпаратты нақтылауға ғана емес, сонымен бірге басқа» қарапайым « айқын ниеттер серіктестің олармен байланысты ұмтылыстарын өзектендіреді, арандатуға жасырын көңіл бөледі, қарым-қатынастарды нақтылау, сондай-ақ, жалтаруға, қарсы арандатуға және т.б. себеп болады. Қасақана келіспеушілік жағдайлары әңгімелесушілердің бір-бірін дұрыс емес немесе бұрмаланған түсінуін көрсетеді [10].

Бір қызығы, серіктестің ниетін түсінбеу құбылысы әртүрлі сипатта болуы мүмкін. Бұл жағдайдың объективті факторларына және туындаған кедергілерге байланысты болуы мүмкін, бірақ бұл серіктестердің «кооперативті емес» ұмтылыстарымен байланысты. Зерттеулер көрсеткендей, күнделікті отбасылық қарым-қатынас саласында серіктестің ниетін түсінбеу жағдайлары әдетте кездеседі. Олар дереу түзететін көшірмелермен немесе нақтылайтын сұрақтармен жойылады. Субъективті факторлардың әсерімен байланысты түсініспеушілік сирек кездеседі, бірақ әңгіменің кейінгі ұйымдастырылуына айтарлықтай әсер етеді. Кооперативтік емес бағдар өз мүдделерін қатаң ұстануды, сұхбаттасушыны манипуляциялауды, өз орнында тұруға деген ұмтылысты қамтиды [11]. Сонымен қатар, қоңырауды кешіктіру, қосымша сұрақтар, жаңа тақырыпқа жүгіну сияқты жауаптан кетудің әр түрлі тактикасы жиі кездеседі. Әңгімелесушілердің өзара қарым-қатынасы диалогының дамуына әсер ету аспектісі әзірленуде. Үстемдік/бағыну сияқты қатынастармен байланысты сипаттамалық қасақана заңдылықтар мен сөйлеу құрылымдары анықталды.

Диалогта көрінетін қарым-қатынастарды көбінесе коммуниканттар көрсетпейтіні көрсетілген. Арнайы зерттеу балалар диалогтарын ұйымдастыруға арналған. Кішкентай сұхбаттасушылардың жетекші қасақана бағыттары және олардың өсу кезіндегі өзгерістері анықталды. Балалар диалогтарының мазмұндық жоспарын дамытудың серіктеске және ағымдағы өзара іс-қимылға өскелең бағдармен тығыз байланысы анықталды [12].

Диалогтың қарастырылған зерттеулерін тұтастай сипаттай отырып, олар шығатын сөйлеудің өзара әрекеттесу механизмдерінің мәселесі бүгінгі таңда сөйлеу психологиясында, психолингвистикада және әлеуметтік психологияда өзекті екенін атап өткен жөн. Зертханада алынған нәтижелерді облыстың қазіргі жай-күйі тұрғысынан талдау Н.Д. Павлованың жұмысында жүзеге асырылды [13]. Ниет білдіру және тану сөйлеу өзара әрекеттесуінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады деген пікір негізделген. Ниеттердің берілуі өзара түсіністіктің, іс-әрекеттерді үйлестірудің, спикерлердің мақсаттарына жетудің

қажетті негізі болып табылады. Өзара әрекеттесуді интент-талдау деп атауға болатын дамыған тәсіл әңгімелесудің қозғаушы күштерін, әңгімелесушілердің бастан кешкен өзекті мағыналарын анықтайды және қарым-қатынас барысында олардың әрекеттерін бағыттайды [14].

Дискурстың қасақана ұйымдастырылуын зерттеудің өзіндік желісін Т.А.Кубрак жүргізеді. Бұл өзін-өзі таныстыру сияқты қарым-қатынастың маңызды қасақана компонентінің әр түрлі контекстегі көрінісі рөлі мен ерекшеліктерін сипаттауға тырысуымен байланысты. Осы міндет аясында қазіргі уақытта психологиялық кеңес беру жағдайында дискурстың қасақана құрылымына талдау жасалды. Құрылымдық сұхбаттың материалдарында кеңес беру жағдайында өзіне назар аудару клиенттің сөйлеуінде басты орын алатындығы және өзін-өзі таныстырудың негізгі бағыты өзін көптеген түрлі проблемаларға душар болған науқас адам ретінде көрсету екендігі көрсетілген. Сондай-ақ, әлеуметтік мақұлданған кәсіби және жеке қасиеттер тұрғысынан өзін-өзі таныстыру бар. Сонымен қатар, дискурстың жалпы қасақана бағыты-кеңесшіге көңіл бөлу, көмек алуға деген ұмтылыс. Дәл осы бағыт өзін-өзі таныстырудың сипатын анықтайды және көбінесе тақырыптың қазіргі қасақана жағдайын анықтайды.

Дискурстың қасақана құрылымын нақтылау клиенттің өзіне бағытталған ниеттерін анықтады: өзін-өзі ақтау, өзін-өзі айыптау, жауапкершіліктен аулақ болу. Клиентпен қатар, кеңес беру дискурсының басқа типтік анықтамалық объектілері және олармен байланысты ниеттер табылды: айыптау, жауапкершілікті анықтау, қабылдау/қабылдамау, әңгімелесушінің көз алдында өзін тастамауға деген ұмтылыс. Осы және басқа ниеттер бағыныштылық қатынастарымен байланысты және өте күрделі құрылымды құрайтыны көрсетілген. Осы негізде құрылған психологиялық кеңес беру дискурсының жалпы моделі нақты жағдайлардың ерекшеліктерін талдауға мүмкіндік береді: әр түрлі клиенттермен әңгіме барысында кейбір ниеттер пайда болады, ал басқалары шақырылады.

Өзін-өзі таныстыру ниеті де орталық болып табылатын саяси дискурстың қасақана құрылымын салыстыру жүзеге асырылды. Ғылыми дискурсты зерттеу басталды, онда бұл бағыт әр түрлі ауырлық пен ерекше көрініске ие. [14].

Зертхана қызметкерлері дискурстың қасақана аспектісін зерттеуге байланысты басқа да зерттеулер жүргізді. Л.А. Шустова олармен жұмыс істейтін ересектердің балалардың ниеттерін түсіну ерекшеліктеріне талдау жасады. Эксперименттік жағдайларда анықталған субъектінің кәсіби тәжірибесінің, білімі мен дағдыларының сөйлеудің қасақана субтекстін түсінуге әсері табиғи коммуникативті жағдайларда да маңызды рөл атқарады [15]. Н.Алмаев көркем мәтіндерді түсіну мен субъективті бағалауды зерттеді. Психологиялық сараптаманың практикалық міндеттеріне байланысты В.А.Цепцов пен К.И. Алексеев қоғамдық-саяси дыбысталуы бар және терроризм, ұлтшылдық және экстремизм тақырыптарын қозғайтын материалдарды саралау және бағалау үшін рәсімдер мен көрсеткіштерді әзірлеуде.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Алмаев Н.А., Малкова Г.Ю., Селяева Е.В. Топтастыру және әдебиеттегі семантикалық категориялар мен тақырыптарды кластерлеу жоғары танымдық процестердің психологиясы. – М., Психология институты, 2004.

2 Алмаев Н.А., Кубрак Т.А. Жеке қасиеттер мен кейбіреулердің байланысы нұсқаулықтар бойынша алынған әңгімелердің ресми сипаттамалары – М.: РҒА психология институты, 2005. – С. 62-73.

3 Алмаев Н.А., Островская Л.Д. Темперамент сауалнамасының бейімделуі және орыс тіліндегі үлгідегі Р. Клининджердің мінезі // Психологиялық журнал, 2005. Т. 26, №6. – С. 77-86.

4 Алмаев Н.А., Малкова Г.Ю. Тесттің психометриялық қасиеттерін бағалау Плутчик-Келлерманның» өмірлік стиль индексі.

5 Арутюнова Н.Д. Дискурс /Тіл Білімі. Үлкен энциклопедиялық сөздік. – М., 1998, – 136 б.

6 Бирюков С.Д. Дарындылықтың дәстүрлі маркерлері: көрсеткіштер құрылымын дифференциалды-психиологиялық талдау. – М.: РАН ЖК, 2001.

7 Воронин А.Н. Интеллект және креативтілік, тұлғааралық өзара әрекеттесу. – М.: РҒА психология институты, 2004. – 270 с.

8 Воронин А.Н. Зияткерлік қызмет: көрініс нақты өзара әрекеттесудегі интеллект пен шығармашылық / Психология. Экономика жоғары мектебінің журналы. 2006. Т.3, №3. – Б. 35-58.

9 Воронин В.Н., Трифонова И.Г. Контрасттың әсері деңгейін өзгертуге мұғалім мен оқушының жеке оқушылардың шығармашылығының әртүрлі компоненттері. Психол. журн. № 6, 2002.

10 Габриелян Н.А., Воронин А.Н. Интеллект көрініс модераторы ретінде топтық өзара әрекеттесу жағдайындағы тұлғалық ерекшеліктер. – М.: Изд-во Психология институты. 1999. – Б. 49-60.

11 Габриелян Н.А. Интеллекттің жеке ерекшеліктеріне әсері проблемалық-бағытталған кеңес беру жағдайлары. – Сочи, 2006. – Б. 51-54.

12 Горюнова Н.Б., Дружинин В.Н. Операциялық дескрипторлар жалпы интеллекттің ресурстық моделі. Психол. журн. 2000. Т. 21, № 4. – Б. 57-64.

13 Горюнова Н.Б., Дружинин В.Н. Операциялық дескрипторлар танымдық ресурс және тест тапсырмаларын шешудің өнімділігі және жұмбақтар. Психол. журн. 2001. Т. 22, № 4. – С. 21-29.

14 Горюнова Н.Б. Басқарушылық қызметтегі танымдық ресурстардың рөлі. – Сочи. 2006. – Б. 235-240.

15 Дейк ван Т.А. Дискурсты сыни талдау принциптері. – М., 1994. – 169-217 б.

SRSTI 16.21.61

POLITE REQUESTS AND ANSWERS: TEACHING ETIQUETTE CLICHES OF ENGLISH AS A FOREIGN LANGUAGE

M.M. Zhumaliyeva, B.T. Erniyazova
Students, Miras University, Shymkent

This article deals with the issue of teaching schoolchildren at the middle and senior stages etiquette based on clichés expressing polite requests and reactions to them in English lessons, as well as the problem of mastering the norms of communicative behavior adopted in the English-speaking society. The authors offer a number of exercises for the formation of relevant skills: from acquaintance with new material to the use of polite requests and answers in speech situations, which develops practical skills in speech behavior and contributes to the formation of intercultural competence of students.

Key words: polite requests, skills, competence, etiquette, society.

The practice and theory of teaching a foreign language emphasize the socio-cultural language as one of the most important teaching methods at the present time, since it is aimed at learning the language not only from the point of view of the means of communication, but also from the point of view of the way of integrating the language with world culture as a whole. Here, the concept of «culture» should be understood as everything that forms the national mentality of the country, the way of life, traditions and customs of the people of the country. In the absence of knowledge about the national culture of the country studying the language, a foreigner experiences difficulties in communication and mutual understanding even in conditions of properly formed linguistic competence. The modern world sets new conditions, since a foreign language becomes primarily a means of intercultural communication, obtaining and accumulating various types of information, knowledge in general, and all this in the process of studying all types of activities related to speech: speech etiquette, auditory perception of foreign speech, in addition, it is necessary to master the basic rules of speech etiquette, as well as reading and writing.

Politeness was widely studied by the pragmatic direction in twentieth– century linguistics and, as before, arouses interest from linguists working in the field of this theory, highlighting the problem in cross-cultural aspect [1], as well as in works on the methodology of teaching a foreign language.

The British have earned the title of the most courteous nation in the world. Wherever you are – in a store, public transport or just on the street, you will hear «Sorry», «Please» and «Welcome» every now and then. But did you know that, even using all these words, you can suddenly become known as a brusque brute? The reason is ridiculously simple – polite phrases in English are built according to completely different rules than in Russian. In order not to shock the interlocutors, it is important to use «magic words» in the correct construction and take into account purely English phrase logical units that correspond to the rules of good form.

In this paper, we propose to organize training in five stages.

At the first stage, we present the material in the form of a list of clichés, explain the meaning of each, make a stylistic comment on the use of individual clichés:

Table 1. Polite requests and responses.

A cliché for expressing a polite request	**Response (reaction) to the request**
– Do/Would you mind if …? (formal) – Is it all right if … ? (coll.) – Could you tell me please …? (formal, neutral) – I'd like to know if …(neutral) – Will you please (do smth.)? (neutral) – Will you be so kind as to (do smth.)?, etc. (formal)	– No, I don't. You surely can … (formal) – It's O'key with me. (coll.) – Oh, sure! (neutral) – Certainly! (neutral) – You can/could … (neutral) – No problem. (coll.) – Oh, with pleasure! (neutral)

At the second stage, it is necessary to teach how to distinguish polite phrases from impolite ones. For example, you can present students with a number of statements containing / not containing polite phrases, and ask them to say only polite statements or tick them off:

– Will you be so kind as give us all the information?
– Open the door! Somebody is knocking.
– Do you mind if I look it up in the dictionary?
– Where can I get some coffee?
– I want you to use a reference book.
– Is it all right if I leave the meeting now?
– Could you lend me your bike please?

At the next, third stage, we suggest that students fill in the relevant clichés from the studied list.:

– Is it … if I use the gas stove?
– … you tell me … where the chemist's is?
– Will you be so … to show me some portfolio as an example?
– Would you … if I turn off the TV?
– … you please put down some figures?
– I'd … to know if you have two vacant rooms for a couple of days?
– … speak slower?

– *... to slow down a bit?*
– *... when the performance starts?*
– *... if I change the card?*
– *... if I call you back in a minute?*
– *... if you contest in tomorrow's race?*

Then, at the fourth stage, two dialogues are presented, for example [2].

Students need to compare the content of two dialogues on the subject of familiarity, to find out which of them lacks etiquette clichés. Then, after closing the dialogue, sustained in the correct polite tone, restore it in the second dialogue. And, finally, to act out the dialogue, observing the etiquette.

At the final, fifth stage, students compose and act out dialogues on given situations, using the studied etiquette clichés [3].

There is no doubt that communication with people like him is one of the greatest pleasures in human life, as well as one of the main assets of humanity. Establishing a connection in the process of communication can help a person with such an important aspect as speech etiquette. First, we must first take a closer look at what «speech etiquette» is. Speech etiquette usually refers to the rules and regulations of speech behavior and communication developed in a certain society, mandatory for all members of a certain society, characteristic of a certain nation and permanently fixed in various speech formulas for a certain language. It is important to note that formulas can change in the data history. Modern society at this stage of its development felt an urgent need to form a culture of communication and behavior. The modern world offers us hundreds of advertisements in schools, secondary schools, colleges and other educational institutions about the opening of «etiquette», «business etiquette», «business etiquette» and other optional subjects. This is due to the fact that people are faced with the need to know how to behave in a particular situation, how to properly establish verbal communication in a conversation, support it and through it enter into business, friendly or other interpersonal communication. Speech etiquette is one of the main elements defining the culture of a particular society, a product and instrument of cultural activity of a certain people. In general, speech etiquette cannot be considered separately from the culture of communication and human behavior, since this is an important part of it. The generally accepted expressions of speech etiquette are a reflection of the social relations of a certain era. In addition, as part of the national culture, speech etiquette is distinguished by a bright national flavor, which has characteristics characteristic of the culture of the people of a certain country. Thus, the characteristics and questions of greetings of different peoples may be different, while the greetings of each culture are unique and interesting in their own way. Speaking of colloquial English etiquette, it should be noted that this is a set of special words and phrases that give colloquial English a polite tone. In addition, it includes certain rules based on which given words and phrases can be used in practical situations of real speech. In a decent society, good upbringing is usually highly valued along with other important personal virtues, and the presence of norms of conversational etiquette is a direct sign of a well-mannered person. Unfortunately, the share of our country, Russia, has suffered from a long

series of historical disasters that have shaken traditional models a little, but neither England nor other English-speaking countries have experienced such practices, so the tradition of English conversational etiquette has been rooted for a long time and is very authoritative. Consequently, any deviation from the accepted rules and norms can be considered as a manifestation of lack of self-discipline or even as deliberate rudeness. Violation of speech etiquette during communication can have very serious consequences for spoken English, for example, a young person may refuse support for one simple reason affecting the English language – if, when communicating with this person, he violated any requirements of speech etiquette. Such a situation can have a very sad impact on the career and future life of a young Englishman, and what happened has a simple reason – an influential person does not want to deal with such a sick person, because no one can guarantee it.

There are many definitions of the concept of «speech etiquette» in the literature. However, they all boil down to the fact that this concept is a set of rules, peculiar rituals of speech behavior [4]. Speech etiquette is determined by the situation of communication, the status and relationships of communicants, their ethnic affiliation and many other factors. The traditions of speech etiquette originate even in the states of the Ancient World. Speech etiquette serves to realize the main purpose of any language –communication, while having a number of specialized functions. Speech etiquette is closely related to intonation, gestures, facial expressions. It is not enough just to use phrases suitable for the situation in speech, it is necessary to pronounce them correctly. The English speech label represents a set of words and phrases, as well as the norms of their use, giving a polite form to English speech. English speech etiquette is quite peculiar, so its study is necessary for everyone who wants to successfully communicate in this language. It is necessary to study it from the very initial stages of language acquisition. In addition, the need to master the speech etiquette of the countries of the studied language is dictated by the modern Federal State Educational Standard. When teaching English speech etiquette to schoolchildren, the teacher must take into account the psychological and pedagogical characteristics of the age of students. [5] A modern teacher has a huge variety of techniques, methods and means for teaching schoolchildren the speech etiquette of English-speaking countries. The forms and methods of work in primary, secondary and high school will differ significantly.

Of course, in addition to English, the rules of English conversational etiquette are important for everyone who studies English as a foreign language. As mentioned above, the conversational etiquette of English is unique and exceptional and in many ways differs from the rules and regulations of other languages, especially Russian.russian and English rules of conversational etiquette can lead to the fact that a well-educated and civilized Russian person who speaks English may seem completely impolite if he speaks using the norms of Russian conversational etiquette. Therefore, it is very important to take into account the rules and norms of conversational etiquette of the language in which the communication process takes place. This applies not only to the English language, because Russians may find it culturally offensive if an English gentleman does not know the norms and rules

adopted in the Russian language. Regardless of the content of speech, speech etiquette can give it a polite form, and useful and qualified speech can make a negative impression when the speaker grossly violates the rules of speech etiquette. That's why it's not enough just to learn how to explain English as a foreign language to a person learning it, and it's also important to be polite and pleasant to people learning this language. It would not be an exaggeration to emphasize that the conversational etiquette of the English language, along with the etiquette of another national language, is one of the most important components of the fine art of obtaining the approval of other people. The rules and norms of conversational etiquette are applied in accordance with the communicative tasks that determine various situations in communication. In the process of teaching a foreign language in a high school classroom, the teacher must simulate various tasks and, accordingly, teach children realistic speech situations. In the classroom, students' cognitive activity is activated by the establishment of correct communicative and cognitive problems, as well as the need for students to solve them.

References

1 Виссон Л. Русские проблемы в английской речи. Слова и фразы в контексте двух культур. Пер. с англ. Изд. 3-е, стереотип. – М.: Р. Валент, 2015. – 192 с.

2 Leech G. Politeness: Is there an East-West divide? // Journal of Politeness Research. Language, Behaviour, Culture. 2012. V. 3. Issue 2. – P. 167-206.

3 Locher Miriam A., Watts Richard J. Politeness theory and relational work // Journal of Politeness Research. Language, Behaviour, Culture. 2015. V. 1. Issue 1. – p. 9-33.

4 Nefedova K.V., Sedlyarova O.M. Polite requests in L2 teaching // Студенческий научный форум: образование и технический прогресс: материалы международ. студенческой научно-практической конференции. Магнитогорск : МГТУ им. Г.И. Носова, 2019. – С. 90-93.

5 Ogiermann E. Politeness and in-directness across cultures: A comparison of English, German, Polish and Russian requests // Journal of Politeness Research. Language, Behaviour, Cultur. 2014. V.5. Issue 2. – P. 189-216.

6 Rieger Caroline R. How (not) to be rude: Facilitating the acquisition of L2 (im)politeness // Intercultural Pragmatics. 2018. V. 15. Issue 5. – P. 651-691.

ГРНТИ 16.41.99

ОСОБЕННОСТИ СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЫ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

С.М. Султанова
К.ф.н., ст.преп., Евразийский гуманитарный институт, г.Нур-Султан
Т.Ж. Тоқсанбаева
К.ф.н., доцент, КазАТУ имени С. Сейфуллина, г. Нур-Султан

Specific features of kazakh word-formation system. The article is dedicated to characteristics of agent suffixes of word-formation. It defines the actuality of research in the language of the word formation in the form of the linguistic picture of the world. The research studies words in the lexical meaning of which there is a component ‘naming a person’. The study reveals that the affixal way of word formation is productive in Kazakh language. The study of word formation system in the different-system languages is a way of revealing nationalistic features of the linguistic picture of the world.

Key words: word formation, word formation affixes, suffixes with elements of nominations, anthropocentrism, linguistics, Kazakh language.

В XIX в. вопросы казахского словообразования впервые были подняты в трудах русских исследователей-тюркологов (на материале казахско-киргизского наречия) П.М. Мелиоранского [1], В.В. Қатаринского, Н.И.Ильминского. Проблемы словообразования казахского языка также нашли отражение в трудах казахских просветителей А. Байтұрсынова, К. Жұбанова [2].

В области словообразования знания об индивиде и обществе становятся обозначения социальных характеристик, физических и психологических свойств, признаков, функций, отношений и т.д. самого человека передаются производной лексикой, и, в частности, одной из важных лексико-семантических групп – наименования лица. «Словообразование широко участвует в…передаче разнообразных характеристик лица (по выполняемым им действиям, по присущим ему физическим или духовным свойствам, по национальности, рождению или проживанию, по возрасту, общественному положению и т.п.)» – пишет Е.С. Кубрякова [3, с. 164].

Тематическая группа наименований лица – это лишь небольшой фрагмент языковой картины мира. Совокупность семантических значений слов данной группы дает возможность выявить актуальные для носителей

конкретного языка характеристики человека, а описание их словообразовательных особенностей способствует выявлению роли словообразовательных средств в закреплении этих знаний в языке.

Наименования лица в казахском языке также отражают духовно–нравственные ценности казахского народа, его приоритеты в номинации свойств и качеств лица как психофизиологического субъекта и члена общества. Дадим краткий анализ, какие черты характера человека и стороны его личной и общественной жизни были важны для казахского народа.

На формирование национального характера казахов большое влияние оказывали семейное воспитание, окружающая среда и географические условия проживания. Традиционно казахи вели кочевой образ жизни, жили родами обособленно от других родов. Ученые, такие как Л.Н. Гумилев, М. Монтескье, Д. Кишибеков, отмечали, что географические факторы определяют направление формирования поведения людей [4, 544].

Национальный характер казахского народа развивался на протяжении веков в зависимости от условий жизни, культуры и исторических обстоятельств страны. Например, тот факт, что Казахстан занимает огромные пространства, создал в сознании народа и культуре традиции формирования мужества, героизма и любви к своей стране, идею необходимости защиты своей страны.

Национальный менталитет казахов во многом выражается в понимании жизни, сформировавшемся из условий быта, уклада жизни народа, в представлениях о ценностном значении объектов мира, в мировоззрении (знании), обычаях, целостной национальной системе мышления. У казахского народа, кочующего по степи на протяжении веков, появились особые требования к воспитанию молодого поколения, обусловленные социально-экономическими условиями, культурой и историей, природой среды, в которой он жил. Так, например, крылатое выражение сегіз қырлы, бір сырлы закрепило понимание того, каким должен быть молодой человек – одаренным и талантливым, что отражает цель воспитания молодого поколения у казахов.

Для национального характера казахского народа характерны такие качества, как разумность, терпимость и способность прощать, доброжелательность, гостеприимство, благородство, добропорядочность, честь и т.д. [5, с. 82].

Одним из важных национального характера казахов является солидарность, братство. Казахи – скромный народ, но с чувством собственного достоинства. Они не любят хвастаться своими достоинствами, материальным достатком. Важнейшая черта народа – высокая нравственность, что обусловило правила межличностного общения, вежливость, возведенную в культ.

Для казахов характерны разные формы досуга и развлечения, соответствующие их традиционному образу жизни (борьба, джигитовка, состязание сказителей – сэсэнов, игра на музыкальных инструментах).

Традиционные черты характера казахского народа нашли выражение и в формировании лексической группы слов-наименований лица.

Как уже было отмечено в первой главе, количество суффиксов имен существительных в казахском языке немногочисленно. Семантика некоторых суффиксов универсальна, и они используются для образования слов разных тематических групп.

Поскольку сама тематическая классификация наименований лица является универсальной, наше внимание будет обращено на специфику образования производных наименований лица в отдельных группах и их количественный состав.

I. Наименования лица как живого разумного существа (возраст, внешние черты, здоровье, черты характера, привычки и т.д.).

Характеристика человека как живого существа является актуальной для всех народов. В данной тематической группе выделяются 8 подгрупп наименований лица по какому-либо конкретному признаку в пределах данной темы. Однако суффиксация в этих группах, кроме первой, не используется. Синонимичными по отношению к русским лексемам выступают словосочетания, в которых называется отличительный признак человека (по возрасту, внешности, четрам характера).

1) *Наименования лица по возрастным характеристикам.*

Например, бөпетай – малыш, бөпес – малютка, бөбек – младенец, балақай – ребенок, детеныш, балақан – ребенок, жеткіншек-подросток, бойжеткен-молодая девушка, бикеш-молодуха, жеңгетай, жеңеше– жена старшего брата.

Наименования лица данной группы называют лица женского пола и детей. Как видим, для ласкового названия ребенка существует несколько разных слов, это объясняется большой любовью казахов к детям. Казахские семьи обычно многодетные и сегодня. Ср. Казахскую пословицу: В семье с одним ребенком, считай, нет детей, с двумя детьми семья – как с одним ребенком. Слова образуются с помощью суффиксов *-тай, -қан, -шек, -кен*.

Наименования лица мужского пола в казахском языке не образуются суффиксальным способом.

2) *Наименования лица по внешним отличительным признакам.*

Внешний вид человека всегда привлекает внимание, но только для того, чтобы запомнить его по каким-то заметным частям тела. В казахском языке для обозначения лица по внешним признакам также не используется суффиксация, такие названия являются словосочетаниями, в которых имя прилагательное обозначает признак /качество человека (мейірім / милый, көрікті /некрасивый, уродливый, сұлу / красивый, ақымақ /дурной), а имя существительное обозначает обобщенное название лица мужского или женского пола.

Например: мұртты адам – усач, сақалды адам – бородач, ерінді адам – губан, түкті адам – волосатик, қалқан құлақты – ушастик.

3) *Наименования лица с точки зрения его здоровья/нездоровья, наличия физических дефектов.*

Для данной группы наименований лица также не характерна суффиксация. Названия лица передаются в казахском языке слвосочетаниями, в которых имя прилагательное обозначает признак / качество человека

относительно его физиологического состояния (соқыр / слепой, өлімтік /мертвый, ақсақ, ақымақ / хромой), а имя существительное обобщенное название лица – человек, без обозначения конкретно лица мужского или женского пола.

Например: соқыр адам – слепец, саңыр адам – глухарь, бүкір адам – горбун.

4) *Наименования лица по физическим данным (рост, сила, параметры тела).*

Такой же принцип образования наименования лица по физическим данным: в словосочетании имя прилагательное обозначает признак лица, имя существительное называет обобщенное название лица – человек.

Например: шымыр адам – здоровяк, еңгезер адам – верзила, денелі жігіт – качок, торсық адам – пухляк, жуан адам – толстяк.

5) *Наименования лица по действию, которым лицо обычно или часто занимается.*

Слова данной группы образуются с помощью суффиксов.

Например: тілеу – желать, тілеулес – доброжелатель, талау – грабить, талаушы – грабитель, разбойник.

Слова этой группы образуются преимущественно от глаголов, например: тілеу – желать, тілеулес – доброжелатель, талау – грабить, талаушы – грабитель, разбойник, талқандау – разрушать, талқандаушы – разрушитель, қоңқылдау – ворчать, қоңқылдақ – ворчун, қалжыңдау – шутить, қалжыңбас – шутник, притворяться – қулық істеу, қулықшы -притворщик.

Они могут образовываться и от имен существительных, обычно обозначающих объект или результат действия: шағым – жалоба, шағымқор– жалобщик, шағымпаз – жалобщик, шағымшы – ябедник, сөз – слова, сөзшең – болтун, өтірік – ложь, өтірікші – враль, лжец, сойқан – скандал, сойқаншыл – скандалист.

Частотными являются суффиксы *-лес, -шы, -қор, -паз.*

6) *Наименования лица по действию, к которому он проявляет склонность.*

Слова данной группы образуются с помощью отглагольных суффиксов. В толковании таких слов указываются семы часто, любит, склонен.

Например: пырылдақ – храпун, айқайлағыш – крикун, байбаламшыл - паникер.

Они могут образовываться от глаголов: пырылдау-храпеть, пырылдақ – храпун, пышылдау – сопеть, пышылдақ – сопун, айқайлау – кричать, айқайлағыш – крикун, бажылдау – ворчать, бажылдақ – ворчун, горлопан, байбалам салу – паниковать, байбаламшыл – паникер.

Частотные суффиксы*: -дақ-, -ғыш-, -шыл, -шы.*

7) *Наименования лица по характерному для него действию.*

Например, арызшы – жалобщик, өтірікші – лжец, врун, әзілкеш – шутник.

Такие наименования преимущественно образуются от глаголов: айту – сказать, айтқыш – оратор, қаңғу – бродить, қаңғыбас – бродяга.

Они также могут образовываться суффиксальным способом от отглагольных существительных: арыз – жалоба, арызшы – жалобщик, айла– хитрость, айлакер – хитрец, әзіл – шутка, әзілкеш – шутник, өтірік – ложь, өтірікші – лжец, врун; В некоторых случаях от одной и той же глагольной основы образуется два наименования лица с помощью разных суффиксов: алдау – обмануть, алдағыш, алдампаз – обманщик.

Образуются с помощью продуктивных суффиксов *-ғыш, -қыш, -паз, -кес, -гес, -дақ, -ша, -ше*.

9) *Наименования лица по каким-либо чертам характера*.

У всех народов человек оценивается по характерным для него чертам. Положительно оцениваются доброта, щедрость, самостоятельность, храбрость (для казахов очень важная черта), отрицательно оцениваются вредность, скупость, леность, лицемерие, наглость и т.д.

Как видно из анализа наименований лица в казахском языке, не все тематические группы заполняются равномерно. В отдельных тематических группах производные отсутствуют, однако это не означает отсутствие слов с такой семантикой в казахском языке, они образуются другими способами словообразования, например, словосложением, либо передаются словосочетанием, в котором имя существительное означает обобщенное лицо, а прилагательное – признак или качество лица. Так же, как и в русском языке, многочисленными являются производные в тематических группах «Наименования лица по профессии, роду занятий», «Наименования лица по месту проживания, национальности». Производные тематической группы «Наименования лица по состоянию здоровья» малочисленны в силу использования в качестве производящей основы заимствованных лексем.

Литература

1 Мелиоранский П.М. Краткая грамматика казак-киргизского языка. СПб, 1894 / http://www.dissercat.com/content/kazakhskii-literaturnyi-yazyk-vtoroi–poloviny-xix-veka-na-materiale-kazakhskoi-pechati#ixzz5hwLvWkwb.

2 Жұбанов Х.К. Қазақ тілінің грамматикасы. – Алматы, 1936.

3 Кубрякова Е.С. Типы языковых значений: Семантика производного слова. – М., 1981.

4 Гумилев Л.Н. Экосфера. История людей и история природы. – М.: «Экопрос», 1993. – 544 с.

5 Серғалиев М. Қазақ грамматикасы / Ред. Басқ. – Астана полиграфия, 2000.

ҒТАМР 16.21.61

ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІЛЕРДЕГІ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС МӘДЕНИЕТІНІҢ РӨЛІ

Г.К. Джонисова
П.ғ.к., доцент, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.
Г.М. Тоқсанова
Магистрант, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Әлеуметтік желілердегі қарым-қатынас мәдениетінің жаргон, сленг сөздердің тілімізге енуі тіл тазалаығын бұзып, шұбарлауда.

Мақалада әлеуметтік желілердегі қарым-қатынастың жасөспірімдердің өзін-өзі бағалауына әсері туралы айтылады. Қашықтықтан оқыту кезінде телефон мен компьютерге үнемі тәуелділік денсаулыққа да, түсінікке де кедергілер, зияны мен зияны бар екенін көрсетті, бұл білімге кері әсер етеді. Жастар қоғамнан оқшаулану, яғни туыстарымен қарым-қатынасын үзу, сенімсіздік, уақытты жоғалту, сколиоз, арқа және жүйке жүйесі сияқты ауруларға бейімділік туралы жан-жақты хабарлайды. Әрине, интернеттің көптеген артықшылықтары бар: тұрақты байланыс құралы, аудио және бейненің қолжетімділігі, ақпаратты іздеу және алмасу мүмкіндігі және т.б.

Түйін сөздер: жаңа ақпараттық технологиялар, ақпарат алмасу, байланыс, жұмыс іздеу, білім беру, аудио-видео, телефон және компьютер, қазіргі уақытта әлеуметтік желілері.

Әлеуметтік желі – бұл бүгінгі қоғамда адамдар арасында ерекше маңызға ие қарым-қатынасы құралы. Әлеуметтік желіде байланыс жасау үшін әрине, бізге ең алдымен интернет қажет. Ал интернет желісне қосылу дегеніміз – басқа жерлерде тұрған мыңдаған компьютерлік жүйелермен байланысу деген сөз.

Адамзат өмірінде қарым-қатынассыз іс тындыру мүмкін емес. Шетел ғалымдарының зерттеуінше, жер жүзінде ғаламтор желісін пайдаланатын азаматтардың 47 пайызы смартфонды қолданады. Әлеуметтік желіні орташа есеппен 7 жастан 48 жасқа дейінгі адамдар қажетіне жаратады.

Қазіргі таңда әлеуметтік желі тудырған мәселе әр түрлі ғылым салаларын да толғандырып отыр. Медицина мамандары әлеуметтік желінің миға, көздің көру қабілетіне зияны жайлы талай мәрте дабыл қақты. Психологтар жүйке жүйесіне кері әсерін, дінтанушылар әр түрлі ағымдар арасында адасуға апаратынын, әлеуметтанушылар отбасына да зияны барын өз көзқарасымен саралап талай мәрте түсінідіріп, керекті және қажетсіз жақтарын айтып, алдын

алу шараларын жүргізіп келеді. Болашақ психолог ретінде бәрімізге таныс мәселелерді әр қырынан қарастырып, шешімін білуге мен де тырыстым.

Шыны керек, бүгінде жасөспірімдер жаргон сөздерді көп қолданады әрі бір тілде таза сөйлей алмайды. Орыс тілінде сөйлесе, қазақ сөздерін бұрмалап, ал қазақ тілінде сөйлесе, керісінше орыс сөздерін араластырады.

Қарапайым ғана мысал ретінде төмендегі диалогты келтіріп көрелік:

I-түрі:

– Сәлем досым, қалайсың?

– Шүкір, жақсы, өзінше?

– Бүгінгі күнге қандай жоспарың бар?

– Жарайды, кешікпеуге тырыс, күтеміз!

– Кездескенше!

II-түрі:

– Салам родной каксын?

– Дерзко озин че.

– Тема гой че там кешке нестисн келеснба?

– Вечером потянусь если че.

– Давай родя кешикпе ждем.

– До встречи.

Зейін салып саралап қарасақ, диалог жасаушы екі адамның сауаттылығы мен мәдениет деңгейінің төмендегі, тіл жұтаңдығы бірден байқалады. Сіздің ойыңызша, қай сөйлесушілердің қарым қатынасқа түсуі көңіл толтырады? Әрине, бірінші. Неге дейсіздер ғой, себебі, көзге тартымды, ықыласпен жауап бергің келіп тұрады. Тыныс белгісі қойылған, сауатты жазылған, түсінікті.

Қазіргі кезде mail.ru, «Вконтакте», «Мой Мир», халықаралық «Facebook», «LinkedIn», «Одноклассники» контакт сайтында көп отыратын жастар интернеттің мәнін саналы түрде ұғынуы тиіс. Ал ғаламторды дұрыс пайдалана білуді білім көзі деп түсінгені абзал.

Жастардың сөздік қорында әдеби тілмен сөйлейтін адамға түсініксіз сөздер мен сөйлемдер көп. Олар сленг сөздерін ауызекі тілде ғана қолданбай, әлеуметтік желілерге де енгізіп жатыр. Жастардың жазбаша «жаңа тілі» мен әлеуметтік желілердегі постарында қаптап жүрген қателерге тіл мамандары алаңдаушылық білдіреді.

Мектеп оқушылары жиі қолданатын орысша жаргон сөздер: кореш (дос), кент (сәнқой жігіт), мареха (қыз бала), дранка (жеңіл жүрісті қыз), синяк (маскүнем), нарик (наркоман), кладовка (сөз тасушы), тыркаться (сенделіп бос жүру), ботать (сәнді жаргон тілінде сөйлеу), чайники (әке-шеше), т.б. Мән беріп қарасаңыз, тілдің көркемдік стилі жоғалып барады. Ал кейбіреулер тіл тазалығына қатысты «әлеуметтік желілердегі сленг сөздердің тілімізге енуі заңдылық, тіл пайда болған әлеуметтік құбылыстарға үнемі бейімделіп отырады, бірақ жаңа сөздердің бәрі бірдей қолданысқа ене бермейді» деген уәж айтады.

Күнделікті өмірде жасөспірімдер жаргон, сленг сөздерді көп қолданады. Өздері «жаңа тіл» деп ұғынады. Оның бір жағынан, өзгеше бір толқында өмір

кешетіндерін сезінуге қолайлы үрдіс болуы мүмкін. Бірақ бұның арты көркем тілдің өлуіне әкеп соқтырарын да ескеру керек. Қазақ балаларының бойынан «орысша білмеймін» деген комплекс те байқалып жатады. Мұндай жағдайда еліктеу арқылы шала үйренген орыс тіліндегі сөздері өз тілін шұбарлауға жұмсайды. Нағыз білімге ұмтылған адам не таза қазақ тілінде, не орыс тілінде көсілуі керек. Яғни, біздегі алғашқы мәселе еліктеу мен шала білімнен туып отыр. Осы түйткілді шешуде филолог мамандар жауапты болса, «ауырмаудың жолын» әр отбасы, әр ата-ана іздеуі қажет. Шаңырақта қазақша шалқып, қазақ тілді кітаптар оқылып, отандық бейнеконтенттерді көріп, қазақша фильмдерді көбірек тамашалап отырса, балаға үйде қалыптасқан қазақша мәдени фонның оң әсері болады. Себебі, әрбір үлкен мәселе – кішкентай қателіктердің жиынтығы. Белгілі қаламгер Әлжаппар Әбішев осы мәселе туралы: «Жастар ізденбейді, ағаларын оқымайды, олар қазақ әдебиетін оқымайды. . . Жастар сөйлемді әдейі бұзып жазады, олар ерекшеліктің белгісі түсініксіз жазу деп ойлайды» – дейді.

Расымен де қазіргі заманның сәні мен әніне айналған әлеуметтік желі біз үшін қаншалықты қажет? Сауаттылық, тіл тазалығы турасындағы мәселелер қаншалықты шешімін тауып жүр? Осы жағы біз бен Сізді ойландыруы тиіс.

«Кезінде ең бай, оралымды тіл деп бағаланған қазақ тілі замана ағымымен бірге жүріп, байырғы белгі-таңбаларынан нені сақтап, нені жоғалтты» деген сауалдарға жауап іздеп, дәстүрлік пен даралықтың ара қатынасын, өткен мен бүгінгі арасындағы жанды байланысты зерделеу бұл қазақ деп соққан жүрегі бар әрбір азамат үшін міндет деп ойлаймын.

Әрине, әлеуметтік желінің пайдасы мол. Оны жоққа шығару жаңа заман адамы деген атымызға сын болады. Сонымен қатар зиянды тұсын ескермеу де сауатсыздығымыздың көрінісі болмақ. Осы жағы бізді ойландыруы тиіс. Шешімін табуымыз шарт. Өткен ғасырда құнарлы тіл деген мәртебеге ие болған қазақ тілі дәуір көшімен бірге жүріп, бағзыдағы таңбалары мен белгі-нышандарының қайсысын сақтап, қайсысын жоғалтты? Осы сауал төңірігенде толғана зерттей отырып, жауап іздеуіміз қажет.

Түрлі әлеуметтік желілер адамды реал өмірден виртуал ғаламға еріксіз ауыстырды. Табиғи қарым-қатынас жойылуға аз қалғандай. Қарапайым тіршілікте адамдар арасындағы жүзбе-жүз жолығулар мен оқиғаларға ұшырасулар біздің көркем тағдырымызды жасаушы фактор болар еді. Виртуал әлем өз ішімізге өзімізді батырып жібергендей. Оның соңы шамадан тыс бұйығылыққа, жасандылық пен жалғандыққа әкеп соқтырады. Жан дүниемізді дертке шалдықтырып, жалғыздық құрсауына қамап тастауы ықтимал. Осы жөніде «Facebook»-те 2000 досы бар болғанымен, өмірде шын бір досы жоқ адам-аккаунттар пайда болды. Бұл да әлеуметтік желі әкелген қасірет» деген блогер, журналист Өркен Кенжебектің пікірі орынды.

Тіл мен адами қарым-қатынас мәселесінен бөлек, әлеуметтік желіні орынсыз пайдалану ел экономикасына да зауал әкеледі. Қарапайым мысал ретінде, қандай да бір мекеменің қызметкерлері жұмыс уақытында ғаламтордағы өміріне алаңдауы. Ол дегеніміз жұмыс процесінің баяулауы мен

шатасуына әкеп соқтырады. Негізгі көтеріліп отырған тақырып – тілімізге кері әсері. Осы орайда чат арқылы байланыс орнатып, хабарлама жолдасқанда төл дыбыстарымыздың шет қалуы болып тұр. Клавиатураға қазақша қаріптер енгізілгенімен оны орнатып, сауатты пайдалануға көп адамның зауқы жоқ. Себебі, әуелбастан асығыстық пен шалалыққа шалдыққан едік. Бұлар – көзге көрініп тұрған қателіктер. Шын мәнінде, әлеуметтік желінің «ұсақ зияндары» айтарлықтай көп екені белгілі. Қазақ тілінде сөйлеу мәдениетін көтеру – ұлттық мүдде. Қазақ тіл мәдениетінің үлкен бір саласы – сөйлеу және жазу мәдениеті. Оны қалыпқа келтірудің алғышарты – дұрыс сөйлеу және сауатты жазу. Технология салтанат құрған заманда әлеуметтік желілердің тіл мәдениетіне деген әсері қазақ тіл білімінде жан-жақты зерттелуі тиіс. «Ана тілін жақсы білу – әркімнің азаматтық борышы. Егер әр бір сөзді орнымен жұмсай біліп, айтқан ойы мазмұнды, нысанаға дәл тиетіндей ұғымды шығып, тыңдаушысын баурап алардай әсерлі болса, ана тілінің құдіреті сонда ғана сезілер еді. Ал мұндай шеберлік тек тіл мәдениеті жоғары адамдардың ғана қолынан келер жайт» – дейді М. Балақаев. Әлеуметтік желідегі тіл мәдениетін сақтау үшін елімізде төмендегідей шаралар жүргізілсе деймін:

1. Ақпараттық мәдениет туралы кеңінен мәліметтер таратылса;

2. Тілдің маңызы, оның қолданылуы жөнінде әлеуметтік желілерде талқыланып, тіл тазалығы, сауатты жазуға үндеген жарнамалар, патриоттық сезімдерін арттыратын суреттер жиі берілсе;

3. Жастарға әсер ететін қоғам қайраткері тек PR жасауға берілмей, игі істерді атқаруға ат салысса;

4. Әрбір әлеуметтік желіні тұтынушы тұлға тіл мәселесіне бей-жай қарамай, сауатты жазуға талпынып, ықылас танытса.

Жоғарыда аталған ұсыныстар нақты дәрежеде іске асқан жағдайда, әлеуметтік желіде сауаттылық, жауапкершілік, төл дыбыстарды қолданып, тыныс белгіні дұрыс қойып жүрсе, айтылатын ой нақты болады және қазақ тілі шұбарланбас еді деп сенемін! Ал мектеп қабырғасында оқып жатқан оқушылар да диктантты жазуда еріксіз қате жазбас еді, шығарма жазғанда сөздік қоры артар еді деп ойлаймын! Ол үшін әрине әлеуметтік желіде ақпараттарды саралау үшін белгілі бір дәрежеде білім және мәдениет керек!

Міне, осындай жауапкершіліктерді әрбір азамат қолға алса, сәл де болса тілдің жайы реттелер ма еді?. Сонымен қорыта айтқанда, әлеуметтік желі арқылы ақпарат алып, ғаламды тануға, уақытты үнемдей отырып іс атқаруға, қызығушылықты арттыруға болады, десек те А. Байтұрсынұлы айтқан тіл тазалығын сақтап, бейпіл, жаргон сөздерді пайдаланбау біздің патриоттығымыз бен сауаттылығымызды байытады. Бұл ел ертеңі үшін елеңдеген, қазақ деп соққан жүрегі бар әрбір азаматты толғандыруы керек деп ойлаймын.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Қазақстан Республикасы Президентінің «Тілдерді қолдану мен дамыту бағдарламасы» (1998 жыл 5 қазан).

2 Уәлиев Н. Сөз мәдениеті / Н. Уәлиев. – Алматы, 1984.

3 Тілдерді қолдану мен дамытудың 2001-2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы.

4 Сыздық Р. Тіл мәдениеті және оның проблемалары. Тілдік норма және оның қалыптасуы. – Астана: Елорда, 2001. – 230 б.

SRSTI 15.31.31

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF EXPERIENCING INTRAPERSONAL CONFLICT AT THE STAGE OF PROFESSIONAL TRAINING

A.R. Rakhmatulina
Senior lecturer, A. Baitursynov Kostanay Regional University, Kostanay
N.A. Shabanova
Student, A. Baitursynov Kostanay Regional University, Kostanay

This article touches upon the topic of the peculiarities of experiencing internal conflict of students at the stage of vocational training. At the moment, our state has a great responsibility in training qualified specialists who will be in demand not only at the labor exchange, but also help their country to reach a new level. Questions about the internal conflict of students have always been relevant. This article discusses the theory of Abraham Maslow.A. Maslow's pyramid of needs shows us what actual needs are currently for students.

Key words: internal conflict, emotional condition of students, overcoming obstacles, self-realization, needs.

Currently, one of the main tasks of our state is the training and graduation of qualified specialists in various fields of knowledge. So that our society and our state can keep up with the times and constantly be in the process of development. However, in the training of future specialists in various fields the psychological state of the students is not always taken into account. For the successful development of the country it is important to have qualified and competent specialists who are ready to invest their strength and knowledge.

It should be mentioned that students face psychological difficulties in the process of vocational training, such as: problems with adaptation not only to the learning format, but also to a new environment; intrapersonal conflicts; unstable mental state, as a result of strained relationships with classmates and teachers; self-doubt and self-confidence; uncertainty in the right choice of profession; reduced academic performance and activity of mastering scientific programs, subsequently the influence of external environmental factors.

Literature review shows that this problem is not new, but, nevertheless, has not lost its relevance. We would like to focus our research on such a problem as the

intrapersonal conflict of students during vocational training. In order to understand this topic, we need to understand what an intrapersonal conflict is.

Intrapersonal conflict is a very specific and negative experience associated with the collision of the inner world of an individual, reflecting contradictory connections with the social environment and slowing down the adoption of any important decisions. In modern conflictology there are three levels of internal psychological contradiction formation are emphasized:

– Psychological stability of the inner world of a certain person;

– Disorganization of balance, complications, obstruction of key types of performed activities, projection of internal emotional discomfort at work, contact with others, the world as a whole;

– The impracticability of implementing personal intentions and developed programs, the inability to carry out your life process until the life crisis and problems concerning it are resolved.

Each of the levels of formation of internal psychological contradiction listed by me is found in students. I would like to describe in more detail the problems faced by students of all courses:

First of all, it should be noted that one of the important problems of first-year students is adaptation not only to a new place, but also to teachers and classmates. In addition, another important point is the ratio of expectations and reality. For most first-year students, expectations from studying at a university are associated with individual and professional development, initiative in learning, satisfaction of cognitive and social needs, but due to the large amount of work they have to do, most often such expectations collide with reality and are deformed. This causes not only a decline in motivation for successful learning, but also the emergence of intrapersonal conflict. Undoubtedly, the first session exerts a lot of pressure, this is an exciting moment for all first-year students. At this moment, students devote all their free time to thorough preparation for the first exams.

The difficulties that arise in the second and third year, we can say that the problems of these courses are similar and the same, as students begin to study their profession in more depth, a large number of specialized subjects appear. And some students begin to ask questions, and they have doubts about whether they made the right choice, whether they entered the right specialty or not. Also, second and third-year students are faced with writing various scientific papers, and most importantly – with writing a term paper, and this is a very important, necessary and exciting test for them, because it is a kind of preliminary stage for writing a thesis. But in addition to research papers and coursework, students go to work practice for the first time, where they already meet face to face with their future activities, and there they begin to learn all the specifics of their profession, all its complexities and difficulties. Therefore, during the second and third year of study, students have a certain crisis, a turning point, with the help of which they realize the correctness of choosing their future profession. There may also be a reassessment of their own strengths and capabilities in terms of study, but not only as a student, but also as a future professional in their field.

The most important and responsible course is the fourth course. In addition the senior year students are faced with writing a thesis. This is an important and responsible moment for the student, to which he has been going for four years. The student understands what a huge burden of responsibility lies not only on his shoulders, but also depends on the teachers. Many criteria in professional training depend on writing a thesis. In addition, the student is afraid for the correctness of his choice of profession and further employment after graduation. Another difficulty that a student faces is pressure from relatives and teachers. Firstly, it is a great responsibility and expectations from the student on the part of relatives and teachers, in turn, it is a huge pressure on the student's psyche and his emotional state. Secondly, the fear and fear that four years have passed in vain and the student will not be able to realize himself as a professional in his field, and will not be in demand on the labor exchange.

The current stage of the formation of our society has set a number of difficult tasks for the individual, for which there are no ready-made solutions. In conditions of financial uncertainty, social instability, professional risks, «blurred» moral norms of social regulation of behavior, the individual is appropriate to express himself independently, relying mainly on his own strength and only.

While studying the topic of this article, I paid attention to the self-actualization studies of Abraham Maslow's personality and his analysis of the needs of a mentally healthy personality (Picture 1).

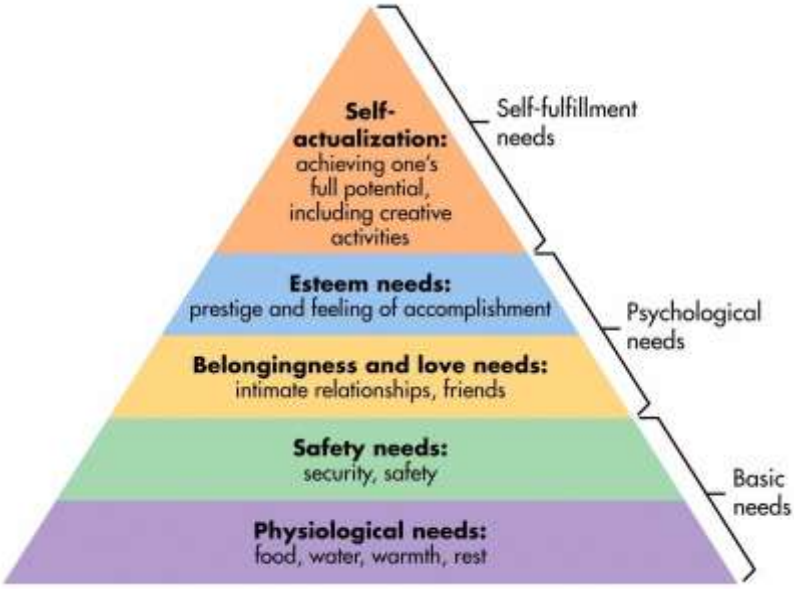

Picture 1. Maslow's hierarchy of needs.

He divided these needs into two groups, namely: basic needs (which include physiological – food, drink and psychological – love, recognition, security). The second group is the meta-needs, which in turn consist of more complex needs. These include our aspirations for achievements, knowledge and growth trends, that is, self-actualization. The search for their own views and judgments, their own «I». And if

one of these needs' is not realized, then gradually there is a development and formation of intrapersonal conflict. If we talk about students, then the meta-needs in which their self-actualization consists will be in demand among them.

The search for one's «I» is a continuous dispute between a person and himself, with his moral needs and the requirements of the surrounding world. That's exactly what happens to students during difficult periods for them. The fact is that students spend almost all their free time studying, they try to pull up debts, write numerous notes, perform not only theory, but also the practical part. Everyone knows that it is not so easy to achieve a balance between all spheres of life, and in general is it possible to make sure that all spheres of your activity are in balance.

Students and their meta-needs may experience some kind of intermediate crisis, which is caused by a number of issues, namely: self-search; self-realization of himself as a competent and professional specialist; the question of whether his future profession, which he is currently studying for, is correctly chosen, and if he realized for himself that it is not his, then what is the best way to act in this situation. All these questions make the student think, and then contradictions arise, which lead to intrapersonal conflicts.

Intrapersonal conflict, like every other, does not arise from «empty space». A person lives in a social world, involved in diverse social relationships that affect her in different directions and with different signs. Every personality strives for freedom and self-realization, this objective contradiction between the individual and society initially determines the appearance of various intrapersonal conflicts that have various consequences for the development of personality.

References

1 Aseev V.G. Vozrastnaja psihologija. – Irkutsk: Nauka, 1989.

2 Greshnev D.V. Psihologicheskie osobennosti vnutrilichnostnogo konflikta: – Tambov, 2003.

3 Gurov A.V. Vnutrilichnostnyj konflikt i soprovozhdajushhie ego psihicheskie sostojanija.

4 Bozhovich L.I. Problemy formirovanija lichnosti. – M.: «Aprel'-Press», 1995.

5 Grishina N.V. Psihologija konflikta. – SPb.: Piter, 2003.

6 Ancupov A.Ja., Shipilov A.I. Konfliktologija. Uchebnik dlja vuzov. – M.: JuNITI, 1999.

ҒТАМР 17.71.91

ЖАМБЫЛ ЖАБАЕВ ПЕН ҚАСЫМ АМАНЖОЛОВ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ЖОҚТАУ МЕН ҚОШТАСУ

Н.А. Қуанышбаева
Магистрант, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан қ.

Зерттеу мақалада қазақ әскери лирикасындағы фольклорлық сарындар талданады. Жамбыл, Тайыр, Қасым поэзияларындағы фольклорлық элементтер мысалға алынады. Поэзияларындағы қоштасу, жоқтау, сүйінші деп аталатын қазақ дәстүріне сай сөздер талданып, зерттеушілердің еңбектері арқылы салыстырылады. Қазақ әскери лирикасы және әдебиет пен фольклор арасындағы байланыс айтылады. Әдебиеттанушы ғалымдардың айтқан ойлары мен пікірлері сараланып, мақаланың негізгі арқауы болады. «Қоштасу», «Жоқтау», «Сүйінші» сөздерінің мағыналары ашылып, талданады. Қазақ әскери лирикасындағы фольклорлық элементтерге баса назар аударылған.

Түйін сөздер: фольклор, жоқтау, қоштасу, сүйінші, әскери лирика, поэзия.

Фольклор – халық тыныс-тіршілігінің көрінісі. Адамзат болмысының сыр сипатының барлығы сол халықтың фольклорына жинақталады. Әуелгі сөз фольклордың синкреттілігінде. Әдебиеттану ғылымынан фолькортану ғылымының басты ерекшелігі де осы құндылығында. Фольклордың өн бойында ән мен күй, саз бен сөз тағы басқа ұлттық құндылықтарға сай өзгешеліктер жинақталған. Орыс фольклортанушысы А.Н. Веселовский де осы сөзді қуаттайды. Фольклор ұғымын фолькортанушы ғалымдар әртүрлі таратады. Неміс ғалымы Кнафль, фольклор ұғымын халық даналығы деген сөзбен байланыстырады, яғни «Folk – халық, lore – даналық». Ал Белинский бұл ұғымды басқаша тарқатып «фольклорда атақты есімдер болмайды, халық атынан баяндалады» деген тұжырым жасайды. Қазақ фольклортану ғылымының басында Шоқан Уәлиханов, Мәшhүр Жүсіп Көпейұлы, Ыбырай Алтынсарин, Ахмет Байтұрсынұлы, Мұхтар Әуезов, Бейсенбай Кенжебаев, Қажым Жұмалиев, Әлкей Марғұлан сынды тұлғалар тұр.

Фолькор – әдебиеттің бастау көзі. Жалпы алғанда фольклор мен әдебиет арасындағы негізгі байланысты анықтау барысы, әдебиеттің фольклордан бастау алғандығында жатыр. Даму көрсеткіштері де бір заңдылыққа бағынады. Фалькорлық сарынды туындыларында пайдаланып, халықтың мәдениетімен, тарихымен ұштастыратын шығармашылық тұлғалар әдебиеттану мен фолькортанудың құндылығын бір арнаға топтастырады. В.Я. Пропп

фольклортану мен әдебиеттану байланысын зерттеу барысында екі ғылымның негізгі мақсаты шығарманың ішкі құрылысын зерттеумен басталатындығында. Алайда, фольклорлық туындылар мен әдебиеттегі ақын-жазушы қаламынан шыққан туындылардың арасындағы айырмашылықтарды да ғалымдар жоққа шығармайды. Фольклордың кейбір тұстарын зерттеп, түсіндіруде әдебиеттану ғылымының да дәрмені жетпей қалатын тұстары бар. Дегенмен, фолькор мен әдебиет бір-бірінен бөліп қарауға болмайды. Екеуінің қосындысынан жанрлық принциптер туындайды. Біздің қарастырғалы отырғанымызда осы сарындас ұғымдардан бастау алмақ. Фольклортану мен әдебиеттану саласын бірізділікте қарай отырып, қазақ әскери лирикасындағы фольклорлық сарынның көріністеріне тоқталмақпыз. Жоғарыда фольклортану мен әдебиеттану арасындағы байланысқа тоқталғанымыздай қазақ лириркасына шолу. Лириканың басы сөз өнерінен басталғаны абзал. Ғалым Ахмет Байтұрсынұлы «Әдебиет танытқыш» еңбегінде «Сөз өнері адам санасының үш негізіне тіреледі. 1. Ақылға 2. Қиялға 3. Көңілге» [1, 10 б.]. Лирика – сөз өнерінен туындайды. Лирикалық туындылар өлеңмен беріледі. Қазақ лирикасының өркендеу сипатын, өміршеңдігін зерттеп, көлемді еңбектер жазған С.Мұқановты айтамыз. С. Мұқановтың «ХХ ғасырдағы қазақ әдебиеті», «Өсу жолдарымыз» және тағы осы қатарлы еңбектерде жүйелі түрде қазақ лирикасының дамуын көрсетті. Зейнолла Қабдоловтың «Сөз өнері» және Зәки Ахметовтың «Өлең – сөздің теориясы» атты ғылыми еңбектерде толығырақ зерттелді. Лирика – поэзиямен өмір сүреді. Зәки Ахметов: «Поэзия деген сөздің өлең, жыр деген мағынасынан басқа, ретіне қарай, көркемдік, әсемдік деген мағынаны да беретіні тегін емес. Поэзия терең, нәзік сезімнен туады. Ол көңілдің толқынын, жүректің лүпілін белдіреді. Жалпы поэзияға тән қасиет – айтылып, баяндалып отырған нәрсе жайлы ұғым, түсінік беру емес, оны бейнелі түрде сипаттау, суреттілік десек, осы ерекшелік лирикалық өлеңдерден айрықша байқалады» [2, 9 б.]. Біздің де қарастырғалы отырғанымыз фольклор мен әдебиеттің үндестігінен пайда болған қазақ әскери лиркасындағы фольклорлық сарын. Жамбыл Жабаев пен Қасым Аманжолов поэзиясына шолу жасай отырып, фольклорлық сарынды салыстырып, әдеби талдау жүргізу.

Жамбыл Жабаевтың «Алғадай туралы әрбір ой» атты өлеңін талдап көрсек. 1941-1945 жылдар аралығындағы Ұлы Отан соғысына аттанған ұлы Алғадайды жоқтаған ақынның тебіренісі өлең боп өріледі. 1942 жылы соғыстағы Алғадай әкесі Жамбылға хат жазып, өзінің амандығынан хабар береді. Өкініштісі, Алғадай қан майданда қаза табады. «Ленинградтық өренім», «Өмір мен өлім белдесті» сынды өлеңдер жазып, батырларды рухтандырған Жамбыл ақын, өз баласына «Алғадай туралы әрбір ой» деп аталатын жоқтау жазады. Жоқтау – фолькорымызға енген сарынның бірі. Ғалым Ахмет Байтұрсынұлы алты томдық шығармалар жинағында «Жоқтау» мәнін ашып көрсетеді. «Жоқтау – өлген кісіні жоқтап сөйлеу. Жоқтау, көбінесе белгілі адамдарға айтылады. Өлген адамның қатыны, я қызы, я келіні зарлы үнмен өлген адамның тірідегі істеген істерін, өлгенінше бастарына түскен қайғы-қасірет, күйіктерін шағып, жылағанда айтатын жыр түріндегі сөз» [3, 78 б.]. Ал

Мұхтар Омарханұлы «Әдебиет тарихы» атты еңбегінде: «Жоқтау өлеңі көпке бірдей жайылған көп қазақтың қолданған салтынан туатын шер өлеңі» [4, 65 б.]. Жамбыл ақынның баласына арнап жазған жоқтауы былай басталады.

Түне күнгі кеткеннен
Ғали жаңа келдің бе?
Алғадайдың мүрдесін
Жол-жөнекей көрдің бе?
Топырағың торқа боп,
Тыныш ұйқта дедің бе?
Қалай қыйып қалдырдың
Қарт әкеңді еліңде?
Елжірейді өзегім,
Ауырады белім де.
Қаза болып көзелім,
Халім қыйын менің де [5, 46 б.].

Жоқтау өлеңнің басы сұрай арнау формасында басталады. Ата-ана үшін бала – бауыр еті, көз қуанышы. Жамбылтанушы зерттеушілердің деректеріне сүйенсек, Жамбыл басқа балаларынан Алғадайды қатты жақсы көргендігі баяндалады. Алғадайдың артында қалған жалғыз тұяғы Қуанышты да елден ерек көретін дейді. Алғадай баласының қаза тапқанына қатты қиналған әке жүрегі өлең боп сөйлейді. Ғалидан «Алғадай мүрдесін көрдің бе?» – деп сұрағаны және «Тыныш ұйықта дедің бе?» – деп айтуы топырағы торқа болсын дегенді білдіреді. Өлеңде батыр өліміне әлі де сенбеген ақын бейнесімен, Алланың бұйрығына бағынған әке бейнесі де астарлы түрде көрінеді. Фольклор саласына қатысты еңбектерде жоқтау сарыны жайлы былай дейді. Жоқтау – ертеректе рубасы дүниеден өткенде айтылады. Ерте заманда ауылдың үлкен қариясы, ақсақалы өмірден озса, артында қалған ұрпақтары, таныстары мен туысқаны жиылып «атам-ай», «әкем-ай», «жақыным-ай» деп қайғыны дауыстап жеткізген [6, 102 б.]. Жамбылдың осы аталмыш өлеңінің келесі бір бөлігінде:

Алатауды айналсам,
Алғадайды табам ба?
Сары-Арқаны сандалсам,
Саңлағымды табам ба?
Өлім деген у екен,
Мендей кәріп адамға.
Күнде үйімде күңіренем
Көзіме жас алам да [5, 46 б.], – деп ой толғайды.

Алғадайды жер шарын қанша айналсам да таба алмаймын деп күңіренеді. Сары-Арқаға барса да саңлақ сабазын таба алмасын біледі. Жастай кеткен, қапыда айырылған ұлын жоқтайды. Жоқтау жанры қазақ тарихында сол дәуірде болып жатқан әлеуметтік оқиғаларды да қамтыған. Жоқтау жанры тек қана

отбасы қайғы-мұңы кезінде ғана айтылып қоймайды, тұтас халықтың басына түскен қайғы да өлең болып өріледі. Қазақ тарихында қалған «Елім-ай» деп аталатын зарлы, мұңлы әуен соның дәлелі.

Поэзиясында дауыл күш пен өршіл рух топтасқан Қасым Рақымжанұлының поэзиясы Ұлы Отан соғысы жылдарындағы алаулаған отты жыр майдан поэзиясы. 1943 жылы жазылған «Ақын өлімі туралы аңыз» атты поэмасы зерттеушілердің пікірінше сол кезеңнің әскери лирикада жазылған рухты поэмасы. Қасым стилі қаһармандық жырлардан бастау алады. Қасымның осы аталмыш поэмасы жайлы Жайық Бектұровтың Қасым туралы жазғандарына ден қойсақ, өзінің поэмасы жөнінде автор Адамды ардақтағаным, Адамға өмір қымбат, күресіп өлу үлгі, бәрі де өмір үшін, жеңіс үшін емес пе? Поэзия да өмір үшін. Отанның ар-намысы, тәуелсіздігі жолында шыбындай жанын пида ғып қаза тапқан совет жастарының даңқты ерлігін, мейірбандық, ізгі жан сезімін жырлағым келді. Ақын өмірі жырға арқау болды. Өлең – өмір қанаты» [7, 54 б.]. Аталмыш толғаудың бір бөлігінде былай жалғанатын тұсы бар:

Жел, туған жерге алып жет!
Қош бол енді, туған елім!
«Кетті де бір қарыздар жан»,
Бұл емес ед көксегенім,
Бұл емес ед арман – арман!
Қош бол енді, туған елім! – деп ойын өрбітеді.

Тағы бір тұста дауылпаз ақын Қасым:

Кеттім, кеттім боп қарыздар.
Жоғал, жауым!
Кел бері, елім!
Қош бол, достар!
Достар! Достар!!! [8, 78 б.].

Қасым поэзиясындағы ұлттық құндылықтар және өршіл рухтың топтасуы, қайсар батырдың бейнесін ашып көрсетеді. Бұл үзіндіден байқағанымыздай фольклордағы «Қоштасу» жанрын байқаймыз. Қоштасу – дәстүрлі салт жыры екені белгілі. Туған-туысымен, атамекенімен, сүйген адамымен тағы осы қатарлы жақындарымен қоштасуды өлеңмен жеткізу ертеден бар. Қоштасу қазақ әдебиетінде көптеп кездеседі. М. Әуезов қоштасу жырларын төмендегідей бөледі.

а) жермен, елмен қоштасу

ә) Сары-Арқамен қоштасу

б) Өмірдің өткен шағымен қоштасу

в) Өтіп бара жатқан заманмен қоштасу деп әр бөлігіне әдебиетіміздің жауһар туындыларынан нақты мысалдар көрсетеді. Жоғарыдағы біз қарастырып отырған «Ақын өлімі туралы аңыз» поэмасындағы үзіндіде қан

майдандағы батырдың туған елімен қоштасуы баяндалады. Туған елге әр азамат мәңгілік қарыз екені әуелден белгілі. Осы сөзді шебер қолданып, өлеңнің бір бөлшегіне айналдырады.

Қасым поэзиясын парақтап көрсек, тұнған әскери фольклоризм. Мысалға, ақынның «Қоштасу» өлеңін қарап көрсеңіз тақырыбының өзі баяндап тұр. Өлең мәтініне көз жүгіртейік:

Қош, бол, досым,
Уақыт тығыз, сөз қысқа.
Кетіп бара жатырмын
Сұрапыл бір соғысқа
Қош бол, досым, сөз қысқа!
Зіл боп ойым, мен кеттім
Сұрапыл бір соғысқа! [8, 78 б.].

Ақынның осы өлеңі ауыр мұң мен қайғыға құрылған. Майдангер майдан даласына кетіп, ағайын-туыс досымен қоштасып, ішкі көңіл-күйін көрсете білген. Қоштасу да қазақ танымында, түсінігінде кездеседі. Сапарға шығар алдында не болмаса келмеске аттанғанда соңғы кесімді сөзін айтып қалу. Фольклорға бірден-бір жататын құбылысты Қасым поэзиясынан кездестірдік. Сұрапыл соғыстың алмағайып өзгерісін, қиындығы мен ауыртпалығын өлең жолдары арқылы баян еткен. Уақыттың тығыз, сөздің түйінді екенін айтып, ойының зіл екенінен хабар беріп, майдан даласына кетіп бара жатқанынан тілге тиек етеді. Қоштасу өлеңі – қазақтың дәстүрлі салт жыры. Ел-жұртымен, туған-туысымен, сүйген жарымен, ата-анасымен, жүйрік атымен, қыран құсымен, т.б. қоштасулар бар. Қоштасу өлеңі эпос, дастандарда көп кездеседі.

Жамбыл мен Қасым поэзиясындағы фольклорлық сарын ғылыми зерттеу жұмысымыздың өзегіне айналды. Екі ақын, бостандық пен асқақтық, намыс пен қайратты өлеңге айналдырып ішкі эстетикалық көрініс пен фольклорлық сарынды қоса отырып жеткізді. Фольклорды әскери лирикамен байланыстыра отырып, ұлттық сипатты танытатын жыр жауһарларын көпшілік назарына ұсынды. Тақырып пен идеясы, өзектілігі мен өміршеңдігін үйлестіре отырып өлеңнің бастапқы қалпын сақтай отырып, асқан шеберлікпен жеткізді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Байтұрсынұлы А. Әдебиет танытқыш. Зерттеу мен өлеңдер. – Алматы: Атамұра, 2003. – 208 б.

2 Ахметов З. Өлең сөздің теориясы. – Алматы: Мектеп, 1973.

3 Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Ел-шежіре, 2013. – 384 б.

4 Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 240 б.

5 Жабаев Ж. Таңдамалы шығармалары. II томдық. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 270 б.

6 Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1985. – 400 б.

7 Бектұров Ж. Ақиқаты осы еді. – Алматы: Қазақстан, 1995. – 115 б.

8 Ерлік-дастан: Антологиялық жыр жинағы. Құраст. А.Әлтаев, К.Ахметов. – Астана, 2010. – 520 б.

ГРНТИ 17.82.90

РАССМОТРЕНИЕ ЛЕГЕНДЫ КАК ПРОИСХОЖДЕНИЕ И ИСТОЧНИК ВОЗНИКНОВЕНИЯ СОВРЕМЕННОГО ЖАНРА ФЭНТЕЗИ

А.Е. Молдажан
Магистрант, КазУМОиМЯ имени Абылай хана, г. Алматы

Целью данной статьи является изучение источников возникновения жанра фэнтези в целом. С этой целью в статье подробно рассмотрены жанры легенды и фэнтези. Жанр фэнтези связан с вышеупомянутым жанром, но имеет свои особенности. Данные особенности жанра энтези определены сравнением двух жанров, которые мы рассмотрим в данной статье.

Ключевые слова: фэнтези, легенда, жанр, признаки, исток.

В литературоведческих исследованиях имеется разные точки зрение на жанр фэнтези. В одних случаях они имеют определенные сходство и в других противоречивые характеристики. Изучение жанра фэнтези представляет собой большое поле для исследователей. Особый интерес вызывают такие аспекты фэнтези как его когнитивная, лингвистическая и социокультурные составляющие. Важной проблемой является соотношение между миром реальности и миром фантазии. В подобных произведениях не соблюдаются единство времени и пространства, хронология, жесткие различия между одушевленными и неодушевлёнными объектами и очень часто между жизнью и смертью [1, с. 4].

Литература фэнтези в основном черпает вдохновение из прошлого, либо обращаясь к древним мирам, либо заимствуя элементы этих миров для создания новых воображаемых сред. Романы фэнтези например, произведения Дж.Р.Толкина и Дж.К. Роулинг имеют много общего с такими жанрами как сказка , легенда, миф. В романах фэнтези можно встретить не только эльфов и фей, но и ведьм, гномов, драконов, троллей или великанов; мифических существ, заколдованных смертных людей, а также магию природы и пейзажа, воды, камня, солнца. Фэнтези – это врата в царство тайн, приключений и заманчивых странностей, которых не хватает реальному миру. Термин «фэнтези» был применен к любой литературе, которая представляет миры, отличающиеся от мира реальности, в который живет человек. Такие же

особенности характерны и для таких жанров как сказка, легенда, миф и мир научной-фантастически.

Легенда появилась тогда, когда человек начал говорить. Легенда, как и предание, – созданный устный рассказ, имеющий установку на достоверность. Но в отличие от предания основным содержанием легенды является нечто необыкновенное. Конечно, и в преданиях встречаются элементы фантастики. Однако здесь она всегда выполняет вспомогательную функцию, не составляет основы содержания. В легенде же фантастика, чудесное лежит в центре повествования, определяет обычно его структуру, систему образов и изобразительных средств [2, с. 160].

Легенда – это предание о каком-либо историческом событии, изложенное в художественной, поэтической форме. Если рассматривать понятие легенды шире, то можно сказать, что это – фольклорное произведение с элементами чудесного, но, тем не менее, воспринимаемого как достоверное. Легендой люди пытались объяснить какие-либо непонятные явления. Например, легенда о Самруке или Байтереке. Легенда всегда отображает действительность сквози призму того или иного верования либо той или иной совокупности верований. Важная общественная функция легенды – подкрепить верование, повествуя о чудесном. Чудесное может иметь проявления самые разнообразные, начиная от деяний божественных сил и кончая, например, колдовской неуязвимостью народного заступника и проделками домашних духов. Если в легенде говорилось, допустим, о водяном или о русалке, об ангела или о черте, то исполнитель не сомневался, что эти персонажи реально существуют в окружающем его мире. Пока сохраняется незыблемость верования, продолжают жить легенды. С утратой верования легенды перестают бытовать либо изменяют свою функцию и воспринимаются как развлекательные рассказы [3, с. 50].

К стабильным признакам литературной легенды можно отнести:

– модальность повествования. Во всех легендах повествователь дает комментарий по поводу правдоподобия произошедших событий, выражая уверенность или сомнения в их подлинности;

– событийность повествования, конфликт которого основан на оппозиции между центральным персонажем и внеличностными силами (дьявол, судьба, традиция);

– чрезмерность какого-либо признака в образе главного персонажа: красоты, храбрости, безрассудства, гордости, становящаяся завязкой сюжета;

– нарушение «запрета» как один из элементов композиции (завязка или кульминация). В качестве запрета может выступать морально-этическая норма, христианская догма, знания предков. Нарушение может иметь различные последствия – от смерти и сумасшествия героя до его обогащения;

– наличие фантастического элемента и соприкосновение героя с другим миром, пространственная оппозиция «свое – чужое»;

– способность художественного пространства концентрировать в себе различные временные пласты;

– подчеркнутое значение суточного времени, очевидно, связанное с фольклорной традицией. Решающие события происходят ночью.

– К вариативным признакам легенды можно отнести следующие:

– модус повествования (драматичный, комичный, ироничный);

– степень точности исторического времени, места действия, имен персонажей;

– опора на претекст (декларируемая или действительная);

– наличие элементов стилизации фольклорной или религиозной легенды.

Таблица 1. Отличие Легенды и Фэнтези.

Легенда	**Фэнтези**
Убеждает в правдоподобности истории и рассказывается как пережитая реальными людьми	Убеждает в существовании чуда или что это чудо может произойти в будущем.
Отображает действительность через верование	Отображает выдуманную действительность вдохновлённой прошлым
Место действия точно указывается в природном и городском контекстах «На северном берегу залива СанФранциско, в том месте, где Золотые Ворота распахиваются в Тихий океан, находится крутой мыс».	Место действие точно указывается но в параллельном или выдуманном мире. Вымышленная вселенная британского писателя Дж. Серия фантастических романов К. Роулинг Гарри Поттер включает два разных общества: мир волшебников(параллельный и выдуманный мир автора)и мир маглов(настоящий мир людей). В романах маггловский мир – это мир, населенный немагическим большинством, и с ним волшебный мир существует одновременно, хотя по большей части остается скрытым от людей, которые не являются магами.
Место легенды может быть чуждым и враждебным, противоположным цивилизованному миру	Место фэнтези – сверхъестественный мир, который в понимании магов , лучше чем мир настоящих

Таблица 2. Сходство Легенды и Фэнтези.

Легенда	**Фэнтези**
Фабульность повествовании , то есть сражение между главным героем и судьбой, а потом с традициями и в конце с враждебными силами	В фэнтези можем увидеть эту черту легенды , на пример: в романах о Гарри Поттере, главный герой сражается с судьбой(родители умерли), потом борьба с традициями (приемные родители были против в его образование в магической школе) и в конце битва с черной силой ВМ
Нарушение запрета как завязка	Эту же черту нарушение запрета можно

	увидеть в фэнтези, например, в начале первой части романов о Гарри Поттере, было запрещено говорить о маме Гарри Поттера, и произносить фамилию Поттер , но все история начинаются с упоминанием этих имен , то есть происходит нарушение запрета
Особо подчеркивается время суток ,что представляет собой фольклорную традицию. Обычно решающие события происходят ночью.	В фэнтези значение суточного времени тоже очень важно [4], например, такое решающие события как оставление Гарри Поттера у тети дома происходит ночью, то есть опять подчеркивается тот факт что наиболее важные события в основном происходит ночью.

Подводя итоги вышеизложенному, можно сделать следующие выводы:

В повествовании фэнтези и легенды можно заметить некоторые сходство, такие как фабульность повествовании, в описывании качеств главного героя, но также имеются некоторые отличии в указывании место событии и понятии действительности в этих двух жанрах.

Литература

1 Losada J.M. Editorial: «Myth, Fantasy and Magic. «Amaltea. 2018. doi:10.5209/AMAL.6101.

2 Пилипенко Е.А. Концепт мифологического времени. 2015. – С.162.

3 Лосева А.Ф. Основа КАКТ-методологическая. Концепция мифа как теоретико-методологическая основа мифологизации в процессе формирования и развития туристской дестинации. 2020. – С. 50-55.

4 Bruce Sterling. Science fiction literature and performance. https://www.britannica.com/art/science-fiction.

ҒТАМР 17.71.91

ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ АШТЫҚ, ҚУҒЫН-СҮРГІН ТАҚЫРЫПТАРЫНЫҢ КӨРІНІСТЕРІ

Н.О. Бейсембаева
Магистрант, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Семей қ.
А.О. Тоқсамбаева
Ф.ғ.к., профессор, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Семей қ.

Қазақ даласында 1928-1932 жылдары болған ашаршылық, аштық апаты үлкен трагедия. Мақалада ашаршылық шындығы жекелеген адамдар ғана емес тұтас ұлттың тұрмыстық-әлеуметтік өміріне күйзеліске ұшыратқаны талданып жазылды. Мақалада осы қайғылы кезең оқиғаларын қамтыған арнайы жазылған көркем шығармалар қарастырылды. Сонымен қатар қазақ прозасындағы ашаршылық тақырыбына арналған шығармалардың сюжеттік бөліктері, идеялық-композициялық желісінен мысалдар берілген. Жаппай қырғын әкелген зұлмат оқиғаның көркем шығармада көрініс табуы осы мақалада келтіріледі. Ашаршылық тақырыбын арқалаған прозадағы мінездеу тәсілдері, психологизм, көркемдік жинақтау, поэтикалық астар мәселесі көтеріледі. Яғни, мақала ұлтымыздың басынан өткен кезеңді суреттеген шағармаларды теориялық талдаулар арқылы таныстыруды көздейді.

Түйін сөздер: ашаршылық, көркемдік шындық, психологизм, мінездеу, ұлт.

Қазақ ашаршылығы советтік Қазақстанның құрылуына, нақты белгіленген шекаралары бар, советтік экономикалық жүйенің ажырамас бөлігіне айналған тұрақты аумақтың құрылуына ықпал етті. Ашаршылық туысқандық байланыстар, элитаның ниеттестігі және көшпелі өмір салтының өзі сияқты қазақ болмысының бұрыннан бар элементтерін күрт өзгертіп, осы ұғымдардың үстіне ұлт санатын «Қазақ» етіп қойды. Мемлекеттің мұндай қалыптасуының бағасы ашаршылықтан кейінгі жылдары өңірдегі ауыл шаруашылығы өнімділігінің күрт құлдырауының куәсі болған режим үшін де, әсіресе апат салдарынан қаза тапқандардың ауыртпалығынан азап шеккен қазақ қоғамы үшін де қорқынышты болды. Қайғылы оқиғаның 1,5 миллион құрбанының 1,3 миллионын қазақтар құрады. Ашаршылықтан барлық қазақтардың үштен бірінен астамы қырылып, апат салдарынан қазақтар өз республикаларында азшылыққа айналды. Ол кезде қазақтардың жартысына

жуығы қаза болды, ал жүздеген мың адам өлімнен құтылу үшін Қазақстаннан тыс жерлерге қашуға мәжбүр болды.

Бұл қорқынышты трагедия қазақ халқында, оның дүниетанымы мен мәдениетінде өткір із қалдырды. Халықтың үлкен жараларын, тіпті әлі күнге дейін қазіргі жастар ата-бабаларының шейіт болуын қатты қабылдайды. Бұл қасіретті қайғылы оқиға ешкімді бей-жай қалдырмайды. Аштыққа дейін Қазақстан көшпелі тұрмыс жағдайында түрмелер мүлдем болмаған көшпелі малшылардың еркін мінез-құлқы қалыптасқан еркін ел болған. Теріс қылықтардың барлығы дерлік айыппұлдармен жазаланды: заңсыздықтың ауырлығына байланысты айып немесе тоғыз салынды. Бірақ ашаршылықтан кейін, тұтас болыстар босаған кезде, Қазақстан құрылысқа және кен өндіруге тартылған құлдар еліне, тікенді сымның артындағы үлкен лагерьлердің шетіне және жер аударылған жерге айналды. Ашаршылық Семей полигонындағы ядролық сынақтарды, Арал теңізіндегі Вознесения аралындағы бактериологиялық қаруды сынауды, көптеген қуғын-сүргінге ұшыраған халықтардың өкілдерін Қазақстанға көшіруді, тың жерлерді игеруді және онымен байланысты экологиялық апатты қоса алғанда, Қазақстанға түскен барлық басқа апаттардың алғы сөзіне айналды. Бұл тұрғыда ашаршылық тек қазақтардың ғана емес, бұған дейін өмір сүрген немесе Қазақстанда өз еркіне қарсы шыққан басқа да халықтардың қасіреті болды. Әрине, егер бұл жойқын ашаршылық болмаса, онда Қазақстан тарихы мүлде басқа жолмен кетер еді.

Біріншіден, бұл жүздеген мың адамдардың қайғы-қасіреті мен шейіт болғаны туралы есте сақтау, ауыр және ауыр естелік. Ашаршылықта саяси капитал жасамау – қазір қайтыс болғандардың алдындағы моральдық парыз.

Екінші жағынан, бұл қорқынышты жылдары жақындарын немесе тіпті кездейсоқ адамдарды құтқару үшін бар күшін салған, олармен бір кесек нан мен бір уыс ұн бөлісіп, балаларды алып, қоныстануға және жұмысқа орналасуға көмектескен әділ адамдар туралы жарқын естелік. Бұл бәріміз үшін үлгі, тіпті өлімнің ортасында да адам болып қалу және басқалардың азаптарын аяу. Бірде-бір жұт, тіпті ең ауыры да мұндай қорқынышты аштықты тудырмады. Қазақстанның географиялық және климаттық жағдайлары содан бері шөлдердің өсуі мен шөлейттену процесіне қарай өзгерді және ауыл шаруашылығы үшін, өсімдік шаруашылығы үшін де, мал шаруашылығы үшін де өте күрделі жағдайларды құрайды. Аштықтың экономикалық себептерін зерттеу басқа экономикалық апат туғызбау үшін кез-келген жағдайда не істеуге болмайтынын түсінуге мүмкіндік береді.

Екіншіден, ұлы ашаршылық тарихының материалдары мұндай экономикалық апаттарды ерте кезеңдерде қалай диагностикалау керектігін түсінуге және олар жойқын апатқа айналғанға дейін алдын алуға мүмкіндік береді.

Егемендігіміз еңсесін көтергенше, бізде бұл тақырыпта туынды тудырып, оны баспа жүзінен шығара қою аса қиынға түсті. Бұл ретте біздің ойымызға алдымен Бейімбет Майлиннің 1921 жылғы ашаршылық туралы жазылған «Берен», «Қырманда» атты повестері, «Күлпәш», «Ашаршылық құрбаны»,

«Айт күндері» деген әңгімелері, Нұрхан Ахметбеков пен Нұрлыбек Баймұратовтың поэмалары оралады. Сол сияқты Жүсіпбек Аймауытовтың «Елес» деп аталатын әңгімесі болды. Ал Жақан Сыздықовтың 1927 жылы жазылған «Әлі қарттың әңгімелері» дейтін поэмасы 1940 жылы кітап болып шыққан бойында өртелді. Содан бастап бұл тақырыпта жазуға тыйым салынды. Сондықтан сол бір зобалаң жылдар туралы сөз бола қалғанда, оны «асыра сілтеу кезеңі» деуден арыға бара алмадық. Дегенмен қаламгерлеріміз бұл тақырыпты «жаңбыр-жаңбырдың арасымен» қозғап тұруды да ұмыта қойған жоқ. Ал бұл тақырыпты жазба жүзінде аянбай ашық көрсете алатын нағыз ақжарылқап кезең республика тәуелсіздікке қол жеткізіп, дербес мемлекет атанған мезгілден бастап қана туды.

Қазіргі қазақ әдебиетінде автордың өзі роман жанрына жатқызған Смағұл Елубаевтың «Ақ боз үй» шығармасы ерекше орын алатыны сөзсіз. Қатаң айтқанда, бұл, әрине, роман емес, онда дамыған эпикалық элемент бар нақты құрылған ішкі драмасы бар, күшті, эмоционалды терең әсер ететін финалы бар үлкен оқиға. Бірнеше қазақ отбасыларының аман қалуға, аштан өлуге жол бермеуге, ұрпақтарын сақтап қалуға тырысқан әрекеттері туралы повесть. Ұжымдастыру кезіндегі оқиғаларды одан зардап шеккендердің көзімен көрген осы шынайы, қатал әңгімеде апаттың алдын-алу және оның салдарын жою әрекеттері сенімді түрде көрсетілгені қисынды туынды. С. Елубаев сол кездегі құрбандардың ұзақ сақталған иесіздігін, анонимділігін жояды және сол арқылы көркем жадтың тікелей борышын орындайды – нақты адам тағдырының құрамдас бөлігі ретінде әлеуметтік-тарихи оқиғаны ашады. Оның Пахраддин мен Сырға, олар азап шегіп, физикалық тұрғыдан өмір сүре алмады, бірақ адамның қадір-қасиетінің керемет сұлулығын сақтап қана қоймай, біздің жадымыздағы ең ымырт сәтсіздіктердің бірін толтырады, сонымен қатар өткен және қазіргі заманғы бейнелерді түсіндіруде жаңа дәстүрді бастайды. Сюжеттің интонациясы Курт Воннегуттың адамгершілік пен шындықты біріктіріңіз деген «динамикалық тепе-теңдігіне» сәйкес келеді. Шындық, мүмкін, өте ащы, бірақ әлемде адамгершілік пен жақсылық сөзсіз сақталады деген сенімге толы. С.Елубаев әңгімелер мен повестермен ғана емес, кинодраматург ретінде де танымал. Сценарий жазу тәжірибесі оның прозасында өз ізін қалдырады: оның сипаттамасы аз және іс-әрекеті көп. Диалогтар сюжетте белсенді жұмыс істейді, динамикалық көріністеріне бағытталған, мысалы, Пахраддиннің сиқырлары мен өлім көріністері бар құмдардағы ашық сюжеттер кинематографиялық эпизод сияқты.

1990 жылдарға қарай Балғабек Қыдырбекұлының «Алатау» атты романы жарық көріп, бір тарауында Жетісу өңірінде орын алған ашаршылық жайынан сыр шертті. Қазақстандық орыс жазушысы Валерий Михайлов сол тұста «Хроника великого джута» деген деректі романын баспаға ұсынса, 2017 жылы мамырда мұның «Великий джут» деген жалғасын жариялады. Мұның біріншісі қазақшаға «Ғаламат жұт шежіресі» деген атпен аударылып, ғасырлар бойы көшпенді өмір сүріп келген қазақ жұртын ешбір дайындықсыз, қысқа мерзім ішінде отырықшылық жағдайға көшіруді қолға алған ойы шолақ, ісі олақ

саясаткерлердің оспадар әрекетінің салдарынан қазақ даласын жайлаған жаппай аштық пен ауру-індеттен жергілікті халықтың үштен бірінен көбірегі жойылып кеткенін, қолдан жасалған жұт құрбандарының арасында қазақ жеріне зорлап көшірілген ресейлік шаруалардың көбі дерлік көптеген басқа ұлт өкілдері де болғанын айтқан бірнеше рет кітап болып жарыққа шықты.

Бұлардан басқа, Ш. Мұртазаның «Қызыл жебе» («Тамұқ», «Қыл көпір» бөлімдері), Қ. Қазыбаевтың «Сұрапыл», З. Жәкеновтің «Зұлмат» романдары, С.Жүнісовтің «Заманай мен Аманай», М. Мағауиннің «Сары қазақ», Н.Ақыштың «Рақымсыз көктем», Т. Сәукетаевтың «Құзғын тойған қыс», Н.Қапалбекұлының «Жер-ошақтың түтіні» секілді хикаяттары қазақтың тамырына балта шабуға бағытталған ашаршылық атты зұлматтың бар бет-бейнесін көрсетуге бағытталған толымды туындылар қатарынан орын алды.

Содан кейін Адам Мекебаевтың «Құпия қойма» деген романы пайда болып, қызылдар ұйымдастырған қанқұйлы қырғынның шынайы кейпін ашып көрсетуге арна тартты. Мекебаев бұл шығармаға үлкен дайындықпен келді. Оқиғалар жүлдесі үзілмейді. Ең бастысы, жазушы өз кейіпкерінің қандай тағдырға баратынын алдын-ала болжай алмайды, бірақ оны құпия ұстайды, оқырманды жетелейді. Жалпы, ашаршылық тақырыбын барынша ашатын шығарма – «Жер бетіндегі апат» романы. Бұған тіпті жазушы өмір бойы дайындалған шығар. Біз автордың осы әлемде өмір сүріп жатқанын, қатты қызығушылық танытып, тәжірибе жинағанын көреміз. Ол мұнда тек білуші ретінде емес, баяндаушы ретінде көрінеді. Байқағаныңыздай, роман кейіпкерлерінің ешқайсысы қоғамды, билікті, көшбасшыны айыптамайды, дегенмен, осы қоғамның қолында билігі бар адамдарға ешкім үміттенбейді. Бұл түйін, бұл байлам романды көтеретіні сөзсіз. Екіншіден, жазушы Қабыштың отбасы туралы ғана айта отырып, бүкіл қазақ қасіретін, көз жасын жеткізеді. Сатып алынған кейіпкердің қазынасын іздеуде Түктібай да, одан жарты қап бидай ұрлаған басқа кейіпкер де, Қабыштың отбасымен байланысты барлық нәрсе тек толық суретке қызмет етеді. Қалың кітап сізді төрт-бес адамның тағдыры туралы ойға батырады, бүкіл халықтың басына қасірет әкеледі. Әрине, бұл өте шебер роман. Түктібай бейнесі – адам жаратылысының мың қатпарлы екенін айғақтайды. Мұндай адамдар қырық жыл қырғын болса да өлмеуге тырысады. Ал Түктібайдың құрбанына айналған Қабыш сол кездегі дәрменсіз қазақтың өзі сияқты. Бір ғана көңілсіздік бар-артында ұрпақ қалды. Олар аман қалады, өмір сүруді жалғастырады. Адамның қаламынан бұл болмыстың жаман да, жақсы да орын бар деп үміттенетіні анық, бірақ біз шындық бар екенін білсек те, ол әрқашан өтіріктің құрбаны болады. Өкінішке орай, тарихтың ортасында Қабыштың әйелі қызын көпшілікке қалдырады. Адам Мекебаевтың «Құпия қойма» романы жазушының өмірлік бағыты бола алады. Осылайша, бұл туынды қазақ әдебиетінің үлкен қазынасына айналды.

Б. Қыдырбекұлы «Алатау» романында алғаш рет жабық ашаршылық тақырыбын ашты. Сіз қан жұтып, шамамен 150 бет кітап оқисыз. Біз жекелеген оқиғалардан осы аштық туралы жазылған тараудың тұжырымдамасына жеткенше, төбе шашыңыз тік тұрады. «Алдымен біз ашаршылық тек осы

Жетісуда болып жатқанын сездік. Нәтижесінде Голощекин құрты бүкіл қазақ елін жаулап алды» – дейді романда.

Романда отызыншы жылдары колхоз кезінде жасалған асыра сілтеулер, соның салдарынан біздің республикамыздағы ашаршылық, жаңа өмір бастаған, бір апаттан құтқарылған ел басындағы екінші трагедия – 1937-1938 жылдардағы жаппай өлім жазасы, халық трагедиясына айналған әрекеттер сипатталған. Бұл тақырыптар коммунистік көзқарастарға сәйкес келмегендіктен жабылғанын бәріміз білеміз. Содан кейін жарық пен жарық пайда болған барлық оптимистік идея коммунистік болды, мұңды, пессимизмге толы, ол коммунизмге қарсы жасырылған деген идеяға айналды. «Алатау» романында осының екеуі де бар. Сондықтан коммунистік ұмтылыстарды да, оған қайшы келетін қазақ ақиқаттарын да тұжырымдау керек – бұл бір идея, автордың пікірі бойынша бір үлкен іс. Бұл гуманизм идеясы. Роман кейіпкері 1937-38 жылдары аштықтан шаршаған Абақ азап күндерін бастан өткереді. НКВД түрмесінде, оның сыртында, кейіпкер көрген адамгершілікке қарсы әрекеттерді тізімдеу мүмкін емес. Бірақ Абақ Үсінбаев өмірлік қиын жағдайға қарамастан адами келбетін жоғалтпады, жақсылыққа деген үмітін үзбеді. Ол өз ісінің адалдығына сенімді және адамның жалпы есіміне деген сүйіспеншілігін жоғалтпаған бұл адамның әлі де байлыққа ие болып, ойындағы гуманистік идеяларын жүзеге асыруын шын жүректен тілейді. Романның шағын, жартылай метрикалық эпилогында елде әділеттілік орнап, Абақ Үсінбаевтың да оқырман тілегіне жеткені өте жақсы.

Зұлмат жылдардың қазақ прозасындағы көрінісін зерттеген ғалым Н.Ақыш мынадай ой айтады: «Түптеп келгенде, осы жиырмасыншы–отызыншы жылдар тақырыбына жазылған шығармалардың барлығының көздеген көркемдік мақсаты, жинап айтар ойы – халық басындағы ауыр нәубетті жекелеген адамдар тағдыры арқылы көрсету, сөйтіп халықтық үлкен трагедияға көркемдік топшылаулар жасау. Жалпы, прозалық жанрлар ішінде біз осы тарауда талдау нысаны еткен роман мен повестің орны ерек. Өйткені, роман ғана эпикалық тұрғыдан өмірдің қат-қабат мәселелерін жан-жақты әрі шынайы суреттеп беруге жол ашады. Содан да романның құндылықтар жүйесін барынша шынайы әрі дәл танытудағы қызметі орасан. «Роман – үнемі қозғалыстағы, даму үстіндегі, динамикалы, өскелең жанр. Уақытының күнбағары». Осы тұрғыдан алғанда, роман өз дәуірінің шындығын көркемдік–эстетикалық аспектіде танытушы қуатты құрал болмақ. Десе де, әдеби туынды тек өз дәуірінің ғана емес, өткен мен болашақ туралы да сөз етіп, адам қиялын қозғайды. Әсіресе, қазіргі қазақ прозасына тән ерекшеліктердің бірі ретінде біз өткен тарихымызға қайта баға беріп, ұлттың өзіне ғана тән құндылықтар жүйесін салмақтап жатыр деген пікірімізді тағы қайталағымыз келеді. Өйткені, егемендігіне қол жеткізген елдердің тарихына көз салсақ, бұл қалыпты жағдай ретінде танылады. Соңғы ширек ғасырда тарихи тақырыптардың қайта жандану үдерісі үдей түсті. Қазіргі әдебиеттің осындай сипатын байқаған зерттеушілер «бұрын болған, бірақ сана-сезімнен күшпен ығыстырылған ұлттық таным-түсініктердің менталдық модельдерін реставрациялаудың,

реконструкциялаудың кезеңі келгенін» растайды. «Үлкен әдебиет қашанда халық өмірінің белді кезеңдерін, дәуір тудырған әлеуметтік тартыстарды, қоғамдық-саяси ағымдарды, психологиялық шытырмандарды айналып өтіп кете алмайды – дейді академик Р. Нұрғали. – Ерте ме, кеш пе, әйтеуір ел басынан өткен оқиғалар өнер тілімен сөйлеп, ұрпақтар талқысына түспек».

Бұлардан бөлек, қаншама тарихи-танымдық зерттеу кітаптары саналы оқырманға жол тартып, көптеген пьесалар жазылды, деректі фильмдер жарық көрді. Сол 1931-1933 жылдардағы қолдан ұйымдастырылған ашаршылықта Украина мен Қазақстанның айрықша жапа шеккені тарихтан белгіліОсы орайда ХХ ғасырдың 90-жылдарының басында халықаралық қолданысқа «holodomor» деген терминнің қосылғанын айта кетейік. Мұны украин ғалымдары айналымға ендірді. Тап осындай геноцид біздің алдыңғы толқын аталарымыз бен әжелеріміздің де басынан өтті. Бұл – қазақ тарихында бұрын-соңды болмаған ауыр қасірет. Өкінішке қарай, осы геноцидке халықаралық деңгей тұрмақ, қазақтың өз ішінде әлі ресми баға беріле қойған жоқ.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Ақыш Н. Зұлмат жылдары қазақ прозасында (1928-1933 жылдар қасіретінің қазақ прозасында көрініс табуы). Монография. – Алматы: «Нур-Принт 75» ЖШС, 2005. – 136 б.

2 Дәдебаев Ж. Жазушы еңбегі. – Алматы: Қазақ университеті, 2001. – 340 б.

3 Қолдан тарих жасау – қылмыс (жазушы Бексұлтан Нұржекеұлымен сұхбат // kitap.kz, 28 қаңтар, 2016.

4 Қазақ романы: өткені мен бүгіні: Ұжымдық монография. – Алматы: «Алматы баспа үйі», 2009, – 644 б.

ҒТАМР 17.71.91

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ШЫҒЫСТЫҚ САРЫН: ӘДЕБИ БАЙЛАНЫС МӘСЕЛЕСІ

Н.Н. Садуллаев
Магистрант, М. Өтемісов атындағы БҚУ, Орал қ.
А.А. Акбулатов
Ғылыми жетекші, Философия докторы (PhD), қауымд. профессор, М. Өтемісов атындағы БҚУ, Орал қ.

Мақалада тарихты ақтара отырып, шығыстық сарынның қазақ даласына соның ішінде әдебиетімізге қалай енгендігі, шығармаларымызда көрініс беруі турасында болады.

Түйін сөздер: әдеби байланыс, тарих,шығыс әдебиетімен байланысы.

Ғасырлар қойнауынан келе жатқан қарым-қатынас, қазақ халқының мәдениетін басқа шығыс халықтарының мәдениетімен байланыстырды. Қазақстанның географиялық жағдайы – Шығыс пен Батыс арасын ежелгі замандағы қазақ жерін кесіп өткен керуен жолдары қарым-қатынасқа қолайлы жағдайлар жасады. Көптеген ғасырлар бұрын, қазіргі Қазақстанның аумағында, яғни Отырар, Сайрам, Тараз қалаларында , жоғары мәдениеттің сақталған іздері бар.

Тарихшылардың зерттеуі бойынша Отырар б.з.д. I ғ. қалыптасып, бірнеше жүздылдықтардан кейін үлкен гүлденуге қол жеткізген. Аты әлемге әйгілі керуен жолы – Ұлы Жібек жолы өткен ауқымды орталықтың бірі болды. Отырарда ұлы ғалым, философ және ақын, Аристотельдің ізін жалғаушы, ұстаз Авиценны абу Наср Мухаммад аль-Фараби негізін қалаған кітапхана бар. Замандастары оның көлемі жағынан әйгілі Александрия кітапханасынан кейінгі екінші орында тұрғанын алға тартқан.

Шетелдік басқыншылар Отырарды тонап, жер бетінен жойып жіберді. Бірақ кітапхана өлмеді деген болжам бар. Аңыздар оған негіз болады. Солардың бірінде бір кездері қазақ қойшысы бір отар қойды Сырдария бойымен айдаған дейді.

Құмды төбенің бүйіріндегі үлкен бір тесікке жоғалып кеткен борсықты қуып жүрген бағушы ит оның артынан сүңгіп, жартылай шіріген былғары мұқабасында ерекше кітапты алып шықты. Ол Отырар қаласының кітапханасынан шыққан кітап екен. Бұл соғыс жылдарында болған. Кітап оны

тапқан адамның үйінде бірнеше жыл бойы сақталған, содан кейін ол көшіп-қону кезінде жоғалып кеткен.

Тағы бір аңыздар отырар кітапханасының сақталғандығын жеткізеді. Шыңғысханның қоршауында тұрған қиын-қыстау кезеңде, кітапхананың сақтаушылары көмекшілерімен бірігіп, кітаптарды жау білмейтін, сенімді жерге ауыстырады. халықтың қалауы бойынша ештеңеге қарамастан оны сақтау үшін әйгілі кітапхана жасырылған құпия туралы аңыз пайда болады. Мұндай құпияның болуы туралы жорамалды ежелгі дәуірдегі авторлардың Орталық Азия қалаларының астына жер асты жолдары қазылғандығы туралы куәліктері де қолдайды.

Осы ұсынылып отырған барлық фактілерді беріп отырғандағы мақсат сонау тарихи кезеңдегі ежелгі қазақ жері – халық арасын байланыстырар нағыз мәдениеттің орны екенін дәлелдей түседі.

Әскери ерлігі мен қазақтың көшпелі өмірі басқа көрші және алыс халықтардың қаһармандық және романтикалық аңыздарын сақтауға, өмір сүруге, ауыздан ауызға жеткізуге өте қолайлы және ыңғайлы орта болғаны анық. Халықтың бүкіл рухани өмірі шоғырланған қазақтың сонау фольклорынан бастап оның басқа халықтармен, ең алдымен, Шығыс халықтарымен мәдени байланысының көптеген іздері сақталғаны белгілі.

Конрад өзінің атақты «Батыс және шығыс» кітабында былай деп жазады: Бір халықтың әдебиетінің екінші бір халықтың әдеби әлеміне енуінің тек екі түрі бар – түпнұсқаға және аудармаға ену деп ойламау керек. Әлемдік әдеби байланыстар тарихы басқа формалардың бар екендігіне куәлік етеді. Осы формалардың бірі – бір ұлт жазушылары шығармасында екінші ұлт жазушысы жасаған шығарманың мазмұны мен мотивтерін көбейту. Бұл форма әсіресе орта ғасырларда Орта Азия, Иран және Батыс Азия әдебиеттерінде кең таралды.

Шығыстың классикалық поэзиясы қазақ әдебиетіне нәр берген қайнар көздердің бірі болды. Ұлы ойшыл ақын, қазақ реалистік әдебиетінің негізін салушы Абай Құнанбаев Фирдоуси, Саъди, Физули туралы құрметпен жазды. Шығыс классикалық поэзия стилінде оның бірқатар өлеңдері мен Ескендір поэмасы жасалды, оларда қазақтың ұлттық, шығыс және орыс мәдениеттерінің дәстүрлері синтезделді. Мың бір түн негізінде Әзім, Масғұт романтикалық поэмалары жарық көрген болатын.

М.О. Әуезов былай деп жазды: «Шығыста қандай да бір классик айтқан тақырыпты келесі ұрпақтың басқа ақыны қайталайтын, баяндауды жүргізетін, жаңа дастан шығаратын дәстүр бар. Бір-бірінен тақырыптар алу заңдастырылды. Олар поэтикалық мәтінді толығымен қайталамай, негізінен оны еркін өзгерте отырып, аңыздарды жаңадан орындады. Әр түрлі ақындар арасындағы тақырыптардың ұқсастығын ешқандай жағдайда аударма деп санауға болмайды. Бұл өзіндік жолмен мүлде жаңа дастан немесе поэзиядағы поэтикалық сайыстың дәстүрі. Шығыс поэзиясы бұл дәстүрді заңды деп танып, оны «назира» немесе «назирағойлық» деп атады. Назирагөйлік дәстүрдің әлі де болса өз жалғасын тауып келе жатқандығын толық байқауға болады. Назирагөйлік әр кезеңдер ақындарының өз шығармаларында бір-біріне жауап

ретінде жаңаша форматта жалғастық тауып отырған. Абай шығыстық дүниетанымнан ерекше нәр алды. Сол екпінімен шығыстық идеяға негізделіп үш поэмасы жарық көрді. Бұл да Хәкім Абайдың шығыс әдебиетіне ерекше ден қойғанының нәтижесі. Бұдан кейінгі жалғастық алаш оғландарының келуімен жалғасын тапты. Тәуелсіздік жылдарына дейінгі кезеңді бір шолып өттік. Бастысы шығыстық сарынның бастауымен таныстық. Әрине өнер де, әдебиет те жалпы мәдениет бір орында тұрып қалған жоқ. Күнде бір өзгеріс. Заман жаңалық қажет етіп отырады. Қандай бағыт болсын, ағым болсын сол мәдениетте өмір сүріп, өз әсерін беріп, түрлендіреді. Бірақ идея сол қалпында. Қазақтың қазақы идеясы шығыстық идеямен әуелден астасып келетіні жоғарыдағы дәлелдемелерімізден белгілі болғандай. Азаттықтың кермек дәмі, бізді көп нәрсеге жетеледі. Ой мен сөз еркіндігін алған қазақ даласы үшін бұдан асқан бақыт болмады. Әдебиет қойнауында жатқан қазыналарымызды шығаруға жол ашылды. Жаңаша бағыт, жаңаша ойлау, жаңаша көзқарас қалыптасты. Ендігі кезекте қазақ бойына сіңісті болған консерванттық жүйенің идеясын қалдырып, жеткізу, насихаттау жолына өзгеріс әкелді. Бұл өзіміз білетіндей әдеби байланыс нәтижесінде жүзеге асырылды. Прозада, поэзияда қай жанрда болмасын көрініс беріп отырды. Жаңаша деп отырғанымыз ескі ырым, дәстүр, аңыз, мифті бүгінгі күннің бағытымен яғни ғылыми тұрғыдан қарай отырып жеткізу.

Әдебиеттегі прогрессивті демократиялық тенденцияның дамуы қазақтардың рухани өмірінің аясынан аздап болса да, діни мистикалық сопылық поэзияның, сана мен үмітсіздіктің әсерімен ығыстырыла бастайды. Алғашында халықтың тұрмысы нашар қабаттарының тұрмыс-тіршілігіне қанағаттанбауының көрінісі ретінде пайда болған сопылық уақыт өте келе билеуші элита үшін бұқараны діннің көмегімен мас етуді қалайтын ыңғайлы құралға айналады. Бұған дәлел 19 ғасырдағы қазақ әдебиетінің дамуы көрсетіп отырғандай, сопылық онда үлкен орын алмады.

Шығыстық мәдениетті батыс ұлыларының өзі мойындайтыны жасырын емес. Оны Мұхтар Мағауиннің «Шипалы Арасан» атты хикаятымыздың мына бір жолдарынан байқауға болады:

«Алпыстан соң тапқан қазынасы – Мұхаммед пайғамбардың Мекеден Мәдинаға қоныс аударған хижрасын көркем сөзбен бастан өткерген Батыс – Шығыс диуаны бар кемістің орнын толтырмақ. Шығыста жеті ақынды ұлылардың санатына қосып, дара атайды, бұл қатарға ілінбей қалғандардың өзінің кейбірі менен артық! – дейді. Бұрын Еуропада , яғни әлемде менімен теңдес ешкім жоқ деуші еді,кейінірек асқақ ақын Байронды тамашалап , маған дарын тұрғысынан жете қабыл, сірә, лорд Байрон ғана болар деген кемеңгер Гөте, егер өзі Шығыста туса, бұдан төрт – бес ғасыр бұрын жасаса, алқалы ақын сегіз боларын және өз есімі сол сегіздің бел ортасында тұрарын кәміл түйсінген соң нық сенген,еркін сөйлеген , онның бірі атануға да ризашылық білдірген; әрине мұның бәрі бейнелі сөз, алайда, Шығыс шайырларын ертерек танысам,қазіргіден де биік дәрежеге жетер едім деп ойлғаны күмәнсіз» [3].

XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басында өнер көрсеткен «жазушылар» деп аталатын ақындардың шығармашылығы., шығыс әдебиеті үлгілерін насихаттаумен, аударма, басылыммен, шығыс тақырыптары мен мотивтері бойынша өлеңдер мен поэмалар жасауымен байланысты болды. Мәселен, ақын Жүсіпбек Шайхулисламов XIX ғасыр 90-жж. Санкт-Петербургте, Уфада, Қазанда «Қыз Жібек», «Айман-Шолпан», «Алпамыс» қазақ халық шығармаларымен бірге «Біржан мен Сара» байқауын, шығыс тақырыптары бойынша өзі шығарған дастандарды – Жүсіп-Зылиха, Шакир-Шакират, Мұңлықты да жариялай алды. – Зарлық, Дариға қыз, Салсал, Зарқұм, т.б. Шәді Жәңгіров шығыс тақырыптарында «Қисса Қырық үзір», «Хикаят Орақ Күлше», «Камаруз заман», «Төрт дәруіш» және басқалары бойынша дастандар шығарды.

Олардың дүниетанымында көптеген қарама-қайшылықтар, әлсіздіктер болды, кейбір шығармаларда реакциялық діни мотивтер сырғып кетті, бірақ бұл ақындардың шығармашылығын олардың дәуіріне, ортасына, жалпы әдеби процесіне байланысты сыни тұрғыдан зерттеу оң нәрселерді ашады. Олар шығыс әдебиеті ескерткіштерінің жалпыадамзаттық ерекшеліктеріне назар аударды және оларды өзіндік ұлттық тұрғыдан түсіндіре отырып, оларды қазақ оқырмандары мен тыңдаушыларына жеткізуге ұмтылды. Осы кезде шығыс шығармаларының ұлттық рухта өзгерген қазақша нұсқалары пайда болды.

Шығыстың классикалық поэзиясы туралы айтар болсақ, біз ең алдымен Рудаки, Фирдоуси, Омар Хайям, Хисру, Руми, Саъди, Джами Әзірбайжан – Низами, Өзбек – Науаи шығармаларымен ұсынылған X-XV ғасырлардағы иран-тәжік поэзиясын айтамыз.

Біздің халқымыздың шығыс әдебиеті ескерткіштеріне деген шығармашылық қатынасының тағы бір мысалы – байланыстағы шығыс мотивтері, тақырыптары, сюжеттері бойынша жұмыс жасау. Олар «Бозжігіт», «Тахир және Зухра», «Сейфулмалик», «Мұңлық – Зарлық», «Жүсіп – Зылиха». Бұл дастандарда діни, мистикалық емес, салауатты халықтық қағида басым болады.

«Көркемдік форма идеяға сәйкестігінен тұрады, сондықтан шығарманың көркемдік артықшылықтары неде екенін қарастыру үшін шығарманың негізінде жатқан идеяның қаншалықты шынайы екендігін мүмкіндігінше қатаң түрде тексеру қажет» – деп жазады Чернышевский.

Ақындардың кейінгі буындары «ақындардың Адамы», «Ұстаз» деп атайтын классикалық иран-тәжік поэзиясының негізін қалаушы Әбу Абдаллах Джафар Рудакидің шығармашылығы Қазақстанда да ерекше құрметке ие.

Бізге жеткен лирикалық, дидактикалық мазмұндағы шығармалардың үзінділері, арабтың көне үнділік «Калила мен Димна» кітаптарынан поэтикалық аударма әлі күнге дейін үлкен қызығушылықпен оқылады. Бұл полифониялық бұлбұлдың мазмұнына бай шығармашылығы, ол өзін әртүрлі жанрларда қалам тартқан деп атады, біздің ел халықтарының меншігіне айналды.

Оларды Рудаки поэзиясына терең адамгершілік, парасат күшіне сену, даналық, табиғатты қабылдаудың философиялық тереңдігі мен шапшаңдығы, өмірге белсенді әсер етуге шақырады. Рудакидің қайғылы тағдыры Қ.Мырзалиевтің «Рудаки, немесе екі көздің тағдыры» поэмасының ортасында. Бұл талант пен билік арасындағы терең ойықты көрсетті. Ақын деспотизмнің күшін біліп, сезініп, соттың ішкі өміріндегі барлық жексұрындықтарды көріп, оларды өзінің еркін ойлы философиялық, сатиралық төрттіктері – рубайларында батыл ашты. Рудаки бұл есте сақтауға оңай, сондықтан халық арасында кең таралған өлең түрінің бастамашысы. Бұл поэзияның танымал ортаға енуін ешқандай деспотизм күші тоқтата алмады. Рудаки поэзиясында айыптаған соттың жаман тұстарын тізбектей отырып, Қ. Мырзалиев өз өлеңінде ақынның есімі туған жерінен алыстатылған халықтың ризашылық ортасында құрметтелді деген ойды алға тартады:

Соның бәрін, барлығын
Өз көзіңмен көрдің сен
Қасіретін зарлының
Қара гүлдей тердің сен
Содан өрге сөзіңді
Ел тыңдады таңданып,
Көре берген көзіңді
Хан сарайы қалды алып.

Қазақтар Омар Хайямның төрттіктерімен бұрыннан таныс, оның есімі ақындардың өлеңдерінде жиі кездеседі. С. Мұқановтың бір өлеңінде келесі жолдар бар:

Төрт жолмен талай ойды еткен баян
Сондықтан да атағы әлемге аян
Мәңгіге төрт тағандап тұрып қалған
Не деген берік еді Омар Хайям.

Омар Хайямның рубаиларын қазақ тіліне ақын Қ. Шаңғытбаев аударып, жеке кітап етіп шығарды. Аударманың кейбір дереккөздері мен бостандықтарына қарамастан, бұл кітап Омар Хайям поэзиясының рухын дұрыс жеткізеді, ол бүкіл адамзат ойлары мен сезімдерінің әлемін ашады.

Орта ғасырлар жағдайында Омар Хайямның жақұттары адамның еркін сыни ойының қайсар екендігіне куә болды. Олар өмірдің мәні туралы терең ойларды айтады, шындыққа ұмтылады, әлемдегі әділетсіздікті бейнелейді, жердегі өмірді және оның қуаныштарын, рахаттануларын мадақтайды, дін иелерінің екіжүзділігін, ақымақтығы мен қараңғылығын сынайды.

Қазақ тіліне аудару барысында бірқатар экспрессивті көркем детальдар түсіп қалғанымен, аудармашы бұл өлең жолдарын, әсіресе формаға, ұлттық

дәстүрге жақындатып, мазмұнын сақтай отырып, оларды оқырманға түсінікті етті.

С. Сейфуллин аударған Сағдидің бір өлеңінде мынадай үн сезілді:

Қалтасында біреудің
Жұпары болса сақтаулы
Жұпарын ол дауыстап ,
Көрмейді ылайық мақтауды.
Мақтамай-ақ әркімге
Жұпардың өзі-ақ білдірер
Үндемей-ақ төңірекке
Тәтті иісін жайып сіңдірер.

Бұл жолдарда Шығыс әдебиеттерінде болған түрлі байланыстарды оңай байқауға болады. Мазмұны жағынан ол III ғасырдағы ежелгі үнді әдебиетінің ескерткішіне оралады. «Панчатантра», бірақ тікелей емес, VIII ғасырдағы «Калила мен Димна» атты араб нұсқасы арқылы.

Ирандық-тәжік поэзиясының ірі өкілі Шамсиддин Мұхаммед Хафиздің есімін қазақтар бұрыннан біледі. Ш. Уәлиханов «Хафизді оқыған» адамдарды көрді, Абай оны Фирдоуси, Сайхали, Шамси, Саъди, Физули, Навоимен тең дәрежеде шығыс ақындарының қатарына қосты, сол арқылы халықтың назарын өз шығармашылығына аударды. Әлемдік әдебиет туындыларына шығармашылық қатынас – бұл қазақ поэзиясының ежелден келе жатқан дәстүрі. XIX ғасырдың тарихи жағдайындағы бұл дәстүрді Абай дамытып, қолданды. Бұған Абай өлеңдер жинағындағы төрт жол өлең дәлел бола алады:

Физули, Шәмси, Сәйхали,
Науаи, Сағди, Фирдауси,
Хожа Хафиз – бу хәммәси
Мәдәт бер я шағири фәрияд.

Шығыс мәдениеті мен әдебиеті қазынасына әзербайжан ақыны және ойшылы Низами Ганджевидің еңбегі үлкен үлес қосты. Низамидің негізгі шығармалары – әйгілі бес өлең – «Хамса», «Құпиялар қазынасы», «Хұсрау пен Шырын», «Ләйлі мен Мәжнүн», «Жеті ару», «Искандернаме».

Дәрігер Барзуя туралы «Калила және Димна» кітабындағы тарауда ит туралы астарлы әңгіме бар: «Содан кейін мен тістеріне сүйек ұстап, өзенді жүзіп өткен ит сияқты боламын: судағы сүйектің көленкесін көріп, ол оны ұстап алуға асығып, ұмтылғанын ала алмай, тістеріндегі заттарды жоғалтып алды». Бұл астарлы әңгіме С. Дөнентаевтан қандай формада және қандай түсінік алды:

Көпірге түсті бір ит сүйек тістеп,
Ойы бар дарияменен көпір кешпек.

Көрінді су бетінде бұған бір ит,
Бұнда да бір сүйек бар бақса түстеп.

Судағы ит бұл бейбақтың көлеңкесі,
Білерлік көлеңкені болмады есі.
Толымды көрінген анау сүйек,
Ол иттен тартып алмақ бар дәмесі.

Сол оймен атты суға айбаттанып,
Бар күшін жайған бойға қайраттанып
Түскен соң жайқын суға бұл батырдың,
Ісінің не болғаны айдан жарық.

Әр қайда ашкөздің олжасы осы,
Байқасаң іс түбіне көзің салып.

Алыс елмен байланыстың тамырын Ғ. Мүсіреповте жалғастырды. Жапонияға сапарынан кейін Ғ. Мүсірепов «Жапон балладалары» әңгімелерін жазды, орысша аудармасында ол «Жиырма жылдан кейін» аталды.

Белгілі бір мақсатты көздейтін жазушылардың ұзақ сапарлары – белгілі бір проблемаларды жан-жақты зерттеу, ел өмірімен, оның мәдениеті мен әдебиетінің дамуымен танысу – ұлттық әдебиеттегі шетелдік Шығыс тақырыбын тереңдетуге және кеңейтуге көмектеседі. Коммуникацияның негізгі нәтижесін кітаптар береді. «Жалпы әдебиетте тиімдірек дегеніміз декларация емес, кітаптар. Ең бастысы бір-бірінің шығармаларын көбірек шығару, дәлірек айтсақ аудару, жігерлі насихаттау, ал шығармашылық байланыстың ең жақсы нәтижесі туралы ойлаудың қажеті жоқ» деп жазды халықаралық әдеби өмірге белсенді қатысушылардың бірі, белгілі жазушы және сыншы В. Озеров «Әлемнің уайымдары және жазушының жүрегі» кітабында.

Қазақ әдебиеті өз халқының алаңдаушылығымен, ойларымен, үміттерімен ажырамас байланыста, оны басқа халықтармен байланыстыратын ортақ көп нәрсе бар. Қазақ халқының адамзаттың жалпы әлемдік даму ағымына енуі, оның рухани қарым-қатынас жасау мүмкіндігін едәуір кеңейтеді, жалпы қазынадан ақша табуға және өзінің өзіндік ерекшелігімен құнды үлес қосуға мүмкіндік береді. Бұл мәдени және әдеби байланыстың басты нәтижесі.

Пайданылған әдебиеттер тізімі

1 Уикипедия сайты.

2 Сатпаева Ш.К. Казахская литература и Восток. – Алма-Ата, 1982.

3 Мағауин М. «Шипалы арасан» хикаяты. – Алматы «Атамұра» баспасы 2005.

ҒТАМР 03.20

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН – СТАЛИНГРАД МАЙДАНЫНЫҢ ЖАҚЫН ТЫЛЫ

Т.З. Рысбеков
Т.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА құрметті академигі, М. Өтемісов атындағы БҚУ, Орал қ.
Ж.Б. Мендикулова
Магистрант, М. Өтемісов атындағы БҚУ, Орал қ.

Қазақстанның басқа өңірлеріне қарағанда Батыс Қазақстан осы сұрапыл соғыс жылдары майданға ең жақын стратегиялық аймақ болғандықтан ең көп зардап шеккен өңір. Сталинград майданына көмектесу мақсатында облыстың экономикасын соғыс жағдайына сай қайта құру шаралары басталды. Ұлы Отан соғысындағы Батыс Қазақстан тарихын, сол кезеңдегі батыс өлкедегі тарихи оқиғаларды зерттеу соғысқа қатысты тарихи оқиғалардың құжаттамалық негізін жинақтап, ғылыми айналымға қосылуына ықпал етті.

Түйін сөздер: Сталинград, тыл, майдан, мобилизация, авиация, авиадивизия, Ленин ордені, Атоян.

Батыс Қазақстан облысы Сталинград майданына ең таяу орналаскан аймақтардың бірі болды. Ал неміс фашистерінің Еділге өңмеңдей ұмтылуы Сталинград майданы тылындағы жұмыстардың өте мүлтіксіз тиянақты орындалуын талап етті. 1942 жылдың 21 қазанында КСРО Халық Комитеті Кеңесінің шешімімен Орал қаласы еліміздегі әуе қорғаныс пунктінін қатарына жатқызылды. Жаудың авиациясы Жәнібек және Орда ауданындағы үйлерді, вокзалдарды, өнеркәсіп орындарын, мектептер мен ауруханаларды жиі-жиі бомбалап отырды. Мыңдаған коммунистер мен комсомолецтер, орасан көп мөлшерде көлік пен техника қысқы және көктемгі жағдайда доңғалақты авиацияның толассыз жұмыс істеуін қамтамасыз ете алатын әскери әуежайлар (Сайхан, Орда) құрылысына жұмылдырылды. Қар басып қалуына байланысты әуежайды тазартуға Орал қаласының халқы мен көлігі тартылды. Чапаев, Ушаков, Тайпак, Зеленов аудандарында 10 әуежай салуға жер учаскелері бөлініп берілді. Сталинград түбінде қарсы шабуылды әзірлеу кезеңінде майданның тыл қызметі 600 шақырым ішкері орналасты. Сталинград майданының 120-дан астам бөлімінің, бөлімшелері мен қызметтерінің адам құрамы мен материалдық құнды заттары, соның ішінде 8 – әуе армиясы, әскери құрылыс басқармалары, майдан тылының бөлімдері, оның авиатехникалық, инженерлік, химиялық, санитарлық, азық-түлік, интенданттық қоймалары және

оқ-дәрі, жанар-жағар материалдар қоймаларын орналастыру үшін Батыс Қазақстанға жіберілді. Автобронетанк және авиация жөндеу базалары мен шеберханалары, жекелеген жөндеу-қалпына келтіру және автотасымал батальондары, темір жол бригадасының батальоны, майдандық темір жол паркі әкелінді. Сайхан, Жәнібек және Шұңгай станцияларында авиация бөлімдерінен басқа 1-танк армиясы мен 57-армияның қоймалары орналастырылады. Сталинград әскери округінен көшірілгендерді қабылдау үшін арнаулы қабылдау орындары құрылып, маршруттары бекітілді, медициналық-санитарлық қызмет көрсету және ауыз сумен, ыстық тамақпен жабдықтау жөніндегі шаралар белгіленді [1, 226-227 б.].

Сайхан, Шұңғай, Жәнібек стансаларына топтана ұшып шабуыл жасаған неміс-фашист авиациясы халық шаруашылығына 7 млн. сомнан асатын мөлшерде көп шығын келтірді. Едәуір адам шығыны да болды. Алайда бұл Сталинград майданы әскерлерінің бірден-бір темір жол коммуникациясы– Орал-Урбах-Астрахан темір жолы байланысын тоқтатып тастай алмады. Осындай шабуылдардың салдарынан вокзалдар, өнеркәсіп орындары, мектептер, ауруханалар қирады. Халықтың арасында едәуір шығын болды. Батыс Қазақстанда жау десанттарына қарсы күресте Чекистерге көмек көрсету үшін жауынгерлік жасақтар мен истребительдер батальондарын дабыл бойынша көтеруге тура келді. Броньды поездың зенитшілері мен 102-ші авиадивизияның ұшқыштары жаудың ондаған ұшақтарын атып түсірді, 1942 жылы 11 қыркүйекте әскери ұшқыш Д.В. Гудьков (кейін Кенес Одағы батыры атағы берілді) әуедегі шайқаста жаудың ұшағын атып түсіріп, Талалихин ерлігін қайталады. Осының бәрі облыстың Батыс аудандарының және темір жол желісі жұмысын іркіліссіз атқаруға мүмкіндік берді. Тіпті теміржолшылар поездардың қозғалысын тәулігіне 4-тен 14 жұпқа дейін көбейтті. Облыс еңбекшілері, әсіресе госпитальдарға айрықша қамқорлық көрсетті. Сталинград түбінен жаралылардың келуіне байланысты госпитальдар саны 14-ке дейін көбейтілді. Ол үшін яғни орындарды босату мақсатында бірқатар мекемелерді облыс аудандарына көшіруге тура келді. Кәсіпорындар мен тұрғындардың госпитальдарга қамқорлығы, медицина қызметкерлерінің білікті жұмысы арқасында жаралы жауынгерлердің 42 %-ға дейінгісін қатарға қосуға мүмкіндік берді. Ал ауыл шаруашылығы еңбеккерлері Сталинград майданы жауынгерлеріне арнап ет т.б. өнімдер өндіруді едәуір көбейтті. Сонымен бірге соғыс барысының күрт өзгерісі (1943) кезінде Оралдағы өнеркәсіп орындары соғыс қаруын, оқ-дәріні және әскери жабдықтарды өндіруді 2 есе арттырды. «Зенит» зауытының ұжымы Мемлекеттік Қорғаныс комитетінің ауыспалы Қызыл туын екі дүркін жеңіп алды, кейін І-дәрежелі Отан соғысы орденімен марапатгалды, ал зауыттың конструкторлары Н.Н. Шамарин, В.Д. Горбунов пен Г.И. Жихар жаңа Қаһарлы қару жасағаны үшін 1-ші дәрежелі Сталин сыйлығына ие болды. Бұл табысты қамтамасыз еткендердің қатарында Ленинградтық инженер, кейін Оралдағы аталмыш зауытты 40 жылдан астам басқарған, құрметті азаматы Ленин орденінің екі мәрте иегері, Қазан

революциясы, 1 дәрежелі отан соғысы, «Құрмет белгісі» ордендерін иеленген П.А. Атоян да болған еді [1, 227 б.].

Өткен ғасырдың 70-жылдарына дейін Ұлы Отан соғысы жылдарында Батыс Қазақстан облысының майдан шебі болғаны туралы жергілікті халықтан басқа көп ешкім біле бермеген. Орал педагогикалық институты тарих пәнінің мұғалімі Павел Букаткин ауылға студенттерді қабылдауға келгенде Жәнібектің соғыс жылдарындағы қиын тағдыры туралы кездейсоқ біліп, Оралға келген соң конференцияда баяндама жасайды. Сондай-ақ Букаткин КСРО Ғылым академиясына елдің Қорғаныс министрлігінің мұрағатында жұмыс істеуге рұқсат алу үшін барған кезінде де атақты тарихшылардың Батыс Қазақстанның соғыс жылдарында майдан шебі болғанын білмегені туралы айтады. Батыс Қазақстанның төрт ауданы Сталинград облысының 300 шақырымға жуық аумағымен шектеседі, соғыс басталғанда күрделі майдан тактикасына байланысты осы аудандар Сталинград майданының ең жақын тылына айналды. Ресми деректерге сүйенсек, 1942 жылғы қараша айының ортасынан 1943 жылғы қаңтар айының басына дейін Жәнібек және Орда аудандарының аумақтарына гитлерлік авиация 538 рет бомба тастаған. Жәнібек ауданының солтүстік-шығыс бетіндегі бауырластар зиратында Ұлы Отан соғысы жылдары Жәнібек жерінде қаза тапқан 93 жауынгер (офицерлер, медбикелер) жатыр [2].

Батыс Қазақстан облысының оңтүстік – батысында орналасқан аудан тұрғындары соғыс қасіретін тікелей бастан кешкені – тарихи шындық. Жаудың жаяу әскері мен танкілері қазақ жерінің іргесіндегі Сталинград, қазіргі Волгоград қаласын қоршауға алғаны соғыс тарихынан жақсы мәлім. Қырғын шайқас жүріп жатқан кезде жау ұшақтары Бөкей орда мен Жәнібек аудандары аумақтарын бомбаның астына алды. Бұл музейлік деректі сонау жетпісінші жылдардың бас кезінде республикалық баспасөз бетіне «Майданның бергі бетінде» деген тақырыппен тұңғыш рет шығарған журналистің бірі бүгінгі «Егемен Қазақстан» газетінің бас редакторы Жанболат Аупбаев екені де белгілі.

Жанболат Аупбаев өз мақаласында Ұлы Отан соғысы жылдарында Орал облыстық НКВД-сының бастығы болып қызмет атқарған С. Бойконың өз аузынан жазып алған естелігін келтіреді: «Жау ұшақтары бірде теміржолдарды бомбаласа, енді бірде диверсиялық әрекетке бейімделген парашютші десанттарды түсіре бастады. Көп ұзамай Орда мен Жәнібек аудандарындағы халық жасақшыларының шақырусыз келген қонақтармен қақтығысуы басталды. Бірде әуе диверсанттары Жаңақала және Фурманов аудандарымен шектескен жердегі кеңшарлардың бірінің қой фермасына бомба тастады. Таң алакеуімдегі тұманда неміс ұшқыштарына қой қоралары аэродром болып көрінсе керек. Содан кейін олар Жәнібек стансасында біраз нәрсені бүлдіріп кетті. Орда және Жәнібек елді мекендерінің көптеген қарт тұрғындары жау ұшақтарынан қарша бораған листовкалардың дала жолдарында шашылып жатқанын әлі ұмыта қоймаған да болар. Бірақ гитлерлік диверсиялық орталықтың «Ресей жөніндегі мамандары» Қазақстанды Әзербайжаннан айыра

алмайды екен. Олардың Орда және Жәнібек далаларына тастаған листовкалары әзербайжан тілінде еді. Мұны фашистер кейін түсінді» [3].

Батыс Қазақстанның төрт ауданы Сталинград облысының 300 шақырымға жуық аумағымен шектеседі. 1941 жылдың аяғында, яғни соғыстың алғашқы алты айында екпіні тым қатты болған неміс әскерлері Еділ өзені маңына дейін шығуға мүмкіндік алды. Сол кезде қалыптасқан күрделі майдан тактикасына байланысты Қазақстанның батысындағы бірнеше аудан Сталинград майданының ең жақын тылына айналды. Сөйтіп, сол кезде КСРО Қорғаныс Халық Комиссары Иосиф Сталиннің 1941 жылғы 26 қарашадағы бұйрығына сәйкес Жәнібек, Орда, Казталов және Фурманов аудандары Сталинград майданының қарамағына енгізілді. Соған орай Қазақстанның бұл өңірлерінде «соғыс жағдайы» жарияланды. Бұған дәлел ретінде музейде сақталған төмендегідей бұйрық бар. Оның түпнұсқасындағы мәтіннің мәнін солғындатып алмау үшін орыс тіліндегі нұсқасын қазақшаға аудармай сол күйінде бергенді жөн көрдік: «Приказ» (№ 0444) Народного комиссара Обороны СССР: «С 1 декабря 1941 г. территориальный состав округов европейской части Союза ССР иметь в следующем составе: Сталинградский военный округ: Сталинградская область, Ростовская область, Калмыцкая АССР, Астраханский округ, западная часть Западно-Казахстанской области (районы Джаныбекский, Казталовский, Урдинский, Фурмановский). Штаб округа – Сталинград. Командующим войсками Сталинградского военного округа – генерал-лейтенант Герасименко Василий Филиппович. Командующим войсками военных округов передачу войсковых частей, учреждений и заведений, переходящих территориально в состав других военных округов, закончить к 5 декабря 1941 г. и донести мне с приложением перечней передаваемых частей. Приказ ввести в действие по телеграфу. Народный Комиссар Обороны СССР И. Сталин». 1942 жылдың жазында майдан аумағы Қазақстан шекарасына жақындай түсті. Бұл сәт ауыл тұрғындарына үлкен сынақ болды. Республика еңбекшілері сол бір сұрапыл соғыс жылдарындағы ауыр сында шыдамдылық пен төзімділіктің озық үлгісін көрсете біліп, Отан алдындағы борыштарын адал атқарды [4].

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Ғұмаров Ж. Батыс Қазақстан облысы Ұлы Отан соғысы жылдарында. library.wku.kz. Орал.

2 Шамұратова Ж. Жәнібекте бомба жарылған. Астана ақшамы. 2020.

3 Аупбаев Ж. 1942 жыл. Қазақ даласы. Құмға құлаған «Юнкерс» // Егемен Қазақстан. 2001.

4 Оразов С. Сталиннің бұйрығы // Егемен Қазақстан. 2014.

ГРНТИ 03.20

СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ НАУЧНОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ КАЗАХСТАНА ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА

Д.Д. Пленчев
Магистрант, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, г. Костанай

В статье представлен материал по становлению и развитию научной интеллигенции Казахстана со второй половины XX века до 1991 года. Отображены основные условия и предпосылки формирования научной интеллигенции. Рассмотрен процесс развития науки и образование Академии наук Казахской ССР. Представлен процесс развития и основная деятельность научных специалистов Казахстана в вузах, отраслевых и ведомственных учреждениях.

Ключевые слова: интеллигенция, наука, квалификация, специалисты, Академия наук, образование.

На сегодняшний день вопрос становления и формирования советской научной интеллигенции Казахстана является актуальным. Актуальность, прежде всего, определяется ролью научной интеллигенции, которая через свою деятельность выражает духовно-нравственные ориентиры развития нации.

Научная интеллигенция приобретала все большее значение в общественной структуре советского общества, в составе интеллигенции – в частности и особенности. Научная интеллигенция была занята в различных отраслях знания, численность которой постоянна возрастала. В свою очередь, данный отряд подразделялся на естественно-научную и гуманитарную интеллигенцию. Первая группа была особенно многочисленна и включала в себя ряд различающих между собой групп. В нее входили преподаватели высшей школы, научные работники, которые были заняты фундаментальными проблемами науки, также представители прикладной науки, проводящие свои исследования в отраслевых научно-исследовательских и проектно-конструкторских институтах и лабораториях различных ведомств и министерств. Почти треть научной интеллигенции составляли представители общественных наук – философы, экономисты, историки, юристы, психологи, искусствоведы, педагоги и другие [1, с. 39].

Становление и развитие научной интеллигенции Казахстана является весьма трудоемким процессом. Существует множество теорий и предположений зарождения, как особого слоя, советской интеллигенции. Главным условием для формирования научной интеллигенции является развитие отечественной науки. Здесь можно выявить некую цепочку взаимосвязанных действий. С развитием науки появляются новые научные открытия. Данные научные открытия зарождают новые профессии, которые в свою очередь способствуют формированию новых специалистов, кадров, которые в совокупности и составляют советскую интеллигенцию, в том числе и научную.

С образованием базы Академии наук появляются новые научные направления. По статистическим данным к 1932 г. в Казахской ССР насчитывалось свыше 10 научно-исследовательских институтов и опытных станций, сотни опорных пунктов, а также лабораторий и метеорологических станций, несколько геологоразведочных организаций [2, с. 326].

Наиболее важным этапом в развитии науки в Казахстане были годы Великой Отечественной войны. Наибольшее влияние оказывали нужды фронта, которые в свою очередь оказывали влияние на ускорение темпов роста, развитие и совершенствования науки в республике. В данный период основная тематика научных исследований была направлена на разработку проблем, которые были связаны с изучением сырьевых ресурсов Казахстана и их максимальное использование для достижения победы над врагом. Шла подготовка специалистов. За послевоенный период наука Казахстана достигает небывалых ранее успехов. Особенно интенсивно стали развиваться научные учреждения с 1946 г. В основном это было связано с преобразованием филиала в Академию наук Казахской ССР. Шел процесс расширения научной базы институтов. Академические институты и научно-образовательные центры и лаборатории университетов и институтов выполняли различные задания по ряду научно-технических программ союзного и республиканского значения. Быстрыми темпами развивалась геологическая наука. Создание Академии наук, а также определение ведущих направлений научно-исследовательской деятельности, формирование высококвалифицированных специалистов, научных казахстанских кадров было бы невозможно без помощи и повседневного внимания, которое оказывали ученые и специалисты Академии наук СССР [3, с. 43].

В 50-х гг. XX в. Академия наук Казахстана была пополнена шестью научно-исследовательскими институтами. Так в 1956 г. в 21 институте Академии работало около 1,5 тыс. научных сотрудников.

Одновременно научные сотрудники складывались также в вузах, в отраслевых и ведомственных научных учреждениях. К числу последних относятся Казахстанский филиал ВАСХНИЛ, Всесоюзный научно-исследовательский институт цветных металлов в Усть-Каменогорске, Казахский институт минерального сырья в Алма-Ате, Карагандинский научно-

исследовательский угольный институт, Институт нефти и нефтехимии в Гурьеве и ряд других [1, с. 164].

В 1954-1970 гг. были внедрены в производства результаты 295 разработок ученых Казахстана. Ими было получено 370 авторских свидетельств, представлено 23 изобретения. В годы девятой пятилетки (1971-1975 гг.)учеными Казахстана было внедрено в производство 360 работ, получено 650 авторских свидетельств на изобретения.

В годы же десятой пятилетки результаты научных исследований в разы увеличились. Так, ученые Академии стали авторами 800 изобретений, ими получено 70 патентов, на многие из которых были приобретены лицензии зарубежными странами. В производство было передано около 600 рекомендаций, годовой экономический эффект по подсчетам которых составил 200 млн. рублей.

70-80-е годы XX века ознаменовались новыми научными открытиями. В данный период учеными Казахстана были разработаны методы контактного окисления органических веществ, что в свою очередь сделало возможным получать новые виды мономеров для создания термостойких пластмасс и волокон [4, с. 41].

В 1980-1990-х гг. Академия наук Казахстана активно функционировала и выполняла стоявшие передней задачи. В этот период появляются новые перспективные научно-исследовательские учреждения. В 1983 г. открыли Институт географии, Институт молекулярной биологии и общей химии, Институт ионосферы, Институт органического синтеза и углехимии, в 1985 г. – Институт уйгуроведения [5, с. 471].

Следующим немало важным фактором становления и развития казахстанской интеллигенции являлось влияние научно-технической революции. В основном это влияние проявлялось в развитии научно-технической интеллигенции. Как отмечали исследователи, усиление воздействия НТР на интеллигенцию являлся важным фактором социального и духовного развития личности и более полного раскрытия ее творческих потенциалов, которыми должны обладать квалифицированные специалисты [6, с. 78].

По статистическим данным, в период НТР шел процесс увеличения численности научных работников. В основном данная тенденция прослеживалась в четырех отраслях фундаментальных наук Казахстана (физико-математических, биологических, химических и геолого-минералогических). Так, в 1960 г. с 2282 человек выросла к 1975 г. до 7802 человека, среди них доктора наук с 49 до 181, кандидатов наук с 557 до 2932. За данный период число научных сотрудников, занятых в фундаментальных отраслях науки, включая докторов, выросло более в чем в 3 раза.

Тенденция роста численности научных работников были характерны также и для технических наук, специалисты которых были в основном связаны с исследованием прикладного порядка. За этот промежуток времени численность научных кадров в данной отрасли науки увеличилась с 2015

человек до 7920 человек, в том числе докторов и кандидатов наук – с 275 до 1790. Иными словами, численность научных работников в указанных четырех фундаментальных и технических отраслях науки республики в 1960 г. составлял 47,7% от общего числа, а к 1975 г. он вырос до 49,1% [7, с. 15].

При этом стоить отметить, что основная масса научных кадров была занята в Академии Наук Казахской ССР и вузах. В промышленности же число научных работников составляло лишь 1,7% от общего числа, в строительстве – 4,7% [8, с. 322].

Научная интеллигенция исключительно высокими темпами развивалась не только количественно, но и качественно, в связи с этим она приобретала все большее значение в социалистической структуре. Так, по статистическим данным в 1980 г. в СССР трудилось 1376,3 тыс. научных работников, или четвертая часть всех научных работников мира. В их число входили 37,1 тыс. докторов и 383,6 тыс. кандидатов наук [9, с. 57].

Что касаемо нашей республики, то в послевоенные годы рост научной интеллигенции происходил более быстрыми темпами, чем в центральных районах СССР. Так, в предвоенном 1940 г. в Казахстане насчитывалось всего 1727 научных работников, а в 1950 г. – 3305. За десятилетие количество научных работников почти удвоилось. Данный процесс стал значительно интенсивнее в течении двух последующих десятилетий. В 1950-1960 гг., и в 1960-1970 гг. число научных работников почти утроилось. Как отмечалось ранее, данный рост был вызван бурным развитием производственных сил республики, а также научно-технической революции.

Что, касаемо 1970-1980 гг., то в данный период прослеживалась тенденция замедления роста числа научных работников.

Удельный вес докторов наук в составе научной интеллигенции Казахской ССР на первый взгляд вырос незначительно: с 1,63% в 1960 г. до 1,98% в 1980 г. Однако за данный период их общее количество возросло более чем в 4,5 раза. Это весьма существенный рост, так как нельзя не считаться с тем фактором, что доктора наук представляли высшую категорию научных работников. Что касаемо кандидат наук, то их рост характеризовался высокими темпами. Так, за два рассматриваемых десятилетия их количество в республике возросло более чем в 5 раз, удельный вес среди научных работников в целом – с 22,06 до 31,11% [10, с. 259].

По составу численности отраслевой структуры можно выделить три основные группы.

Наиболее многочисленную группу научных работников составляли представители физико-математических, технических, сельскохозяйственных, медицинских, экономических, биологических, педагогических и филологических наук. Ко второй группе относились представители отрасли науки, в которых было занято от 1 до 2 тыс. человек. Это историки, геологи-минералоги и химики. Малочисленную группу (менее 1 тыс. человек) составляли психологи, юристы, философы, географы, фармацевты, ветеринарные врачи, архитекторы и искусствоведы.

Число научных работников, которые были заняты в области биологических, математических, экономических наук, возросли в республике в несколько раз. 25% научных работников Казахстана занимались техническими науками, около 10% – физико-математическими науками, быстрыми темпами рос и удельный вес экономистов в общей численности научных работников республики. Одновременно получили большое развитие медицинские и биологические науки [1, с. 177].

По насыщенности учеными высшей и средней квалификации отрасли науки можно выделить четыре основные группы: отрасли, в которых более 50% всех научных работников составляли доктора и кандидаты наук, отрасли, в которых данная категория составляла соответственно 30-49% и менее 20%. В первую группу входили биологические, геолого-минералогические, медицинские, ветеринарные и исторические науки, во вторую – сельскохозяйственные, химические, юридические, географические, философские, третью – технические, физико-математические, филологические и психологические, четвертую – искусствоведение, педагогика и архитектура.

Большое различие в доле научных работников с учеными степенями в различных отраслях науки в значительной мере объяснялось сложившейся вузовской системой республики.

Научная интеллигенция Казахстана получила свое развитие во всех отраслях науки. Отечественная наука богата выдающимися именами ученых, которые внесли неоценимый вклад в развитии науки.

Таким образом, можно отметить, что в данный период в Казахстане прослеживается тенденция быстрого развития отечественной науки, сложился крупный социально-профессиональный отряд научной интеллигенции, работников высокой квалификации. Подобных темпов роста научных кадров и развития науки история еще не знала. Развитие научной социалистической интеллигенции была связана с раскрытием потенциальных способностей, сближением и дальнейшей интеграции республиканских отрядов, расцветом нации при социализме. История Казахстана пополнилась многочисленными именами ученых, внесшие неоценимый вклад в развитии науки, культуры, экономики, производства.

Литература

1 Тастанов Ш.Ю. Казахская советская интеллигенци. – Алма-Ата.: Наука, 1982.

2 Культурное строительство в Казахстане. – Алма-Ата, Т.1. 1965.

3 Наука Советского Казахстана. – Алма-Ата, 1960.

4 Наука и техника СССР. 1917-1987. Хроника. – М., 1987.

5 Микулинский С. Проблема научных кадров в условиях научно-технической революции. «Коммунист», 1973, № 5.

6 Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 г., Т. VI.

7 Советская экономика на новом этапе. – М., 1981.

ҒТАМР 17.71.91

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ-ҚЫРҒЫЗ ӘДЕБИ БАЙЛАНЫСЫ

(М. Шаханов және Ш. Айтматов «Құз басындағы аңшының зары» туындысы негізінде)

А.А. Кайржанова
Магистрант, М. Өтемісов атындағы БҚУ, Орал қ.
А.А. Акбулатов
Ғылыми жетекші, философия докторы (PhD), қауымд.профессор, М. Өтемісов атындағы БҚУ, Орал қ.

Мақалада жаңа заман прозасының даму барысы сараланады. Қазіргі қазақ прозасындағы қазақ-қырғыз әдеби байланысын көрсететін туынды негізінде сөз болады. Еліміз егемендік алғаннан кейін түркітектес халықтардың әдеби байланысы зерттеу объектісі ретінде алынып, ондағы көтерілген мәселелер анықталады. Авторлардың тілдік қолданысындағы заман суреті, адамдар, жалпы қоғамды бейнелеудегі өткірлігі, көркемдігі, астарлы ұғымдарды бере алатын өзіндік ерекшеліктері талданады.

Түйін сөздер: қазіргі қазақ әдебиеті, жаңа заман прозасы, әдеби байланыс, тарих, қазақ-қырғыз байланысы.

Әдеби байланыс – белгілі бір ұлт әдебиетінің басқа да әлем халықтары әдебиетімен қарым-қатынасы.

Қазақ халқының ұлы орыс халқымен және еліміздегі басқа да туысқан халықтармен өзара ынтымақтастығы мен достығының әлеуметтік-саяси, экономикалық және мәдени бастаулары ғасырлардың сонау терең қойнауында жатыр.

Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін қазақ халқы зиялы қауымының өз ұлтының тарихына деген қызығушылығы оянып, ұлттардың өзін-өзі анықтау үрдісі жүзеге асып келеді. Сондай халықтардың бірі – Қазақ пен Қырғыз халқы.

Тілге тиек етсек, қазіргі қазақ прозасындағы қазақ-қырғыз әдеби байланысын көрсететін шығармалардың бірі Мұхтар Шаханов пен Шыңғыс Айтматов екеуі бірігіп жазған «Құз басындағы аңшының зары (Ғасыр айрығындағы сырласу)» диалог-эссесі мысал бола алады [1].

Кітап авторлары айтқысы келген ойларын дәйекті және айқын жеткізуге тырысқан. Олардың пайымдау желісі кітаптың бірінші жолынан алынған. Бұл (кітап) әйгілі ақын-жазушының шығармашылық тандемінің нәтижесі емес,

әңгіме тақырыбы бойынша олардың дәлелдері мен фактілермен, тарихи параллельдермен көрсеткен интеллектуалды дамыған екі адамның диалогы.

Тәуелсіздік рухының әсерімен өмірге келген романдардың бір тобының көркемдік мақсаты – қазақ халқының басынан өткізген отаршылдық зардаптарын шындық тұғырына иек арта отырып жеткізу. Сондықтан бұрынғы жабық тақырыпты қозғаған бұл туындыларды еліміздің тәуелсіздік алуымен бірге келген көркем ізденістердің айқын нышандарының бірі деп танығанымыз абзал [2, 3 б.].

Мақаланың зерттеу материалына Мұхтар Шаханов пен Шыңғыс Айтматовтың «Құз басындағы аңшының зары» диалог-эссесі өзек болды. Мақалада бұл шығарманы тарихи көзқарас тұрғысынан талдау, салыстырмалы, образдық талдау және т.б. әдістері қолданылды.

Әдебиет әлеміндегі рухани алмасулар – көркемдік дамудың, әдеби процестің өзіндік заңдылығы. Бүтіндей алғанда, әдеби байланыстың әлем әдебиеті тарихында алатын орны зор. Ұлттық әдебиеттердің даму деңгейі сол кезеңдегі әдеби байланыстың да бағыты мен көркемдік рөлін анықтайды. Оның түрлері мен жолдары көп және бұл процесте аударманың алатын орны өзгеше. Әдеби байланыс жалпы ұлттық әдеби процеске, онда жаңа көркемдік ағымдардың пайда болуына ықпал етеді. Ұлттық әдебиеттердің өзара қарым-қатынасының негізгі түрі ретіндегі әдеби байланысқа әдебиеттану ғылымы 18 ғасырдың аяғы мен 19 ғасырдың басында назар аудара бастады [3].

Туысқан халықтардың өмірімен және мәдениетімен неғұрлым жақынырақ танысу жазушыны жаңа бай әсерлерге кенелтіп, оның ой-өрісін кеңейте түседі [4, 36 б.].

Әдебиет әлемінде әдеби байланыс, рухани алмасулардың орны айрықша. Белгілі бір ұлттың басқа халықтармен болған қарым-қатынасы әдеби байланысты дамытып, сол ұлттың әдеби үрдісіне, жаңа ағымдардың дүниеге келуіне ықпал етеді.

Әдеби байланыстарының тарихы тым ертеден бастау алатын қазақ пен қырғыздың әдеби мұрасы негізінен ортақ деп айтса да болады. Екі ұлттың ауыз екі әдебиетінде әрқайсының ұлттық ерекшелігіне байланысты өзіндік болмысын көрсететін дүниелер жетерлік.

Көне түркі дәуірінен бастау алатын қырғыз әдебиеті қай кезде де қазақ әдебиетімен тығыз байланыста дамып отырды. Әдебиеттің кейбір үлгілерінің екі елде бір мезгілде дамуының мысалдары өте көп. Біздің Асан Қайғы, Кет Бұға, Алдар көсе, Толыбай сыншы сияқты тұлғаларымыз да ортақ. Халық ақыны Аалы Тоқомбаев өзіне қазақтың ұлы ақыны Абайды ұстаз тұтып, ұлы ақынның өлеңдерін қырғыз тіліне аударды.

Екі ұлт, екі халықты ортақтастыратын белгілер баршылық. Қазақтың ұлы ақыны Абай айтқандай, «… еш қазақ қырғыз бен қазақтың бір тұқымдас екеніне таласпайды». Қырғыз әдебиетінің басқа ұлттар әдебиетінен өзгешелеп тұратын өзіндік ерекшелігі бар. Қырғыз ұлтының шоқтығы биік шығармасы «Манас» эпосы жұртшылыққа кеңінен танылды. Манас – қырғыз халқының

әйгілі батырының есімі ғана емес, елді әркез ауызбірлікте ұстайтын символ ретінде ел жадында әлі күнге сақталып келеді.

Қырғыз ауыз әдебиетінің жарқын үлгісі «Манас» жырының хатқа түсіп, сақталуына үлес қосқан қазақтың даралары Шоқан Уәлиханов пен Мұхтар Әуезовтің еңбектері ерекше. Қырғыз жазушысы Шыңғыс Айтматовтың қазақ ақын-жазушылары Қалтай Мұхамеджанов, Мұхтар Шаханов, Олжас Сүлейменов, Зейнолла Қабдолов, Шерхан Мұртазамен достық қарым-қатынасын кейінгі буынға үлгі екені жасырын емес.

Мұхтар Шаханов пен Шыңғыс Айтматов «Құз басындағы аңшының зары» әдеби туындысында Ұлы Отан соғысының даңқты каһарманы, гвардия полковнигі Бауыржан Момышұлының азаматтық, ерлік тұлғасын мүсінделеді. Баукеңнің сонау балауса жастық шағынан бері, Совет Армиясының үздік мектебінде шыңдалу кезіңіне, Ұлы Отан соғысының отты жылдарынан бастап күні бүгінге дейінгі ұлағатты өмір жолын шынайы фактілер аясында қызғылықты баяндайды. Романның жазылу формасы да ерекше: бүкіл оқиға автор мен кейіпкердің диалогі арқылы өтеді.

Рухани-философиялық, тарихи-танымдық және махаббат хикаяларына құрылған Шыңғыс Айтматов пен Мұхтар Шахановтың «Құз басындағы аңшының зары» кітабы екі танымал жазушы мен ақынның сырласуы негізінде дүниеге келген. Сырласуда туған өлкенің қасиетті ұлылығы, ата-баба дәстүрі, жарқын өмірімен әлемді нұрландырған ұлы тұлғалардың тағылымдық өнегесі, өткен және қазіргі билеушілердің істерінің жаңғырығы көрсетілген. Тоғыз түрлі тақырыпқа өзіндік пікірлерін білдіре отырып қаншама мәселелер мен адамзат баласын мазалаған небір ойларды бүкпесіз айтып, дәлелдер келтірген. Өмірдегі тағдырларының бұралаңы кездерінде әйелдер туралы екі достың естеліктері жылулыққа, жүректерінде тұтатқан биік, таза махаббатқа толы.

КСРО-ның халық әртісі Махмуд Салмбаевтың «Мұндай шығарма тудыру рухани-философиялық кеңістікте еркін қанат қаққан шебер қаламгердің ғана қолынан келсе,екіншіден,бұған қырғыз-қазақ халықтарының ғасырлар бойғы бауырластығына терең тамыр жіберген. Екі дара тұлғаның бір-біріне деген мөлдір достығы екені даусыз» деген пікірімен толықтай келісемін [5].

Қытай тіліне Қайша Тәбәрікқызы аударған Ш. Айтматов пен М. Шаханов кітабының тұсаукесері Қытайдың Шанхай қаласында өтуі және сол қалада 150-ге жуық мемлекет өкілдері қатысқан халықаралық кітап жәрмеңкесінде «Құз басындағы аңшының зарының» «адамзаттың ертеңгі күніне дұрыс бағыт, өнегелі тәлім-тәрбие беретін, соңғы жылдардағы «ең парасатты кітап» деп бағалануы айтулы үлкен оқиға болғаны да есте.

Философиялық пайымдауды, әртүрлі тарихи оқиғаларды талдауды және авторлардың оқырманға деген шынайы ағынан жарылған керемет кітап. Кітап 1995 жылы жазылып, 2008 жылы Шыңғыс Төреқұлұлы Айтматов қайтыс болғаннан кейін қайта басылды. Кітаптың әр тарауы, авторлардың белгілі бір өткір тақырыпқа негізделген пікірлері және адамзаттың ғаламдық проблемаларын талқылауы және екі жақын дос арасындағы әңгіме олардың «ғасырдың айрығындағы сырласуы» болып табылады [6].

Кітаптың «Төрт ана немесе Туған жерге табан тіреу» деп аталатын бірінші тарауында авторлар Отан, ана тілі, әдет-ғұрып, дәстүр, туған өлке тақырыбында сөз болады. М. Шаханов өз сөзінде қазақ халқының жеті атаға дейін қыз алыспайтынын, ал өзбек, түрік, әзірбайжан, ұйғыр және қытай жерінде тұратын өзге ұлттардың едәуірі туған ағасының қызын туған інісінің баласы ала беретінін, тіпті бір анадан өрбіген перзенттердің өзі бір-бірімен тағдыр қосып жататынын айта кетіп, мұның ұлттық генофондыға кері әсер ететінін әңгімелейді. Тамырын тереңге жібере алмаған дарақтың қашанда ғұмыры келте болады [1, 6 б.].

Екінші тарау «Жомарт шуақты жұлдыздар немесе Бір уыс топырақ» аталады. Бұл тарауда «сүйегі қазақ болғанмен, еті қырғыз» даралар Мұхтар Әуезов, Жамбыл Жабаев, Бауыржан Момышұлы, Шоқан Уәлиханов, сонымен қоса қазақ пен қырғыздарды жақындастыруда «алтын көпір» болған Сүйменқұл Чокморов туралы баяндайды. Осындай алып тұлғаларды еске түсіру өзіміз үшін қажет болса, екіншіден, екі ел арасындағы өскелең ұрпақ алдындағы борышымыз, әрі бейітіне салған бір уыс топырағымыз болар дегенді көрсетеді [1, 52 б.].

Өз сөзінде М. Шаханов осындай қызықты мысалдарды келтіре отырып, кезінде «Құз басындағы аңшының зарын» Өзбекстан Республикасының Президенті Ислам Кәрімовтың оқып, Ш. Айтматовпен және менімен жолығып, Өзбекстанда жеті атаға дейін қыз алыспайтын заң шығартқызатынын айтты. Кітапты өзбек тіліне аудартқызып, Айтматов екеумізді Өзбекстанға шақырып, үлкен ғылыми конференция өткізді. Әрі ол арнайы заң шығартқызып, өз уәдесін орындады. – Жуырда Әзірбайжан республикасында болғанымда, – деді М. Шаханов, – сол елдің бір белгілі ақыны, депутаты Айтматов екеуміз әңгімелеген генофонды төңірегінде Парламентте үлкен мәселе көтеретінін мәлімдеді.

Қызу пікірталас тудырған тақырыптардың бірі – садизм мен қатыгездік тақырыбы. Қатыгездік, зұлымдықты насихаттау – авторлардың пікірінше, қазіргі заманның басты проблемаларының бірі. Осы тақырып төңірегінде Ш.Айтматов пен М. Шаханов «Ғасырлар тасасындағы қылмыс немесе Маркиз де Сад, Дөненбай және қос тісті Африка балығының уы» тарауында ашық айтады [1, 110 б.].

Менің жеке өзім үшін «Билік және рухани байлық немесе осы екі қарудың патшалар, хандар, король мен президент тағдырындағы көріністері» тарауын кітаптың негізгі бөлімдерінің бірі ретінде белгіледім. Мысалы, авторлар демократия деген не екенін, халықтың таңдау құқығы, биліктің жоғарғы жағындағы адамдардың халық алдындағы жауапкершілігі қандай болуы керек және олардың қандай кемшіліктері мен қателіктері бар, елдің қарапайым азаматтарының жауапкершілігі мен ережелер мен тәртіпті қалай сақтау керектігін анық көрсетеді [1, 132 б.].

Ш. Айтматов пен М. Шаханов шенеуніктердің халық алдындағы жауапкершілігі, дұрыс және ақылға қонымды шешімдердің маңыздылығы секілді тұжырымдаманы негіздеуге тырысқан. Авторлардың пікірінше, ел

билеушісі қандай да бір заң не үкім шығарарда, әркез ата-баба дәстүрін еске ала отырып орындағаны абзал дегенге саяды.

Кітапта Ш. Айтматов пен М. Шаханов өздері жеке танысқан әртүрлі елдердің басшылары туралы көптеген ойларын, олардың ел басқарудағы ұстанымдары туралы баяндайды. Бұл тарауда авторлар кез-келген билеуші өзін тек шенеуніктермен ғана емес, сонымен бірге шығармашылық адамдармен, ақындармен, жазушылармен, халыққа жақын адамдармен, халықтың арман-тілектерін, олардың жан дүниесін білетін және сезінетін адамдармен қоршау керек деген өз ой-пікірлерін білдіреді.

«Адасқан аққудың мұңы немесе Медуза құпиясы» атты тарауда жалпыадамзаттық эгоизмді жеңу, тірі табиғатқа жанашырлықпен қарау,кейде тіпті жан баласынан көрмеген қамқорлықты аңдардан көруге болатыны, су,ауа,топырақ-бізге берілген теңдессіз байлық тақырыптарында сөз етеді. Ел болашағы-балаларымызды ерте кезінен қоршаған ортаны қадірлеп, қастерлеуге шақырады. Сонымен қатар, «өзім би, өзім қожамын» деген эгоцентризмнен алшақ кете алмаған адамдар болашақта зиялы қауым не шенеунік болатын болса, мемлекет те эгодан алыс кете алмайды дегенге келтіреді [1, 210 б.].

Келесі бір тарау «Құмырадан шыққан бассүйек немесе Түркі тарихына көзқарас» аталады. Бұл тарауда жақсы болсын, жаман болсын кез-келген ұлттың өз тарихы болады. Сол тарихты атадан балаға мұра етіп, келер ұрпаққа баяндап беру – адамзаттың туған ел алдындағы бір борышы іспеттес.
Тарихымызда кейбір сырларды ашам,әшкерелеймін деп, патша билігіне қарсы шыққан адамдар жазықсыз жала жабылғаны, «Халық Жауы» атанғаны, өлім құшқаны туралы баяндайды. Тарихтың бір әрпі қате түскен жерде тек қазіргі емес, сонымен қоса болашақ ұрпаққа қиянат төнеді [1, 228 б.].

Маған әсер еткен тағы бір тарау – авторлардың өмір жолында кездескен және өмірлерінде із қалдырған әйелдерге арналған «Біздің өміріміздегі әйелдер немесе Арулар хақында өткен екеуара поэзия кеші». Екі дос осылайша ашық және жасырмай сөйледі, оларды есіне алды, жоғалтулар мен олардың түсінігіндегі нағыз әйелдің рухына деген сүйіспеншілікпен бөлісті. Бұл тарау мансап пен билік қуған, «еркек пен әйел тең» деген қағиданы ұстанушы әйелдер туралы емес, үйдің түтінін түтететін, жанына қазан-ошағын серік қылған мейірімді және кешірімді аналар мен нәзік және адал әйелдер, сезімтал қыздар туралы жазылған [1, 296 б.].

Қорыта айтсақ, бұл әдеби туындыны жалпыдамзаттық құндылықтар мен антиқұндылықтарды сараптаған кітап десек артық айтпаймыз. «Қырғыз бен қазақ бір туған» деген ұстанымды тек тарих қана емес, сонымен қоса әдебиетіміз де қолдайтынына көзіміз тағы бір мәрте жетіп отыр. Бұл туындыда әр сөйлем, әр абзац – тұнып тұрған дәйексөз! Барлығы соншалықты түсінікті және артық сөзсіз.

«Құз басындағы аншының зары» – қазақ-қырғыз,жалпы түркітектес халықтардың басынан өткен өміріндегі көлеңке тұстарды әшкерелеп, тарихи оқиғаларға талдау жасап, өз пікірін білдірген, көптің ықыласына бөленген кітап

дер айтар едім. Әр тарауда әртүрлі тақырып туып, әңгімеден әңгіме өрбітіп, туған халықтарының күйін шертеді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Айтматов Ш., Шаханов М. Құз басындағы аңшының зары (Ғасыр айрығындағы сырласу). – Алматы: Рауан, 1997. – 352 б.

2 Ақыш Н. Замана рухы: – Әдеби зерттеулер мен сын мақалалар. – Қарағанды, 2013. «Ли Ю.Ю.» ЖК. – 294 б.

3 https://kk.wikipedia.org/wiki/%D3%98%D0%B4%D0%B5%D0%B1%D0%B8_%D0%B1%D0%B0%D0%B9%D0%%D0%B0%D0%BD%D1%8B%D181.

4 Ахметов З. Әдеби байланыс арнасы. Қазақстан коммунисі. 1982, № 2. – 34-40 б.

5 Тұрғанбек Б. Ғасыр айрығындағы сырласу. 2021. – https://bilim-all.kz/article/14544.

6 Ахметова С., Серікбай Е. Аңшының зары. Қытайды дүр сілкіндірді. – 2015. https://abai.kz/post/40364.

ҒТАМР 03.20

ТҮРІК, ШЕШЕН ЖӘНЕ ҚЫРЫМ ТАТАР ДИАСПОРАСЫ ӨКІЛДЕРІМЕН ҰЛТАРАЛЫҚ НЕКЕ ҚҰРУ

Н.Д. Тогузбаева
Магистр, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент қ.

Мақалада түрік, шешен және қырым татар диаспорасы өкілдерінің басқа ұлт өкілдерімен неке одақтары қарастырылған. Көпэтносты Қазақстанда ұлтаралық некелер-жиі кездесетін құбылыс. Жоғарыда аталған диаспоралардың аралас неке пайызы мүлдем өзгеше екенін атап өткен жөн: ең жоғарғысы – қырым татарлары, ең төмені – шешен, ал орташа – түрік. Бірінші жағдайда, ұлттық мәдениетті сақтау көрсеткіші өте төмен, ал қалған екеуінде – жоғары. Бұл фактор аралас некенің ұлттық мәдениетті сақтауға, демек, этностың өзіне қатты әсер етеді. Мақала түрік, шешен және Қырым татар диаспорасы өкілдерінің басқа ұлт өкілдерімен неке одақтарының тарихын зерттеуге арналған.

Түйін сөздер: ұлтаралық неке, түріктер, қырым тара, шешендер, этнос, диаспора.

Қазақстанда түрік-ахыска арасындағы ұлтаралық неке шешендерге қарағанда сирек емес, бірақ орыс және қырым татарлары сияқты жиі емес. Мұндай одақтар айыпталмайды, бірақ оларды аға буын мақұлдамайды. Әдетте түріктердің діншілдермен, көбінесе түркі этностарының өкілдерімен: өзбектермен, қазақтармен, әзірбайжандармен, татарлармен некелері байқалады. Мұндай одақтарда олардың салыстырмалы бекінісі дәл осы факторлармен түсіндіріледі: бір реттік және этникалық шығу тегі. Әдетте мұндай отбасыларда үй шаруашылығына, бала тәрбиесіне, туыстарымен қарым-қатынасқа, қоғамдағы мінез-құлыққа және т.б. қатысты келіспеушіліктер сирек кездеседі. [1].

Түріктер орыстармен үйленген кезде жағдай мүлдем басқаша көрінеді. Басқа ұлдармен некеден шыққан балалар исламды ұстануы мүмкін, дәстүрлер мен тілді білуі мүмкін, бірақ ең жақын туыстары тұрғысынан олар енді түріктер емес. Мұндай балалардың орыс мәдениетін қабылдауы жағдайында жағдай мүлдем басқаша көрінеді: түрік қоғамы оларды мойындамайды. Мұндай

адамдардың түрік қоғамында сіңісіп кетуі сирек кездеседі, бұл түрік мәдениетін қабылдағандарға да қатысты.

Атап айтарлығы, түрік диаспорасында ер адамдар әдетте өз тағдырларын шетелдіктермен, әдетте орыс, өзбек, татар әйелдерімен байланыстырады. Түріктер шетелдіктерге аз үйленеді, әдетте бұл діндарлар: әзірбайжандар, өзбектер, қазақтар. Түрік әйелдерінің басқа ұлттармен, мысалы, орыстармен некелері іс жүзінде кездеспейді. Әдетте қалалық интеллигенция ұлтаралық некеге бейім, ауыл тұрғындары мұндай мәселелерде консервативті және қатал. Мұндай мінез-құлық ұлттық дәстүрлер мен тілді, ұлттық өзін-өзі тануды сақтауға деген ұмтылысқа байланысты. Алайда, ұлтаралық неке мәселелерінде түрік-ахыска шешендер сияқты қатал емес.

Аралас некелер арасында шешен арасында бар, бірақ басқа ұлттарға қарағанда өте сирек. Қазақстан шешендерінің мұндай некелерге деген теріс көзқарасы депортациядан бері қалыптасқан. Аралас некеге тыйым салу олардың этникалық ерекшелігін сақтауға көмектесті [2].

Алматы облысындағы шешен диаспорасының өкілдері Хадиджа Якуева: «тек бір-бірімен некеде ғана өз ұлтын сақтап қалуға болады» – деп есептейді. Шешен үшін басқа ұлттың қызын жақсы көру ата-анасының еркіне қарсы шығу, және бәрі бірдей мұны істеуге батылы жетпейді. Шешен ортасындағы одан да жаман нәрсе қыздың басқа ұлттың жігітке тұрмысқа шығуы – мұндай некелер кезінде отбасы үзіледі деп саналады. Шешендер үшін бұл ауыр күнә. Кейбір жағдайларда ата-аналар қыздарынан бас тартып, оларға қарғыс айтады.

«Шешендерде мұсылман емес дінділермен некелескендерді басқа ұлт өкілдерімен некелескендерге қарағанда көбірек айыпталады. Мұндай некеден шыққан балаларды әдетте шешен деп танымайды. Әдетте орыстар мен украиндарды, сондай-ақ басқа ұлттардың әйелдерін шешен отбасы ресми әйел ретінде мойындамайды. Қайын ата мен қайын ененің көзінде мұндай әйел ұлының қожасы болып саналады. Бүкіл отбасы еркекті ондай әйелден ажыратып, шешен келініне үйлендіреді» – дейді «Вайнах» ҰҚК белсендісі А.Джабраилов [3].

Ажырасқан жағдайда неке аралас болмаса да, балалар әкесінде қалады. Бұл әсіресе ер балаларға қатысты: шешен ұғымдары бойынша болашақ жауынгер және қорғаушы ерлердің арасынан өсуі керек. Балаға әйелден қажет нәрсенің барлығы – қамқорлық пен мейірім сәби кезінде алса, қалғанын әкесі береді. Көптеген шешендер осылай ойлайды.

Көп жағдайда аралас некеден шыққан балаларды шешендер мойындай бермейді. Шешен жұртшылығы олардан сақтанып отырады. Анастасия Л.: «Менің анам орыс, әкем шешен, – дейді шешен туыстары мен жалпы шешендер маған дұшпандықпен қарайды». Әдетте мұндай балалар өз өмірін шешен жұртшылығының өмірімен сирек байланыстырады [4].

Қазақстан шешендері, мысалы, Ресей шешендеріне қарағанда, аралас некеге тыйым салуды қызу жақтайды. Кейбір жағдайларда шешендер (әсіресе ер адамдар) орыстар мен украиндарға үйленеді. Қазақстан шешендері арасында бұл Шешенстандағыдай танымал емес, бірақ ол кеңес заманында да орын алған.

Әдетте, ауқатты адамдардың бірнеше әйелі болады. Егер шешендер күйеуінің басқа әйелмен екінші немесе үшінші некеге тұруына қарсы болмаса, онда бұл орыс әйелі үшін қолайсыз. Мұндай жағдайларда жиі жанжал туындайды, ол ажырасумен аяқталуы мүмкін. Орыс әйелдерінің көп әйел алу дәстүрінен бас тартуы олардың оны архаикалық жәдігер деп санауымен түсіндіріледі, әсіресе күйеуінің екінші әйелінде әлеуетті бәсекелесті көреді. Олар күйеуінің екінші некесін шешендер арасындағы онсыз да қиын жағдайды шайқайды деп сенеді [5].

Шешендердің пікірі мүлде басқа. «Қалай болғанда да, әр әйелмен бейресми түрде жатудан гөрі, ресми түрде екі-үш әйел алған жақсы», – дейді белгілі ақын Зинаида Чумакова. Алайда шешендер мен олардың орыс әйелдері арасындағы кикілжіндер мұнымен бітпейді. Шешендердің ар-намыс кодексі мен шариғат нормаларына бағынатын, қатаң реттелетін өмірге төтеп бере алатын әйелдер аз. Көп жағдайда бұл оларға түсініксіз, әдеттен тыс, кейде ауыр жағдайға әкеледі. Сондай-ақ мұндай некедегі қызғаныштан туындаған келеңсіздіктер, үнемі ерлердің бақылауына байланысты әйелдің қанағаттанбауы, балаларды тәрбиелеудегі келіспеушілік, конфессияаралық және ұлтаралық негіздегі жанжалдар, орыс әйелінің шешен дәстүрін түсінгісі келмеуі және тілі, шешен әдебінің заңдылықтарын сақтау, Құрбан айт және Ораза айт тойлауға қатысу [6]. «Шешендер үшін орыс әйелдерімен ажырасудың жалпы себебі – олардың еркін айтпағанда, моральдық деңгейінің нашарлығы, сүйіспеншілікке, некеге және жақын қарым-қатынасқа жеңілірек қарауы. Бұл кез келген орыс қызы үшін табиғи нәрсе, бірде-бір шешен әйелі өзіне жол бермейді. Махаббат өтсе, көрегендік келеді, артынан түңілу келеді. Әдетте шешен жігіті орыспен ажырасқан соң шешен әйелге үйленеді» – дейді Аслан Жабраилов.

«Кейде шешен жігітін аралас некеге тұруға ата-анасының өз ұлына қалыңдық таңдау тілегі итермелеуі мүмкін. Осылайша, ол өзінің тәуелсіздігін көрсетуге тырысады. Рас, кей жағдайда және әлі күнге дейін ата-анасының кеңесімен қалыңдықты таңдайды» – дейді халықтардың кіші ассамблеясының депутаты Ескендір Мұсаев [7]. Дегенмен, бүгінде Қазақстанның шешен диаспорасында ұлтаралық некелерді жақтаушылар немесе ең болмағанда оларға теріс қарамайтын адамдарды кездестіруге болады. Әдетте бұл жастар, халықаралық ортада тәрбиеленген орта жастағы адамдар немесе метистер (шешен қанының жартысы барлар).

Әдетте олар шешеннің шетел азаматымен некеге тұруына қарсы емес, бірақ шешеннің басқа ұлт өкілімен некеге тұруына құлықсыз. Бірақ қазақ шешендерінің арасында мұндай либералдық ұстанымды ұстайтындар өте аз. «Шешендер арасындағы аралас неке ешқашан құпталмайды, біздің ортада шетелдік азамат тек қожайындарда ғана болады, ал ресми әйелдерде болмайды» – деп түйіндейді А. Джабраилов. Аралас некеге салынған тыйымды жеңудің тағы бір жолы – қалыңдық ұрлығы. Рас, егер жас жігіт мұсылман ұлтының қызына үйленгісі келсе, бұл мүмкін жағдай. Ресейлік қалыңдық бұл әрекетті

қылмыстық құқық бұзушылық ретінде қарастырып, әлеуетті күйеу жігітті сотқа беруі мүмкін [8].

Қазақстандағы қырым-татар диаспорасына келетін болсақ, олардың арасында түріктер мен шешендерге қарағанда аралас неке жиі кездеседі және бұл әйелдерге де, ерлерге де қатысты.

Қырым татарларының әйелдері көбінесе қазақтарға, азырақ өзбектерге және орыстарға, қырым татарлары әдетте орыстарға, украиндарға үйленеді. Қырым татарлары әрқашан жоғарыда аталған этникалық топтардан бөлініп келгенімен, Қазақстанда тұратын Қазан, Сібір, Еділ, Башқұрт татарларымен некеге тұру жағдайлары бар. Қырым татарлары аралас некеде әдетте басқа ұлттың мәдениетін, тұрмыс-тіршілігін және дінін қабылдайды. Бұл осы некеде туған балаларға да қатысты. Бұл қырым татарларының жаңа мәдениеттері мен жаңа дәстүрлерді қабылдауымен байланысты. Мұндай бейімділік ғасырлар қойнауынан келеді, өйткені Қырым халқы барлық уақытта көп ұлтты болды [9].

Сондай-ақ, Кеңес дәуіріндегі Қазақстандағы қырым татарлары үшін қазақтар мен орыстармен некелесу көптеген қорлықтан құтқару болды. Мұндай некеден шыққан балалар бұрыннан орыс пен қазақ болып саналды, яғни олар осылай бұл қорлықтан құтылды. Аралас некеге тұрудың жақсы себебі қырым татарларының әйелдері мен олардың отбасыларының әлеуетті күйеуі мен күйеу баласының материалдық әл-ауқатына деген талаптарының артуы болып табылады [10].

Қырым татарлары үшін кедей болу ұят, өз халқының заңы бойынша өз үйі болмаса үйленуге құқығы жоқ. Сондықтан қырым татарларының жігіттері кейде басқа ұлттың қызының пайдасына таңдау жасайды. Ұлт кемсітушілікке байланысты лайықты ақша табуға мүмкіндік болмаған кеңестік кезеңде де осындай талаптар жиі қойылды.

Бүгінгі таңда ұлтына байланысты кемсітушілік жоқ, бірақ Қырым татарларының барлығы бірдей материалдық әл-ауқатқа қойылатын талаптарды қанағаттандырмайды. Сондай-ақ Қырым татарларының Қазақстан аумағында ықшам тұрғылықты жерінің жоқтығы аралас некеге итермелеп отыр. Тек Алматыда олар диаспора, басқа жерлерде олар ирредента ретінде өмір сүреді. «Аға ұрпақ әдетте қырым-татар ортасында ұлтаралық некеге қарсы. Әжем айтатын: басқаға үйленсең, кейін қалай жерленесің?» – деп еске алады Алматыдағы диаспора төрайымы Е. Қадырова. Бірақ ұлтаралық некеге қарттары кедергі келтірмейтін отбасылар бар [11]. Мұндай одақтарда балалар әдетте қырым татары емес, орыс, қазақ, өзбек және т.б. болып кетеді, олар ескі салт-дәстүрді, тілді білмейді. Әсіресе қырым татарларының өздері оңай ассимиляцияға ұшырағандықтан аралас некелерде қырым татарларының мәдениетінің әсері әдетте әлсіз болады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Курдаев Т. Кто мы, турки? Ahiska Turklerini tarihi. Edebiyati ve asiklarini kisa ahtolojisi. Ш, 2007.

2 Гагалова Л. Вспомним тех, кого уж нет. Достық – Дружба октябрь – декабрь 2004.

3 Энциклопедия «Народы Казахстана. – А, 2007.

4 Песнев С. Горькая «Чечевица». Казахстанская правда. 11 марта 2011 № 88-89.

5 Ханиев М. Казахстанские новеллы. Часть вторая. Казахстанская правда. 4 марта 2011, № 80-81.

6 Касанов З. Чтобы цвели сады, чтобы цвела страна. Менің Елім, 09. 2009 № 3.

7 Тагарова Т.Г. Тема утраченной Родины в поэзии турков Казахстана СБ. МКТУ «Хабаршысы», 09.2008 № 3.

8 Ibrahim Turki Ahiska Turklerini tarihi edebiyati ve asikklarin kisa antolojisi. Шымкент. 2007.

9 Идигов А. Судьбы связующая нить. Казахстанская правда, 10 февраля 2012.

10 Доброта Л. В Шымкент на Родину! Казахстанская правда. 15 мая 2011 № 150-151.

11 Тобаяков Б. Верный друг, настоящий профессионал. Казахстанская правда, 24 февраля 2012, № 55-56.

ГРНТИ 15.31.21

КАК БЫТЬ ЧЕЛОВЕКОМ, ЧИТАЮЩИМ В ЭПОХУ ГАЖДЕТОВ?

Ш.С. Юсупова
Университет Мирас, г. Шымкент
Т.М. Пирназарова
Ст.преп., Университет Мирас, г. Шымкент

В статье упомянуты значимости книг в эпоху гаждетов, как много читает современный человек, зачем чтение нужно человеку, какие книги популярны сейчас. Представлены отличительные особенности классической литературы, рассмотрены плюсы и минусы электронных и бумажных книг.

Ключевые слова: технология, гаджеты, интернет, классика, факт, век, электронная книга, критик, баланс, опыт, информация, актуальность.

В эпоху гаджетов и высоких технологий, в наше светлое и яркое время не составляет никакого труда читать. Книга – источник знаний. Человек, который читает книги совершенствуется, развивается, грамотно мыслит, улучшает память и также может стать интересным собеседником. Поэтому книгу можно читать как угодно – с телефона, планшета, компьютера. Ведь многие люди в наше время предпочитают электронный вариант, но это никак не влияет на само чтение, если ты черпаешь знания, получаешь заряд эмоции от прочитанного. Читая книги, человек может почувствовать себя в водовороте событий, происходящих в ней. А еще, если у тебя совсем мало времени на то, чтобы читать – ее можно послушать с любого устройства воспроизведения звукозаписей. Это же космос и невероятная новость для представителей поколения прошлого и настоящего!

Что же такое чтение, зачем оно человеку, и так ли уж мало читает современный человек?

Александр Герцен говорил: «Без чтения нет настоящего образования, нет и не может быть ни вкуса, ни слова, ни многосторонней шири понимания; Гёте и Шекспир равняются целому университету. Чтением человек переживает века». Чтение обогащает знаниями и эмоциями, дает новую информацию, расширяет кругозор, позволяет оперировать абстрактными понятиями, развивает воображение, формирует мировоззрение, позволяет человеку вести внутренние диалоги, следовательно, развивает мозг, учит размышлять самостоятельно. Человек, который много читает, гораздо легче осваивает

новую информацию. Конечно же, чтение не заменит живого общения, но оно позволяет подготовиться к предстоящему общению, при этом читающий человек будет красноречивым, культурным, умеющим поддерживать любую беседу в любой обстановке . В его речи будут отсутствовать слова – паразиты.

Также не стоит забывать тот факт, что люди, которые читают и те, кто не любит читать и открывать книгу, отличаются по уровню развития, по поведению, по умению вести диалог: ведь если бы хотели, то читали бы, просто используя электронные версии книг. И говорить, что причина тому Интернет – нельзя. Почему же читают мало?

Вплоть до XX века книги были одним из немногих доступных источников информации. Возникновение радио, телевидения и Интернета сделалось значительным соперником литературы. Ведь Интернет – большая энциклопедия, всемирная паутина, в которой, при правильном поисковом запросе, можно найти все. Исключено, что человек обрабатывает меньше информации, напротив, намного больше, только теперь существует иной формат. Кроме того, особенно важен момент выбора конкретной литературы для чтения. К сожалению, большинство книг особо не несут никакой пользы. Поэтому следует тщательно подбирать книги, которые могут быть полезны и познавательны для вас.

Как отличить хорошую литературу от плохой?

Хорошая литература – это литература, которая побуждает к размышлению, к познаниям, взращивает нравственные идеалы и имеет смысл. В наше время читатели предпочитают зачастую развлекательную литературу, а именно: фантастика, киберпанк, детектив и т.д. Конечно же, говорить, что все книги этих жанров не есть хорошая литература – неверно, ведь все зависит от автора, взявшегося за перо, потому что бывают случаи, когда писатели, строча свои тома, забывают о том, что их творчество должно стать небезынтересным кому-то, помимо их самих. Хорошая литература должна быть познавательна, интересна, нравоучительна, нести глубокий смысл и содержать уникальные мысли и идеи.

Есть произведения, которые именуются гордым словом «классика». Это книги, проверенные годами, если вы хотите начать читать, то определенно, стоит начать с этого жанра. Классика – это богатство, лучшее, что создал человек, они будут ценными и актуальными всегда. Ими восхищались знаменитые критики, читатели, их произведения всегда удостаивались оценки «отлично». Классика, как «машина времени» переносит человека в другую эпоху, позволяя пережить эмоции героев и их поступки, таким образом, воспитывая в людях нравственные понятия.

Актуальна ли классическая литература в наши дни?

Я считаю, что классическая литература актуальна и в наши дни, потому что они разбирают причины и следствия вечных проблем, увлекательные истории, использование реальных личностей в качестве примера. Читая классику, можно получить ценный жизненный опыт, что позволяет нам учиться на их ошибках. Рассмотрим классику, которая стоит в топе актуальных книг, у

современных читателей, одно из величайших произведений М.А. Булгакова «Мастер и Маргарита». Эпиграф для своего романа М.А. Булгаков взял из произведения И.В. Гёте «Фауст». Основной смысл произведения «Мастера и Маргариты» – это борьба добра и зла, о чем говорится и в эпиграфе к роману. М.А. Булгаков обращает внимание читателя к мысли о том, что в мире должен быть баланс, состоящие из добра и зла, которую он олицетворяет в Воланде и Иешуа. В своем романе М.А. Булгаков хочет показать , что не стоит следовать за установленным порядком, необходимо бережно относиться к своей личности, если не делать этого, то это может привести к непредвиденному исходу. И это произведение до сих пор стоит вкладке «лучших книг». Также в этой вкладке стоит простая и добрая, любимая всеми сказка «Маленький принц» Антуана де Сент-Экзюпери – одна из самых популярных произведений среди взрослых и детей. Она несет в себе доброту, красоту, простые истины, без знания которых жизнь не будет полной и насыщенной. Каждая страница этой прекрасной сказки-притчи пропитана теплом и светом, исходящим от главного героя – Маленького принца. Автор показывает нам, что любовь, дружба, добро и милосердие – главное в жизни человека. Сказка Антуана де Сент– Экзюпери «Маленький принц», написанная во время страшной войны, стала откликом гуманизма в сердцах многих читателей со всех уголков мира.

Таким образом, я считаю, что классическая литература актуальна и в наши дни. Конечно же, некоторая часть современной молодежи предпочитает Интернет книгам, но все же находятся те, кто проявляет любовь и интерес к книгам, познавая и обогащая свой культурный и умственный интеллект.

Бумажная книга против электронной: что лучше?

«Бумажные или электронные книги?» – вопрос примерно такой же сильный, как и шекспировский «Быть или не быть?». Безусловно, каждый из этих вариантов имеет свою индивидуальную особенность. Для начала рассмотрим электронные книги. Они не занимают много места, значительно уступают бумажным изданиям в цене и они доступны в сети. Электронная книга имеет такие же свойства передачи информации, как печатные издания, точно также обогащает, учит и формирует!

Какие плюсы у бумажной книги?

Имея бумажный носитель информацию проще воспринимать и читать. Не стоит забывать и такие милые нюансы, присущие бумажным книгам, а именно: запах книжных страниц, удовольствие от приобретения свежего томика в красивой обложке, красивых иллюстраций, рассматривание корешков на полках домашней библиотеки. Одним словом, бумажные книги вызывают много приятных эмоций, наличие ряда красочных книг, вызывают любопытство и желание прочесть книгу. Исследователи проводили опыты, в которых доказано, что воспринимать информацию проще на бумажном носителе.

Какие плюсы у электронных книг?

Главным плюсом электронных книг является – доступность. В любое время, в любом месте, при желании прочесть какую-то интересную книгу,

можно воспользоваться электронным вариантом чтения. Еще один плюс – компактность. Множество книг могут быть сохранены в твоем телефоне. Электронная книга экологичнее бумажных книг, потому что не приходится вырубать деревья.

И так, электронные книги, книги в Интернете, бумажные книги, аудиокниги – это всего лишь варианты носителей, это транспорт. Важнее другое, что этот транспорт нам преподносит, какую информацию предоставляет, чему учит нас. Независимо от технологического процесса, надобность в книгах не исчерпана, книга всегда будет незаменимым источником информации, который следует оберегать. Книги – это дверь в другие миры и даже вселенные. Человек, который читает книги, совершенствуется, развивает свой кругозор, логику, мышление, улучшает свою память. Поэтому начните свое путешествие прямо сейчас!

Я пришла к выводу, что быть человеком, читающим в эпоху гаджетов – возможно! Многие книги являются источниками идей и вдохновений. Максим Горький писал: «Любите книгу, она облегчает вам жизнь, дружески поможет разобраться в пестрой и бурной путаницей мысли, чувств, событий, она научит вас уважать человека и самих себя, она окрыляет ум и сердце чувством любви к миру, к человечеству». Из книг люди черпают бесценный опыт, который обязательно пригодится в жизни. Неважно, читаете ли вы бумажные книги или электронные, и что это будет: фантастика, роман, классика, история, научная литература, главное – интерес и любовь к чтению. Я считаю, что книги нужно беречь, они не должны исчезнуть из жизни человека!

Литература

1 Азарова Р.И. Досуг современной молодежи. – Внешкольник. 2003, № 10. – С. 35-43.

2 Бурдыга В.А. Мобильная зависимость – что это такое и с чем её «едят». Интернет-аддикция в подростковом возрасте.

3 Ли А.В. Гаджет-аддикция и её влияние на когнитивные процессы у подростков //Бюллетень медицинских интернет-конференций. 2015, № 5 – С. 559-562.

ҒТАМР 03.20

ҰЙҒЫР ЖӘНЕ ДҮНГЕН ХАЛЫҚТАРЫ ТУРАЛЫ ТАРИХИ ДЕРЕК КӨЗДЕРІН ТАЛДАУ

Л.О. Тағаева
Магистр, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент қ.

Бұл мақалада этникалық топтар мен этносаралық қатынастар мәселелеріне арналған тарихнамалық дереккөздер қарастырылады. Кеңес Одағында да, Қытайда да ұлттық бірегейлікті құру бұрын болған шындықты мойындау ретінде қарастырылды. Ұйғырлар тарихын жазудың алғашқы әрекеттері, Кеңес Одағындағы дүнген ұлт-азаттық күресі XIX ғасырдың басынан басталды. Мақала Қазақстандағы ұйғыр және дүнген диаспорасының тарихнамалық көздерін зерттеуге арналған. Ұйғыр және дүнген диаспорасының қалыптасу және даму тарихы біздің еліміздің тарихындағы күрделі және қарама-қайшы оқиғалардың көрінісі болып табылады.

Түйін сөздер: диаспора, ұйғыр, дүнген, көші-қон, тарихнамалық дерек көздері.

Бүгінде Қазақстандағы этностық топтар мен этносаралық қатынастар проблемаларына арналған тарихнамалық дерек көздерінің жеткілікті саны бар.

Кеңес Одағы кезінде де, Қытайда да ұлттық бірегейлікті құру бұрын болған ақиқатты мойындау ретінде қарастырылатын. Ұйғырлардың тарихын жазудың алғашқы әрекеттері, Кеңес Одағында дүнген ұлт-азаттық күрестің 19 ғасырдың басынан бастау алды. 1930 жылдардағы аймақтық тарихын жазудың сәтсіз әрекеттері 1940 жылдары, Шығыс Түркістан республикасы кезеңінде жаңа қолдауға ие болды, бірақ олар 1950 жылдардан бастап саяси қиындықтарға тап болды.

Тек 1970 жылдары және Қытай-кеңестік бөліну кезінде жағдай ғалымдарға 1920 жылдары Кеңестік ұйғырлардың Ресейдегі маоистік саясатқа қарама-қайшы болу тәжірибесін дәріптейтін Машур Рузиевтің жұмыстары сияқты еңбектерде қоғамдық баға беруге мүмкіндік берді. Қазақстан Кеңес Одағындағы ұйғыр зерттеулерінің орталығы болып қала берді, ал Кеңес ұйғыры Мунир Эрзиннің зерттеуі 1980 жылдардағы көрнекті жұмыс болды. Содан бері Аблет Камалов ұйғыр тарихнамасы мен тарихи жадын зерттеуге маңызды үлес қосты. Валерий Бармин өткен ғасырдың 1990 жылдарында Кеңес мұрағаттарын пайдаланған алғашқы орыс ғалымы болды. Стелла Губаева мен Людмила

Чвырдың жұмыстары сипаттамалық этнографияның кеңестік дәстүрінен табылған. Сергей Абашиннің Орталық Азиядағы ұлтшылдық туралы теориялық тұрғыдан негізделген зерттеулерінде ұйғырларды талқылау да бар [1].

Ұйғыр ұлттық тарихын зерттеушілер өткен және қазіргі ұйғырлар арасындағы сабақтастықты, Қытайдағы саяси шабуылды тудырған тәсілді атап өтті, әсіресе, Тұрғын Алмастың ұлттық тарихымыздың флагманына тыйым салумен байланысты, Ұйғырлар (1989). Ұйғырларға өз қоғамдастығының соңғы аймақтық интеллектуалды және саяси тарихын зерттеу қиынға соқты. Абдүшүкір Мұхаммедиминнің «Ұйғыр философиясының тарихы» (1997) – Ұйғыр революциялық одағының қызметін сипаттайтын бірнеше жұмыстардың бірі. Шыңжаңдағы ұйғыр тарихы көбінесе роман түрінде айтылады, олардың ішіндегі ең маңыздысы Зия Самади мен Абдурехим Откурдың шығармалары [2]. Қытай ғалымдары, әдетте, Шыңжаңға деген ұйғыр көзқарасына онша қызығушылық танытпайды, оның орнына мемлекеттік бақылау тарихына назар аударады. Бұл бағыттағы басты еңбек Цзэн Вэнвудың «Шыңжаң әкімшілігінің тарихы» (1936) және бұл дәстүр Қытай әулеті шеңберіндегі Шыңжаңның бүкіл тарихын сипаттайтын «Шыңжаңның жан-жақты тарихы» шығуымен жалғасады.

Ұйғыр этногенезінің мәселелерімен белгілі тарихшылар В.В. Бартольд, Л.Н. Гумилев, А.Н. Бернштам, Ш.Ш. Уәлиханов айналысқан. Олар ұйғырлардың әлеуметтік-экономикалық тарихы мен мәдениетін, әсіресе этникалық тарихын зерттеді. Ұйғыртану дербес зерттеу бағытына айналды, кешенді шығыстанушылық әдістемесі әзірленді.

А.Н. Бернштамның «Очерки древней и средневековой истории уйгурского народа» атты жұмысы қызықты, онда ол Шыңжаңдағы ұйғырлардың автохтондығын талап етеді. А.Н. Бернштам өз жұмысында ұйғырлардың Орталық Азия аймақтарында, соның ішінде Шығыс Түркістанда ежелден бері өмір сүргенін дәлелдеуге тырысады [3].

Л.Н. Гумилев «Тысячелетие вокруг Каспия» жұмысында этногенез теориясы тұрғысынан алғанда, 840 жылдан кейін ұйғырлар қиын-қыстау кезеңіне өтті, осылайша ұйғыр қағанатының құлдырауы ұйғырлар этногенез фазаларының табиғи ауысуының құрбаны болуына байланысты орын алды деп тұжырымдайды [4].

XX ғасырдың басында Орталық Азияда болған әлеуметтік-саяси және мәдени өзгерістер де Шыңжаң бойындағы қазіргі тарихнаманың қалыптасуына өз үлесін қосты. Кеңестік Ресей аймақта бақылау орнатылғаннан кейін коммунистік идеологияға сәйкес Орталық Азиядағы мәдени және білім беру кәсіпорындарын қолдады. Ұйғыр зиялылары, ақындар мен ғалымдар Орталық Азияның түрлі қалаларында білім алды. Бұл мекемелердің түлектері Шыңжаң тарихы мен ұйғыр өзін-өзі анықтау мәселелері бойынша кең зерттеулер жүргізді. Олардың арасында А. Розыбакиев, И. Тагиров, Б. Гасымов, Н.Абдусемитов және Л. Энсари бар.

Олардың ішіндегі ең жарқын тұлға – А.А. Розибакиев. Ол өзінің публицистикалық қызметін 1921 жылы ұйғыр және дүнген халықтарының

тарихындағы алғашқы баспа органы – «Голос бедняков» газетін құрудан бастады. 1923 жылдың қаңтарында А.А. Розыбакиевтің тікелей қатысуымен ұйғыр халқының тарихы мен мәдениетін зерттеудің негізін қалаған ғылыми орталық құрылды. Осы кезеңде оның «История переселения уйгуров и дунген из Илийского края в Джетысу и их экономическое положение», «Алтышахар-Джунгария и английский империализм», «История уйгурской литературы и ее нынешнее состояние» атты еңбектері жазылды.

Оның ұйғыр мемлекеттілігін құру проблемасына қатынасына келетін болсақ, мұнда ол ұйғыр халқының өзін-өзі анықтауына қатты қарсы болды, өйткені ол ұйғыр қоғамының «элитасы» билікке ұмтылып жатқанын түсінді. Алайда, 1924 жылы. Орта Азия мен Қазақстан республикаларының ұлттық-мемлекеттік межеленуі туралы сөз болғанда, ол ұйғыр ұлттық округін құру туралы идеяны ұсынды. Бірақ бұл идея партия басшылығынан түсіністік таппады және ол ұйғырлардың ұлттық-мәдени құрылысының проблемалары бойынша жұмысын жалғастыра берді.

Батыста Қытайдағы этникалық азшылықтарды зерттеу 1980 жылдары Дрю Глэдни сияқты антропологтардың басшылығымен басталды [5]. Шыңжаң ұйғырлары арасында байыпты далалық зерттеулер жүргізген алғашқы адам Турфанның мәліметтеріне қатаң конструктивистік ұстанымды қолданған Джастин Руделсон болды, ол ұйғыр қоғамы ұлттық бірлікті қамтамасыз ету үшін тым асыра оазис сызықтарына бөлінген деп мәлімдеді және ұйғыр тұлғасын ең алдымен жоғарғы деңгей деп сипаттады. Уильям Янковякпен бірлесе отырып, олар «ұйғыр» халқын мемлекеттік мойындау Шэн Шицай мен оның кеңестік одақтастарының саяси оппозицияны болдырмауға бағытталған қасақана қадамы болды деген қорытындыға келді [6].

Кеңестік ұлттар туралы монографиялар сериясы қазір 1920 жылдардағы ұйғырларды зерттеу үшін бай салыстырмалы материал ұсынады.

1920 жылдардың ортасынан бастап Алтай, Тарбағатай, Құлжа, Үрімші және Қашғар консулдарынан тұратын Кеңес Сыртқы істер министрлігі мен оның Шыңжаңдағы өкілдерінің файлдары бар Ресей Федерациясының Сыртқы саясат мұрағаты аз қолданылады, бірақ, сөзсіз, ондағы бай дерек көзі аз еместі.

Бұрынғы кеңестік республикалардың мұрағаттары ұйғырлардың іс-әрекетінің кең көрінісін ұсынады (ұйғыр тіліндегі құжаттардың көп деуге болады). ҚР мемлекеттік мұрағатында, Президенттік мұрағатында, сондай-ақ Алматы облысының мұрағаттарында жергілікті ұйғыр қауымдастығы туралы бай ақпарат бар [7].

Жетісу ұйғыр коммунистерінің флагмандық басылымы «Кедейлердің дауысы» (Kämbäghällär Awazi) шығатын. Бұған кашғардың аналогы Азаттық (Кутулуш) болды. Ресей мемлекеттік кітапханасының газет бөлімі (Химки қаласындағы филиал) – бұл басылымдармен танысу үшін жақсы орын, таралымдарын Алматы мен Ташкенттен де бар. 1990 жылдары Қазақстанда көрнекті тұлғалардың журналистік шығармалары редакцияланып, жарық көрді. Орталық Азиядан басқа, джадидист және ерте кеңестік ұйғыр басылымдарын Ресей мемлекеттік кітапханасының (Мәскеу), Ресей ұлттық кітапханасының

(Санкт-Петербург) және Қазан федералдық университетінің кітапханасының Шығыс бөлімдерінен де сақталған.

Шығыс Түркістан советтік Республикасының лагерінен Әлихан Теренің естеліктері, Ахматжан Касимидің мақалалары мен сөз сөйлеулері жақсы дерекнама [8].

Дүнген тарихнамасын талдау дүнгеннің ұлттық-мәдени қайта құру проблемасы тарих ғылымының бірқатар мәселесінде маңызды орын алатындығын көрсетеді. Дүнгеннің мәдениеті мен әлеуметтік жүйесі Ресейде революцияға дейін зерттеле бастады. Бұл әдебиет орыс халқы мен үкіметін дүнген көтерілісі мен қоныс аудару тарихымен таныстыруды және олар туралы жалпы ақпарат беруді мақсат етті. Революцияға дейінгі зерттеушілердің ішінде этнограф Ф.В. Поярков пен орыс-дүнген мектебінің мұғалімдері В. Цибузгин мен А. Емаковты бөліп көрсету керек. С. Граменицкийдің жұмысы құнды дереккөз болып табылады. Бұл мәселенің дамуына Кеңес ғалымдары Г.Г.Стратонович, Б.А. Васильев, П.И. Фесенко және басқалардың зерттеулері айтарлықтай үлес қосты. Қазіргі ғалымдардың ішінде О.И. Завьялова, А.Каримов, М.Х. Имазовтың еңбектерін атап өтуге болады. Қытай авторларының ішінен Цю Шуан, Би Синьхуа, Дян Хун, Ма Жун, Лин Тао және Кай Фэн бұл мәселемен айналысқан.

Сонымен қатар дүнгендер туралы алғашқы мәліметтер оқырмандарды дүнген мәдениетімен таныстырған орыс саяхатшылары мен синолог ғалымдарының жазбаларында кездеседі. 1819 жылы «Сибирским вестник» шығарған Путимцевтің күнделігінде Құлжа мекендеген тунгандар (дүнгендер) туралы мәліметтер болды: негізгі кәсібі егіншілік және сауда, асханалар болғандығын жазады. Олар сунниттік исламды мойындады, қытай тілінде сөйледі. Дәл осындай ақпарат Шығыс Үнді науқанының лейтенанты Александр Борнстың 1849 жылы жарияланған құжаттарында болды. Гейнс «Записках Императорского Русского географического общества» 1855 ж.

Дүнген нанымдары туралы ақпарат алудың қызықты көзі синолог П.И.Кафаровтың (Палладий) «О магометанстве в Китае», «Китайская литература магометан» еңбектері болды [9]. Токмақ уезінде, Қырғызстанда, Ф. В. Поярков дүнгендердің қоныс аударуын зерттеп, «Последний эпизод дүнгенского восстания» кітабын жазды. Онда алғаш рет Бай Ян-Худың өмір тарихы келтірілген, дүнген патриархалды отбасындағы әйелдің рөлі сипатталған, ас үй сипатталған және тілге сипаттама берілген; алғаш рет Пишпек уезінде, Каракунуз ауылында тұратын Шеньсиден келген дүнгеннің үйлену дәстүрлері сипатталған.

А.К. Гейнс 1866 жылы Орыс Географиялық қоғамының отырысында «О восстании мусульманского населения или дунган в Западном Китае» баяндаманы оқыды [10]. Онда ол алғаш рет дүнгеннің пайда болуы туралы гипотезаны білдірді. Дүнгендердің пайда болуын болжайтын бірқатар болжамдар бар. Оларға мыналар жатады: араб-парсы, Орта Азия, түркі, ұйғыр және Қытай.

П.И. Кафаров ортаазияны тұжырымды қолдады, оның пікірінше дүнгендер отаны Орта Азия, дәлірек айтқанда Ферғана деп есептеді. Қытайда олар моңғол жаулап алушыларының күштеп қоныс аударуынан кейін пайда болды.

И.И. Захаров «дүнгеннің шығу тегі туралы жазбаларда» ұйғырдың шығу тегі туралы нұсқасын айтты. Оның пікірінше, дүндендердің ата-бабалары «хуэйхе» халқы болған. Бұл туралы Оңтүстік және Солтүстік әулеттер кезеңіндегі (б.з.д. 375-585 жж.), Тан әулеті кезеңіндегі дереккөздер (б.з.д. 618-907 жж.); кейінірек Мин әулеті кезіндегі (б.з.д. 1368-1644 жж.)деректер оларды дүнгендер немесе «хуйхуэй» деп атағандығын көрсетті.

Дүнгендер түркілерден шыққан деген нұсқаны Б.Н. Богоявленский ұстанған. Ол түркі атауынан «турмок» – «оралған» немесе «қалған», «дүнген» – «турген», ал «хуйхуэй» «оралған» деп аударылған деп сенді. Оны ғалым Лгой Чжэй-Ю қолдады, ол «Чжун-го миньцзу цзяньши» («Қытай халықтарының қысқаша тарихы») еңбегінде дүнгендер туралы идеяны түркі халықтарының тармағы ретінде білдірді [11].

Бірақ ғалымдардың көпшілігі дүнгендердің араб-парсы шығу тегі туралы гипотезаны қолдайды. Олардың айтуынша, дүнген халқы Тан, Сунь және Юань династиялары кезеңінде араб саудагерлері, сонымен қатар моңғол армиясында қызмет еткен парсылар мен қытай әйелдерімен аралас неке нәтижесінде дүниеге келді деп санайды. Бұл мәселеде түпкілікті нүкте қойылмаған, анығы, дүнгендер (әлем халықтарының көпшілігі сияқты) этносы қалыптасқанға дейін қиын жолдан өтті.

Дүнген этнографы Л.Т. Шинло өзінің «Культура и быт советских дунган» кітабында дүнген халқының материалдық және рухани мәдениеті туралы көптеген мәліметтер жинады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Sergei Abashin. Natsionalizmy v Srednei Azii v poiskakh identichnosti. – Petersburg: Aleteiia, 2007.

2 Абдушукур М. Ұйғыр Пялсяпа тарихы. – Үрімші, Қытай: Шэньян Халк нэшрияти, 1997.

3 Бернштам А.Н. Очерки древней и средневековой истории уйгурского народа. – Алма-Ата, 1951.

4 Гумилев Л.Н. Тысячелетие вокруг Каспия. – М.: Айрис-Пресс, 2013.

5 Дру Гладней. Этногенез уйгуров, Central Asian Survey 9, № 1, 1990. – С. 1-28.

6 Джастин Р., Уильям Я. Аккультурация и сопротивление: изменчивые идентичности Синьцзяна. – М.: Шарп, 2004. – С. 302.

7 Президентский архив опубликовал справочник по своим фондам: Архив президента Республики Казахстан: Путеводитель. – Алматы, Казахстан: Жеті Жарғы, 2001.

8 Алихан Төре Сагуни. Türkistan kaygısı. Maqalä vä Nutuqlar. – Алматы, Казахстан: Qazaqstan, 1992.

9 Палладий, архимандрит Китайская литература магометан. Отдельный оттиск из трудов Императорского Русского Археологического общества. Ч. XVIII. СПб., 1887.

10 Гейне А.К. О восстании мусульманского населения или дунганей в Западном Китае. Военный сборник. 1866.

11 Богоявленский В.Н. Западный застенный Китай. СПб., 1906.

ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ, ӘСКЕРИ ІС ЖӘНЕ ҚАУІПСІЗДІК

ЮРИСПРУДЕНЦИЯ, ВОЕННОЕ ДЕЛО И БЕЗОПАСНОСТЬ

LAW ENFORCEMENT, MILITARY AND SECURITY

ГРНТИ 10.41.91

СПЕЦИФИКА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МУЗЫКАЛЬНОГО ПРОИЗВЕДЕНИЯ В СЕТИ ИНТЕРНЕТ

М.М. Уахитова
Магистрант, Санкт-Петербургский университет технологий управления и экономики, Санкт-Петербург, Россия

На сегодняшний развитие цифровых технологий и глобальных информационных сетей является наиболее востребованным сектором общественной среды. Поэтому гражданско – правовое регулирование авторского права на музыкальные произведения, распространенные в сети Интернет, требует научного обоснования и формирования современного понимания существования института авторских прав в цифровой среде.

Регулирование, осуществление и защита авторских прав на объекты, размещенные в сети Интернет требуют иного правового режима и особого способа правового аккумулирования. Специфический способ передачи и воспроизведения авторских произведения открыли перед обществом возможность обновления мер гражданско-правовой ответственности и способов защиты. Поэтому мы можем наблюдать, на сегодняшний день, возникновение новых видов общественных отношений, осваиваемых и выявляемых современными информационно-телекоммуникационными технологиями, которые в свою очередь являются объектами исключительных прав в сети Интернет, которые требуют не только от законодателя и правоприменителя, но и от ученых соответствующего осмысления, урегулирования и защиты.

Ключевые слова: музыка, автор, авторское право, современный мир, проблемы.

Возникновение научно-технических новинок в современном мире способствует увеличению скорости распространения и копирования информации. В социальной сети интернет, являющейся одним из достижений человечества, все больше размываются правовые границы. Это касается также и сферы использования музыкальных произведений, являющихся объектом интеллектуальной собственности. При этом количество нарушений и количество создаваемой музыки активно растет.

По мнению С.И. Болдырева, приспособление авторского права к современным условиям информационной среды, является актуальной как цивилистической, так и практической проблемой, так как правообладатели

добиваются обеспечения продуктивной защиты авторских прав в цифровой среде с тем, чтобы общество пользователей сети Интернет не угрожало их полномочиям [1, 31 с.].

На сегодняшний день авторское право является одной из активно формирующихся сторон гражданско-правового сектора, и в рамках развивающегося общества, связанного с современными техническими реалиями, авторское право предстает пред нами как сложный многоуровневый сегмент законодательных новелл, которые в свою очередь претерпевают воздействие дефиниций международного законодательства.

Авторы создают свои творческие объекты не только для самореализации оригинальных идей, но и для того, чтобы граждане смогли воспользоваться данными наработками, как общественными благом. Однако использование авторских произведений подвержено развитию технического характера, как и само общественное пространство, что формирует определенное проблемное поле правообладателям оригинальных творческих объектов. Рассуждая о термине «использование произведения», о котором идет речь в ст. 1270 ГК РФ, необходимо указать на то, что законодателем не учтена особенность использования музыкальных произведений в сети Интернет. В всемирной системе пространственного доступа, когда речь идет о музыкальных произведениях, а именно о их использовании, не достаточно говорить только о использовании, так как любой пользователь сможет слушать его не скачивая. Поэтому, на наш взгляд, необходимо дополнить данную статью ремаркой на то, чтобы не только использовать, но и размещать музыкальные произведения в глобальной сети.

Приведем пример из судебной практики. Общероссийская общественная организация «РАО» (далее – истец) обратилась в Арбитражный суд Республики Татарстан с иском к обществу с ограниченной ответственностью «ЗеВудс», г. Казань (далее – ответчик) о взыскании компенсации за нарушение исключительных авторских прав на музыкальные произведения, использованные в сети Интернет. С целью установления факта использования произведений на дату 25.11.2020 представителем истца, действующим на основании доверенности и в присутствии свидетеля, представлена запись того, что именно в этот день, используя свой интернет-сайте ответчик публично использовал указанные музыкальные произведения. Принимая во внимание доказательные доводы ответчика, суд удовлетворил иск частично. Взыскать с общества с ограниченной ответственностью «ЗеВудс» в пользу правообладателей, от имени которых выступает общероссийская общественная организация «РАО» компенсации за нарушение исключительных прав на произведения. Удалить контент с указанными музыкальными произведениями. В остальной части в иске отказать [2, 14 с.]. Таким образом, те музыкальные оригинальные продукты творческого труда, которые подпадают под традиционное их приравнивание к авторским, но к которым доступ предоставляется еще и через глобальную информационную систему (не важно в какой именно форме они представлены), имеют право на реализацию их

защиты от недобросовестных пользователей с использованием фундаментальных правовых методов.

Нельзя не согласиться с мнением И.Ю. Мирских, которая пишет о том, что авторское право в современных развивающихся технико-экономических условиях находится в определенной степени не совсем защищенными ввиду того, что у интернет-клиентов любого уровня, интересующиеся каким-либо образом музыкальными произведения, появилась возможность без каких-либо финансовых вложения, т.е. совершенно свободно не только делать копии понравившихся им оригинальных результатов творческой деятельности, но и заниматься их распространением, при этом не имея никакого отношения к авторству. Поэтому правообладатели вынуждены находить какие-то справедливые пути решения, чтобы оградить себя и свой авторский труд от недобросовестных пользователей [3, 26 с.].

Говоря о правоотношениях в сети Интернет, возникающих по поводу объектов авторского права, не следует забывать и об особенностях субъектного состава ответственности за нарушение авторского права. При использовании сети Интернет в правоотношениях в сфере авторского права к традиционным субъектам авторского права (автор или правообладатель и пользователь) добавляется третий субъект – информационный посредник. Роль таких посредников крайне велика и заключается в том, чтобы передавать контент, в том числе объекты авторского права.

На сегодняшний день общество столкнулось с тем, что стремительное развитие информационных технологий привело к ускоренному росту использования и цифровизации всех сфер деятельности, как-то экономическое, так и интеллектуальной. Данный прорыв несет в себе как положительные моменты, так и отрицательные.

Следует заметить, что по мнению В.Б. Нагородской, наиболее ярким и востребованным событием, которое приняли на вооружение инетернет-пользователи, в рамках технической цифровизации является комфортное и беспрепятственное нахождение необходимых записей музыкальных произведений в их общем списке. Несмотря на то, что цифровая среда, имеет сложную конфигурацию, любой заинтересованный пользователь имеет возможность создавать собственные каталоги, в которых является возможным не только хранить необходимые блоки информации, но и улучшать системы поиска. Также, автор замечает, что желающих внести некоторые изменения в уже созданный музыкальный продукт творческой деятельности, который является оригинальным авторским произведением, могут это сделать используя плей-листы [4, 29 с.].

Однако, не смотря на все те положительные моменты, которые нам приносит информационное развитие в рамках использования музыкальных произведений с помощью глобальной сети, существует и ряд проблем. Так, например, Г.Д. Белоусов, опираясь на статистические исследования, пишет о том, что несмотря на распространенное мнение, что недавний рост популярности потоковых сервисов по запросу, таких как Netflix, Hulu и Spotify,

снизил масштабы цифрового пиратства, пиратство все еще растет. Музыкальная индустрия всегда была огромной частью цифрового пиратства, и 2020 год не стал исключением. Музыкальное пиратство выросло на 14,7% по сравнению с предыдущим годом, а общее количество посещений достигло почти 74 миллиардов. Веб-сайты потоковой передачи с 30,5 миллиардами посещений стали самым популярным способом доступа к пиратскому контенту в музыкальной индустрии за ними следуют веб-сайты загрузки с 21,2 миллиардами посещений. В случае музыкального пиратства мобильные устройства сильно перевесили настольные, составив 87,13% всех посещений [5, 28 с.].

Таким образом, можно заметить, что законодательство ни одной страны мира не было готово к подобным изменениям и не смогло среагировать адекватно, законы соответствующих стран были просто перенесены в сеть Интернет.

Сфера медиа представляет собой комплексную среду, включающую различные классификационные подвиды различных технологических, культурных, коммуникативных и других сфер, границы между которыми размыты.

В результате можно сделать вывод о том, что использование музыкальных произведений в цифровом пространстве приводит к актуальности нерешенных вопросов, в рамках правового регулирования. Это связано с тем, что цифровизация общественно-экономического пространства с каждым годом наращивает темп роста, а преобразование традиционных законодательных методов и принципов движется вперед относительно медленно. С каждым годом авторы музыкальной индустрии сталкиваются с недобросовестным корыстным использованием оригинальных творческих объектов, которое становится возможным благодаря новейшим техническим разработкам. В следствии практического внедрения подобных продуктов в цифровую среду, является недопустимым использование традиционных правовых регламентов авторской защиты. Потому судьба прав на музыкальные произведения в Интернете зависит не только от устранения пробелов в гражданском законодательстве, но и в создании технических методов их защиты. Одним из решений в данном случае может стать дополнение ст. 1270 ГК РФ, а именно «использование и размещение произведения», раскрываемое как дозволение прослушивания и просмотра произведения, не воспроизводя его.

Литература

1 Иванов Н.В. Авторские и смежные права в музыке: Учебно–практическое пособие. – М.: Проспект, 2018. – 122 с.

2 Суконкин А.В., Иванова М.Г., Александрова А.В., Ульяшина С.Ю., Фатькина С.С., Славин Я.А. Аналитические исследования сферы интеллектуальной собственности 2020: использование результатов

интеллектуальной деятельности в регионах Российской Федерации. – М.: Федеральный институт промышленной собственности (ФИПС), 2021. – 50 с.

3 Середа В.Н. Защита прав и свобод человека и гражданина в сети Интернет: монография. – Воронеж : Научная книга, 2013. – 252 с.

4 Анциферов О.Д. В области защиты интеллектуальных прав все еще немало «белых пятен», которыми беззастенчиво пользуются правонарушители// Адвокат. 2012, № 1. – С. 5.

5 Федеральный институт промышленной собственности (ФИПС). – М.: 2021. – 50 с.

ҒТАМР 10.91

ДЕМПИНГКЕ ҚАРСЫ ІС-ӘРЕКЕТ САЛАСЫНДАҒЫ ЫНТЫМАҚТАСТЫҚ ТУРАЛЫ МӘСЕЛЕ

Д.Н. Жалғас, А.К. Жұбатқан
Магистрант, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қ.

Халықаралық және ұлттық құқықтағы демпингке қарсы процедуралар, сонымен қатар олардың ерекшеліктері зерттеледі. Халықаралық нормалардың демпингке қарсы іс-әрекеттегі рөлі мен орны баяндалып, қажеттілігі жөніндегі жағдайлар зерделенеді. Түрлі мемлекеттердегі өзінің ішкі ұлттық демпингке қарсы заңнамаларын біріздендіру жөніндегі халықаралық ынтымақтастық мәселелері және оны шешуге талпыну жолдарымен қатар, демпингке қарсы заңнамалық актілердің қолданылу қажеттіліктері қарастырылады.

Түйін сөздер: демпингке қарсы іс-әрекет, ДСҰ, Еуропалық Қоғамдастық, Еуроодақ, ДСҰ.

Әртүрлі мемлекеттер арасындағы сауда байланыстарын халықаралық ережелер көмегімен реттейтін ДСҰ құқығының арқасында мемлекеттер ішінде демпингке қарсы процестерді жүргізудің құқықтық режимі біріздендіріледі. Елдер арасындағы демпингке қарсы заңнаманы ДСҰ құқығы бақылайды және реттейді. ДСҰ өзінің барлық мүшелеріне ұлттық заңнаманың нормативтік-құқықтық актілерінің ДСҰ келісімдерінің ережелерінен қабылданған және туындайтын міндеттемелерге сәйкестігін қамтамасыз етуді қарастырып, ұсынады. Бұл ретте ДСҰ-ның құқықтық жүйесінің өзіндік ерекшелігі ұйымда қабылданған міндеттемелер ұлттық құқықтық жүйелерде арнайы бекітуді талап етпейтіндігінде [1, 2 б.].

«ДСҰ құқығы» термині:

а) ДСҰ аясында жасалған келісімдер кешені ретінде айқындалады. Демпинг және мемлекеттердің демпингке қарсы әртүрлі шараларды қолдануы мәселелеріне бірқатар келісімдердің ережелері, ең алдымен ГАТТ-тың VI бабы (тарифтер мен сауда жөніндегі Бас келісім) және ГАТТ-1994-тің VI бабын қолдану жөніндегі келісім арналған. Осы Келісім «демпингке қарсы кодекс» деп аталатын өзіндік бейресми атауын алды [3, 4, 5];

б) ДСҰ-ның құқықтық субъектілігі шеңберінде оның міндет – мақсаттарын қамтамасыз ету үшін қабылданатын ДСҰ шешімдерінің нормалары;

в) ДСҰ органдарының атқаратын қызметінің тәртібі мен өзге де мәселелерін айқындайтын ішкі регламенттердің нормалары; Негізінде, дәл осы мағынада «ДСҰ құқығы» термині төменде көрсетілгендей қолданылады.

Сонымен, В.М. Шумилов ДСҰ құқығының келесідей ерекшеліктерін атап өтті.

1. Ұлттық мүдделерді қорғаудың әдістері мен әдістерінде басымдық мемлекеттердің біржақты немесе тар топтық әрекеттеріне емес, тек көпжақты ережелерге беріледі.

2. Сол немесе өзге мемлекеттің «ДСҰ пакеті» бойынша міндеттемелерді өзіне қабылдауымен басқа қатысушы мемлекеттермен өзара қарым-қатынастардың нақ сол саласын екі жақты сауда шарттарымен қарастырып реттеудің қажеттілігі болмай қалады.

3. ДСҰ құқығында аумақтық іс-қимыл саласына, атап айтқанда федералды құрылымы бар мемлекеттердегі іс-әркеттерге ерекше назар аударылады.

4. ДСҰ құқығы арқылы қағидаттар, нормалар, келісімдер жүйесі арқылы мемлекетішілік құзыреттің негізгі бір бөлігі (импорттың тарифтік және тарифтік емес режимдеріне қатысты) халықаралық сауда жүйесі шеңберінде халықаралық-құқықтық реттеуге қойылады.

5. ДСҰ құқығы арқылы халықаралық сауда құқығы әмбебаптандырылады және ДСҰ-ға қатысушы мемлекеттердің ішкі құқық жүйелері реттеледі. Енді ішкі құқық ДСҰ құқығына сәйкес келуі қажет. Шын мәнінде, бұл ДСҰ-ның ішкі құқыққа қатысты құқықтары [6].

ДСҰ құқығының негізінде мемлекеттер өздерінің, оның ішінде демпингке қарсы шараларды пайдалану аясында нормативтік актілерін қабылдайды. Бұл жалпы негіз шетелдік тауарлардың ұлттық нарықтарға қол жеткізу тәртібі мен шарттарын реттеуді біріздендіруге, ұлттық нарықты қорғауға өзіндік ықпал етеді [7].

Демпингке қарсы заңнаманың болуы мемлекеттің құқықтық жүйесінің міндетті элементі болып саналмайды. Әлі күнге дейін көптеген елдерде демпингке қарсы заңнама жоқ немесе тиісті ережелер әзірленуде.

Р. Шепенко ұлттық демпингке қарсы заңнаманың болмауының мынадай негізгі себептерін бөліп көрсетеді [8]:

1) мемлекеттің мемлекеттер одағына қатысуы, мысалы, ЕО-қа қатысушы кейбір мемлекеттерде ұлттық демпингке қарсы заңнама жоқ, оның орнына ЕО демпингке қарсы заңнамасын – базалық демпингке қарсы регламент деп аталатын заңнаманы қолданады;

2) мемлекеттің жастығы не ұлттық демпингке қарсы заңнамада талап етілмеуі. Халықаралық құқық іс жүзінде мемлекетішілік демпингке қарсы заңнаманы біріздендіреді [9].

Халықаралық нормалардың ішкі демпингке қарсы заңнамаға әсері:

1) өзіне алған міндеттемелерге сәйкес өз заңнамасын ДСҰ құқығына сәйкес келтіру, ДСҰ-на мүше елдердің ішкі заңнамасы ДСҰ құқығының тиісті ережелерін имплементациялайды;

2) ДСҰ-ға мүшелікке ұмтылатын елдер де жалпы өз заңнамасын ДСҰ құқығына сәйкес келтіреді.

Демпингке қарсы реттеу халықаралық құқық пен мемлекеттердің ұлттық құқығының өзара әрекеттесуінің айқын көрінісі болып табылады. Көптеген елдердің ДСҰ-ға қосылуына дайындық кезінде ГАТТ/ДСҰ келісімінің ережелеріне тікелей байланысты ЕО заңнамасы ерекше қызығушылық тудырады. ЕО-ның осы саладағы көпжылдық тәжірибесі үлкен мәнге ие. ЕО келесі құқықтық актілерді басшылыққа ала отырып, ЕО-ға мүше емес елдерден демпингтік жеткізілімдерден нарықты қорғау бойынша өз саясатын жүргізеді.

Біріншіден, «е» тармағына сәйкес ЕО-ның жұмыс істеуі туралы шартының (DFES) §1 бабы [10], жалпы сауда саясаты ЕО-ның ерекше құзыретінде. Осылайша, демпингке қарсы шараларды қолдану мүше мемлекеттердің емес, ЕО ұлттықтан жоғары органдарының құзыретіне жатады. ЕО комиссиясы, ЕО Кеңесі, ЕО Парламенті, ЕО соты ұлттықтан жоғары органдар ретінде әрекет етеді.

Екіншіден, ДСҰ-ға қосылып, тауар саудасы саласындағы өз заңнамасын ГАТТ-94 нормаларына сәйкес келтіру міндеттемесін алды [11]. Қазіргі заманғы демпингке қарсы заңнамасы халықаралық құжаттардың тиісті ережелерін қоғамның құқықтық тәртібіне енгізеді. Бұдан басқа, ЕО демпингке қарсы шараларының құқықтық негізін басқа елдермен әріптестік құратын ЕО келісімдері құрайды.

Осылайша, қазіргі уақытта көптеген ұлттық демпингке қарсы заңнамалардың қалыптасуы халықаралық құқықтың ықпалымен өткені анық. Халықаралық стандарттарға бағдарлау кейінгі коллизияларды болдырмау үшін ұлттық нормаларды түзетуді қамтамасыз етуге, сондай-ақ демпингке қарсы шараларды қолданатын мемлекеттер позицияларының поляризациясын жоюға негізделген.

Тиісінше, қазіргі заманғы демпингке қарсы заңнама мынадай құрамдас бөліктерден тұрады: ұлттық заңнама және біріздендірілген ережелерде көрсетілген жалпы танылған халықаралық нормалар.

ЕО құқығы – бұл бір жағынан халықаралық құқықтан, екінші жағынан оған қатысушы мемлекеттердің ұлттық құқығынан ерекшеленетін ерекше құбылыс, ол тек Еуропа құрлығында ғана емес, бүкіл әлемде қалыптасқан құқықтық қатынастар мен қатынастардың ерекше жүйесінде өз орнын алады [12].

Ортақ нарыққа кіру ЕО-ға қатысушы мемлекеттердің кеден саясатын қайта құруға айтарлықтай септігін тигізіп, әсер етті, қазіргі уақытта демпингке қарсы реттеуге байланысты мәселелер ЕО институттарының қарамағына берілді.

ЕО демпингке қарсы заңнамасы іс жүзінде халықаралық нормаларға толық сәйкес келеді. Р.А. Шепенко демпингке қарсы кодекс ЕО мен АҚШ-тың тиісті нормативтік-құқықтық актілері негізінде әзірленгенін атап өтті. Бұл авторлар 1979 жылы ГАТТ-ты қайта қарау ЕЭҚ мүддесі үшін жүргізілгенін атап өтті. Бұл АҚШ-тың демпингке қарсы келісімге қол қойғанына байланысты

болды, бірақ ұлттық заңнамаға демпинг пен залал арасындағы себептік байланыс туралы маңызды ережелерді енгізбеді.

ЕО-ның ДСҰ аясында реформалар жүргізу жөніндегі келіссөздерге белсенді қатысуы, біздің ойымызша, ережелерді біріздендіруге ықпал етеді. Бұл демпингке қарсы шараларды пайдалану мүмкіндігін шектейтін қатаң рәсімдік ережелерді белгілеуді жақтайтын елдерге қатысты.

Мемлекеттердің ДСҰ-ға қосылуына байланысты, шағын саяси құжатқа қол қою арқылы ЕО-мен қарым-қатынас жасау, содан кейін жеке секторлардағы ынтымақтастық туралы шексіз келісімдермен толықтырылған, ең дұрыс нұсқа болып көрінеді. Бұл ретте демпингке қарсы реттеу аспектісінде елдер мен ЕО-ның болашақ ынтымақтастығы үшін мынадай ережелерді ынтымақтастық туралы жаңа келісімде бекіту қағидатты маңызды болып табылады: а) Кейбір мемлекетердің нарықтық экономикасы бар ел болып табылады; б) Мемлкеттер мен ЕО-ның демпингке қарсы реттеу саласындағы ынтымақтастығы ДСҰ-да қолданылатын қағидаттар мен нормаларға сәйкес жүзеге асырылады.

Бірінші ереже мемлекетердің экономикасының нарықтық мәртебесін бекітуге мүмкіндік береді. Екінші ереже «заңнаманы жақындастыру (үйлестіру) туралы» әріптестік және ынтымақтастық туралы келісімдегі бұрынғы тұжырымды алмастыруға тиіс. Ұсынылған ережелерді бекіту тараптардың тең құқықтылығы қағидатын сақтау үшін қағидатты түрде маңызды.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Валиуллов А.Х. Ресейдің Дүниежүзілік сауда ұйымына кіру мәселелері // Самара мемлекеттік экономикалық университетінің жас ғалымдарының хабаршысы. – 2011. № 1. – 170-173 б.

2 ГАТТ-1994 VI бабын қолдану жөніндегі келісім // Уругвай көпжақты келіссөздер раундының нәтижелері. М., 2002. – 146-171 бб.

3 Еуропалық одақ туралы шартты және 13.12.2007 ж. Еуропалық Қоғамдастық құратын Шартты өзгертетін Лиссабон шарты / Еуропалық Одақ. Лиссабон шартының редакциясындағы түсініктемелермен негізгі актілер. – М., – 2008.

4 Мирюков М. Лиссабон шартына дейін және одан кейінгі Еуропалық құқық. М., – 2010.

5 Скурко Е.В. ДСҰ: құқықтық жүйеге кіріспе. – М.: Қаржы және статистика, 2009. – 96 б.

6 Тарифтер мен сауда жөніндегі бас келісім. ГАТТ/ДСҰ: жұмыс материалдарының жинағы. – М., 1995.

7 Тарифтер мен сауда жөніндегі бас келісім; ГАТТ-1994 VI бабын қолдану жөніндегі келісім.

8 Топорнин Б.Н. Еуропалық құқық. – М., 2008. – 296 б.

9 Шепенко Р.А. ЕО-да, АҚШ-та демпингке қарсы баждарды қолданудың құқықтық табиғаты мен тәжірибесі: дис. з ғ к. – М., 1998. – 76 б.

10 Шумилов В.М. ДСҰ құқығы және Ресей заңнамасы бойынша демпингке қарсы процесс. Сыртқы экономикалық бюллетень. – 2003. № 12.

11 Шумилов В.М. ДСҰ құқығы және жүйесі. – М., 2009. – 27-28 б.

12 15.04.1994 жылғы ДСҰ құру туралы келісім. Уругвай көпжақты келіссөздер раундының нәтижелері: құқықтық мәтіндер. – М., – 2009.

ГРНТИ 10.27.55

ОСОБЕННОСТИ ГРАЖДАНСКОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ, РЕГУЛИРУЮЩЕГО СФЕРУ ПРИМЕНЕНИЯ ПРИОБРЕТАТЕЛЬНОЙ ДАВНОСТИ

К.Ю. Порфиряну
Магистрант, Санкт-Петербургского университета технологий управления и экономики, г. Санкт-Петербург, Россия

Институт приобретательной давности является уникальным, так как его определение как в цивилистической теории, так и в гражданском праве не имеет четких границ и описаний, что в свою очередь дает трактовать и наполнять его разными смыслами. Главной целью данной статьи является выявление особенностей гражданского законодательства, регулирующего сферу применения приобретательной давности в России, обозначить проблемы приобретательной давности в законодательстве.

Ключевые слова: приобретательная давность, гражданское законодательство, добросовестность, открытость, непрерывность.

Вопросы приобретательной давности имеют большое значение в юридической практике. Данный институт гражданского права является уникальным, так как его определение как в цивилистической теории, так и в гражданском праве не имеет четких границ и описаний, что дает в очередь трактовать и наполнять его разными смыслами.

Главной целью приобретательной давности является приобретение прав собственности в отношении вещных прав с целью недопущения выбывания имущества из оборота, поскольку у него нет субъекта права собственности, то есть данный институт своей целью ставит не допущение появления бесхозяйного имущества, а если такие прецеденты имеют быть, то на возвращение их обратно в имущественный оборот посредством урегулирования неверно или неправильно оформленных ранее сделок.

В основе данной статьи лежит понятие приобретательной давности. Стоит заметить, что в соответствии с законом приобретательная давность характеризуется следующим образом «в случае если гражданин, который не владеет титулом собственности, однако добросовестно владеет им, и совершает это, не скрывая и непрерывно в течение определенного периода времени, имеет

право приобрести данное имущество посредством приобретательной давности» [1].

Однако вышеуказанные условия не могут быть достигнуты по причине имеющихся недоработок норм в отношении приобретательной давности. К примеру, статья 234 Гражданского Кодекса Российской Федерации не дает четкого определения множеству понятий, объяснение которых каждый цивилист дает по-разному, тем самым вызывая споры и разногласия. В качестве примера мы можем привести понятие «добросовестность», чаще всего именно данное условие вызывает множество споров в отношении приобретения права в силу приобретательной давности. Также согласно правоприменительной практики можно сказать, что приобретение права собственности в силу приобретательной давность является крайне сложным процессом, чья доказательная база может быть признана только судом. Вместе с этим существуют понятия «приобретательной» и «исковой» давности, и они идут неразрывно друг от друга, поскольку в статье 234 ГК РФ говорится о том, что точкой отсчета приобретательной давности считается завершение периода исковой давности [2, с. 127].

В отношении доказательств, необходимо подтвердить соблюдение всех условий приобретения права собственности в силу приобретательной давности. Владелец по сроку давности в целях подтвердить свою добросовестность может предъявить документы, которые говорят о том, что истец мог заблуждаться в отношении отсутствия титула на данное имущество. Такими документами могут быть договора купли-продажи недвижимого имущества и земли, выписки из Росреестра, договора купли-продажи автомобиля, регистрационное свидетельство, выданное в учреждения Государственной инспекции безопасности дорожного движения [3, с. 79].

Для подтверждения открытости владения, давностный владелец может предъявить следующее: свидетельские показания, регистрации по адресу, где расположен объект недвижимости, постановка его на баланс организации и прочее [4, с. 74].

В качестве доказательств, говорящих о непрерывности, можно отнести договора с коммунальными организациями, квитанции, чеки, подтверждающие оплату налогов в бюджет и иные документы, свидетельствующие о долгосрочном владении [4].

Также необходимо доказать, что владелец относится к данному имуществу как к своему собственному и это может подтверждаться следующим: проживание в нем, проведение технических и ремонтных работ, хранение собственных вещей в нем.

Таким образом, только при наличии всех доказательств, давностный владелец способен приобрести право собственности на данное имущество в силу приобретательной давности. Исковое производство является основным видом гражданского судебного производства, во-первых, оно носит повсеместный характер, во-вторых, оно является традиционным с целью рассмотрения и разрешения гражданских дел. Без следующих признаков

невозможно ни одно исковое производства: обязательное наличие спора о права, также необходимы для разбирательства две стороны (истец и ответчик), и оно носит состязательный характер. Под главной проблемой в отношении приобретения права собственности в силу приобретательной давности подразумевается установление и поиск ответчика, так как он неизвестен или нет сведений о месте его нахождения. В соответствии со ст. 119 ГПК РФ суд вправе начать рассмотрение дела при неизвестности места нахождения ответчика в случае получения сведений с последнего места жительства ответчика, однако зачастую зарегистрированное место жительства не совпадает с фактическим, в связи с этим возникают проблемы определенного характера.

Если говорить о споре, то его как такого и не существует, так как «настоящий» владелец не интересовался своим имущество в период долгого времени, то есть «спор» является мнимым, что уже не соответствует требованиям искового производства. И поскольку спор можно сказать отсутствует, трудно предположить в чем заключается состязательный момент.

Также одной из проблем является длительность сроков, так как истец обязан обладать этим имуществом от пяти до пятнадцати лет, в зависимости от вида имущества, также не стоит забывать об истечении срока исковой давности – дополнительно три года. Соответственно, отсчет срока приобретательной давности начинается с завершения срока исковой давности [5, с. 88]. Таким образом, только по завершению этого временного отрезка возникает право приобретения имущества по приобретательной давности.

Еще одним минусом являются судебные расходы, так как необходимо оплатить государственную пошлину и в случае необходимо расходы на представителя в суде. Размеры госпошлины определяют из стоимости иска согласно Налоговому кодексу РФ, таким образом сумма пошлины может варьироваться от четырехсот рублей и до шестидесяти тысяч рублей. Так как часто исковые производства по приобретению право собственности касается недвижимого имущества, то сумма государственной пошлины может вызвать некоторые сложности, поскольку если ответчик неизвестен, то истец должен покрыть судебные расходы за свой счет без права их возмещения. Однако, даже если ответчик известен, чаще всего не будет покрывать данные расходы, так как отказался от своего права на данное имущество. В соответствии с ч. 1 ст. 98 ГПК РФ, суд определяет лицо, которое имеет право на возмещение расходов – эта «победившая» сторона, та в чью пользу было вынесено решение. Таким образом, возникает нелогичная ситуация, где ответчик, отказавшийся от прав собственности на имущество еще и должен понести расходы истца, возбудившего судебное разбирательство [6, с. 1]. Но согласно Постановлению Пленума ВС РФ от 21.01.2016 №1 «О некоторых вопросах применения законодательства о возмещении издержек, связанных с рассмотрением дела» (далее по тексту – «Постановление №1) можно сделать заключение, что судебные расходы не распределяют в тех случаях, если ответчик не нарушал права истца, то нет его вины в исковом производстве».

То есть по общепринятому определению, под термином «ответчик» подразумевается лицо, причинившее вред истцу, тем самым вынудив последнего обратиться в суд. В случае рассмотрения дел по вопросам приобретательной давности ответчик не является «виноватой» стороной, таким образом он не обязан нести расходы по судебному производству [6, с. 2.].

В результате исследования правоприменительной практики можно сделать вывод, что правозащитный потенциал не используется в полной мере, и можно сказать, что он действует против интересов участников процесса. Из-за установленных сроков владения собственностью давностные владельцы годами или десятилетиями ждут оснований для приобретения права собственности, в дальнейшем так же долго ждут решения суда, а ответчики, которые отказались от прав на имущества могут нести судебные издержки, хотя и не являлись инициаторами возбуждения искового производства. Также стоит указать непомерные суммы госпошлины, которая может достигать 60 000 рублей максимально в зависимости от размера иска. И несмотря на возможность рассмотрения таких в порядке особого производства, чаще всего гражданские дела по приобретательной давности рассматривается в исковом порядке. Таким образом, проблема приобретения права собственности в силу приобретательной давности в суде должна быть решена, но из – за вышеперечисленных характеристик считается наиболее трудной для участников, хотя возможно было упросить разбирательства таких дел в целях процессуальной экономии.

В связи с вышесказанным разумно внести дополнения в ст. 234 ГК РФ, о том, что судебные органы могут рассматривать дела по приобретательной давности посредством процедуры особого производства в отношении фактов, имеющих правовое значение. В результате этих дополнений давностный владелец сможет понизить свои расходы на госпошлину. Кроме этого, данный тип производства не включает исковую давность, что может позволить сократить период владения. Вместе с тем исчезнут и противоречия, которые связаны с отсутствием спора, и вытекающего понятия состязательности в исковом производстве.

Подводя итоги, мы можем утверждать, что институт приобретательной давности требует определенных доработок и подлежит дальнейшему развитию.

Литература

1 Гражданский кодекс Российской Федерации (часть первая) от 30.11.1994 №51-ФЗ (ред. от 21.12.2021).

2. Пасикова Т.А. Зудикова Л.А. Место приобретательной давности в системе законодательства российской федерации. Новая наука: история становления, современное состояние, перспективы развития. 2017. – С. 127.

3 Нинциева Т.М. К вопросу об институте владельческой защиты теоретические аспекты / Современные тенденции развития науки и технологий. 2016. – С. 79.

4 Устюкова В.В. Возникновение права собственности в порядке приобретательной давности. Труды Института государства и права Российской академии наук. 2015. – С. 74.

5 Булыгин Д.А. Проблемы исчисления срока приобретательной давности. В сборнике: Государство, общество, наука: горизонты развития. Материалы Международной научной молодежной конференции, приуроченной к Симпозиуму им. Т.И. Заславской «Социальные вызовы экономическому развитию». Сибирский институт управления – филиал РАНХиГС. 2014. – С. 88.

6 Юдин А.В. Распределение судебных расходов при отсутствии вины ответчика в «причинении процесса». 2016. – С. 1.

ӘЛЕУМЕТТІК ҒЫЛЫМДАР ЖӘНЕ ЭКОНОМИКА

СОЦИАЛЬНЫЕ НАУКИ И ЭКОНОМИКА

SOCIAL SCIENCES AND ECONOMICS

ҒТАМР 19.21.91

ДҮНИЕЖҮЗІЛІК СОҒЫС КЕЗЕҢІНДЕ ҮГІТ-НАСИХАТ ТЕХНИКАСЫ

А. Серікқызы
Магистрант, Сулейман Демирель Университеті, Қаскелең қ.
А. Карабаева
Ғылыми жетекші, Сулейман Демирель Университеті, Қаскелең қ.

Чикаго мектебінің көрнекті өкілі, үгіт-насихат теориясының негізін қалаушылардың бірі – Хэролд Лассуэлдің еңбңгіне шолу және түсіндірме. Зерттеу объектісі пропаганданың соғыс уақытында көрініс табуы болып табылады. «Дүниежүзілік соғыс кезеңінде үгіт-насихат техникасы» (Propaganda Technique in the World War) атты еңбегі 1927 жылы жарық көрген. Бұл еңбек бұқаралық коммуникацияны зерттеудің классикалық шығармасы ретінде танылды.

Түйін сөздер: медиа теориясы, пропаганда, Лассуэлл, үгіт-насихат.

Қазіргі уақытта бұл термин бұқаралық ақпарат құралдарымен тығыз байланысты. Кембридж сөздігінде мынадай анықтама берілген:

Propaganda – өз айтқанына көндіру мақсатында жүргізілетін, көп жағдайда жалған болып келетін ақпарат немесе идея.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде былай дейді:

Үгіт-насихат – белгілі идеяларды, ілімді, саяси теорияларды ұғындыру, тарату арқылы көпшілікке ықпал жасау, әсер ету ісі [1, 865 б.].

Үгіт-насихаттың шарттары мен әдістері. Қысқаша түсіндірме.

Көрсетілген еңбек соғыс кезіндегі үгіт-насихатқа тікелей қатысты болғандықтан, мысалдар да соғыс кезеңдерін, оқиғаларын қамтиды. Лассуэлдің пікірінше, дүниежүзілік соғыстың алғашқы апталарында немістер сақтық шараларын жасамады. Олар ешқашан жеңілмейтін мықты Германияны сөз етіп, қай күні жеңіске жететіндерін болжады. Мүмкіндікті қалт жіберді.

Франция үгіт-насихаты қарапайым әрі анық болды. Кері шегінген француз армиясына қарсыластарының алдын-ала сақтықпен дайындалғаны белгілі еді, сондықтан ең жақсы үгіт-насихат жауларының сансыз қылмыстары туралы дәлелді әңгіме тарату еді. Немістерде қандай да бір әдемі теңеу жасап танымал болу аса мүмкін болмады, олардың қарсыластарына деген жеккөрушікке икемсіз шақырулары әрекет етуге жарамсыз еді. Французлар

болса – адамгершілік пен еркіндік деген сөздерді арқау етіп, жан-жаққа жайды [2, 169 б.].

Бұл жерде Лассуэл үгіт-насихаттың халық санасындағы рөліне назар аударғандай. Бұқара ақпаратты қабылдай береді, дегенмен үгіт-насихат пен бұқара арасында бір кедергілер болуы мүмкін. Оны үгіт-насихатшы басты назарға алу керек. Осы пікірге қатысты Уолтер Липманн «үгіт-насихатты жүргізу үшін қоғам мен оқиға арасына бір барьер орнату қажет. Үгіт-насихатшы өзіне псевдо-орта қалыптастырып, өзіне оңтайлы жалған ақпарат құрастырып алу барысында шынайы оқиғаға жету мүмкіндігін соншалықты шектеуі қажет» дейді [3, 61 б.].

«Фактінің үгіт-насихатына», оның әсеріне әлі күнге дейін салғырт қарап келеміз. Белгілі бір уақытта таңдануды қажет ететін күш көрсету секілді ғана қараймыз. Ұнамсыз қалаларға яғни қарсыластар қалаларына жарылғыш лақтыру әскерилер мен стратегиялық мақсаттарға қарағанда үгіт-насихаттың басты назарын аударып, көбірек мәнге ие болды. Қалалықтар күн сайын үрейде отыруға шыдамай, көңіл-күйлерін қорқыныш басып сынып қалуы мүмкін деп болжанды [2, 170 б.].

Лассуэлдің бұл ойы адамдардағы үрей арқылы жеңілу атмосферасын қалыптастыруға қатысты секілді. Күнде қорқынышты түс көрсеңіз, ұйықтауға үрейленіп қалытындай, күн сайын аспаннан жарылғыш түссе, беріле салсақ екен деген ойдың қалыптасатыны да анық.

Соғыс кезінде қоқынышты әңгімелер, талқылаулар қарсыласқа қарсы үгіт-насихат жүргізу үшін айтылды, таңданумен таралған бұлар үгіт-насихаттың бір көрінісі бола алады. Демек, бұл үгіттің салдары халықты қорғануға әрекет жасауға итермелеу болып табылады.

Үгіт-насихаттың толықтай сәтті шығуы үшін үгіт-насихат ұраны барлығын толық қамтитындай болуы қажет. Ол бірде-бір мемлекет азаматын естен шығармауы керек. Тікелей немесе жанама болсын барлық топ өкілдеріне мән беруі тиіс. Ол мейлі католик болсын, еврей болсын, капиталист немесе қарапайым жұмысшы болсын, фермер болсын, ауыл немесе қала тұрғына болсын, спортшы болсын, философ немесе академик болсын, әйел немесе ер, үлкен немесе кіші болсын барлығын қамти алуы тиіс.

Рефорд тәжірибелі үгіт-насихатшы қоғамның қай бөлігі өзінің пайдасына тиімді, сол ортаның қызуғышылығана сай әрекет етуі керек дейді; содан соң ол бұндай қызуғушылықтар халыққа ұнайтынын көрсету алуы тиіс.

Үгіт-насихат қолданатын материал қарапайым ойлайтындарға да, ең жоғарыларға ене алатындай болуы шарт.

Сендіруге қажетті қандай да бір идея, арнайы топ өкілдерінің қызуғушылықтарына сай бола тұрып, басқа идеяларды да арасына кіргізе алатындай бағытта бола алуы керек.

Үкімет өзі басқарып отырған мемлекетке, халыққа ықпал жасағысы келсе сымдар мен телефондарды, пресса мен поштаны, телеграфтар мен радиохабарларды бақылай алады. Бірақ психологиялық шекара географиялық шекарамен сәйкес келе бермейді, жамандықты жасыру көп жағдайда тиімді

емес. Сондықтан үкіметке жасырғаннан, хабарламаларды жойған жақсырақ болады. Бұл күш жаман хабарды көрінбейтін немесе басқа бір ақпарат арасына, соңғы жағына беру арқылы, көзге көрінбейтін жерлерге басылу арқылы іске асады. Керісінше үгіт-насихат жүргізуге тиімді жақсы ақпараттар басты бетке, арнайы тақырыптар арқылы көрініс табады [2, 172 б.].

Автордың бұл пікіріне қатысты оқиғалар әлі күнге дейін медиада қолданыс табуда. Қандай да бір оқиғаға қатысты (өз мүддесі үшін) үгіт-насихат жүргізу үшін үгіт-насихатшы тапсырыс беру арқылы танымал блогерлерге, танымал сайттарға өз көзқарасын жарнамайтын ақпараттар шығартады. Ал мемлекетке қатысты ұнамсыз ақпараттар болса, оны да Лассуэл жазып кеткеніндей жасырын, көрінбейтін етіп немесе оң тұрғысынан қарастыратын ақпараттар көптеп шығады.

Тиімсіз хабарламаларды жоюдың ең қарапайым тәсілі – компенсация қабылдау. Қарсы тарап жеңіске жетпейді дегенді дәлелдеу күлкілі. Бірақ жаудың жеңіске жеткенін хабарлайтын ақпараттар өз тарапымыздың да жетістігін көрсете алатындай болуы керек.

Компенсация бізге туған күннің оларға да яғни қарсы тарапқа да туатынын көрсетуші үлгі бола алады. Соғыс кезінде Берлин азық-түлік бөлімінің осындай күні 50 грамм салы таратамыз деп едік, бірақ белгілі бір себептермен болмай қалды деген хабар тарату арқылы су асты соғыс барысында бірнеше есе азайған салы тапшылығы туралы мәліметті ұмыттырып, халықты тынштандырады.

Өзге елдің оппозициялық құралдары үгіт-насихат жүргізу көзі болуға көбірек қолайлы.

Жайсыз ақпаратты жоюдың тағы бір құралы – жоққа шығару, егер ақпарат танымалдыққа ие болып кетсе бұл құрал мәнсіздеу болып қалады.

Қоғам жайсыз хабардың болатынына алдын-ала дайын болуы керек. Дабылды сұрақтар, содан туындайтын жайсыз жағдайларды баяндау арқылы бұқараны жәймендеп жаман хабарға дайындауға болады. Осылайша жалпы толқулар мен шошынудың алдын алып, тұрақтылықты сақтап қалу мүмкіндігі жоғарырақ.

Жайсыз хабарлар мен қажетсіз талдауларды жоюдың келесі құралы – қоғам назарын басқаға аударту болып табылады. Болып жатқан жағдайлардың фокусына мүлде қатыссыз, тың нәрсені сенсациялық жаңалық етіп шығару арқылы жүзеге асады.

Үгіт-насихаттың шындыққа қатысы. Үгіт-насихаттың негізгі материалы қаншалықты шындықты қамти алады?

Қазіргі үгіт-насихат қай жағынан қарасақ та көп өтірікке сүйенеді. Ақпаратқа жалған сандар қойылады, тексерілмеген мәліметтер басылады, оқиғалар бұрмаланады. Соғыс кезіндегі еврейлер суреті мысал бола алады.

Кемпбелль Стюарт үгіт-насихаттың шындыққа сүйенгені дұрыс деген пікір айтады. Бірақ тәжірибеге келсек бұл ақылға қонымсыз. Соғыс кезінде ойдан шығарылған түрлі аңыздар шындық фактілеріне сүйене отырып, шындықты арқау етіп жазылған еді.

Үгіт-насихат бір контекстіде өз-өзіне қарсы келуден аулақ болуы тиіс дейді де, Лассуэл қысқаша мынадай принциптерге тізбектейді:

1) түрлі топ өкілдерінің арнайы қызығушылықтарын оятатын сендіру тәсілдері кеңірек таралуы тиіс;

2) бұқара үшін жағдайды реттеуге келмейтін, қажетсіз, жағымсыз ақпараттарды жоятын таңдаулы сендірулер ғана қалуы керек;

3) үгіт-насихат өз мақсатына жеткенше теріске шығарудың алдын алатын сендіру тәсілдерін қабылдау керек, өз-өзіне қарсы келуден сақ болу маңызды [2, 177 б.].

Лассуэлдің принциптеріне сүйенер болсақ үгіт-насихатшы жан-жақты бола білуі керек. Ол түрлі тәсілдер арқылы сендіре білу қабілетіне, сондай-ақ жағымсыз ақпаратты жоя алатын және жою барысында таңдаулы сендірулерді қалдыра алу қабілетін, өзінің үгіт-насихаты мақсатына жеткенше қандай да бір кедергілердің болмауына, үгіт-насихатының теріске шықпауына әрекет жасай алатын қабілетке де ие болуы маңызды.

Жоғарыда көрсетілген принциптарға сүйенсек, үгіт-насихат үшін сәтті материал таңдау оның бүгінгі күнгі нәтижесінің ғана емес, сондай-ақ оның әсерінен болатын жағымды, жағымсыз салдарларын да қамтиды.

Үгіт-насихат мәліметтерінің таралуында сәйкес келетін таңдауларға тоқталсақ.

Әсер ету тәсілдері ауызша және жазбаша болады, сонымен қатар көрнекіліктер мен музыка, әсер етушілер формалары өте көп. Әсер етуі қажетті ортамен теңісіп, олардың қызығушылықтарына көңіл бөлу үгіт-насихатшы олардың назарын өзіне аудартуға ең қолайлы әдіс болып табылады. Осыған сәйкес трамвай жол көлігінде кетіп бара жатқан жолаушыларды қарастырайық. Олардың назарын трамвай ішінде ілінулі тұрған хабарландырулар, трамвайға мінер кезде ілінген ілмектер, газеттер, трамвай ішіндегі адамдардың әңгімелері, аялдамадағы жарнамалар арқылы қаратуға болады [2, 178 б.].

Үгіт-насихат терминімен сайлау сөзінде де байланыс барын ескерсек, жарнама рөлін байланыстыра түсіндіруімізге болады. Сайлауға түсуші өз үгіт-насихат жұмыстарын жүргізеді. Осы аралықта ол түрлі-түсті қағаздарға ұсыныстарын жазып таратуы мүмкін, сайттарға жан-жақты материалдар арқылы өзін таныстуы мүмкін, автобустарда немесе көшелерде микрофон яғни дыбыстар арқылы да үгіт-насихатын таныстара алады. Демек, үшіт-насихатшы үшін әсер ету мүмкіндіктері орасан зор екен.

Әсер ету жөнінде Лассуэл еңбегінде көлемді пікір берілен. Әсер етудің мүмкіндіктері өте көп. Адамдар көшелерде жүреді, автобусқа, трамвайға мінеді, қайықтар мен поездар арқылы қатынайды; адамдар церковта, театрға, дәрістер мен мейрамханаларда, концерттерде, дәріханда, шаштаразда, спорт залдарында жиналады; адамдар складта, мекемеде, фирмаларда жұмыс жасайды. Қажетті ақпаратты тарату үшін керек мәліметтің барлығын қарастырдық, бұл өз көзқарасыңызды басқаларға енгізу үшін үлкен мүмкіндік.

Үгіт-насихаттың әсер етуі тәсілдері әр кезде әр түрлі және шексіз. Жарнама әсері туралы әдебиеттерден қарастырар болсақ, ондағы түстер мен

формалардың, биіктіктің түрліше әсер ететіні жөнінде біле аламыз. Осындай мәліметтің барлығын белсенді үгіт-насихатшы білуі тиіс, әрине ең маңызды жұмысты алдыңғы орынға шығару қажет, бірақ кішкене бөлікке де мән берсеңіз тіпті жақсырақ. Үгіт-насихатшы үшін ең маңызды сұрақтар:

– Әсер ету қажет обьекті немен айналысады?

– Оларға әсер ету үшін қанша ұнамды әрекеттер жасауым қажет?

– Қандай сенім құралдарын қолдануға болады (ауызша немесе жазбаша, көрнекіліпен, музыка немесе көлемді заттармен)?

– Көрсетілген обектінің сеніміне кіру үшін қажетті жол нұсқаушылар қандай болмақ? [2, 179 б.].

Үгіт-насихатшыға маңызды сұрақтар әлі күнге дейін өзекті. Лассуэл қажетті обьекті жөнінде зерттеу жасай білу керектігін көрсеткендей. Әсер ету үшін зерттеп қана қоймай олардың сеніміне кіру үшін жол көрсететін серіктестер табу керектігін де ұмытпаған.

Тарауды қорытындылай келе, Лассуэл үгіт-насихаттың жетістігі қажетті құралдарды (мекемелер, әсер ету тәсілдері, тарату тәсілдері) дер кезінде қолдана білуге байланысты деп аяқтайды [2, 180 б.].

Қорытынды. Хэролд Лассуэлдың 1927 жылы жарық көрген бұл еңбегі үгіт-насихат теориясын зерттеудің бастамасы болды. Дүниежүзілік соғыс кезінде үгіт-насихаттың маңызды болғанын, оған ықпал етуші медианың рөлін де еңбектен байқай аламыз. Үгіт-насихаттың шарттары мен әдістері тарауы медиа рөлін ерекше ашып бергендей. Қоғамға әсер етуші ретінде медиа күшті ықпал көрсететінін білуге болады. Үгіт-насихат арқасында бұқараның саяси және әлеуметтік қоғамға әсер етуші ретінде қарауы, керісінше үгіт-насихат үшін бұқара құралға айналуы көрініс табады. Өз мақсатына жету үшін үгіт-насихатшы өзіне тиімді жолды тауып, одан адаспау қажет екендігін де біле аламыз.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Жалпы редакциясын басқарған Т.Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.

2 Herold D. Lasswell. Propaganda Technique in the World War. – London, Kegan Paul, 1927.

3 Walter Lippmann. Public opinion. Free press Paperbacks, 1922.

ГРНТИ 06.61.01

МЕТОДИКА РАЗРАБОТКИ СТРАТЕГИИ РАЗВИТИЯ ПРОМЫШЛЕННОГО ПРЕДПРИЯТИЯ

Н.А. Жанабаев
Студент, Костанайский инженерно-экономический университет им. М. Дулатова, г. Костанай
Д.С. Ахметов
Научный руководитель, PhD-доктор, Костанайский инженерно-экономический университет им. М. Дулатова, г. Костанай

Целью статьи является совершенствование методологии разработки стратегии развития промышленного предприятия.

Актуальность исследования заключается в том, что на современном рубеже развития экономики, характеризующемся усилением конкурентности рынков, быстрыми темпами роста изменений во внешней среде, информатизацией общества, и факторами глобализации, основательно повышается важность стратегии, которая гарантирует приоритетные направления развития предприятия. В связи с этим поднимаются вопросы улучшения методологии разработки стратегии вырабатывания предприятия.

В статье реализовано методологии разработки стратегии развития промышленного предприятия. Проанализированы методы, которые используются при разработке стратегии развития промышленного предприятия, совершены их сочетание и классификация. аргументированы этапы разработки стратегии формирования промышленного предприятия.

Возможностью дальнейших исследований может стать создание определенной методики процесса разработки стратегии развития промышленного предприятия.

Ключевые слова: стратегия, промышленное предприятие, стратегия развития промышленного предприятия, разработка стратегии, развитие промышленного предприятия.

Одной из главных задач обеспечения стабильной экономической деятельности промышленных предприятий (далее – ПП) является не только максимально возможная исполнение имеющегося потенциала, однако и их взаимодополняющее развитие. Это возможно реализовать на основании перехода к стратегии формирования и роста, которая, в свою очередь, обязана являться ориентирована как на уменьшение вероятных административных и

финансовых рисков, так и на структурные сдвиги в производстве. В прикладном аспекте важным представляется достижение высоких экономических характеристик за счет введения ресурсосберегающих и инноваторских технологий, организации устойчивого создания конкурентоспособной продукции, повышения рентабельности производства и его социально-экономической эффективности.

Теоретико-методические аспекты процесса формирования стратегии развития промышленных предприятий и разработки соответствующей методологии активно исследуются в работах отечественных и зарубежных ученых. Наиболее весомый вклад в рассмотрение данного вопроса внесли П.Дойль [1], Д. Томпсон и А.Дж. Стрикленд [2], Г. Минцберг [3], Р.Каплан и Д.Нортон [4], В.Р. Веснин и В.В. Кафидов [5], Р.А. Фатхутдинов [6] и многие другие. Каждый из них предоставил свое видение на процесс разработки стратегии, однако детально рассмотрена какая-либо одна сфера деятельности предприятия. Так, П. Дойль рассматривает разработку конкурентных стратегий [1]. Д. Томпсон и А.Дж. Стрикленд приводят общие рекомендации относительно процесса разработки, не предлагая конкретных методов или методик формирования, оценки, выбора и реализации стратегии [2]. Отдавая должное научно-практической значимости работы ведущих ученых, отметим, что в практике хозяйствования и в научной среде недостаточно изучены вопросы методологии разработки СРПП, что и стало В целью исследования. Методология разработки СРПП, сочетая в себе методы и инструменты, систему обеспечения, определяет последовательность реализации наиболее важных действий с целью разработки основы для принятия управленческих решений на оперативном, тактическом, стратегическом уровнях относительно направлений развития ПП и налаживания максимально эффективной их реализации. Важную роль при разработке СРПП играет правильный выбор и использование инструментов и методов разработки СРПП. Анализ существующих методов позволил их обобщить и классифицировать (табл. 1).

Таблица 1. Обобщение и классификация методов, используемых при разработке СРПП.

1-й уровень классификации	**2-й уровень классификации**	**3-й уровень классификации**
Математические методы	М. классической математики	Мат. анализ, теория вероятностей
	М. прикладной математики	М. математической статистики, теория игр и т.п.
	Математическое прогнозирование	
	Имитационное моделирование	
Методы прогнозировани	М. экспертного прогнозирования	М. круглого стола, Делфи, мозговой штурм
	М. функциональнологического	М. прогнозных сценариев, морфологический анализ

	прогнозирования	
	М. структурного прогнозирования	Метод построения дерева целей
	М. математического прогнозирования	Спектральный анализ, факторный анализ
	М. прогнозирования по аналогии	
Методы портфельного анализа	М. BCG	
	М. McKinsey	
	М. Shell / DPM	
	М. жизненного цикла продукта (матрица ADL/LC)	

Исследуя и обобщая подтвержденные методы, заметим их достаточное многообразие. Выделить и выбрать один из них представляется невыполнимым из-за присутствия их особенностей, недостатков и преимуществ. Так, во время оптимизационного прогнозирования возможно получить более точные, чем при проведении портфельного анализа, количественные оценки потенциала разнообразных ПП. Имитационное моделирование позволяет исследовать разнообразные факторы, которые могут и в дальнейшем отрицательно влиять на исследуемую систему.

Однако нужно отметить, что методы математического моделирования также страдают существенным недостатком – в ходе анализа оцениваются только количественные параметры. Ряд существенных качественных факторов может при этом остаться за рамками исследования. Поэтому, по нашему мнению, необходимым и важным является умелое комбинирование различных методов при разработке стратегии развития ПП.

Следующий этап включает обоснование стратегических целей и формулирование миссии ПП. Сформулированные стратегические цели ПП должны отвечать достаточной степени конкретности, четкости и досягаемости. Важным является включение в описательную часть цели конкретных прогнозных показателей. Для этого процесс постановки стратегических целей следует сопровождать разработкой базовых критериев для оценки их достижения. Миссия декларирует желаемые цели, она может включать такие параметры, как: сфера деятельности, целевые ориентиры, философия предприятия и его имидж, принципы взаимоотношений с заинтересованными сторонами и т.п. Кроме определения миссии и постановки системы целей, этот этап включает оценку социально-экономического положения и конкурентных преимуществ ПП, определение альтернатив, а также инструментария их реализации.

Определение перспективных и приоритетных направлений развития неразрывно связано с анализом взаимодействия ПП и внешней среды. Важно отметить, что для анализа взаимодействия ПП и внешней среды используется целый ряд методов: Swot-анализ; матрица McKinsey; матрица Бостонской консалтинговой группы (модель BCG); модель Shell/DPM и т.п. [7]. Несмотря на достаточную распространенность в научных исследованиях приведенных подходов отметим, что в основном они используются при планировании и

прогнозировании деятельности предприятия, а также его стратегическом анализе, не давая при этом целостной количественной оценки его функционирования и развития в определенных условиях хозяйствования.

Отметим, что попытку устранить этот недостаток предприняла матрица Shell/DPM, которая, в отличие от матрицы McKinsey и модели BCG, учитывает определенные количественные параметры бизнеса. Так, указанная модель при принятии стратегических решений фокусирует внимание одновременно на краткосрочном и долгосрочном планировании [8]. Но, учитывая сложность расчета некоторых показателей конкурентоспособности бизнеса и привлекательности отрасли из-за неоднозначности подходов к их трактовке и определению, необходима адаптация имеющихся методик.

Для решения указанной проблемы предложен концептуальный подход относительно определения перспективных и приоритетных направлений развития ПП, что является важным элементом разработки СРПП. Под перспективными понимаются, в первую очередь, целенаправленные пути развития деятельности ПП, ведущие к реализации долгосрочных стратегических задач. Приоритетные же направления развития – это наиболее значимые и возможные для реализации пути развития, которые имеют целью постоянное совершенствование управленческих процессов с учетом имеющихся стратегических установок и комплекса внешних и внутренних факторов и условий [9].

Анализ ресурсных возможностей обеспечения развития ПП является следующим этапом разработки СРПП, который заключается в анализе и оценке имеющихся ресурсов, установлении периода и сроков разработки СРПП, определении ответственных и исполнителей из числа работников предприятия или привлеченных специалистов по развитию. Это является базисом определения базового варианта СРПП, который подробно описывается, а также исследуются различные сценарии ее осуществления. Следующий этап предполагает выбор СРПП, который реализуется путем принятия решения о проведении определенного варианта стратегии, его согласования, подготовки документации и доведении результатов до всех участников процесса стратегического развития. Методический подход по выбору СРПП заключается в реализации двухуровневой модели выбора СРПП с помощью нечетких множеств и включает сравнение существующих типов СРПП.

После этапа выбора стратегии принимаются решения относительно перспектив ее реализации, предприятие осуществляет ее практическую апробацию и внедрение. На этом этапе реализация стратегии осуществляется с помощью ранее разработанных планов, проектов и программ, которые коррелируют между собой и соответствуют содержательному наполнению СРПП в целом по всем основным направлениям производственной активности ПП. Также проводится комплексная оценка выводов по результатам реализации СРПП и корректировки принятых стратегических решений. Важным на этом этапе является мониторинг тенденций и изменений рыночной среды и их учета в процессе выполнения запланированных задач. Необходимо отметить, что

реализация СРПП может сопровождаться изменениями в сфере организационной структуры, бюджетной политики, корпоративной культуры и менеджмента ПП. По завершении предпоследнего этапа разработки СРПП необходимо установить рациональную систему контроля процессного хода реализуемых мер, которая позволит ПП проводить системную оценку результативности и эффективности проводимой базовой СРПП. Она должна включать: критерии и индикаторы оценки результатов; алгоритм сопоставления исследуемых показателей; анализ выявленных отклонений в системе показателей; внесение в стратегию объективных и адекватных корректив.

Конечным этапом разработки СРПП является прогнозирование результатов и определение перспектив развития ПП, учет которых позволит определить комплекс необходимых предпосылок реформирования предприятий, занятых в конкретной отрасли, получить доступ к управленческим, инвестиционным, технико-технологическим и инновационным ресурсам, обеспечить наращивание конкурентных позиций на рынке [10].

Следовательно, практическая значимость предложенной методологии разработки СРПП заключается в целенаправленном осуществлении действий по разработке СРПП на основе рационального сочетания элементов предприятия, реализующих цель стратегического развития и управленческих воздействий внешнего и внутреннего характера для сохранения и/или повышения его устойчивости в стратегической перспективе.

Таким образом, разработка СРПП представлена в виде действий и подходов в рамках достижения поставленных целей и задач по обеспечению конкурентоспособного и эффективного функционирования и развития в будущем и обозримой перспективе за счет имеющихся ресурсов и потенциала, а также произведенного единого комплекса социально-экономических мероприятий и реализации действенного инструментария планирования, прогнозирования, анализа, оценки, контроля, учета и адаптации. Ее прикладное применение позволит обеспечить в ближайшей перспективе переход ПП с одного уровня рыночного хозяйствования на другой, более современный, совершенный, адекватный внешним условиям, что будет способствовать позитивным динамическим изменениям.

Литература

1 Дойль П. Менеджмент: стратегия и практика. – СПб.: Питер, 1999. – 560 с.

2 Томпсон Д.А., Стрикленд А.Дж. Стратегический менеджмент: концепции и ситуации для анализа. – М.: Издательский дом «Вильямс», 2008. – 982 с.

3 Минцберг Г., Куинн Дж., Голаш Б. Стратегический процесс: концепции, проблемы, решения. – СПб.: Питер, 2001. – 684 с.

4 Каплан Р., Нортон Д. Награда за блестящую реализацию стратегии. Связь стратегии и операционной деятельности – гарантия конкурентного преимущества. – М.: Олимп-бизнес, 2015. – 368 с.

5 Веснин В.Р., Кафидов В.В. Стратегическое управление. – СПб.: Питер, 2011. – 256 с.

6 Фатхутдинов Р.А. Стратегический менеджмент. – М.: Бизнес школа «Интел-Синтез», 2013. – 416 с.

7 Ибрагимова М.Х. Современные модели выбор. Современные модели выбора вида деловой стратегии компании // Интернет-журнал «Науковедение» Том 7, №2 (2015). http://naukovedenie.ru/PDF/128EVN315.pdf.

8 Баумгартен Л.В. Анализ методов определения конкурентоспособности организаций и продукции // Маркетинг в России и за рубежом. 2010. №4. – С. 24-32.

9 Клюкин И.Н. Понятие и роль диверсификации на промышленных предприятиях // Colloquium-Journal. 2018. №9-6(20). – С. 50-53.

10 Быстров А.В., Клюкин И.Н. Развитие трансфера технологи предприятий как фактор повышения эффективности промышленного производства // Российское предпринимательство. 2017. Т. 18. № 17. – С. 2461-2472.

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ

ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

NATURAL SCIENCE

ҒТАМР 27.31.15

ДИФФЕРЕНЦИАЛДЫҚ ТЕҢДЕУЛЕРДІҢ КЕЙБІР ТҮРЛЕРІН ШЕШУ ҮШІН ТҮРЛЕНДІРУДІ ЫҒЫСТЫРУ ЖӘНЕ МАСШТАБТАУ ӘДІСІН ҚОЛДАНУ

Б.С. Абылқанова
Магистрант, Д. Серікбаев атындағы ШҚТУ, Өскемен қ.

Табиғатта және техникада геометриялық симметриялар жиі кездеседі: айналық симметрия, яғни объектінің жартысы екіншісіне айнадан қарағандай бірдей болған кезде, ал осьтік симметрия, белгілі бір оське қатысты симметриялы болған кезде жүреді. Алайда, симметрия ұғымы көрсетілген жағдайларға қарағанда әлдеқайда кең. Жалпы жағдайда симметрия дегеніміз тек объектілердің ғана емес, сонымен бірге физикалық құбылыстардың, математикалық формулалардың, теңдеулердің және т.б. кез келген амалдар орындағанда өзгермейтіндігін білдіреді. Бұл мақалада алгебралық және дифференциалдық теңдеулердің симметриясы және теңдеулердің шешімін табу немесе жеңілдету үшін осы қасиетті қалай пайдалану керектігі қарастырылады.

Түйін сөздер: Симметрия, симметриялық көпмүшелер, қарапайым симметриялық көпмүшелер, абстрактілі топтар, топтар теориясы, түрлендіру тобының инварианттары.

Кейбір жоғары дәрежелі алгебралық теңдеулерді және алгебралық теңдеулердің кейбір жүйелерін шешуде арнайы симметриялық деп аталатын көпмүшелер қолданылады.

Екі айнымалыдан тұратын *P(x, y)* көпмүшесі симметриялық деп аталады, егер *x*-ті *y*-ке және *y*-ті *x*-ке ауыстырған кезде ол өзгермесе . Мысалы:

$$P(x,y) = 2x^3y + x^2y + xy^2 + 2xy^3$$

көпмүшесі симметриялы болып табылады, себебі x-ті y-ке және y-ті x-ке ауыстырған кезде *P(x, y)= P(y, x)* теңдігі орындалады.

x пен *y*-тен тұратын симметриялық көпмүшелер қарапайым немесе негізгі симметриялы көпмүшелер деп аталады:

$$u = x + y$$
$$v = xy$$

Әрбір симметриялы *n* айнымалылардан тұратын көпмүшені қарапайым симметриялық көпмүшелер түрінде ұсынуға болады, және бұл тек бір көріністе болады. Бұл заңдылықты қолдана отырып, берілген симметриялық көпмүшені қарапайым көпмүшелермен былай көрсетуге болады:

$$P(x,y) = P_1(u,v) = 2u^2v - 4v^2 - uv$$

Сонымен, симметриялық көпмүшенің өрнегін қарапайым көпмүше арқылы жазу үшін көпмүшені біртекті бөліктерге бөлу керек және содан кейін көпмүшенің барлық мүшелерін айнымалылар жиынтығы бойынша бір дәрежемен жинап, әр біртекті бөлікті қарапайым симметриялық көпмүшелермен алмастыру керек.

Симметриялық көпмүшелерді кейбір теңдеулер жүйесін шешу кезінде қолдану есепті жылдамырақ шешуге мүмкіндік береді. Мысал ретінде симметриялық көпмүшелер көмегімен келесі теңдеулер жүйесін шешуді қарастырайық:

$$\begin{cases} x^4 + 6x^2y^2 + y^4 = 136 \\ x^3y + xy^3 = 30 \end{cases}$$

Қарапайым көпмүшелерді қолдана отырып, бұл жүйені келесідей жазуға болады:

$$\begin{cases} (u^2 - 2v)^2 + 4v^2 = 136 \\ v(u^2 - 2v) = 30 \end{cases}$$

екінші теңдеуден

$$u^2 - 2v = \frac{30}{v}$$

біріншіге қойып:

$$\left(\frac{30}{v}\right)^2 + 4v^2 = 136 \Leftrightarrow \frac{900}{v^2} + 4v^2 = 136$$

$$4v^4 - 136v^2 + 900 = 0 \Leftrightarrow v^4 - 34v^2 + 225 = 0$$

Осы биквадрат теңдеуді шешіп $v=\pm 5$, $v=\pm 3$ деген мәндерді аламыз.
u мен *v*-ға қатысты жүйенің шешімі келесідей болады.

$$\begin{cases} u_1 = 4 \\ v_1 = 5 \end{cases}, \begin{cases} u_2 = -4 \\ v_2 = 5 \end{cases}, \begin{cases} u_3 = 4 \\ v_3 = 3 \end{cases}, \begin{cases} u_4 = -4 \\ v_4 = 3 \end{cases}$$

Бастапқы теңдеуіміз мына түрге енеді:

$$\begin{cases} x+y=4 \\ xy=5 \end{cases}, \begin{cases} x+y=-4 \\ xy=5 \end{cases}, \begin{cases} x+y=4 \\ xy=3 \end{cases}, \begin{cases} x+y=-4 \\ xy=3 \end{cases}$$

Әрбір *2k* жұп жәрежелі қайтарылатын көпмүшесі $Q(z)=a_0z^{2k}+a_1z^{2k-1}+...+a_{2k-1}z+a_{2k}$ мына түрде $Q(z)=z^kh(d)$ (1) өрнектеуге болады , мұндағы $d=z+\frac{1}{z}$.

Тақ дәрежелі барлық қайтарымды *Q(z)* көпмүшесі *z+1*-ге бөледі, бөлінудің нәтижесінде жұп дәрежелі қайтарымды көпмүше алынды.

Q(z) – жұп дәрежелі көпмүше болсын , оны мына түрде ұсынуға болады:

$$Q(z)=z^k\left(a_0z^k+a_1z^{k-1}+...+\frac{a_{2k-1}}{z^{k-1}}+\frac{a_{2k}}{z^k}\right)$$

Қайтарымды көпмүшенің анықтамасын ескерсек, $a_0=a_{2k}, a_1=a_{2k-1},...,$ сондықтан

$$Q(z)=z^k\left[a_0\left(z^k+\frac{1}{z^k}\right)+a_1\left(z^{k-1}+\frac{1}{z^{k-1}}\right)+...+a_k\right]$$

Дәрежелік суммасын $S_k=x^k+y^k$ 1-теоремаға сәйкес қарапайым симметриялы көпмүшелер арқылы көрсетсек,

$x=z, y=\frac{1}{z}$, онда

$z^k+\frac{1}{z^k}, z^{k-1}+\frac{1}{z^{k-1}}$ былайша өрнектеледі: $u=z+\frac{1}{z}, v=1$

Нәтижесінде қайтарымды көпмүшені *Q(z)* (1) түрге келтіруге болады.

Тақ дәрежелі қайтарымды көпмүше $Q(z)=a_0z^{2k+1}+a_1z^{2k}+...+a_{2k}z+a_{2k+1}$

$a_0=a_{2k+1}, a_1=a_{2k}$ болғандықтан мына түрге ауысады:

$$Q(z)=a_0(z^{2k+1}+1)+a_1z(z^{2k-1}+1)+a_2z^2(z^{2k-3}+1)+...+a_kz^k(z+1)$$

Әр көпмүшеден *z+1* бөліп шығарсақ

$$z^{2m+1}=(z+1)(z^{2m}-z^{2m-1}+z^{2m-2}+...+z^2-z+1)$$

Осы өрнекті пайдаланып $Q(z)=(z+1)O(z)$ аламыз, $O(z)-$ *2k* дәрежелі қайтарымды көпмүше.

Мысал ретінде 5 дәрежелі теңдеудің шешімін қарастырып көрейік.

$$x^5-8x^4+11x^3+11x^2-8x+1=0$$

Жалпы жағдайда бесінші және одан жоғары дәрежелі теңдеулерді түбірлер (радикалдар) арқылы шешу мүмкін емес. Алайда (6) теңдеу қайтарымды тақ, сондықтан оның түбірлерінің бірі x = -1. (6) теңдеуді x + 1-ге бөліп төртінші дәрежелі қайтарымды теңдеу аламыз.

$x^4 - 9x^3 + 20x^2 - 9x + 1 = 0$ оны *u*-ға қатысты квадрат теңдеуге келтіре аламыз: $u^2 - 9u + 18 = 0$. Ары қарай теңдеу оңай шешіледі.

Алгебралық теңдеулердің түбірлеріне қатысты симметрияны зерттеу кезінде абстрактілі топтар ұғымы пайда болды. Квадрат теңдеулер

$$x^2 + bx + c = 0$$

Мына түрде жазуға болады

$(x - x_1)(x - x_2) = 0$ мұндағы x_1 мен x_2 – квадрат теңдеудің түбірлері, сонымен бірге Виет теоремасы бойынша

$$x_1 + x_2 = -a$$
$$x_1 x_2 = b$$

Бір қызығы, теңдеудің түбірлері бұл қатынастарға симметриялы түрде енеді және a, b қарапайым симметриялық көпмүшелер болып табылады.

Мұндай теңдеулерді еркін ретті алгебралық теңдеудің түбірлері үшін жазуға болады. Дәл осы қатынастарды Нильс Абель бесінші дәрежелі теңдеуді радикалдар арқылы шешу мүмкін емес екенін дәлелдеуде пайдаланды. Абельден кейін радикалдардағы теңдеулерді шешудің толық теориясы француз математигі Эварист Галуа құрды, ол алгебралық операцияның анықтамасына жатады.

Егер қандай да бір элементтерден құралған G көпмүшесі берілсе, анықталған ретпен алынған көпмүшенің әрбір 2 элементіне осы көпмүшенің элементі сәйкес келіп отырса, онда осы G көпмүшесін алгебралық операция жүргізілген деп қарастырылады. Әдетте ондай операцияларды көбейту немесе қосу деп атайды.

Белгілі бір алгебралық операциясы бар G көпмүшесі абстрактілі топ деп аталады, егер:

1) Көпмүшенің кез келген 3 элементі үшін ассоциативті заңдылық орындалсса:

$$(ab)c = a(bc)$$

2) Кез келген $a \epsilon G$ элементі үшін *e* бірлік элементі бар болса:

$$ae = ea = a;$$

3) Кез келген $a \epsilon G$ элементі үшін кері $a^{-1} \epsilon G$ элементі бар болса:

$$aa^{-1} = a^{-1}a = e$$

Оң, теріс және нөлден тұратын барлық бүтін сандардың жиынтығын қарастырайық. Мұндай сандардың жиынтығы қосу операциясына қатысты топ болады. Егер біз осы жиынтықтағы бірлік үшін нөлді алсақ, содан кейін екі бүтін санның қосындысы әрқашан бүтін сан болады. Кез келген санға нөлді қосу оны өзгертпейді, сондықтан, бұл жиынтықта бірлік элемент бар. Сонымен қатар, кері таңбалы кез-келген санның қосындысы да нөлді береді. Осылайша, 3 анықтаманың барлық үш тармағы орындалды және іс жүзінде бүтін сандар жиынтығы қосу операциясына қатысты топты құрайды.

Дифференциалдық теңдеулердің шешімін табу үшін топтар теориясын қолдануды норвег математигі Софус Ли (1842-1899) ашты. Ол дифференциалдық теңдеулерді шешу кезінде қолданылатын айла-тәсілдерді топтар теориясы арқылы алуға болатынын зерттеді.

Бірінші ретті дифференциалдық теңдеу берілсін.

$E(x, y, y_x) = 0, y_x = \dfrac{dy}{dx}$ мұндағы Е – x, y, y_x айнымалыларынан тәуелді қандай да бір функция. Жазықтықта түрлендіру топтарын қарастырып көрейік.

$$x' = \varphi(x, y, a)$$
$$y' = \psi(x, y, a)$$

Іс жүзінде соңғы қатынас қандай да бір *M* көпмүшесінің *(x,y)* нүктесінің дәл сол көпмүшедегі (x', y') нүктесін көрсетеді.

Түрлендіру топтары барлық айнымалылар және а параметрі бойынша қажетті рет дифференциалданатын және келесідей қасиеттерге ие деп есептейміз:

1) $a_0 \in \Delta$ бар болса (Δ-нақты ось интервалы)

$\varphi(x, y, a_0) = x, \psi(x, y, a_0) = y$ (a_0=0 деп қарастырамыз)

2) екі түрлендірудің тізбектей орындалуы сол үшіншісін қолдануға тең болады. Бұл сипаты келесі түрде жазылуы мүмкін

$\varphi(x', y', b) = \varphi(x, y, a + b)$

$\psi(x', y', b) = \psi(x, y, a + b)$

3) $-a_0 \in \Delta$ бар болса, және

$\varphi(x', y', -a) = \varphi(x, y, a)$

$\psi(x', y', -a) = \psi(x, y, a)$

x, y және *a* параметрлері бойынша жеткілікті түрде дифференциалдауға болатын және аталған 3 қасиетке ие түрлендірулерді бір параметрлі түрлендірулер тобы деп атайды.

Жергілікті бір параметрлі түрлендіру топтарының жазықтықта жиі қолданылатын мысалдары:

1) $kx+ly=0$ (k,l -тұрақтылар)түзүуіне параллель ауыстыру түрлендіруі (жылжыту)

$$x' = x + la$$
$$y' = y - ka$$

2) (x,y) жазықтығында айналу түрлендіруі

$$x' = x\cos a + y\sin a$$
$$y' = y\cos a - x\sin a$$

3) Дилитациялық түрлендіру (біртекті емес созылу)

$$x' = xe^{a}$$
$$y' = ye^{ka}$$

Барлық осы түрлендірулер түрлендірулердің бір параметрлі топтарын құрайтынын тексеру қиын емес.

Айта кету керек, кейбір түрлендіру топтарын (бірақ барлығы емес) дифференциалдық теңдеудің өзінен шығаруға болады.

Мысалы, мына түрдегі дифференциалдық теңдеуінің мысалы арқылы мұның қалай орындалатынын көрсетейік:

$$x^2\frac{dy}{dx} = xy + y^2$$

Бұл теңдеу (x, y) жазықтықта біртекті емес созылу түрлендірулер тобына мүмкіндік береді делік, содан кейін

$$x' = ax$$
$$y' = by$$

Осы қатынастарды теңдеуге қойып, мынадай өрнекті аламыз

$$x'^2\frac{dy'}{dx'} = x'y' + \frac{a}{b}y'^2$$

Соңғы теңдеу берілгенімен сәйкес келеді, егер $b = a$ болса, сондықтан теңдеу $b = a$ үшін түрлендірулер тобын қабылдайды. Топ инварианты былай болады

$$\varepsilon = \frac{y'}{x'} = \frac{y}{x}$$

Түрлендіру тобының инварианттарын қолдану дифференциалдық теңдеудің шешімін табу процедурасын жеңілдете алады. Шынында да, y=ε(x)x болғандықтан теңдеуді былай жазуға болады

$$x\frac{d\varepsilon}{dx}=\varepsilon^2$$

Осы жерден шешімі мынадай болады:

$$y=-\frac{x}{\ln(xc)}$$

Соңғы жылдары дербес туындылы дифференциалдық теңдеулердің шешімдерін табуда топтық талдау кеңінен қолданылды. Осы түрдегі теңдеулер үшін сәйкес түрлендіру топтарының инварианттары аналитикалық шешімді алу процедурасын айтарлықтай жеңілдететіні анықталды. Бұл – дифференциалдың теңдеулердің симметрия теориясының маңызды практикалық нәтижелерінің бірі.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Кудряшев Н.А. Симметрия алгебраических и дифференциальных уравнений. http://eqworld.ipmnet.ru/ru/methods/ode/Kudryashov1998.pdf.

2 Дородницин В.А., Еленин Г.Г. Симметрия в решениях уравнений математической физики. – М.: Знание, 1984, № 4. – 64 с.

3 Ибрагимов Н.Х. Азбука группового анализа. – М.: Знание, 1989. №8. – 48 с.

4 Ибрагимов Н.Х. Опыт группового анализа. – М.: Знание, 1991. №7. – 48 б.

ГРНТИ 27.35.33

О НЕКОТОРЫХ ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНЫХ МОДЕЛЯХ ФИЗИКО-ТЕХНИЧЕСКИХ ЗАДАЧ

Г.А. Абдикаликова
К.ф.-м.н., доцент, Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, г. Актобе
А.К. Есекен
Магистрант, Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, г. Актобе

В заметке изучается вопрос построения дифференциальной модели некоторых физико-технических задач. Как средство обоснования и описания сложных естественных и естественно-технических процессов и явлений предложен алгоритм составления дифференциальной модели и нахождения решения рассматриваемых прикладных задач. Для установления однозначной и корректной разрешимости таких задач дифференциального уравнения или системы дифференциальных уравнений, как в обыкновенном случае, так и в частных производных применяют численно-аналитические методы.

Ключевые слова: дифференциальные, модель, однозначность, алгоритм, физико-технический, уравнение, корректность.

Процессы, протекающие в окружающем нас мире, характеризуются взаимосвязанностью величин, определяющих эти процессы. При изучении явлений природы, решении многих задач физики и техники, других наук не всегда удается непосредственно установить прямую зависимость между величинами, описывающими тот или иной процесс.

Как известно, при исследовании сложных явлений, процессов, конструировании различных сооружений и т.д. строятся модели. Процесс моделирования [1] можно объединить в группу и классифицировать как материальное и идеальное. Заметим, что разновидностями материального моделирования являются физические и аналоговые моделирования. От материального моделирования принципиально отличается идеальное моделирование. Различают два типа идеального моделирования: интуитивное и знаковое. Основным видом знакового моделирования является математическое моделирование. В данном случае исследование объекта осуществляется посредством модели, сформулированной на языке математики и с использованием математических методов.

Различным аспектам математического моделирования посвящены работы многих авторов, отметим лишь [1-4], в которых предложены методы построения решения и анализа математических моделей, общие для различных естественных, естественно-технических областей, не зависящих от конкретной специфики.

Следует отметить, что всякая модель должна удовлетворять следующим требованиям:

– непротиворечивости;

– однозначности;

– малочувствительности к погрешностям.

Заметим, что особенностью изучения физико-технических задач являются индуктивное рассуждения с дедуктивной логикой, а также правдоподобные рассуждения [5].

При изучении прикладных задач огромную роль играет построение дифференциальной модели, как наиболее эффективное средство решения рассматриваемых задач. Дифференциальные модели – это частный случай того множества математических моделей, которые могут быть составлены при исследовании прикладных задач теорией дифференциальных уравнений.

Построение некоторых моделей дает возможность свести исследование физико-технических задач к решению дифференциального уравнения или системы уравнения с дополнительными условиями.

Характер таких задач и методику их исследования схематично можно непосредственно описать таким образом: рассматривается некоторый физико-технический процесс необходимо установить функциональную характеристику изучаемого процесса или явления: закономерности движения тел, изменения температуры или давления или массы, а также расположения на плоскости или в пространстве и т.д. Если в условии задачи указана достаточно полная информация о входных данных исследуемом процессе или явлении, то можно приступить к построению математической, в частности дифференциальной модели.

Дифференциальная модель описывает эволюцию рассматриваемого процесса, указывает на качественное изменение характеристики данного явления или процесса в связи влиянием тех или иных дополнительных условий, а также характеризует зависимость от начального состояния и влияние внешнего фактора.

Как известно, например, движение тела, брошенного под углом к горизонту, описывается системой дифференциальных уравнений и является моделью движения тел в земной атмосфере, брошенных под углом к горизонту с некоторой начальной скоростью и постоянным ускорением свободного падения. Данная модель построена без учета:

– кривизны поверхности Земли;

– движение Земли;

– сопротивление воздуха.

Непосредственно можно построить дифференциальную модель задач:

– нахождения закона движения материальной точки с заданной массой, свободно падающей под действием силы тяжести и пренебрегая сопротивлением воздуха;

– установление закона движения материальной точки с известной массой, движущаяся по одной из координатных осей и на эту точку действует сила, пропорциональная отклонению рассматриваемой точки от начала координат и направленная к началу координат.

Отметим, что при заданных начальных данных рассматриваемый процесс протекает однозначно и данный процесс описывается определенным решением этого дифференциального уравнения.

Приведенные дифференциальные модели, описываются дифференциальными уравнениями второго порядка и исследуются с использованием теории дифференциальных уравнений.

Построение и исследование дифференциальной модели определяется тем, что одни и те же модели могут использоваться к различным рассматриваемым явлениям и процессам.

Универсального метода составления дифференциальной модели не существует, в связи с этим предлагаются некоторые указания, алгоритмы и схемы по составлению дифференциальной модели физических и физико-технических задач.

Решение задачи состоит из трех частей:

– составление дифференциальной модели;

– решение дифференциального уравнения;

– исследование решения.

Следует отметить, что особенностью многочисленных задач, моделирующих различные явления, эволюционные процессы является то, что их решение иногда невозможно получить в явной форме. В связи с этим соответствующие задачи исследуют в виде алгоритма. Такой подход изучения некоторых физико-технических задач приводит к широкому применению численных методов.

Для анализа дифференциальных моделей используют алгоритмы, которые являются:

– составной частью исследуемого объекта;

– формой изложения научных результатов;

– средством, позволяющим сэкономить умственный труд;

– необходимым этапом при автоматизации решения задач;

– средством (инструментом) используемым при исследовании и решении новых проблем;

– одним из средств обоснования и описания сложных естественных и естественно-технических процессов и явлений.

В настоящей работе предлагается алгоритм составления дифференциальной модели некоторых прикладных задач.

Алгоритм составления дифференциальной модели некоторых физико-технических задач:

1. Установить входные данные и выявить физические законы, связывающие эти величины.

2. Выбрать независимую переменную и искомую функцию.

3. Исходя из условий задачи, определить начальные и краевые условия.

4. Из условия задачи выразить все величины через независимую переменную, искомую функцию и ее производные.

5. Используя условия задачи и физические законы, которому подчиняется данное явление, составить дифференциальную модель.

6. Найти общее решение или общий интеграл дифференциального уравнения.

7. По начальным условиям или по краевым условиям найти частное решение.

8. Определить по мере необходимости вспомогательных параметров с использованием дополнительных условий задачи.

9. Вывести общие закономерности распространения процесса и найти численные значения искомых величин.

10. Установить однозначную и корректную разрешимость рассматриваемых задач.

11. Анализ решений.

Заметим, что особенностью алгоритма как процедуры переработки является описание входных данных и анализа решений, а также учет дискретности, детерминированности, результативности, массовости и других приемов при изучении построенной дифференциальной модели.

При нахождении решения дифференциального уравнения и системы уравнения применяют аналитические и численные методы.

Для широкого круга проблем теоретического и прикладного характера применение численных методов к исследованию задач теории дифференциальных уравнений приводит к получению приближенных решений. Использование численных методов для решения таких задач требует дополнительного исследования, уточнения постановки задачи и приводит к поиску однозначной и корректной разрешимости, а также конструированию эффективного метода решений рассматриваемых задач.

Отметим, что процесс математизации наук в основном связан с построением дифференциальной модели. Построение дифференциальной модели исследуемых процессов и явлений приводить к постановке математических задач, поиску метода решения рассматриваемых задач, моделирующих физико-технический процесс.

Литература

1 Самарский А.А., Михайлов А.П. Математическое моделирование. – М.: Физматлит, 2001. – 320 с.

2 Амелькин В.В. Дифференциальные уравнения в приложениях. – М.: Наука, 1987. – 160 с.

3 Краснощеков П.С., Петров А.А. Принципы построения моделей. – М.: Наука, 1983. – 264 с.

4 Ашихмин В.Н., Гитман М.Б., Келлер И.Э., Наймарк О.Б. и др. Введение в математическое моделирование. – М.: Логос, 2005. – 440 с.

5 Пойя Д. Математика и правдоподобные рассуждения. – М.: Просвещение, 1957. –320 с.

ҒТАМР 31.05.45

PBL ӘДІСТЕРІН ХИМИЯ ПӘНІН ОҚЫТУДА ҚОЛДАНУДЫҢ ЗАМАНАУИ ТӘЖІРИБЕЛЕРІ

Ж.Б. Тұрғанбек
Магистрант, Астана халықаралық университеті, Нұр-Сұлтан қ.
Ж.А. Ибатаев
Ғылыми жетекші, х.ғ.к., қауымд. профессор, Астана халықаралық университеті, Нұр-Сұлтан қ.

PBL – білім беруді дамыту және бағалау негізіндегі жоба. PBL жобалау арқылы білім беруді іске асырады. Берілген мақалада білім беру үдерісінде қолданылатын PBL әдісін химия пәнін оқытуда қолданудағы заманауи тәжірибелері туралы қысқаша сипаттама берілген.

Түйін сөздер: жобалық оқыту, білім беру, тәжірибе, қолдану, дамыту, күнделікті өмірлік жағдайлар.

Жаңа ғасыр қоғамды қайта құру жағдайында Қазақстан Республикасының білім беру саласындағы басты міндеттердің бірі – ұлттық ерекшеліктерді еске алып, жас ұрпаққа білім мен тәрбие беру ісін дамыту және жетілдіруді басты мақсат етіп отыр. Білім мен тәрбие берудің негізі жалпы білім беретін мектептердің педагогикалық процесін жақсарту кезек күттірмейтін мәселе десек, мектеп – соның бастауы.

Соңғы уақытта заман талабына сай оқытудың тәрбиелік және дамытушылық функцияларын қамтамасыз ететін жаңа педагогикалық оқыту әдістерін табу немесе дәстүрлі білім беру жүйесін қайта қарастыру кең етек алуда. Ал жасалынып жатқан инновациялық тәсілдер көп жағдайда психологиялық-педагогикалық негізге ие болмайды, бірақ оларды оқу процесінде пайдалану сөзсіз табысқа ие. Сондықтан оқушыларды біліммен сусындату жүйесіне ұтымды әдіс тәсілдерді енгізу маңызды. Ал жобалық оқыту (Project-based learning) қазіргі замандағы білім беру жүйесінде оқушының пәнге деген зейінің арттыратын ұтымды әдістердің бірі десек қателеспейміз.

Өзектілігі: жобалап оқыту мұғалім бен оқушының бірлесіп жұмыс жасауына бағытталған, сонымен қатар тұлғаны тереңдетілген біліммен қоса жауапкершілікке, досына сенім артуға, топпен жұмыс істеуге үйретеді және оқушының химия пәніне деген қызығушылығын арттырып олардың жүйелі ойлауын дамытуға мүмкіндік береді.

Жобалық оқытудың негізгі шарты – ғылыми жобаны кәдімгі өмірмен байланыстыра алумен қоса сыни тұрғыдан ойлауды және көптеген ақпаратты коммуникациялау технологияларымен жұмыс істеуді үйрету.

Жаңартылған мектептерде жетекші орын жобалық оқыту әдісіне беріледі. Бұл әдіс мектеп оқушыларының оқу-танымдық іс-әрекетін практикалық немесе теориялық маңызды мәселені шешу кезінде алынған нәтижеге бағыттау идеясына негізделген [1].

Жобалық оқыту – бұл жобалардың төңірегінде оқу процесін ұйымдастырудың үлгісі – нәтижеде шынайы өнімді немесе презентацияны беретін күрделі тапсырма. Бұл әрекет оқушыларды жобалауға, есептерді шешуге, шешім қабылдауға немесе ізденіс әрекеттеріне, сондай-ақ ұзақ уақыт бойы автономды жұмыс істеуге мүмкіндік беретін тапсырмалар немесе сұрақтарға негізделген. Осыған сай жобалық оқытудың бес негізгі критериін атап өтуге болады:

– жобалар оқушыларды өз бетінше зерттеу жүргізуге үйретеді;

– жобалар оқушыларды пәннің негізгі ұғымдары мен қағидаларымен танысуға мәжбүрлейтін проблемалар мен мәселелермен тығыз байланысты;

– жобаны жүзеге асыру кезіндегі оқушылардың іс-әрекеттері жаңа білімді қалыптастыруға бағытталуы керек (яғни жоба оқушыларға белгілі бір қиындық тудыруы керек);

– жоба шындығында оқушыларға негізделген (яғни оқушыларға жобаны қалай орындау керектігін ешкім айтпайды; зертханалық жаттығулар жоба ретінде саналмайды);

– жобалар оқушыларға шынайы еңбек сезімін береді, олар нақты сынақтарға жауап беруді үйренеді [2].

Қазіргі таңда білім беру саласындағы көптеген технологиялардың ішінен PBL (жобалап оқыту) әдісі жиі қолданылатын болып жүр. Жобалық оқыту Қазақстан Республикасында бастауын 2000 жылдардан алса, ал Батыс елдерінде 1920 жылдардан бастап қолданыла бастаған. Сондықтан да Батыс елдерінің жобалық оқытумен байланысты әдебиеттері, оқыту тәжірибелері мен нақты нәтижелері жетерлік десек те болады. Енді жобалық оқытудың заманауи, табысты тәжірибелеріне тоқталып өтейік. Бірінші мысал мектептен тыс орындалатын жоба болып табылады, өйткені білім ордасының зертханасы мектептен тыс орналасқан. Bayer компаниясының мектептерінің оқушылары мектептен тыс орналасқан «BayLabs» зертханасына келіп, бір күндік әртүрлі жобаларды орындайды. Жобалардың бірі макролоннан бұйымдар жасау болып табылады, жоба барысында мектеп оқушылары полимерлер туралы көптеген қызықты нәрселерді біледі. Осындай тәжірибе Питтсбург университетінде бар, ол үлкен студенттерді сканерлеуші туннельдік микроскопта магниттік сұйықтықтармен жұмыс істеуге шақырады [3]. Мысалы, мектеп оқушылары сұйықтық бетінде қандай жағдайда «кірпікше» пайда болатынын зерттейді. Дегенмен, мұндай жобалар үшін өте күрделі жабдықтар пайдаланылады, сондықтан оларды мектептерде кеңінен қолдануға болмайды.

АҚШ-тағы «нақты жобалар» көбінесе «қызметтік оқыту жобалары» белгісімен алға жылжытылады. Студенттер өздерінің қоғамдастығындағы нақты проблемаларды қарастыратын қандай да бір «нақты жобаны» қолға алады (көбінесе жергілікті билік органдарымен немесе ғылыми-зерттеу институттарымен бірлесіп жүзеге асырылады). Мысалы, 1996-1997 жылдары Юта университетінің бірінші курс студенттері Солт-Лейк-Ситидегі үйлердегі бояулардың таралуын картаға түсірді. Қорытынды баяндаманы мұғалім шығарды, себебі студенттер мұны істеуге үлгермеді. Жобаның нәтижесінде оқушылардың ынтасы артып, зертханалық жұмыс дағдылары пайда болды, өз жұмыстарына қанағаттану сезімі пайда болды [4].

Шачтер М.А., Эдгерли Дж.С. жаратылыстану пәнінен басқа студенттерге арналған «Химия және қоршаған орта» жобалық курсын әзірледі. Он апталық курс аясында студенттер «Шөлмекке құйылған су соншалықты жақсы ма», «Көлік құралдарынан шығарылатын газдар: ықтимал баламалар», «Университеттегі қалдықтарды қайта өңдеуден хабардар болу», «Ішкі ауаның сапасы» т. б жобаларды аяқтады. дістерді таңдауды және талдауды студенттер өз бетінше орындады. Жобаның соңында жүргізілген сауалнамада кейбір студенттер тест тапсырудан бөлек алған білімдері не үшін қажет екендігін түсінгендерін атап өтті. Яғни, жоба алынған білімнің мәнділігін арттыруға ықпал етті [5].

Біздің елімізде жобалық оқыту әдісін кеңінен пайдаланатын алдыңғы қатардағы мектептерге БИЛ (Білім-инновация лицей интернаты), НЗМ (Назарбаев зияткерлік мектебі) мектептерін жатқызуға болады. Айта кетсек БИЛ-дің оқу үрдісіне PBL бағдарламасы 2014 жылдан бастап енгізілді. Химия пәні мұғалімі Балмасов Дамир Табылдыұлының сабақтарында 8-сынып оқушылары Менделеевтің периодтық кестесін жоба арқылы құрастырған. Өз тәжірибесімен бөліскен мектеп мұғалімі әр химиялық элементке жоба жасамас бұрын, оның қасиеттерін егжей-тегжейлі зерттеу керектігін, ауаның молекулаларын жоба арқылы көрсету де оқушылардан аз шығармашылықты талап етпейтіндігін атап өтті. Тәжірибе нәтижесінде белгілі тақырыпқа арналған зерттеу жобасы көптеген оқушыларды тығырықтан шығу жолын табуға, оның мүмкіндіктерін қарастырудағы іздену дағдыларын қалыптастыруға, тез шешім қабылдауға дағдыландырған [6].

Қорыта келгенде, жобалық әдіс шығармашылыққа деген көзқарасты түбегейлі өзгертеді. Маңыздысы түпкілікті нәтиже емес, оны іздеу, шығармашылық белсенділік, зерттеу тәжірибесі, яғни, шығармашылық процестің өзі. Сәтсіз шығармашылық жобаның да оң педагогикалық мәні бар: қате мәлімдемеден қорқу жоғалады, психологиялық инерция жеңеді, шығармашылық қиял дамиды, әртүрлі тапсырмаларды орындау технологиялары жасалады.

Дегенмен, жобалық оқытуды тәжірибеде қолдану кезінде бұл әдістің химияның бүкіл курсының мазмұнын толық қамти алмайтындығын және айтарлықтай уақытты қажет ететінін есте ұстаған жөн. Жоғарыда айтылған тәжірибелерге шолу негізінде мектептегі химия курсында жобалық әдістің

қолдану аясы шектеулі мүмкіндіктерге ие деп айтуға болады. Сондықтан жобалық оқытуды ең тиімді жолмен қолдану, оны дәстүрлі оқыту әдістерімен бірге қолдануға болатын маңызды қосымша ретінде пайдалану болып табылады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Бухаркина Е.С., Моисеева М.Ю., Петров А.Е. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования: Учебное пособие для студентов пед. вузов и системы повышения квалификации пед.кадров. – М.: Академия, 2001. – С. 272.

2 Thomas J.W.A Review of Research on Project-based Learning. Supported by The Autodesk Foundation, 2000. URL:http://www.bobpearlman.org/BestPractices/PBL_Research.pdf.

3 Furlan P.Y. Engaging Students in Early Exploration of Nanoscience Topics Using Hands-On Activities and Scanning Tunneling Microscopy. // J. Chem. Educ., 2009, 86 (6). – P. 705-711.

4 Kesner L., Eyring E.M. Service-Learning General Chemistry: Lead Paint Analyses. // J. Chem. Educ., 1999, 76 (7). – P. 920-923.

5 Shachter M.A., Edgerly J.S. Campus Environmental Resource Assessment Projects for Non-Science Majors// J. Chem. Educ., 1999, 76 (12). – P. 1667-1670.

6 https://astanaboysbil.edupage.org/news/?eqa=bmV3c2FyY2hpdmVmPTIwMTUtMDI%3D.

ҒТАМР 27.31.55

ЕКІ АСИМПТОТИКАЛЫҚ ФОРМУЛАНЫҢ ЭКВИВАЛЕНТТІК КРИТЕРИЙІ

А.Е. Замзина
Магистрант, Д. Серікбаев атындағы ШҚТУ, Өскемен қ.

Асимптотика дегеніміз не? Бұл сұраққа жауап беру – «математика дегеніміз не?» деген сұраққа жауап берумен тең. Дегенмен, біз «асимптотика» сөзіне түсініктеме беруге тырысамыз. Көбінесе біз белгілі бір мәнді есептеуіміз керек, және бұл есептеу іс-әрекеттің өте үлкен санына әкеледі, сондықтан оларды орындау мүмкін болмайды. Бұл жағдайда осы мән туралы қосымша ақпарат алудың басқа әдісі болуы мүмкін, бұл оның мәнін кем дегенде шамамен табуға мүмкіндік береді. Әдетте мұндай әдіс (Лаплас атап өткендей) «неғұрлым дәл болса, соғұрлым қажет», яғни біз қалаған мәнге неғұрлым дәл жақындасу үшін, оны тікелей есептеу үшін неғұрлым көп әрекет қажет болады. Ұқсас позицияда біз асимптотикалық бағалау немесе асимптотикалық формула туралы айтамыз. Бұл анықтама, әрине, өте анық емес.

Түйін сөздер: асимптотика, оператор, эквиваленттілік, BKS теоремасы.

Белгілі бір $\{\lambda_n\}_{n=1}^{\infty}$ тізбектің асимптотикасын табу – бұл

$$\lambda_n \sim f_n, \quad n \to +\infty \qquad (1)$$

арақатынасты қанағаттандыратын белгілі (контекстен туындайтын) қасиеттері бар $\{f_n\}$ тізбегін ұсынады.

Мұнда және барлық жерде $f(x) \sim g(x), \quad x \to x_0, \quad x \in D$ жазбасы x_0 шектік нүктесімен D жиынында анықталған g және f функциялары үшін асимптотикалық теңдік (эквиваленттілік) ретінде түсініледі:

$$g(x) = f(x)(1+\alpha(x)), \quad x \in D, \quad \lim_{x \to x_0} \alpha(x) = 0.$$

Кейде (1) формуласын нақтылауға болады. Мысалға, егер L – $y(0) = y(\pi) = 0$ шеттік шарттары бар және $q \in W_2^m[0,\pi]$ болатын $-y'' + qy$ дифференциалдық өрнегінен тұратын $L^2(0,\pi)$ құрылған оператор болса, ал $\{\lambda_n\}$

– алгебралық еселіктерді ескере отырып, модульдердің кемімейтін реті бойынша нөмірленетін L – дің меншікті мәндері, онда

$$\lambda_n - \left(n^2 + \sum_{j=1}^{[m+1/2]} c_j n^{-2j} \right) = n^{-m} \alpha_n, \quad c_j = const, \quad \{\alpha_n\} \in l^2 .$$

Алайда, тізбектер жиі келетін тапсырмаларда

$$N(\lambda) \sim g(\lambda), \quad \lambda \to +\infty \qquad (2)$$

формуласын қолданады, мұндағы $N(\lambda) = \sum_{\lambda_n < \lambda} 1$ – $\{\lambda_n\}$ бөлу функциясы. Мұның себептері әртүрлі болуы мүмкін: кейде (2) формуласының пайдасына таңдау қолданылатын әдістер мен тәсілдерге емес, мәселенің мәнінен туындайтын тереңірек ойларға байланысты болуы мүмкін.

Мысал 1. Айталық G – IR^m-дағы шектелген облыс, $-\Delta_D^G$ – G облысының Лапласиан Дирихлесі – $L^2(G, dx)$ – да өздігінен жүретін

$$q(f, g) = \int_G \nabla f \overline{\Delta} \overline{g} dx, \qquad f, g \in C_0^\infty(G)$$

формасының тұйықталуы болып табылатын квадраттық формамен байланысты оператор.

Айталық $\{\lambda_n\}$ – A операторының олардың еселігін ескере отырып, кему тәртібімен нөмірленген өз сандары. Содан кейін егер G-да жордан көлемі бар болса, онда

$$N(\lambda) \sim (2\pi)^{-m} \tau_m W_m(G) \lambda^{m/2}, \qquad \lambda \to +\infty \qquad (3)$$

мұндағы W_k – k-өлшемді жордан көлемі. G аймағына және оның Г шекарасына қосымша шарттар орындалған кезде ([4, §§ 17. 5, 24. 7], [5] қараңыз) (3) формуланы *(m − 1)* – өлшемді Г өлшемі тұрғысынан көрсетілген ыдыраудың екінші мүшесін бөліп көрсету арқылы нақтылауға болады.

Мысал (2) формуласының пайдасына таңдау қаншалықты табиғи болатындығын көрсетеді. Әрине, g функциясын білу $\{f_n\}$ тізбегі туралы біраз түсінік береді деп болжанады. Бұл болжам, мысалы, $\{\lambda_n\}$ тізбегі қатаң монотонды екендігі белгілі болған жағдайда және g функциясы тізбектің асимптотикалық эквивалентін сақтайды, яғни $\{x_n\}$ және $\{y_n\}$ кез-келген шексіз үлкен тізбектер үшін

$$x_n \sim y_n, \quad n \to +\infty \Rightarrow g(x_n) \sim g(y_n), \quad n \to +\infty. \qquad (4)$$

тұжырымы дұрыс.

Шынымен де, егер $\{\lambda_n\}$ өссе, онда $N(\lambda)=n-1$, және (2), (4) формулаларынан

$$g(f_n)\sim n, \qquad n\to\infty \qquad (5)$$

аламыз.

Егер g функциясы үздіксіз және *[A,+∞)* өседі және g^{-1} кері функциясы да асимптотиканы сақтайды деп болжасақ, онда (5) қатынасынан $f_n\sim g^{-1}(n),\quad n\to+\infty$ аламыз.

Төменде 1-леммада біз $\{f_n\}$ тізбегі мен g функциясы азаймайтын болса, (1) бағалауды қанағаттандыратын кез келген азаймайтын $\{\lambda_n\}$ тізбегі үшін (2) бағалау да дұрыс болатынына (5) шарт қажет (бірақ жеткіліксіз!) екенін көрсетеміз.

Нақты жазбаның мақсаты – g функциясы немесе $\{f_n\}$ тізбегі үшін қажетті және жеткілікті шартты табу болып табылады, онда (1) немесе (2) формулалардың бірін қанағаттандыратын кез-келген азаймайтын $\{\lambda_n\}$тізбегі үшін басқасы дұрыс болады.

Нәтижелерді тұжырымдауды бастамас бұрын, асимптотикалық (4) эквивалентті сақтайтын функциялар класы жақсы белгілі екенін ескереміз.

BKS Теоремасы (V.V. Buldygin, O.I. Klesov, J.G. Steinebach [8]). Айталық, g функциясы *[A,+∞)* – да өлшенеді және $\lim\limits_{x\to+\infty} g(x)=+\infty$. Онда келесі мәлімдемелер эквивалентті болады:

1) g функциясы тізбектің асимптотикалық эквивалентін сақтайды.

2) g функциясы үздіксіз функциялардың асимптотикалық эквивалентін сақтайды, яғни

$$\lim_{t\to+\infty} u(t)=\lim_{t\to+\infty} v(t)=+\infty$$

шартын қанағаттандыратын және $+\infty$-те асимптотикалық эквивалентті *(B,+∞)* интервалында үздіксіз кез келген *u, v* функциялары үшін $g(u(t))\sim g(v(t)),\quad t\to+\infty$.

4) g функциясы

5)

$$\lim_{\delta\to1+0}\limsup_{x\to+\infty}\frac{g(\delta x)}{g(x)}=1 \qquad (6)$$

шартын қанағаттандырады.

Осы теоремадан, егер g функциясы *[A,+∞)* үздіксіз болса, артып, $f_n=g^{-1}(n)$ шексіз болса, онда кез-келген өсіп келе жатқан тізбекті (1)

асимптотикамен (2) қанағаттандыру үшін және (6) шарттың орындалуы жеткілікті.

Барлық жерде ары қарай $\{\lambda_n\}_{n=1}^{\infty}$ еркін, материалдық емес, азаймайтын тізбекті білдіретін болады, S^{∞} – азаймайтын шексіз тізбектер жиынтығы, F^{∞} – белгілі бір (,+∞) аралықта (әр функция үшін өзіндік) шексіз мәндерді алатын, азаймайтын және шексіз болатын көптеген функциялар.

Бір қарапайым мәлімдемеден бастайық.

Лемма 1. Айталық $\{f_n\} \in S^{\infty}$, $g \in F^{\infty}$ (1) қанағаттандыратын кез-келген {g} тізбегі үшін (2) бағалау да дұрыс болатындай болсын. Содан кейін (5) орын алады.

Мақаланың негізгі нәтижесі – келесі теоремада.

Теорема 1. Айталық $\{f_n\} \in S^{\infty}$, $g \in F^{\infty}$. Содан кейін (5) және (6) шарттар орындалса, (1) қанағаттандыратын кез-келген $\{\lambda_n\}$ тізбегі үшін (2) бағалау дұрыс болады.

Кері, егер (1) қанағаттандыратын кез-келген $\{\lambda_n\}$ тізбек үшін (2) дұрыс болса, онда $\{f_n\}$ және g (5) және (6) қанағаттандырады.

1-лемманың дәлелдемесі. $\{f_n\}$ төмендемейтіндіктен,

$$f_i = v_k, \quad i = \overline{n_{k-1}+1, n_k}$$

болатындай $\{n_k\}$сандар тізбегі және өсіп келе жатқан $\{v_k\}$ тізбегі бар.

$\lambda_i = f_i$, $i \in IN$ қоямыз. $\lambda \in (v_{k-1}, v_k]$ болғанда, $N(\lambda) = n_{k-1}$ бар. (2) сәйкес кез келген $\varepsilon > 0$ үшін

$$n_{k-1}(1-\varepsilon) < g(\lambda) < n_{k-1}(1+\varepsilon), \quad \lambda \in (v_{k-1}, v_k], \quad k \geq K_{\varepsilon}$$

болатындай $K_{\varepsilon} \in IN$ бар.

Осыдан, $i = \overline{n_{k-1}+1, n_k}$ – да $g(f_i) = g(v_k)$ болғандықтан, онда

$$g(f_i) < i(1+\varepsilon), \; i = \overline{n_{k-1}+1, n_k} \qquad (7).$$

Енді (1) – ді қанағаттандыратын басқа тізбекті аламыз: $\lambda_i = f_{i-1}$. Онда $\lambda \in (v_{k-1}, v_k]$ болғанда, $N(\lambda) = n_k$, осыдан (2) үшін кез келген $\varepsilon > 0$ – ға

$$n_k(1-\varepsilon) < g(\lambda) < n_k(1+\varepsilon), \quad \lambda \in (v_{k-1}, v_k], \quad k \geq K_{\varepsilon}$$

болатындай $K_{\varepsilon} \in IN$ нөмір табылады.

Осыдан,

$$f_i = v_k, \quad i = \overline{n_{k-1}+1, n_k}$$

болғандықтан барлық $i=\overline{n_{k-1}+1,n_k}$, $k\ge K_\varepsilon$ үшін $g(f_i)>n_k(1-\varepsilon)$, (7) мен бірге (5) – ті береді. Лемма дәлелденді.

1-теореманың дәлелденуі. (5) және (6) жеткіліктігі. Айталық (5) және (6) орындалды және $\{\lambda_n\}$ – (1) асимптотикасы бар азаймайтын тізбек. BKS теоремасына сәйкес $g(\lambda_n)\sim g(f_n)$, $n\to\infty$, осыдан (5) үшін

$$g(\lambda_n)\sim n, \qquad n\to\infty \qquad (8).$$

Айталық, $\{n_k\}$ және $\{\mu_k\}$ _ $\lambda_i=\mu_k$, $k=\overline{n_{k-1}+1,n_k}$, $n_0=0$ болатындай өспелі тізбектер. Онда $\lambda\in(\mu_k,\mu_{k+1}]$ болғанда, $N(\lambda)=n_k$. Ары қарай, (8) – ден кез келген $\varepsilon>0$ үшін барлық $k\ge K_\varepsilon$ – да

$$n_k(1-\varepsilon)\le g(\mu_k), \qquad g(\mu_{k+1})\le(n_k+1)(1+\varepsilon)$$

болатындай $K_\varepsilon\in IN$ табылады.

Осыдан барлық $\lambda\in(\mu_k,\mu_{k+1}]$ үшін

$$n_k(1-\varepsilon)\le g(\lambda)\le(n_k+1)(1+\varepsilon),$$

сондықтан

$$1-\varepsilon\le\frac{g(\lambda)}{N(\lambda)}\le\left(1+\frac{1}{n_k}\right)(1+\varepsilon), \quad \lambda>\mu_k, \qquad k\ge K_\varepsilon,$$

бұл (2) – ні дәлелдейді.

Қажеттілік. Айталық кез келген (1) – ді қанағаттандыратын $\{\lambda_n\}$ тізбегі үшін (2) дұрыс. Онда (5) шарты 1 леммандан шығады.

(6) дәлелдейміз. Қарама-қайшылық болды делік және (1) қанағаттандыратын, бірақ (2) қанағаттандырмайтын азаймайтын $\{\lambda_n\}$ тізбекті құрамыз.

BKS теоремасы бойынша $+\infty$ – ке ұмтылатын

$$\limsup_{n\to\infty}\frac{g(y_n)}{g(x_n)}>1 \text{ немесе } \limsup_{n\to\infty}\frac{g(y_n)}{g(x_n)}<1$$

теңсіздіктерінің біреуі болсын орындалатын асимптотикалық эквивалентті $\{x_n\}$ және $\{y_n\}$ тізбектері бар.

Айталық, бірінші теңсіздік орындалсын (екінші теңсіздік орындалған жағдай ұқсас қарастырылады). Онда

$$g(y_{n_i})>(1+\alpha)g(x_{n_i}), \quad i>I_1 \qquad (9)$$

болатындай $\alpha > 0, \quad I_1 \in IN \quad \{n_i\}$ тізбегі табылады.

Айталық, $y_{n_i} = x_{n_i}(1+\varepsilon_i)$. Бізде $\varepsilon_i \to +0, \quad i \to \infty$ бар. Ары қарай,

$$\sigma_i = \max_{k \ge i}\{\varepsilon_k\}, \quad m_i = \min\{k : f_k \ge x_{n_i}\}$$

болсын. Онда

$$f_{m_i - 1} < x_{n_i} \le f_{m_i} \qquad (10)$$

және (5) сәйкес

$$g(x_{n_i}) \sim m_i, \quad i \to \infty. \qquad (11)$$

$$\lambda_{m_i} = f_{m_i}(1+\sigma_i) \qquad (12)$$

қоямыз. λ_{m_i} тізбегі артады деп болжауға болады.

(11) – ге сәйкес

$$g(x_{n_i}) > \frac{m_i(1+\frac{\alpha}{2})}{1+\alpha}, \quad i \ge I_2$$

болатын $I_2 \in IN$ табылады. Онда $g(x_{n_i}(1+\sigma_i)) \ge g(y_{n_i})$ болғандықтан, (9) және (10) арқылы

$$g(\lambda_{m_i}) \ge \left(1+\frac{\alpha}{2}\right)m_i, \quad i \ge I_3 \qquad (14)$$

аламыз, мұндағы $I_3 = \max\{I_1, I_2\}$.

Қалған k үшін λ_k анықтап шығайық. $m_{i+1} > m_i + 1$ болсын.

$$d_i = \max\left\{k \in [m_i, m_{i+1}): \quad f_k < \frac{f_{m_i}(1+\sigma_i)}{1+\sigma_{i+1}}\right\}$$

қоямыз. $m_i \le d_i < m_{i+1}$ екені анық.

$$\lambda_k = \begin{cases} f_{m_i}(1+\sigma_i), & m_i \le k \le d_i, \\ f_k(1+\sigma_{i+1}), & d_i + 1 \le k \le m_{i+1} \end{cases}$$

қоямыз. Онда

$$\lambda_k \sim f_k, \quad d_i + 1 \le k \le m_{i+1}, \quad i \to \infty. \qquad (14)$$

(14) бағалауының $m_i \le k \le d_i$, $i \to \infty$ болғанда да дұрыс екенін дәлелдейміз. Көрсетілген k – ларда

$$\lambda_k = f_{m_i}(1+\sigma_i) \le f_k(1+\sigma_i). \qquad (15)$$

Егер $k \le d_i$, онда

$$f_k < \frac{\lambda_k}{(1+\sigma_{i+1})},$$

осыдан

$$\lambda_k > f_k(1+\sigma_{i+1}). \qquad (16)$$

(15) және (16) – дан $m_i \le k \le d_i$, $i \to \infty$ болғанда (14) шығады.

Осылайша, (1) – ді қанағаттандыратын λ_k тізбегін құрадық. Енді оған (2) бағалауының дұрыс емес екенін көрсетейік.

$N(\lambda)$ анықтамасынан $N(\lambda_{m_i}) \le m_i - 1$ екені шығады, сондықтан (13) – тен

$$g(\lambda_{m_i}) > \left(1+\frac{\alpha}{2}\right) N(\lambda_{m_i})$$

аламыз. Осыдан { λ_k } тізбегі (2) – ні қанағаттандырмайды. Теорема дәлелденді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Розенблюм Г.В., Соломяк М.З., Шубин М.А. Спектральная теория дифференциальных операторов. Уравнения в частных производных – 7. Итоги науки и техники. Сер. соврем. пробл. Мат. Фунд. напр. 64, – М.: ВИНИТИ. 1989. – С. 5-242.

2 Марченко В.А. Операторы Штурма–Лиувилля и их приложения. – Киев: Наукова думка. 1977.

3 Рид М., Саймон Б. Методы современной математической физики. – М.: Мир. 1982.

4 Хёрмандер Л. Анализ линейных дифференциальных операторов с частными производными. Псевдодифференциальные операторы. – М.: Мир. 1987.

5 Васильев Д.Г. Асимптотика спектра краевой задачи // Тр. ММО. 49. 1986. – С. 167-237.

6 Weyl H. Das Asymptotische Verteilungsgesetz der Eigenwerte linearer partieller Differentialgleichungen // Mathematische Annalen. 71:4, – P. 441-479.

7 Buldygin V.V., Klesov O.I., Steinebach J.G. Properties of a Subclass of Avakumovic Functions and Their Generalized Inverses // Ukr. Math. Jour. 54:2. 2002. – P. 179-206..

8 Buldygin V.V., Klesov O.I., Steinebach J.G. On some extensions of Karamata's theory and their applications // Publ. Inst. Math. Nouv. Ser. 80(94), 2006. – P. 59-96.

9 Сенета Е. Правильно меняющиеся функции. – М.: Наука. 1985.

ГРНТИ 27.01.45

МОДУЛЬ ТАҢБАСЫ БАР ТЕҢСІЗДІКТЕРДІ ШЕШУ ТӘСІЛДЕРІНЕ ӘДІСТЕМЕЛІК ТАЛДАУ

М.Т. Искакова
П.ғ.к., доцент, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ.
Н.А. Бакытова
Магистрант, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ.

Мақалада математикадан орта мектеп оқу бағдарламасының алгебралық теңсіздіктер, оның ішінде модуль таңбасы бар теңсіздіктерді шешу тәсілдеріне бір тапсырманы бірнеше тәсілмен шешу жолдарына әдістемелік талдау жасай отырып, жаңа тақырыпты өткен тақырыптармен қалай үйлестіре еске түсіріп, қайталауға болатынын, әдіс-тәсілдерді қолдану арқылы тапсырманы қалай саралау қажеттілігіне назар аударылады. Қабілеттері әр түрлі оқушыларға оқулықтағы деңгейлік есеп-жаттығуларды ұсынумен қатар, сол тапсырмаларды орындаудың әр түрлі тәсілдерінің ішінен тиімді әдісті таңдау мүмкіндігі қарастырылады.

Түйін сөздер: модуль таңбасы бар теңсіздіктер, әдіс-тәсілдер, орта мектеп.

Қазақстан Республикасы егемен ел болған кезеңнен бастап жалпыға бірдей орта білім беру саласын әлемдік стандарттарға сәйкестендіру мақсатында адами капиталдың өсіп-өркендеуіне, оның ішінде өскелең ұрпақтың сапалы білім алуына бағытталған көптеген игі істерді жүзеге асыруда. Көптеген игі істер атқаруда. Осындай ізгі мақсаттар аясында халықаралық озық тәжірибелер негізінде оқушыларға ұлттық құндылықтарымызды дәріптей отырып, патриоттық тәрбие мен сапалы білім беру мақсатында жалпыға бірдей орта білім беру бағдарламасы мазмұны жаңартылды. Жаңартылған білім беру бағдарламасы аясында орта білім беру ісіне жаңа сапалы деңгейге көтерілуіне пән мұғалімдері оқу мақсатына сай қажетті білім мазмұны бойынша ақпаратты оқушыға дайын күйінде бере салмай және тек оқулық көлеміндегі ақпараттармен ғана шектеліп қалмай, олардың колданбалы бағыттарына, өмірде кездесетін ситуациялық кезеңдерімен байланыстыра оқытудың тиімді әдіс-тәсілдерімен сабақтастыра оқыту қажеттілігінің басымдығы айқын сезілуде.

Осыған орай орта мектептерде математиканы оқытуда оқушыларының ойлау, есте сақтау қабілеттерін дамытумен қатар тақырыпты жан-жақты

зерттеп, талдап, зерделеу, түсіну арқылы функционалдық сауаттылықтарын жетілдіріп, тапсырмаларды орындаудың тиімді әдіс-амалдарын саралай білуге дағдыландыру, пәнге деген қызығушылықтарын, математикалық сауаттылықтарын арттыру әдістемелік тұрғыдан математика пәні мұғалімдері үшін әлі көп ізденісті қажет ететін мәселе болып отыр.

Мақалада математикадан орта мектеп оқу бағдарламасының алгебралық теңсіздіктер, оның ішінде модуль таңбасы бар теңсіздіктерді шешу тәсілдеріне бір тапсырманы бірнеше тәсілмен шешу жолдарына әдістемелік талдау жасай отырып, жаңа тақырыпты өткен тақырыптармен қалай үйлестіре еске түсіріп, қайталауға болатынын, әдіс-тәсілдерді қолдану арқылы тапсырманы қалай саралау қажеттілігіне назарын аударамыз. Саралап оқыту үдерісінде әр оқушы оқу материалының күрделі деңгейін таңдау кезінде өзінің жеке қажеттіліктеріне байланысты шешім қабылдайды [1].

Бүгінде оқушылардың басым көпшілігі тапсырмаларды жалаң орындай салады немесе шығару әдісінің мән-мазмұнын түсінбей қабілетті оқушылардан көшіріп ала салуы, математиканың маңызын төмендетіп, қолданыс аясын тарылтуы да мүмкін және оқушылардың пәнге деген қызығушылығын бәсеңдетіп, болашақта жақсы мамандық таңдауларына да кері әсерін тигізуі мүмкін [2].

Сондықтан қабілеттері әр түрлі оқушыларға оқулықтағы деңгейлік есеп-жаттығуларды ұсынумен қатар, сол тапсырмаларды орындаудың әр түрлі тәсілдерінің ішінен тиімді әдісті таңдауға мүмкіндік берілгені оқушылардың білім сапасының артуына септігін тигізері еш дәлелдеуді қажет етпейді деп есептейміз.

Мысалы,

Теңсіздікті шешіңіз:

$$2x^2 - 7\lceil x\rceil + 5 > 0 \qquad (1)$$

1-тәсіл.

Квадрат үшмүшелікте $\lceil x\rceil = y$ айнымалысымен белгілесек , онда $x^2 = y^2$ болады.

Демек теңсіздік

$$2y^2 - 7y + 5 > 0 \qquad (2)$$

у айнымалысына тәуелді квадрат теңсіздікке келтірілді. Бұдан

Д=49-40=9> 0, демек (2) теңсіздік шешімі квадрат теңсіздіктер шешу ережесіне сәйкес

$$y < 1 \cup y > 2{,}5$$

бірақ y айнымалысы көмекші айнымалы болғандықтан y айнымалысының орнына $\lceil x\rceil$ қоямыз , нәтижесінде

$$\lceil x \rceil < 1 \ \cup \ \lceil x \rceil > 2{,}5 \qquad (3)$$

белгісіз шама модуль таңбасы ішіндегі екі қарапайым модуль таңбасы бар теңсіздіктерге келтіріледі .

Бұдан бірінші теңсіздіктің шешімі $-1 < x \ < 1$, ал екінші теңсіздік шешімі,

$$\mathrm{x} < -2,5 \ \cup \ x \ > \ 2,5$$

Сонымен (1) теңсіздік шешімі,

$$\mathrm{x} < -2,5 \ \cup -1 < x \ < 1 \ \cup \ x \ > \ 2,5 \qquad (4)$$

аралықтарының жиынтығын береді.

2-тәсіл.

$$2x^2 \ - \ 7\lceil x \rceil + \ 5 \ > 0$$

Теңсіздіктегі $\lceil x \rceil$ өрнегін модульдің анықтамасына сүйеніп, ашып жазайық, яғни

$$\lceil x \rceil = \begin{cases} x \text{ егер } x \geq 0 \text{ болса} \\ -x \text{ егер } x < 0 \text{ болса .} \end{cases}$$

Демек (1) теңсіздік

$$\begin{cases} 2x^2 \ - \ 7x + \ 5 \ > \ 0 \\ x \geq 0 \, . \end{cases} \quad \text{және} \quad \begin{cases} 2x^2 \ + \ 7x + \ 5 \ > 0 \\ x < 0 \, . \end{cases} \qquad (5)$$

Екі теңсіздіктер теңсіздіктер жүйелеріне жіктелінеді.

Теңсіздіктер жүйелеріндегі квадрат теңсіздіктер шешімдері, сәйкестерінше

$$x < \ 1, \cup \ x > 2.5 \text{ және } \mathrm{x} < -2,5 \cup \ x > -1$$

аралықтарында жатады.

Бұдан (5) теңсіздіктер жүйелері

$$\begin{cases} x < \ 1, \cup \ x > 2,5 \\ x \geq 0 \end{cases} \quad \text{және} \quad \begin{cases} \mathrm{x} \ < -2,5 \cup \ x > -1 \\ x < 0 \, . \end{cases} \qquad (6)$$

тұрпатта жазылады.

Сонда әрбір теңсіздіктер жүйелерінің шешімдері сәйкестерінше

$$0 \leq x < 1 \cup x > 2{,}5 \quad \text{және} \quad x < -2{,}5 \cup -1 < x < 0 \qquad (7)$$

(7) теңсіздіктер топтамаларындағы аралықтарды біріктірсек

$$x < -2,5 \cup -1 < x < 1 \cup x > 2,5 \qquad (4)$$

ізделінді шешімді аламыз.

3-тәсіл.

$$2x^2 - 7\lceil x \rceil + 5 > 0$$

Теңсіздіктегі модуль таңбасына тәуелді өрнекті теңсіздіктің оң жағына шығарамыз. Сонда теңсіздік

$$2x^2 + 5 > 7\lceil x \rceil \qquad (8)$$

келтіріледі.

Байқап отырғанымыздай теңсіздіктің оң жағындағы да, сол жағындағы өрнек те оң таңбалы. Сондықтан (8) теңсіздігінің екі жағын да квадраттамйыз. Нәтижесінде

$$(2x^2 + 5)^2 > (7\lceil x \rceil)^2$$

Енді қайтадан теңсіздіктің оң жағындағы өрнекті қарама-қарсы таңбамен сол жағына өткіземіз.

$$(2x^2 + 5)^2 - (7\lceil x \rceil)^2 > 0$$

$$(2x^2 + 5)^2 - 49\,x^2 > 0 \qquad (10)$$

Бұдан теңсіздіктің сол жағы екі алгебралық өрнектердің квадраттарының айырымына келтіріліп тұрғанын байқаймыз. Демек

$$(2x^2 + 7x + 5)(2x^2 - 7x + 5) > 0 \qquad (11)$$

(11) тенсіздік шешімін аралықтар тәсілімен табамыз.

Теңсіздіктің оң жағындағы көпмүшелікті нольге теңестіріп, нольдік нүктелерін анықтаймыз

Олар $x_1 = 1$, $x_2 = 2{,}5$, $x_3 = -1$ және $x_4 = -2{,}5$.

Берілген теңсіздіктің анықталу облысын, нольдік нүктелер арқылы аралықтарға бөліп, әрбір аралықта көбейткіштердің таңбасын, одан көбейтіндінің таңбасын анықтаймыз.

Аралықтар	**(-∞; −2, 5)**	**(-2,5;-1)**	**(-1;1)**	**(1;2,5)**	**(2,5;∞)**
$2x^2 + 7x + 5$	+	-	+	+	+
$2x^2 - 7x + 5$	+	+	+	-	+
$(2x^2 + 7x + 5)(2x^2 - 7x + 5)$	+	-	+	-	+

Бұдан ізделінді шешімнің

$$(-\infty; -2,5) \cup (-1;1) \cup (2,5;\infty) \qquad (12)$$

Аралықтарында жататынын анық байқауға болады.

4-ші тәсіл.

Бастапқы теңсіздіктен модуль таңбасы бар өрнекті теңсіздіктің оң жағына шығарып, теңсіздіктің екі жағын да квадраттаймыз. Нәтижесінде

$$(2x^2 + 5)^2 > (7\lceil x\rceil)^2$$

Бұдан жақшаларды ашып, ұқсас мүшелерін біріктіріп, теңсіздікті стандарт түрге келтірсек

$$4x^4 - 29x^2 + 25 > 0 \qquad (13)$$

биквадрат теңсіздігін аламыз.

$$x^2 = z \qquad (14)$$

айнымалысымен белгілесек, онда $x^4 = z^2$ болады. Нәтижесінде (13) теңсіздік

$$4z^2 - 29z + 25 > 0 \qquad (15)$$

квадрат теңсіздікке келтіріледі.

Бұл теңсіздіктің шешімі

$$z < 1 \quad \text{және} \quad z > 25/4 \qquad (16)$$

болады.

Z айнымалысының (16) орнына бастапқы айнымалыны апарып қойсақ

$$x^2 < 1 \quad \text{және} \quad x^2 > \frac{25}{4} \qquad (17)$$

Бұдан бірінші теңсіздік шешімі

$-1 < x < 1$, ал екінші теңсіздіктен x $< -2,5 \cup x > 2,5$ жауабы шығады.

Ал ізделінді шешім осы теңсіздіктер шешімдерінің бірігуі арқылы сипатталады.

5-тәсіл.

Берілген теңсіздікті қайсыбір жағдайларда графиктік тәсілмен шешуге де болады.

(8) теңсіздіктен

$$\begin{cases} y = 2x^2 + 5 \\ y = 7\lceil x \rceil . \end{cases}$$

Функцияларының графиктерін бір координаталық жазықтықта саламыз.

$y = 2x^2 + 5$ функциясы графигінің $y = 7\lceil x \rceil$ функциясы графигінен жоғары жатқан нүктелеріне сәйкес келетін айнымалысының мәндері берілген теңсіздік шешімін береді.

Көпшілік жағдайларда математика сабағында оқушылар есеп-жаттығуларды тек стандартты тәсілдермен ғана орындап дағдыланады, сол себепті тақырыптар арасындағы сабақтастықтар, тапсырманы жан-жақты зерттеу, әдістемелік тұрғыдан талдау, тиімді жолын іріктеп-таңдап алу сынды дағдыларды қалыптастыру назардан тыс қалып жатады. Ал оқу үдерісінде тапсырманы жан-жақты зерттеп, қолданылатын әдіс-тәсілдерін саралай отырып, тиімдісін таңдап алу олардың теориялық материалды терең түсінумен қатар, практикалық қолданысы аясын кеңейтуге, функционалдық сауаттылықтарын жетілдіруге, пәнге деген қызығушылықтарының артуына ықпал етеді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 «Тренерге арналған нұсқаулық» Қазақстан Республикасында орта білім мазмұнын жаңарту шеңберінде «Математика» пәні бойынша педагог кадрлардың біліктілігін арттыру курсының білім беру бағдарламасы бойынша мұғалімдерді оқытатын тренерлерге арналған. «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2016.

2 Голубев В. Школа решения нестандартных задач. Занятие 3. Нестандартная техника решения неравенств с модулем // Математика №5, 2005. – С. 24-31.

ГРНТИ 34.27.29

СИЫР, БИЕ, ТҮЙЕ СҮТТЕРІНЕН АҚУЫЗДАРДЫ БӨЛІП АЛУ

А. Найманғазы, А. Сулейменова
Қазақ ұлттық Аграрлық университеті, М. Мәметова атындағы орта мектебі, Алматы қ.

Қазіргі таңда адамның тамақтануы проблемасы ақуыздың жетіспеушілігінде. Сүттің құрамында белоктар орта есеппен 3,2% құрайды. Сүтті құрайтын ақуыздар құрылымы, физико-химиялық қасиеттері және биологиялық қызметтері бойынша әр түрлі. Бұл мақалада бие, түйе, сиыр сүттерінен казеинді бөліп алу және ссүт сарысуындағы ақуыздардарын бөліп алынды.

Түйін сөздер: БАЗ – биологиялық активті заттар, УК – ультракүлгін спектроскопия, А – интесивтілігі, НМ – толқын ұзындығы.

Казеин – барлық сүтқоректілердің негізгі сүт ақуызы, сиыр сүтінің негізгі ақуыз тобы. Ақуыз қорына жатады, фосфопротеидтер деп аталатын ақуыздардың фракциясына жатады. Барлық маңызды аминқышқылдары бар ең құнды тағамдық ақуыздардың бірі. Оның сиыр сүтіндегі құрамы барлық ақуыздардың шамамен 80% (~78-87%) құрайды. Казеиннің негізгі компоненттері *-α s1-, β-, χ-, γ-казеин*. А және β-Са иондарына аса сезімтал казеиндер γ-казеин са иондарымен тұндырылмайды, алайда γ-казеиннің құрамында фенилаланин мен метионин қалдықтарынан түзілген итмұрынға сезімтал пептидтік байланыс бар. Казеин, кез-келген басқа ақуыз сияқты, термиялық өңдеу кезінде ыдырайды, бірақ ол әлдеқайда ыстыққа төзімді. Оны жою үшін 130 градус температурада әсер ету қажет. Казеин сонымен қатар полипептидтік тізбекте бір-бірімен байланысқан әр түрлі аминқышқылдарының көп мөлшерін қамтиды, бірақ оның құрамында кальцийді байланыстыратын көптеген фосфат топтары бар (кальций казеинаты, кальций тұзы).

Ақуыздармен қатар сүтте ақуызсыз азотты қосылыстар бар: бос аминқышқылдары, пептидтер, мочевина, аммиак және зәр қышқылы және т.б. Олардың мөлшері сүттегі жалпы азоттың шамамен 5% құрайды. Ақуыздарды бөлудің және оқшаулаудың заманауи әдістерін қолдана отырып, ғалымдар сүттің құрамында үш белок бар екенін анықтады.

Сүт құрамына казеиндер, альбуминдер және глобулиндер кіреді. Сүт белоктарының биологиялық қызметтері әр алуан. Казеин нәресте организмінде

құрылымдық қызмет атқаратын тағамдық белок болып табылады. Сонымен бірге, казеин өзінің құрамында Са, Р, Mg-ді тасымалдайды. Тасымалдаушы қызметті β-лактоглобулин де атқарады. Сүттің иммуноглобулиндері қорғаныштық, ал α-лактальбумин реттеуші қасиет көрсетеді [1, 2 б.]. Сүт құрамына казеиндер, альбуминдер және глобулиндер кіреді. Сүт белоктарының биологиялық қызметтері әр алуан. Бие сүтінде белок 1,8-2,2 % болады. Ал, түйе сүтіндегі жалпы белоктың мөлшері – 3,60%-4,45%, казеин-2,80%, альбумин мен глобулиндер – 0,87%. Сүттің белоктарына липотропты қасиет тән, олар май алмасуын реттейді, тағамдық тепе-теңдік болуын қамтамасыз етіп, басқа белоктардың сіңірілуін жоғарылатады.

Сүтті майсыздандырып, казеиндерін тұндырғаннан кейінгі шыққан сұйықты сарысу деп атайды. Сарысу – сүт өнеркәсібінде ірімшік немесе казеин өндіру барысында үлкен көлемде (жылына 130 миллион тонна шамасында) өндіріліп отырған қосымша өнім [3]. Сарысу белоктарының суды байланыстыру, гель түзу сияқты көптеген техникалық функционалдық қасиеттерімен қоса, керемет тағамдық сапасы да бар. Сарысу белоктары өздерінің тиімді функционалдық қасиеттерінің арқасында көптеген тағам өнімдерінің: сусындардың (жақсы еритіндіктен), кондитерлік өнімдер, десерттердің (эмульгатор ретінде), сүт өнімдерінің (тұтқырлық береді), ет өнімдері (майды және суды байланыстырады), нан өнімдерін даярлауда (қыздыруға төзімділігіне байланысты), балалар тағамының (аллергендігі төмен болғандықтан) құрамына кіреді. Сүттің сарысу белоктары – биологиялық құндылығымен ерекшеленеді. Тамақтану физиологиясы тұрғысынан қарағанда сарысу белоктары аминқышқылдық шкаласы бойынша кәдімгі белокқа жақын келеді. Ғылым мен диетологтар бұлшық еттерді шынықтыру мен өсіруді қалаған (культуристер) адамдар үшін тамақтанғанда сүттің сарысу белогын пайдалануды ұсынады. Сарысу белогының сіңірілу коэффициенті жоғары болғандықтан, олардың аминқышқылдары қан сұйықтығын тез қанықтырып, бірден бұлшық ет ұлпасына түседі де, бұлшық етті өсіреді. Тағамдық маңызынан басқа, көптеген сүт белоктары жоғары биологиялық белсенділік пен ғажап емдік қасиет көрсетеді [4].

Сүтте казеин еркін түрде емес, казеинат кальция фосфат кешені түрінде – ККФК болады. Казеинаткальцийфосфат кешені субмицеллалардан тұратын сфералық мицеллаларды құрайды. Табиғи казеин мицеллалары бетінде жалпы теріс зарядқа және қатты гидрат қабығына ие, бұл олардың сүттегі тұрақтылығын айтарлықтай анықтайды. Казеиннің бұл түрін кейде казеиноген деп атайды.

Қышқылданған кезде сүт бұралып, казеин сүзбе түрінде тұндырылады. Сүттегі казеиннің коагуляциясы шырынның протеолитикалық ферменттерінің, сүт қышқылы бактериялары шығаратын қышқылдардың әсерінен немесе қышқылдардың тікелей қосылуымен (техникалық казеин) жүреді.

Казеин көптеген жолдармен алынады. Казеиннің өнеркәсіптік өндірісін анықтайтын маңызды фактор оның әртүрлі ерітінділердегі ерігіштігі болып табылады. Казеин сұйылтылған сілтілік ерітінділерде және күшті қышқылдарда

ериді, бірақ сұйылтылған қышқылдарда ерімейді, онда ол тұнбаға түседі. Казеин өндіру үшін жаңа майсыз сүт қолданылады. Сүттегі майды кетіру центрифугалау арқылы жүреді, содан кейін оған аздап сілтілі ерітінді қосылады. Майдың кішкене іздерін бөлу үшін казеиннің тұнбаға толық түсуіне қол жеткізу үшін қайтадан центрифугаланады және сұйылтылған қышқыл ерітіндісі құйылады. Алынған сүзбе қышқылды кетіру үшін жуылады және төмен температурада кептіріледі, өйткені казеин ыстыққа сезімтал.

Сүт пен сүт өнімдеріндегі ақуыздың массалық үлесін анықтаудың төрт негізгі әдісі бар:

– кьельдаль әдісі;
– рефрактометриялық әдіс;
– колориметриялық әдіс;
– формальды титрлеу әдісі.

ГОСТ 25179-2014 колориметриялық әдіс пен формалды титрлеу әдісіндегі ақуыздың массалық үлесін анықтау әдістерін белгілейді. МЕМСТ 53951-2010, сондай-ақ МЕМСТ 23327-98 Кьелдаль бойынша ақуыздың салмақтық үлесін өлшеуді реттейді.

Зерттеу жұмысы Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университетінде «Сүт өнімдерінің референтті зертханасында» жүргізілді. Сарысу ақуызын бөліп алу үшін зерттеу объектісі ретінде Алматы обылысындағы сиыр, түйе, бие сүттері таңдап алынды. Сүттен сарысу ақуыздарын бөліп алудың бірнеше әдістері белгілі.

Ең алдымен, сиыр, бие және түйе сүттерінің сарысу физико-химиялық құрамын: қышқылдығын, тығыздық, майлылығын, жалпы белоктың және казеиннің процент мөлшерін Дания мемлекетінде жасалған FOSS Milkoscan FT1 құрылғысында анықталды. 1-кестеде көруге болады. Казеинды бөліп алу Маттиопуло әдісі арқылы анықталды. Сиыр сүті бойынша физико-химиялық қасиеттері көрсетілген. Құрамы бойынша майлылығы ақуыз, қант мөлшері тығыздығы, казеин мөлшері т. б нормаға сәйкес келетінін көруге болады.

Кесте 1. Сиыр сүтінің физико-химиялық көрсеткіштері.

Product	**Fat (%)**	**Protein (%)**	**SNF (%)**	**TS (%)**	**Lactose (%)**	**Low Lactose (%)**	**Galactose (%)**	**Glucose (%)**	**Casein (%)**
Сиыр сүті	4,92	3,72	8,65	14,08	4,4	3,45	0,91	0,42	2,61
	4,45	3,74	8,7	13,62	4,39	3,55	0,84	0,41	2,66
	4,69	3,73	8,68	13,85	4,39	3,5	0,88	0,42	2,64

Freezing Point m°C (m°C)	Freezing Point °C (°C)	Acidity Dornic (°D)	Acidity °SH (°SH)	Acidity °Therner (°TH)	Lactic Acid (%)	Density (g/L)	CitricAcid (%)	FFA (mmol/kg)	Urea – mg100ml (mg/dL)	Urea – mgL (mg/L)
-570,6	-0,571	12,98	5,59	14,72	0,13	1030,1	0,15	0,323	48,93	489,26
-565,9	-0,566	13,75	5,94	15,49	0,137	1031,5	0,15	0,359	49,93	499,3
-568,2	-0,568	13,36	5,76	15,11	0,134	1030,8	0,15	0,341	49,43	494,28

Сиыр, бие, түйе сүт сарысуының физико-химиялық қасиеттері көрсетілген. Бөлініп алынған сүт сарысуының физико-химиялық құрамы зерттелді. Мұнда сиыр сарысуында казеинін мөлшері жоғарырақ екенін көруге болады. Казеин ақуызы құрамы жағынан ерекшеленіп келеді. Казеин адам ағзасындағы гормандор мөлшерлерін реттеп отырады сонымен қатар, казеин өз жолында кальций, фосфор және магний металдарын ағзаға тасымалдайды.

Сүттің сарысуы ақуыздары казеинмен салыстырғанда гидрофильділікке ие, нәтижесінде оның ылғалға төзімділігі мен ыстыққа төзімділігі артады.

Барлық сарысу ақуыздары молекулалық құрылымына байланысты жылуға сезімтал болып келеді. 60°С және одан жоғары температурада β-лактоглобулин мономерлерге түседі, 75°С дисульфидті байланыстар түзіледі. Сарысудан ақуыз бөлудің кеңінен тараған әдістері қыздыру қышқылдық және қышқылдық-сілтілік тәсілдермен сарысуды коагуляциялау. Сүттің сарысуы келесі ретпен бөліп алынды: Екі колбаға 20 мл сүт және 80 мл дистилденген су құйып, колбаның біреуіне бюреткадан 0,04 Н күкірт қышқылының ерітіндісін казеин тұнбасы түскенге дейін тамшылатып қосады. (шамамен 23-28 мл). Екінші колбаға да күкірт қышқылының сондай мөлшерін құямыз. Бірінші колбадағы казеин тұнбасының бетіндегі сұйықты 100 мл өлшем колбаға сүзіп бөліп алады. Казеин тұнбасы бар екінші колбаға 2-3 тамшы фенолфталеин қосып, 0,1 н NaOH ерітіндісімен солғын күлгін түске дейін титрлейді. 100 мл өлшем колбадағы фильтратты Эрленмейер колбасына ауыстырып, 2-3 тамшы фенолфталеин қосып, 0,1 н NaOH ерітіндісімен солғын қызғылт түске дейін титрлейді.

Кесте 2. Сиыр, бие, түйе сүтіндегі ақуыздың массалық үлестері.

№	Сүт түрі	Жалпы белок мөлшері		Казеин ақуызы		Сарысу ақузы	
		г	%	г	%	г	%
1	Сиыр	2,75	100	2,33	85	0,42	15
3	Бие	1,85	100	1,02	55	0,83	45
4	Түйе	3,02	100	2,24	72	0,78	28

Сиыр сүтіндегі казеин мөлшері 85%, сарысу ақуызы мөлшері 15% болса, ал бие сүтінде казеин 55%, сарысу ақуызы 45%-ды, түйе сүтінде 72 %, сарысу

ақуызы 28% құрады (2-кесте). Ал сүт сарысуындағы ақуызға келетін болсақ. Жасалынған тәжірибе нәтижесінде сиыр, бие және түйе сүтінен сарысу белогы бөлініп алынды. Бие сарысуындағы ақуыз мөлшері жоғары болатынын көруге болады.

Сурет 1. Сүттен казеин ақуызын бөлу барысы.

Сурет 2. Бөлініп алынған казеиндер.

Сурет 3. Сүт сарысуындағы ақуыздарды бөлу барысы.

Сурет 4. Бөлініп алынған сүт сарысуындағы ақуыздар.

Қорытынды. Сүт және сүт өнімдерінің ақуыздық құрамын анықтау мақсатында сарысу ақуызы және казеин бөлініп алынды. Сарысу мен казеин ақуыздарының сиыр, бие, түйе сүтіндегі жалпы белоктың құрамы туралы мәліметтер алынды.

Зерттеу нәтижелері сиыр сүтінде казеиннін көп болатындығы белгілі. Бие сүтінде сарысу ақуызы көбірек болады. Жалпы сүттің құрамындағы заттар малдың жеген азығына да байланысты болады. Ал, сарысу ақуызы бие сүтінде көп болғандықтан бие сүтінің технологиялық маңызы артады, олар ерітіндіде тез еріп, бірқалыпты, түнбасыз сұйық консистенция ұстап тұрады. Сарысу белоктары жаңа өнімдер алуды дамытуға алдыңғы қатарлы үміткерлер болып табылады. Сүт сарысуының ақуызын қолдану оның құрамындағы құнды ақуыз-

көміртекті қосылыстары бар шикізаттарды ауыспайтын 126 амин қышқылдарымен үйлестірілген түрде тағамның биологиялық және тағамдық құндылығын жоғарылатады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Горбатова К.К. Биохимия молока и молочных продуктов. – М.: Легкая и пищевая промышленность. 1984. – С. 210.

2 Сеитов З.С., Сыманова К.Ж., Алмаганбетова А.А. Натуральный шубат из сухих кисломолочных продуктов // Пищевая технология и сервис. 1998. №3-4. – С. 9-12.

3 Aschaffenburg R., Drewry I. New procedure for routine determination of various noncasein proteins of milk // XV Int. Dairy cong. 1959. V. 3. – P. 1631-1637.

4 Farah Z. Effect of heat treatment on whey proteins of camel milk // Milchwiss. 1986. V. 41(12). – P. 763-765.

5 Сумм Б.Д. Основы коллоидной химии: учебник для студентов хим. и нехим. спец. – М.: Высшая школа, 2010. – 410 с.

6 Боровская Л.В. Электронный учебно-методический комплекс дисциплины «Физическая и коллоидная химия: учебно-методический комплекс дисциплины» Учебное пособие. ФГУП НТЦ «ИНФОРМРЕГИСТР» Депозитарий электронных изданий. – М., 2010.

ҒТАМР 34.41.37

ЕТТІ ЖӘНЕ СҮТТІ БАҒЫТТАҒЫ ӨНІМ БЕРЕТІН ДОНОР ІРІ ҚАРА МАЛДАРДЫҢ ЭМБРИОНДАРЫНА САЛЫСТЫРМАЛЫ МОРФОЛОГИЯЛЫҚ БАҒАЛАУ

Ә.Қ. Натиева
Магистрант, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті, Атырау қ.
М.Ж. Дюсегалиев
Ғылыми жетекші, а.ғ.д., қауымд. профессор,
Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті, Атырау қ.

Автор ұсынып отырған мақалада сүтті және етті бағыттағы өнім беретін ірі қара малдардың эмбриондарын негізгі және қосымша әдістер арқылы зерттей отырып, алынған ооцит саны мен сапасына, мөлшеріне және эмбрион қалыптасуына әсері жайлы зерттеулер көрсетілген.

Түйін сөздер: Ооцит кумулусты кешен, эмбрион, ірі қара мал, Bos taurus taurus, Bos taurus indicus.

Әлемдік ауылшаруашылық саласына эмбриотехнологияны практикаға енгізу, қосымша репродуктивті технологияны қолдана отырып, асылдандыру жұмыстарының эффективтілігін жоғарылатады. Өзекті тапсырма болып ірі қара малдардың донорларына селективті іріктеу жүргізу қарастырылды. Ірі қараларды іріктеу барысында конституциялық жағынан, эмбриондардың максимальді санынан сапалы генотип өндіруге және тасымалдауға қабілеттілігі, асыл тұқымына сәйкестілігі жағынан талаптар қойылды. Ірі қара малдың эмбрионын тірілей алу және трансплантациялау – өнімділігі жоғары ұрғашы ірі қараның жылдам көбеюіне биотехнологияның ең эффективті әдісі ретінде қарастырылады [1]. Жануардан тірі кезінде эмбрион алудың екі негізгі әдісі бар: in vivo (суперовуляцияны стимуляциялау, ұрықтандыру, жатыр мүйіздерінен эмбриондарды шаю), in vitro (ооциттерді трансвагинальді аспирациялау, жетілдіру, эмбриондарды бластоциста сатысына дейін культуралау және ұрықтандыру) [2-4]. Эмбриондарды in vitro әдісімен алу технологиясында өмір сүруге қабілетті ооциттердің бастапқы популяциясының сандық және сапалық көрсеткіштері бластоцистаның сәтті шығуын анықтайды. Бұл бластоцисталар витрификация немесе нативті эмбрионтрансфер үшін жарамды болып табылады [5]. Ірі қара малдың аналық бездерінен бөлінетін ооциттердің саны мен сапасы тұқымына қарай әртүрлі [6]. Ірі қара малдың

эмбрионы трансплантациясы технологиясында маңызды тармағы болып эмбрион сапасына баға беру саналады. Эмбрионның морфологиялық жағдайын 60-80 есе немесе одан да көп ұлғайтқышты микроскоп арқылы бақылауға болады. Эмбрион сапасын бағалауда қосымша әдіс бластография арқылы ұрықтың құрылымын анықтайды. Ірі қара малдың эмбрионын морфологиялық баға беру кезінде ірі қара малдың жыныстық дамуына, жасына, эмбрионның даму сатысының сәйкестілігін де ескерді. Сонымен қатар, бластомерлердің бөлінуі біркелкі болуын және цитоплазманың жалпы жағдайына, перивителинді кеңістіктің тұтастығына аса мән беріледі.

Ірі қара малдың барлық тұқымдасы Bos taurus taurus және Bos taurus indicus– тан тарайды. Бұл түрлердің геномдары митохондриялық ДНҚ және Y–хромосомада айырмашылықтары бар. Bos taurus taurus тен тараған түрлер салқын және орташа салқын климатқа, ал Bos taurus indicus ыстық климатқа бейімделген [7]. ISSR – маркердің полилокусты спектрінің полиморфизм анализі фрагменттер тобының бөлінуіне әкелді [8]. Эндокринді және метаболизм процестерін зерттеу нәтижелері бойынша, Nelore түрі, Голштейн түріне қарағанда, антральді фолликулалар санының артық болуы анықталған. [9]. Антральді фолликуладан бөлінген ооцит кумулус кешенінің морфологиясы мен әрі дамуына қажет потенциалы арасында өзара байланыс бары анықталған. Голштейн ұрғашылары, Gir ұрғашыларына қарағанда, эстральді циклде фолликулярлы толқынның аз болуы, антральді фолликуланың мөлшерінің кішіреюі, доминантты және овуляцияға қабілетті фолликуланың үлкен диаметрлі болуымен ерекшеленеді [10]. Осылайша, Bos taurus taurus және Bos taurus indicus арасында ұқсас экологиялық параметрлер мен азықтандыру шарттары болса да, гормональді статуста және аналық без физиологиясында айырмашылық бар. Бұл, сонымен қатар, Bos taurus indicus түрінің инсулинтектес өсу факторы (IGF1) және инсулиннің жоғары концентрацияда болуымен байланысты болуы мүмкін. Bos taurus indicus түрінің стероидты гормондарының метаболизмімен де байланысты. in vitro әдісі сияқты репродуктивті биотехнология нәтижесіне Bos taurus taurus және Bos taurus indicus түрлеріне тән айырмашылықтар әсер етеді.

Sales et al. [12] зерттеу нәтижесі бойынша, қоршаған ортада және өндірістік салада бірдей шартта өмір сүрген ірі қара малдарға ооциттердің трасвагинальді аспирациясы жасалынды. Пункция орындалған күнге қарамастан, Голштейн түрінің фолликулалары – 57,7%, ал Nelore түрі – 68,8% өміршең аналық жасушалары алынды. Сондықтан да, ооцит– кумулус кешендерінің сан және сапасына бағалау әдісін жүргізу етті және сүтті бағыттағы Bos taurus taurus және Bos taurus indicus ірі қара түрлерінің репродуктивті потенциалын зерттеу ғылыми және практикалық қызығушылық тудырады.

Зерттеу мақсаты – өнімділік бағыты әртүрлі популяция арасынан ірі қара малдардың ооцит кумулус кешені және морфологиялық сипаттарына қарай салыстырмалы анализ жасау.

Зерттеу бойынша, сүтті және етті бағыттағы ірі қара малдарды топтарға бөлді:

1) Абердин – Ангус түрі, n=82.
2) Голштейн түрі, n=62.
3) Nelore түрі, n=149.
4) Gir түрі, n=63.

Зерттеу материалы ретінде, диаметрі 18G инесі, 7,5 Mhz жиіліктегі ультрадыбысты сканерді қолдану арқылы фолликулаларды трансвагинальді пункциялау нәтижесінде алынған ооцит кумулусты кешен. Ооциттерді жинау барысында аспирациялық жүйедегі қысым 50 мм. сын. бағ. құрайды. Шаятын сұйықтық ретінде 100 ед/мл гентамицин қосылған Дюльбекко фосфат тұзды буфер және 1% бұқаның сарысу альбумині (BSA) қолданылады. 28-90 есе ұлғайтқышты стереоскопиялық микроскоп көмегімен алынған ооциттің сапасын бағалау және визуализация үшін, ОКК локализациясын сеткалық фильтр арқылы анықтайды. ОКК сапасын төмендегідей параметрлермен– кумулус қабатының саны мен сапасы, ооцит размері, ооплазманың түсі мен гомогенділігі арқылы бағалайды. Осы параметрлермен қарағанда, жоғары сападағы ОКК – 3 қабатты кумулус, гомогенді қоңыр ооплазма мен жақсы тургорлы, орташа сападағы ОКК – 2-3 қабатты кумулус, гомогенді ооплазма мен жақсы тургорлы, ал қанағаттанарлық сападағы ОКК-1 – қабатты кумулус және оның фрагменттері, ооплазмада анық пигментациясы бар, қалыпты тургорлы болады. Әрі қарай культуралауға іріктеліп алынған ооцит мөлшері 110-120 нм аралығында болады. Кумулусы жоқ (денудирленген) ооциттер немесе дегенерация белгілері бар кумулус, біркелкі емес қара ооплазмалы және мөлдір ооплазмалы ооциттер өмір сүруге қабілетсіз болып табылады. Зерттеудегі нәтижелерді зерттеу мақсатында Стьюдент критерийі қолданылады. Есеп Atte Stat статистикалық программасы арқылы жүргізілді (1-2 кесте) [10].

Группа	*Bos taurus*		*Bos indicus*	
	абердин–ангус	черно–пестрая голштини-зированная	nelore	gir
Направление продуктивности	Мясное	Молочное	Мясное	Молочное
Возраст, мес	24–72	27–60	24–60	27–60
n, голов	82	62	92	63
ОКК всего (среднее доно-ра), шт.	16,8±0,8*	11,3±1,1*	43,1±3,6*	25,3±2,1*
ОКК жизнеспо-собных (среднее на донора), шт.	11,3±0,6a	4,8±0,6c	36,2±2,1b	18,1±2,8d

Примечание:*P<0,05.

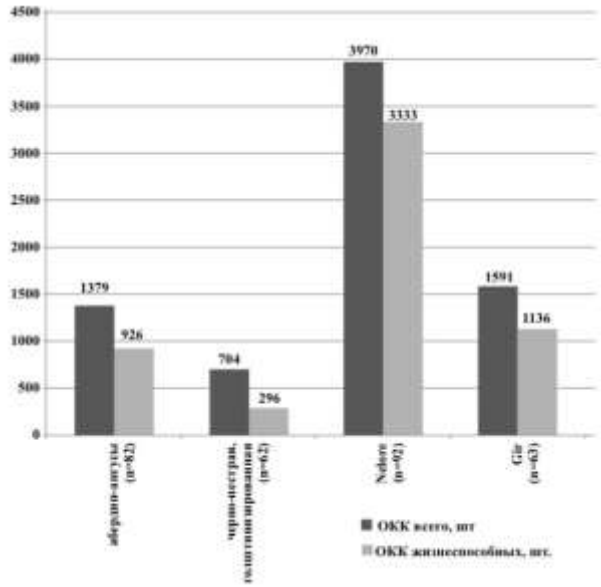

Кесте 1-2. Сүтті және етті бағыттағы ірі қара малдардың ооцит популяциясының сипаттамасы.

Барлық алынған ұрықтарды қалыпты, ішінара бұзылыстармен, дегенерацияға ұшыраған ұрық және ұрықтанбаған жұмыртқа жасушасы деп жіктелді. Іріктеліп алынған эмбриондар, өз кезегінде, сапасына қарай: өте жақсы, жақсы, қанағаттанарлық, шартты жарамды және әрі қарай трансплантацияға жарамсыз деп бөлінеді. Аталған жіктелу дегенерация сатысынан, бластомерлерден, эмбрионның жалпы жағдайы және сыртқы қабықшасына тікелей байланысты.

Зерттеу нәтижесі бойынша, етті бағыттағы Bos taurus taurus және Bos taurus indicus түрлерінің өмір сүруге қабілетті гаметаларының алынуы сүтті бағыттағыға қарағанда жоғары нәтиже берді. Сүтті бағыттағы Bos taurus taurus және Bos taurus indicus түрлерін салыстырғанда, Голштейн туысының ооциттерінің шығуы Gir туысынаа қарағанда екі есе аз көрсеткішке ие. Соңғы онжылдықта сүтті бағыттағы ірі қараларды интенсивті селекция жүргізу бұл нәтиженің себебі ретінде қарастыруға болады. Bos taurus indicus түрлерін эмбрион өндіруге қабілетті гаметалары көп. Зерттеу қорытындылары бойынша, in vitro әдісімен өміршең эмбриондарды алу технологиясы ең тиімді болып табылады. Bos taurus taurus түрінің ірі қара малдары сапа және сан жағынан қабілетті ооциттер шығару нәтижесімен де, сүтті және етті бағытта да екі есе жоғары екені анықталды.

Келесі зерттеуде, зерттеу объекті ретінде 4-10 жас аралығындағы сүтті бағыттағы – шұбар Голштейн туысы, Алатау сиыры, Қызыл дала тұқымы, Айршир сиыры және етті бағыттағы– қазақтың Ақбас сиыры, Герефорд сиыры, абердин – ангус сиыры, Симменталь және Қалмақ сиыры қолданылады. Сүтті және етті бағыттағы зерттеу объектілерінен хирургиялық емес жолмен жыныстық циклдің 7 күні 2647 эмбрион бөлініп алынды. Барлық алынған эмбриондар қалыпты, ішінара бұзылыстармен, дегенерацияға ұшыраған ұрық

және ұрықтанбаған жұмыртқа жасушасы деп топтарға бөлінді. Кестеде көрсетілгендей, алынған 2647 эмбрион ішінен 1429 түрі етті бағыттағы донор ірі қара эмбрионы, ал сүтті бағыттағы донорлардан 1218 эмбрион алынды (3-кесте). Және эмбриондардың сапасын, сандық көрсеткіштерін, зерттеу қорытындысын кесте түрінде көруге болады (4-кесте).

Показатели, n	Количество исследованных зароды шей, n		Количество эмбрионов, n/%		С частичной Дегенерацией, n/%		Дегенерированных эмбрионов,n/%		Яйцеклетки, n/%	
	Всего	На донора	Всего	На донора	Всего	На донора	Всего	На донора	Всего	На донора
Мясной скот, n=157	1429	9,1±0,39	594/41,6	3,8±0,24	243/17,0	1,6±0,15	329/23,0	2,1±0,20	263/18,4	1,7± 0,15
Молочный скот, n=138	1218	8,8±0,42	685/56,2	5,0±0,25	98/8,2	0,7±0,11	171/14,0	1,2±0,12	264/21,6	1,7±0,16
Всего, n=295	2647	9,0±0,28	1279/48,3	4,3±0,18	341/12,9	1,2±0,09	500/18,9	1,7±0,12	527/19,9	1,8±0,11

Показа-тели, n	Получено эмбрионов		Отличные		Хорошие		Удовлетворите льные		Условно-годные		Непригодные	
	Всего, n	На донора,	Всего, n	На донора,	Всего, n/%	На донора,	Всего, n/%	На донора,	Всего, n/%	На донора,	Всего, n/%	На донора,
Мясной скот, n=157	1166/ 81,6	7,4± 0,35	462/ 32,2	2,9± 0,21	286/ 20,0	1,8± 0,15	89/ 6,2	0,6± 0,07	114/ 8,0	0,7± 0,08	215/ 15,0	1,4± 0,12
Молоч-ный скот, n=138	954/ 78,3	6,9± 0,41	537/ 44,1	3,9± 0,23	176/ 14,5	1,3± 0,14	70/ 5,7	0,5± 0,07	58/ 4,8	0,4± 0,05	113/ 9,3	0,8± 0,11
Всего, n=295	2120/ 80,1	7,2± 0,25	999/ 37,7	3,4± 0,15	462/ 17,5	1,6± 0,11	159/ 6,0	0,5± 0,05	172/ 6,5	0,6± 0,05	328/ 12,4	1,1± 0,08

Кесте 3-4. Донор ірі қаралардың эмбриондарына салыстырмалы анализ.

Қорытындылай келе айтарым, жалпы зерттеу жүргізу арқылы, қазақ халқының ежелден келе жатқан кәсібі – мал шаруашылығын жаһандану үрдісімен бір арнада тоғыстыруға қол жеткізуге болады. Осы зерттеулер өнімділігі жоғары асыл тұқымды ірі қара малдардың генетикалық құрамын сақтай отырып, еліміздің ауылшаруашылық және экономикалық ахуалына қосар үлесі зор деп сенемін.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Кыса И.С. Ускоренное воспроизводство высоко-продуктивных племенных животных в молочном и мясном скотоводстве на основе новых биотех-нологических методов: Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора биологических наук. – Дубровицы, 2000.

2 Gordon I. Laboratory production of cattle embryos: Монография. – Dublin, 2003. – 548 p.

3 Пестис В.К., Голубец Л.В., Дешко А.С., Старовойтова М.П., Стецкевич Е.К., Кысса И.С., Якубец Ю.А., Попов М.В. Эффективность получения оо–цитов методом трансвагинальной аспирации у коров-доноров// Сельское хозяйство – проблемы и перспективы Сб. науч. тр. под ред. чл.–корр. НАН Беларуси В.К. Пестиса. – Т. 26. Зоотехния. – Гродно: ГГАУ, 2014. – 123 с.

4 Карымсаков Т.Н., Бекенов Д.М., Спанов А.А. Сравнительные результаты приживляемости сексированных эмбрионов, полученные методами in vivo и in vitro // Молочное и мясное скотоводство. 2017. №6. – С. 9-11.

5 Souza J.F., Oliveira C.M., Lienou L.L., Cavalcante T.V., Alexandrino E., Santos R.R., Rodrigues A.P, Campello C.C. Vitrification of bovine embryos followed by in vitro hatching and expansion // Zygote. 2018. №1 (26). – P. 99-103.

6 Ротарь Л.Н., Souza J.F. Морфологическая оценка ооцит–кумулюсных комплексов коров разного типа продуктивности в технологии получения эмбрионов in vitro // Качественный рост российского агропромышленного комплекса:возможности, про– блемы и перспективы: Материалы деловой программы XXVII международной агропромышленной выставки «АГРОРУСЬ – 2018. – СПб: СПбГАУ, 2018. – 318 с.

7 Ларкин Д.М., Юдин Н.С. Значимость геномных исследований для понимания истории формирования домашних животных // Молекулярная генетика, микробиология и вирусология. 2016. No 4. – С. 123-128.

8 Столповский Ю.А., Ахани Азари М., Евсюков А.Н., Кол Н.В., Рузина М.Н., Воронкова В.Н., Сулимова Г.Е. Сравнительный анализ полиморфизма ISSR маркеров у пород крупного рогатого скота // Генетика. 2011. № 2 (47). – С. 213-226.

9 Bastos M.R., Mattos M.C., Meschiatti M.P., Surjus R.S., Guardieiro M.M., Ferreira J.C. Ovarian function and circulating hormones innonlactating Nelore versus Holstein cows // Acta Scientiae Veterinariae. 2010. №38 (2). – 776 p.

10 Nagano M., Katagiri S., Takahashi Y. Relationship between bovine oocyte morphology and in vitro developmental // Zygote. 2006. № 14. – P. 53-61.

ҒТАМР 34.23.59

ТРАНСФЕРРИН ТҮРЛЕРІ БОЙЫНША ҚАРА ҚАРАКӨЛ ҚОЙЫНЫҢ ГЕНЕТИКАЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ

С.А. Жумагалиева
Магистрант, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ.
М.Ж. Дюсегалиев
А.ш.ғ.д., профессор, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ.

Бұл мақалада елтірілі қой тұқымдары, әсіресе қаракөл қойлары тірі табиғаттың нағыз генетикалық инъекциялық туындысы болып табылады, өйткені әрбір тұқымішілік популяция кейбір параметрлері бойынша күрделі генетикалық құрылымға ие. Әдетте, бұл әртүрлі генофондтың полиморфизмін құрайды.

2006-2007 жылдары жүргізілген трансферрин түрлері бойынша қара қаракөл қойының популяциясының құрылымына генетикалық мониторинг нәтижелерінде, қара қаракөл қойының қазіргі популяцияларында екі типті гетерозиготалы генотиптер де басым, трансферрин АВ (27,2 ± 3,0 – 29,3 ± 2,7%) және ВВ типті гомозиготалылар (14,0 ± 2,3 – 11,9 ± 1,9%).

Біздің зерттеулерімізде трансферрин аллельінің TfA, TfB, TfD, TfC 4 түрі анықталды.

Түйін сөздер: қаракөл қойы, трансферрин, генотип, аллель, генефонд, популяция.

Қаракөл қойының жүнінің қара түсі барлық түстердің негізі болып, басым белгі болып табылады. Қаракөл қой тұқымының негізгі массиві қара түсті.

Қара және сұр қаракөл қойларындағы трансферрин полиморфизмі 1985-1995 жылдар аралығында А.С. Ахметшаның еңбектерінде жан-жақты зерттелген. Автордың (1989) мәліметтері бойынша қара қаракөл қойының генофондында олардың 9 белок жүйесі бар 7 генотипі және 4 трансферрин аллелі болған. Бұл ретте қара қаракөл қойының популяциясындағы гетерозиготалы және гомозиготалы генотиптердің үлесі 52,4 және 47,6% немесе 1,1:1 қатынасында және бұл популяцияда гендік тепе-теңдік сақталған. Бірақ олардың генофондында трансферрин типі – АС, BD, DD даралар болған жоқ.

Сонымен қатар сұр түсті қаракөл қой популяциясы трансферриндік полиморфизмге бай және олардың гендік қорында 6 трансферрин аллелі және мүмкін болатын 15 генотиптің 15-і болды. Популяциялардағы гетерозиготалы

және гомозиготалы генотиптердің арақатынасы 85,9 және 14,1% немесе 6:1; және гендік тепе-теңдік бұзылады.

2006-2007 жылдары жүргізілген трансферин түрлері бойынша қара қаракөл қойының популяциясының құрылымына генетикалық мониторинг нәтижелері 4-кестеде көрсетілген. 4-кестеден көрініп тұрғандай, қара қаракөл қойының қазіргі популяцияларында екі типті, гетерозиготалы генотиптер де басым, трансферрин АВ (27,2 ± 3,0 – 29,3 ± 2,7%) және ВВ типті гомозиготалы даралар (14,0 ± 2,3 – 11,9 ± 1,9%).

Трансферрин түрі бар жануарларда ауру жиілігі төмен болды: АД – 1,6 ± 0,5%, ВД – 2,2 ± 0,6%, АА – 3,7 ± 0,8%, ДМ – 1,6 ± 0,5 %. Пайда болу жиілігі бойынша орташа орынды СС және АС генотиптері бар адамдар иеленді, олар сәйкесінше 6,7 ± 1,1% және 7,3 ± 1,1% құрады. Дәл осындай үрдіс ромашкалар мен қошқарлар тобында байқалады [1].

Сондай-ақ, әр жылдары әртүрлі генотипті жануарлардың кездесу жиілігі тұрақты емес екенін атап өткен жөн. Мысалы, 2006 жылы АВ типті генотипті жануарлардың үлесі 27,2±3,0% болса, 2007 жылы бұл көрсеткіш 2,1%-ға өсті, ВС трансферрин типті даралар саны 15-ке артық, 9% (P<0,001). Егер 2006 жылы ДД генотипі бар жануарлар табылмаса, 2007 жылы қаракөл қойының зерттелген популяцияларындағы ДД трансферрин типі бар даралар үлесі жалпы мал басының 1,0±0,6% құрады. Керісінше, 2007 жылы ДМ генотипі бар жануарлар анықталған жоқ. Басқа генотиптерде кездесу жиілігі 2007 жылы 2006 жылмен салыстырғанда 0,7-6,3% шегінде аз болды. Бұл деректер трансферриндік тип бойынша қаракөл қой популяциясының генофонды ресурстарын үздіксіз генетикалық бақылау қажеттілігін тағы да растайды.

Кесте 1. Қара қозыларда трансферрин түрі бойынша генотиптердің кездесу жиілігі.

Жануарлар генотипі	**Генотип жиілігі**			**2006 және 2007 жылдар арасындағы айырмашылық**
	2006 жыл	**2007 жыл**	**барлығы**	
Жануарлардың саны	**221**	**287**	**508**	
Олардың ішінде Tf түрі бойынша				
АА	5,4±1,5	2,4±0,9	3,7±0,8	-3,0
АВ	27,2±3,0	29,3±2,7	28,3±2,0	+2,1
АД	2,3±1,0	1,0±0,6	1,6±0,5	-1,3
АС	10,8±2,1	4,5±1,2	7,3±1,1	-6,3
ВВ	14,0±2,3	11,9±1,9	12,8±1,5	-2,1
ВД	2,3±1,0	2,1±0,8	2,2±0,6	-0,2
ВС	26,3±3,0	42,2±2,9	35,2±2,1	+15,9 (P<0,01)
ДД	-	1,0±0,6	0,6±0,3	+1,0
СС	8,1±1,8	5,6±1,3	6,7±1,1	-2,5
СД	3,6±1,2	-	1,6±0,5	-3,0

Сонымен, қаракөл қойының қанын зерттеу негізінде екі жыл ішінде қан жүйесінің мүмкін болатын 10 комбинациясының орта есеппен 10 генотипі анықталды. Бұл зерттелетін популяцияның трансферрин түріне сәйкес жоғары шоғырланғанын көрсетеді. Сонымен бірге АВ, ВВ және ВС трансферринді типті особьтардың жынысына қарамастан кездесу жиілігі басқа типтегі жануарларға қарағанда, зерттелген жылына қарамастан жоғары болып шықты. Басқа топтармен салыстырғанда жануарлардың осы топтарында пайда болу үлесінің статистикалық айырмашылықтары Р <0,01-ден Р <0,001 диапазонында сенімдірек [2].

Сондай-ақ, алынған нәтижелерге сүйене отырып, қаракөл қойының популяцияларындағы біртектілік деңгейі төмен (23,8%) сақталып отырғанын атап өту керек, бұл тұқымның асыл тұқымды бөлігінде біртектілік деңгейін арттыру қажеттілігін көрсетеді.

Аллельдік бассейн – белгілі бір популяцияға тән аллельдердің жиынтығы және ол популяцияның генетикалық құрылымын сипаттайды, оны әрбір геннің аллельдерінің салыстырмалы жиілігімен бағалауға болады. Осыған байланысты 5-кестеде көрсетілген қара қаракөл қойының қанындағы трансферрин аллельінің жиіліктерін зерттедік.

Біздің зерттеулерімізде трансферрин аллельінің TfA, TfB, TfD, TfC 4 түрі анықталды. Бұл ретте жануарлардың Tf B аллельді түрімен кездесуінің ең жоғары жиілігі белгіленді, олардың жиілігі 2006 – 2007 жылдар кезеңінде аздап өзгерді және орташа мәні 0,459 ± 0,418 ± 0,023 – 0,486 ± 0,021 құрады.

Кесте 2. Қара қаракөл қозыларындағы аллельдердің жиілігі.

Аллель түрлері	**Аллель жиілігі**		
	2006 жыл	**2007 жыл**	**барлығы**
Жалпы жануарлар	**221**	**287**	**508**
Олардың ішінен: А	0,256±0,021	0,199±0,017	0,221±0,013
В	0,418±0,023	0,486±0,021	0,459±0,016
Д	0,041±0,009	0,026±0,007	0,032±0,005
С	0,285±0,021	0,289±0,019	0,288±0,014

Tf A және Tf C аллельдері бар тұлғалардың пайда болу жиілігі іргелес жылдарда сәйкесінше 0,256 ± 0,021 – 0,199 ± 0,017 және 0,285 ± 0,021 – 0,289 ± 0,019 аралығында өзгерді.

Қара қаракөл қойының популяциясының генетикалық құрылымында TfD аллельдері барлар үлесі айтарлықтай төмен болып шықты және генофондтағы мұндай генотиптердің жиілік шегі 0,041 ± 0,009 – 0,026 ± 0,007 және одан әрі орташа, екі жыл ішінде 0,032 ± 0,005.

Жалпы қаракөл қой популяциясының қазіргі генетикалық құрылымы тұқымдардың аллельдік қорында Tf A, Tf B, Tf C аллельдері типті особьтардың кездесу жиілігінің жоғары болуымен сипатталады. Сонымен қатар, TfB аллель типі бар адамдар басқа аллель түрлерімен жануарлардың кездесу жиілігінен айтарлықтай асып түсетіні анықталды (Р <0,001).

Трансферрин типі бойынша әртүрлі генотиптері бар жануарлардың нақты таралуын Харди-Вайнберг заңы бойынша теориялық күтілетіндермен салыстырмалы бағалау жүргіздік. Қаракөл қойының генотиптік жиілік бойынша таралуы туралы жалпы түсінік 6-кестеде келтірілген. Бұдан шығатыны, егер 2006 жылы трансферрин генотиптерінің жиілігінің эмпирикалық және теориялық таралуларында, таралуына қатысты айтарлықтай айырмашылықтар болмаса. 2007 жылы зерттелген популяциялардағы генотиптердің саны басқаша. Генотиптердің нақты және күтілетін таралуын салыстырған кезде теориялық таралуда АС типті гетерозиготалардың (-7,0%) және ББ типті гомозиготалардың (-11,8%, P<0,001) тапшылығы және керісінше эмпирикалық таралуда артық болуы байқалады. АВ генотиптері (+9 , 8%; P <0,05) және ВС (+ 14,0%; P <0,01).

Жалпы, кейбір трансферрин генотиптерінің кездесу жиілігінің эмпирикалық және теориялық таралуының айырмашылығына қарамастан, қара қаракөл қой популяциясының генетикалық құрылымы зерттеу кезеңінде өзгеріссіз қалады. 2007 жылғы үлгілердегі трансферрин типі бойынша генотиптердің эмпирикалық және теориялық таралуы арасындағы айырмашылықтар қара қаракөл қой популяциясында полиморфизмнің сақталуына кездейсоқ факторлардың үлесінің тең еместігін көрсетеді [3].

Кесте 3. Қара қаракөл қозыларының Тф түрі бойынша таралуы.

Трансферрин	**Жануарлардың таралуы**	**Бірлік өлшемі.**	**Жылдар**		
			2006	**2007**	**барлығы**
АА	эмпирикалық	гол.	12	7	19
		%	5,4±1,5	2,4±0,9	3,7±0,8
	теориялық	гол.	14	11	25
		%	6,3±1,6	3,8±1,1	4,9±0,9
АВ	эмпирикалық	гол.	60	84	144
		%	27,2±3,0	29,3±2,7	28,3±2,0
	теориялық	гол.	47	56	103
		%	21,3±2,7	19,5±2,3	20,3±1,8
АД	эмпирикалық	гол.	5	3	8
		%	2,3±1,0	1,0±0,6	1,6±0,5
	теориялық	гол.	5	3	8
		%	2,3±1,0	1,1±0,6	1,6±0,5
АС	эмпирикалық	гол.	24	13	37
		%	10,8±2,1	4,5±1,2	7,3±1,1
	теориялық	гол.	32	33	65
		%	14,5±2,4	11,5±1,9	12,8±1,5
ВВ	эмпирикалық	гол.	31	34	65
		%	14,0±2,3	11,9±1,9	12,8±1,5
	теориялық	гол.	39	68	107
		%	17,6±2,5	23,7±2,5	21,1±1,8
ВД	эмпирикалық	гол.	5	6	11
		%	2,3±1,0	2,1±0,8	2,2±0,6
	теориялық	гол.	8	7	15

		%	3,6±1,2	2,4±0,9	2,9±0,7
ВС	эмпирикалық	гол.	58	121	179
		%	26,3±3,0	42,2±2,9	35,2±2,1
	теориялық	гол.	53	81	134
		%	24,0±2,9	28,2±2,6	26,4±1,9
ДД	эмпирикалық	гол.	-	3	3
		%	-	1,0±0,6	0,6±0,3
	теориялық	гол.	-	-	-
		%	-	-	-
СС	эмпирикалық	гол.	18	16	34
		%	8,1±1,8	5,6±1,3	6,7±1,1
	теориялық	гол.	18	24	42
		%	8,1±1,8	8,4±1,6	8,2±1,2
СД	эмпирикалық	гол.	8	-	8
		%	3,6±1,2	-	1,6±0,5
	теориялық	гол.	5	4	9
		%	2,3±1,0	1,4±0,7	1,8±0,6

Бұл ретте қара қаракөл қойының популяцияларында трансферрин типті гетерозиготалы жануарлардың (76,2%) артық болуына байланысты генетикалық тепе-теңдік бұзылады ($\chi 2$ = 60,4; df = 6; P <0,001). Сондықтан қаракөл қойларының гендік қорында гендік жиіліктердің шоғырлануына ықпал ететін қаракөл қойын өсірудің нақты формалары мен әдістерін таңдауды жүзеге асыру қажет.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Ахметшиев А.С. Селекция каракульских овец каракалпакского сура. – Алма-Ата: Кайнар, 1989. – С. 110-113.

2 Укбаев Х.И., Джумабаев Д. Линейное разведение серых каракульских овец в АО «Мукур». //Тр. АтНИИСХ. – Алматы: Бастау, 2001. – С. 22-27.

3 Биотехнология в смушковом овцоводстве. Алибаев Н., Бекетауов О., Жумабаев Ш.А., Калгимбаева М.А. 2012. – С. 32-34.

ӨНЕРТАНУ САЛАЛАРЫ

ОТРАСЛИ ИСКУССТВОВЕДЕНИЯ

BRANCHES OF ART CRITICISM

ҒТАМР 13.51.91

ЭТНО-МУЗЕЙДІҢ ТАРИХИ-МӘДЕНИ МҰРАЛАРДЫ ДӘРІПТЕУДЕГІ МҮМКІНШІЛІКТЕРІ

З. Бақытбек
Магистрант, Астана Халықаралық университеті, Нұр-Сұлтан қ.
Б.Ж. Еспенбетов
Ғылыми жетекші, Астана Халықаралық университеті, Нұр-Сұлтан қ.

Этно-музйдің тарихи-мәдени мұраларды дәріптеудегі мүмкіншіліктері өте мол. Музейдің негізгі жұмысы тарих арқылы тарихи мәдени ескерткіштерді насихаттау, сол арқылы жастарды патриоттық рухта тәрбиелеу болып табылады.

Түйін сөздер: музей, экспозиция, ландшафтық әдіс, коллекциялық, ансамбльдік, көрнекілік, бейнелік.

Бүгінгі музейтануда қалыптасқан ғылыми тұжырымдарға сүйенсек, атқаратын қоғамдық функцияларына қарай әлеуметтік институт ретінде музей – мәдени, тарихи және ғылыми құндылықтарды сақтауға, музейлік заттар арқылы мәліметтерді жинақтап таратуға, өскелең ұрпаққа ата-бабамыздан қалған мұралар жөнінде тәлім-тәрбие беруге арналған тарихи қалыптасқан көп қырлы әлеуметтік ақпараттар институты. Музейдің мәдени көпшілік жұмыстары музей коммуникациясының бір саласы ретінде жан жақты білімді, қоғамда белсенді, эстетикалық талғамы зор, қоғамға пайдалы адам тәрбиелеуге бағытталады. Музейдің негізгі жұмысы тарих арқылы тарихи мәдени ескерткіштерді насихаттау, сол арқылы жастарды патриоттық рухта тәрбиелеу болып табылады. Көпшілікті музей мәдениетіне тарту, тарихыңды сүю, еліңе деген мақтаныш пен отаншылдық сезімін ояту, тарихи кезеңдермен танысу, материалдық және рухани құндылықтармен танысу қызметі атқаратыны анық. Қандай музейдің болмасын ең басты мақтанышы ол әрине көрермен назарына ұсынылатын экспозициялар. Тақырыптық экспозицияларды толыққанды жеткізе білу, осы бағыттағы әдістерді ұтымды пайдалану кез-келген музейлік экспозицияның басты мақсаты болар. Музейдегі кез-келген тақырыптың халыққа жету жолы ол әрине – экспозиция. Музейлік қарым-қатынастың басты кескіні де – экспозиция.

Жалпы музей экспозицияларын жобалаудың қалыптасқан төрт түрі бар, олар:

– коллекциялық (жүйелі, топтамалық) – музейлік зат немесе нысан экспозицияның шартты мазмұны;

– ансамбльдік – музейлік нысан ансамбльдің объективті бөлігі, көрнекілік (иллюстративный) – ғылыми мәтіндер;

– музейлі-бейнелік (образно-сюжетный) – әдеби мәтіндер.

Материалдар топтамасының тақырып мазмұнына сай іріктелген, ғылыми тұжырымдалған, маңыздылығы айқындалған музейлік жұмыстың бір түрі экспозицияны құру барысында барлық бағыттарға, әдістермен амалдарға назар аудару экспозиция авторлары алдына қоятын басты міндет. Экспозицияның сәтті шығуы жобалау жұмыстары барысында таңдап алынған сәулеттік-көркемдік шешіміне тікелей байланысты. Экспозиция құрудың жылдар бойы қалыптасқан бірнеше түрлері бар, солардың бірі коллекциялық (жүйелік) әдіс. Бұл әдіс көбінесе өндірістің арнайы бір саласына немесе нақты бір ғылым саласына жәдігерлерді арнайы жүйелі түрде топтастыру, орналастыру, жүйелі түрде тақырыпты қамту тәртібі болып табылады. Жүйелі экспозицияның негізгі құрылымдық бірлігі типологиялық (жүйелі) қатар. Экспозиция құрудың бұл әдісі көбінесе жаратылыстану ғылымы, ғылыми-техникалық, археологиялық, этнографиялық, сәндік-қолданбалы өнері музейлерінде қолданылып келеді. Кеңестік дәуірде кеңінен қолданыста болған экспозиция құрудың бұл әдісі қазіргі күнге дейін де танымдылығын жойған жоқ. Экспозиция құрудың танымал бір түрі – ансамбльдік әдіс. Бұл әдісті қолдану барысында экспозиция нақты ғылыми деректерге сүйеніп өмір сүріп келе жатқан белгілі дәуірдегі әлеуметтік мәдени жағдайға тән сюжетті сақтайды немесе қайта жаңғыртады. Ансамбльдік экспозиция мемориалдық музейлерге, музейлендірілген тарихи және мәдени ескерткіштерге – сарайлар, мекен-жайлар, тарихи орындарға тән құбылыс. Оған мысал ретінде гуманитарлық және жаратылыстану ғылымы саласындағы тарихи интерьерлер немесе олардың көріністерін айтуға болады. Экспозициядағы ансамблдік көрсетілімнің құрылымдық бірлігі – экспозициялық кешендік жиынтық. Мысалы: еңбек құралдары, қару-жарақтар, киім-кешектер, жиһаздар, бейнелеу, жазбаша деректер және т.б. Мұндай кешендік жабдықтау өзіндік мазмұны және көріп қабылдау жағынан да экспозицияны аяқталған біртұтас етіп көрсетеді [1].

Әлемдік музейлік тәжірибеде осы ансамблдік экспозиция ең үлкен таралымға ие болған. Себебі оны көрермен жеңіл қабылдайды әрі күшті эмоциялық әсер бере алады мысалы, «аспан асты» этнографиялық, археологиялық музейлері Қазақстанда да көптеп кездеседі. Ансамбльдік экспозициялармен қатар «табиғат ансамблін» құрайтын ландшафтық экспозициялар да музейлерде кеңінен қолданылып келеді. Олардың басты бірлігі – био топтар (аң-құстар, жануарлер және өсімдіктер әлемі). Біздің еліміздегі тарихи-өлкетану музейлерінде ландшафтық диорамалар бәріне тән көрініс десек артық айтқандық емес. Себебі музей көрермендерінің жақсы ықыласымен, қызығушылығын тудыратын мұндай диорамалар әлі күнге дейін өзектілігін жойған жоқ. Ландшафтық көріністерде қабырғаның ішкі жағындағы экспозициялық кеңістіктің кең болуы әрі терең болуы басты шарт. Мұндай

экспозициялардың артқы қабырғасы панорамалық бейнелермен әсерленіп алдыңғы жағына өсімдіктермен жануарлар нысандары қойылады. Биотопта және диорамада жануарлармен өсімдіктерден басқа тастардың, тау жыныстарының, өзендермен көлдердің, батпақты орман алқаптарының макеттері де орыналасады. Ландшафтық әдіс әлемдегі көптеген елдерде XIX ғасырдың бірінші жартысынан бастап, ал Ресейде 1930 жылдардан тәжірибеге ене бастаған [2].

Экспозиция құруда кеңінен қолданылып жүрген әдістердің бірі ол көрнекілік қолдану әдісі. Көрнекілік (тақырыптық-көрнекілік) әдіс – сюжетті, оқиғаны және жалпы тақырып мазмұнын ашуға көмек береді.

Тақырыптық экспозицияның басты құрылымдық бірлігі әр түрлі заттар топтамасынан тұрады, мысалы: киімдер, құжаттар, бейнелеу материалдары, затар және т.б. Жүйелі және ансамблдік экспозицияларға қарағанда тақырыптық-көрнекілік әдісте оларды типологиялық немесе типтік (түр) ерекшеліктері біріктірмейді, тек тұжырымдамалық ережелерге анықтамалық көмек ретінде мазмұнын ашуға көмек береді. Экспозиция құрудың қай әдісі болмасын істен шыққан жоқ, керісінше жылдан-жылға жаңартылып, ізденістермен жаңа идеялардың арқасында дамытылып келеді Экспозиция құрудың қалыптасқан дәстүрлі әдістері экспозицияны біртұтас – кешенге, интерьерге, көрнекілік кешеніне, музейлік образға айналдыруға тырысады. Музеолог Т.П. Поляковтың ұсынған музей экспозицияларын құрудың жаңа әдісі бойынша музейлік өнер туындысын құруға көркемдік – мифологиялық тұрғыда талпыныс жасау керек [3]. Көркемдік – мифологиялық әдістің басты қағидасы музейлік жәдігердің түпнұсқа болуы. Көп жағдайда кейбір экспозициялар көрермен тарапынан қозғалысы жоқ, даусынан айрылған актер тәрізді қабылданады. Жаны жоқ жәдігерге жан бітіру, оның айтатын ойын көрерменге жеткізе білу әрине үлкен шеберлікті қажет етеді. Функциональдық – сәндік безендіру арқылы кез-келген экспозицияға өзіндік қайталанбас ерекшелік, жаңа тыныс бере аласыз [4]. Музейлік экспозицияны өнер туындысы ретінде қабылдасақ, бұл өнер түрі XX ғасырдың соңғы онжылдығында жобалаудың екі басты бағытын кең таралымға жіберді. Ерекше тұжырымдамалық ойларға негізделген Музей образын қалыптастырудың алғашқы бағыты «сценографиялық» тұрғысында жалғасын тауып келсе, ал келесі «дәстүрлі» бағыты салмақтылықты басшылыққа ала отырып жәдігерге басты назар аударады. Бұл әдіс музей технологиясының жоғары деңгейін қолдануға негізделген шетелдік бағыттарға бейім. Бүгінгі күнде экспозиция құруға шығармашылықпен қарау үрдісі жақсы жолға қойылып келеді, сондықтан оны жүзеге асыру барысында әртүрлі бағыттармен жанрлар қолданылады. Мысалы: арт-дизайн, орта дизайн, стилизация, дәстүрлі музейлік дизайн және тағы да басқа көптеген бағыттар. Осы бағыттардың қайсы болмасын бейнелердің өзгеше панорамасын қалыптастыра отырып қайталанбас шығармашылық нысанға айналдыра алады [5].

Музейлік экспозициялық әдістерінің бірі – бойлау әдісі. Бұл бағыттағы экспозиция адамға тақырыпты тереңінен түсінуге, сол дәуірге сапар шегуге,

тіпті көркемдік образға енуіне, оқиғаларды, нақты уақытты сезінуіне жол ашады. Тақырып мазмұнына бойлау көрерменге экспозиция кеңістігін толыққанды қабылдауына мүмкіндік береді. Экспозиция арқылы адамға мұндай әсер беру адамның өмірлік қызығушылығын арттыра отырып мәдени мұрамен тікелей тілдесуге, өзінің жеке танымы арқылы олардың құнын сезінуіне себеп бола алады. Сондықтан бойлау әдісі басқа бағыттарға қарағанда өзгешелігімен ерекшеленеді [6].

Эспозицияның бойлау әдісі көптүрлі шешімдермен бірнеше қағидаларға негізделген: экспозиция құрудың және оған қажетті заттарды жинақтаудың «антропологиялық» принциптері, сюжеттілік, ғылыми негізділігі, жинақталу толықтығы, жекелеген бөлшектерді мұқият қалыптастыру жұмыстары жоғары деңгейлік дизайнмен іске асырылуы шарт. Мұның бәрі өзіндік үйлесімдік тауып жатса ол үлкен жетістік. Экспозицияда театрландырылған амалдарды, техникалық мүмкіндіктерді шебер қолдана білу де кез-келген жұмыстың тартымды болып шығуына үлкен әсер береді. Көрме төрінен орын алған экспонаттардың музейге келуші жалпы қонақтардың бәріне түсінікті болуы басты назарға алынуы шарт. Өйткені, көрме тек қана зиялы қауым өкілдеріне (жазушылар, ғалымдар, тарихшылар, мәдениет қызметкерлері т.б.)ғана арнап құрылмайды. Музейге келуші қонақтардың негізін қала қонақтары, студенттер, мектеп оқушылары мен мектеп жасына дейінгі жастағы балалар құрайды. Еліміздің музейлерінде ұйымдастырылатын көрмелер белгілі бір ортаға ғана емес, жалпы музей келушілеріне арналады. Осы орайда музейдің қоғамдағы алар орнын онда құрылған экспозиция мен көрмелердің құндылығы анықтайды [7]. Тұрақты экспозиция мен көрмелерді ұйымдастыру арқылы музей әр түрлі жастағы халықтың санасын оятуға қызмет етеді. Музей экспозицияларын құруда қалыптасқан дәстүрлі үрдістермен жаңа әдістерді қатар қолдана отырып көрермен көңіліне жол табуға қазіргі кезде мүмкіндіктер мол. Экспозицияға өнердің бір түрі ретінде жауапкершілікпен қарап, ал жәдігерді сол өнердің сөйлейтін тіліне айналдыра алсақ бұдан музейдің ұтары көп.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Ибраева А. Музейтану: тарих мамандықтарына арналған оқулық. – Астана: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2013. – 251 б.

2 Юренева Т.Ю. Музееведения. Учебник для высшей школы. – 2-е изд. – М.: Академический Проект, 2004. – 560 с.

3 Яковлев А.Г., Шестаев А.Ф. К вопросу организации временных выставок естественно-исторической направленности // Музееведения. Сборник статей. Выпуск 1. – Уфа, 1995. – С. 82-84.

4 Кауман М.Е. Музейные экспозиции и выставки // Музейное дело России. – М.: ВК, 2010. – С. 307-364.

5 Кауман М. Е. Экспозиция и экспозиционер. Конспект лекций. – М.: АПРИКТ, 2001. – 63 с.

6 Михайловская А.И. Организация и техника музейной экспозиции. – М.: Государственное издательство культурно-просветительной литературы, 1951. – 213 с.

7 Музееведение. Музеи исторического профиля. – М.: Высшая школа, 1988. – 430 с.

SRSTI 18.31.01

FEATURES OF THE USE OF ICT IN THE LESSONS OF FINE ARTS

B.T. Nysangaliyeva
Assistant professor, Shakarim State University, Semey

This article discusses in detail the use of information and communication technologies in the lessons of fine arts: opportunities and features of application from work experience. The use of information technologies helps the teacher to increase the motivation of teaching children fine arts subjects and leads to a number of positive consequences: enriching schoolchildren with knowledge in their figurative and conceptual integrity and emotional colouring, facilitating the process of assimilation of material, arousing a lively interest in the subject of knowledge and expanding the general horizons of children. The article discusses the issues that pedagogical technologies and innovations in the learning process, which allow not only to give each student a certain amount of knowledge, but, first of all, to create conditions for the manifestation of cognitive activity of schoolchildren.

Key words: internet, educational technologies, creative activity, interact education, information technologists, differentiated education, module education, multimedia, creative abilities.

The era of the scientific and technical process has radically changed the perception of the world, flooding society with a stream of diverse information. We are on the way to an information society based on reason, intelligence, and erudition. The requirements imposed on the person himself are changing. A high level of information culture becomes its necessary quality. Developed intelligence, the ability to work competently with any information, professionalism – these are the main characteristics of a person prepared for life in an information society [1].

The penetration of modern technologies into educational practice, including art lessons, opens up new opportunities. The use of ICT in the lessons of fine arts is one of the urgent problems of school art education. The use of ICT will make the lesson modern, more exciting and interesting for students. This allows you to move to a new, higher level of education aimed at the creative self-realization of a developing personality, the development of its intellectual and artistic and creative abilities. The use of ICT increases interest in the lesson, affects the quality of learning, develops cognitive skills of students, helps students navigate the information space, gives the

opportunity to develop the creative abilities of each child, increases interest in art, develops creative thinking, imagination, practical skills and abilities [2].

Art lessons are a special conversation. They should be bright, emotional, involving a lot of illustrative material, using video recordings. All this can be provided by computer equipment with its multimedia capabilities.

Fine art is one of the favorite activities of children. This work requires artistic abilities, knowledge of visual literacy. A large stock of visual images and impressions, creative imagination is needed. The child has a desire to convey his impressions in drawings. He picks up a pencil and draws. . . But there comes a moment when the young artist throws away the brush and stops creating. How can I help him? A computer can come to the rescue here.

The main purpose of the subject «Fine Art» is to help children to know the surrounding reality, to develop their powers of observation, to teach them to see the world more widely and comprehensively, to cultivate in them a sense of beauty, to develop personal abilities.

The main objectives of art lessons are to introduce students to the breadth and diversity of the field of artistic and visual activity. The study of techniques of various materials and means of fine art, acquaintance with the works of Great Masters, as well as the creation and perception of artistic images.

Today, it is impossible to be a pedagogically competent specialist without studying the entire vast arsenal of educational technologies. And it is necessary to navigate a wide range of modern innovations. From the abundance of concepts, theories, technologies and techniques, I selected those that could help me create a system of work that would take into account the peculiarities of fine art lessons, in accordance with the characteristics of children and the realities of modern society [3].

A powerful flow of new information, advertising, the use of computer technology on television and in the cinema, the distribution of game consoles, electronic toys have a great impact on the education of the student and his perception of the world around him. The nature of his favourite activity – games – is also changing significantly, and his favourite characters and hobbies are changing. The modern student does not sit in the lessons, which are held according to the «classical scheme», calmly absorbing, like a sponge, all the knowledge prepared for him. A modern student learns only the information that most interested him, the closest to him, which causes pleasant and comfortable feelings, what is least annoying. Therefore, one of the means that has a unique opportunity to increase motivation and individualization of the modern student's learning, develop his creative abilities and create a positive emotional background is a computer [4].

The use of a computer and an interactive whiteboard in art lessons becomes the most natural thanks to such genuine children's interest. The computer successfully enters into synthesis with school subjects of the artistic and aesthetic cycle, harmoniously complements it, significantly expands its possibilities for an intensive, emotionally active introduction of the child into the world of art and artistic creativity.

Currently, there are various art discs containing a huge amount of information, but the use of such discs in full is impractical, since often these bright and spectacular encyclopedias do not take into account the age characteristics of children, the rules and laws of the construction of the educational process. Therefore, when developing a lesson plan, it is necessary to take into account that, as a rule, it is advisable to use videos from these discs only in fragments, immediately after presenting a new topic to comprehend the knowledge gained or at the end of the lesson to consolidate them. Based on my own experience with students in practice, I believe that it is best to use presentations on the topic that fit into the structure of the lesson. These are multimedia presentations, slide films and test tasks. The success of each application depends on the correct definition of the place in the structure of the lesson, the appropriateness of use in accordance with the goals and objectives, on the typology of the lesson [5].

Multimedia presentations – electronic filmstrips, including animation, audio and video clips, elements of interactivity (reaction to user actions) – are the most common type of presentation of demonstration materials. Multimedia presentation can be used in lessons – lectures, conversations, debates, etc. It will help to interest children, keep their attention, and not lose touch among the variety of presented works and new concepts. At the same time, it should be borne in mind that the extensive information placed on the slides is ineffective, since it distracts from the visual, and most importantly, it is difficult to replace the teacher's live speech with any printed text, even if he fully and clearly reveals the topic of the lesson to children. But the definitions displayed on the screen allow the process of writing them into an art notebook to be made faster, since the teacher does not have to repeat the text several times, and the student does not have to wait for the teacher to repeat the fragment he needs. The demonstration of the film is accompanied by a lecture or a teacher's comment. At the same time, active communication is assumed, there is an opportunity to ask questions and make the necessary digressions and explanations, collectively consider and discuss works of art.

Slide films can be used on all topics and included in any stage of the lesson, they usually have no text accompaniment, the demonstration is accompanied by a brief comment from the teacher. In order for children to get involved in practical work immediately after watching a slide movie, a selection of slides should be made so that complex works capable of evoking emotions first pass, then slides with fragments, and at the end it is necessary to show works that are simple in composition, close to the topic of the lesson, so that children have the impression that they can also do this kind of work. They allow you to change the types of activities, the lesson becomes more vivid and emotional, and the works performed by students are creative and fully revealing the topic.

Test tasks. The test tasks displayed on the screen allow the use of evaluative teaching methods, when impressions, emotions, movement, joy that they know it, are able and can determine the level of perception of the material, the degree of its assimilation, and problems are posed for the future. Task-selection (it is necessary to

choose the correct answer from the available ones); task-comparison (to establish a connection in two lists); task-ranking (correct sequence) [6].

My students and I did an experiment in teaching practice: in one class I gave a lesson the old way – I walked through the rows from the first to the last, showed clippings with photographs or reproductions, and in the other – the guys watched the presentation of the topic on an interactive whiteboard. Thanks to the large format, the guys plunge into the world of that event, that era, which the artist tells about. Such views with the teacher's comments make an indelible impression on students, which gives a huge boost to creativity [7].

After studying the theoretical part, the task and practical work of the students follow.There are also possible options in this part of the lesson. For example, showing the sequence of work on a drawing on a blackboard, I draw standing sideways to the drawing, partially blocking myself, the whole process of image and explanation, which negatively affects the self-assessment of the student's abilities, many questions arise. When working with paints, a sheet of paper is attached to the board, with the help of paints and a brush I show drawing techniques. This is also inconvenient, because the paint can flow from a vertical surface. I conclude that this method is not effective; it turns out a low result. Or when using computer technology, you can clearly and consistently show image techniques on a large screen. It is visible and understandable to everyone. At the same time, students gain skills in drawing techniques, confidently repeat lines, contribute their imagination [8].

The computer in the fine art lesson can also be used as an artistic activity tool using the «Paint» graphic editor All children, including the weakest, are not afraid to make mistakes, work with interest, are active, gambling.complexes, tightness, stiffness, fear of the result disappear. Classes using a computer develop perseverance, attentiveness, accuracy; develop finger motor skills, which can have a positive effect on working with a pencil and brush. And what is important, they come to the conclusion that it is possible to learn how to control a brush and get a result only if you have sufficient theoretical and practical knowledge and skills in visual activity. Therefore, the study of the laws and rules of fine art begins to be treated consciously and with a share of responsibility. The number of tasks completed in the lesson increases. As a result, computer graphics classes allow children to realize their creative possibilities in a new kind of visual activity.

The use of information and communication technologies is a necessary condition for the modern educational process, when the main thing is not the translation of fundamental knowledge, but the development of creative abilities, the creation of opportunities for the realization of the potential of the individual. ICT is used not as a goal, but as another pedagogical tool that contributes to achieving the goal of the lesson [9].

Conclusion. As a result of an experiment conducted in pedagogical practice with students, studying literature and using ICT in a fine art lesson, I concluded that the use of this technology in the educational process is very large: from application as an instrument of artistic activity, to ways of presenting educational information. At the same time, the computer is a powerful means of increasing the effectiveness of

training, it allows you to strengthen the motivation of the student. One of the sources of motivation is entertaining. The possibilities of the computer here are inexhaustible, but it is very important that this entertainment does not obscure the educational goals.

The advantages of using computer technology in teaching fine arts are obvious:

– acquaintance with any topic can be accompanied by the display of video clips, photos;

– widely use the display of reproductions of paintings by artists;

– demonstrate graphic material (tables, diagrams);

– «animate» maps;

– «visit» the largest museums in the world;

– «dive» into space and time;

– listen to recordings of songs at the same time as showing pictures;

– to activate the educational process.

Thus, the use of computer technology allows you to change the educational process for the better, more comfortable side, covering all stages of educational activity.

References

1 Новые педагогические и информационные технологии в системе школьного образования. Полат Е.С., – М., АСНДЕМА, 2001.

2 Концепция модернизации российского образования на период до 2100 года. URL: htth//www.informika/ru/text/goscom.

3 Антонова Т.С., Харитонов А.Л. О мифах и реалиях. //Компьютер в школе. – 2000, №5.

4 Апатова Н.В. Информационные технологии в школьном образовании. М.: ИОШ РАО, 1994.

5 Брыксина О.Ф. Конструирование урока с использованием средств информационных технологий и образовательных электронных ресурсов. // Информатика и образование. 2004, №5.

6 Гребенев И.В. Методические проблемы компьютеризации обучения в школе // Педагогика. №5. 1994.

7 Галишникова Е.М. Использование интерактивной Smart-доски в процессе обучения // Учитель. – 2007, № 4. – С. 8-10.

8 Захарова И.Г. Информационные технологии в образовании: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. – М., 2003.

9 Полат Е.С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. – М., 2000.

ҒТАМР 18.31.51

ИНТЕРЬЕРДЕГІ СӘНДІК БҰЙЫМДАР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ҚОЛДАНЫЛУЫ

Ш.А. Смагулова, М.Б. Оңғар
Студенттер, Астана Халықаралық Университеті, Нұр-Сұлтан қ.
Ш.Т. Дидар
Ғылыми жетекші, аға оқытушы, магистр, Астана Халықаралық Университеті, Нұр-Сұлтан қ.

Сәндік өнер – адамдардың практикалық және көркемдік-эстетикалық қажеттіліктерін қанағаттандыруға арналған тұрмыстық заттарды жасау өнері. Сәндік өнер туындысының эстетикалық қасиеттері оның пайда болуымен анықталады: ол жасалған материал және өндіріс техникасы. Сәндік әрлеу, сыртқы және ішкі кескіндеме бейнелеу құралдарының көп мөлшерін пайдаланады. Сәндік бұйымдар мен мүсінді сәулет ансамблінің бөлігі және тәуелсіз өнер туындылары ретінде қарастыруға болады. Сәндік өнер туындысы – сәндік бұйымдарды интерьерлерді безендіруде кеңінен қолданады.

Түйін сөздер: сәндік өнер, эстетикалық қасиеттер, дизайн, декор, интерьер, композиция, декупаж, кескіндеме, бисермен тігу, кесте тігу, тоқу, пэчворк, скрапбукинг.

Ертеде сәулет өнері тұрғын үйлер салудан басталса, кейін адамдар өздері сенген билеушілері мен құдайларының құрметіне ескерткіштер мен символдық құрылыстар тұрғыза бастады. Әрине, бұл монументалды ғимараттар мүмкіндігінше безендірілді. Неғұрлым талғампаз элементтерді жасауды үйрену үшін қолөнер игеріле бастады. Соңғысы көркемдік құндылықтардың пайда болуына және адамның «әдеміге» деген құштарлығының пайда болуына түрткі болды. Қарапайым үйлер жайлы өмір сүру үшін қажетті минималды заттармен ғана емес, сонымен қатар белгілі бір мақсаты жоқ заттармен де жабдықталған. Олар тек әдемі қосымша ретінде қолданылды. Бұл элементтер кейінірек «декор» деп аталды. Байлардың үйлерінде ішкі әшекейлерді үнемдеген жоқ, ал кедейлер азға қанағаттанған, бірақ импровизацияланған құралдардың көмегімен тіпті лашықтарын қалпына келтіре алды. Бүгінгі таңда сәндік элементтер жиһазбен бірге бөлменің ішкі безендіруінің құрамдас бөліктерінің бірі болып табылады. Қабырғаларды, төбені және еденді безендірумен бірге олар бірегей дизайн суретін жасайды. Әрбір стиль сәндік элементтердің белгілі бір түрлерін қолданумен сипатталады [1].

Сәндік өнер – адамдардың практикалық және көркемдік-эстетикалық қажеттіліктерін қанағаттандыруға арналған тұрмыстық заттарды жасау өнері. Сәндік өнер туындысының эстетикалық қасиеттері оның пайда болуымен анықталады: ол жасалған материал және өндіріс техникасы. Сәндік әрлеу, сыртқы және ішкі кескіндеме бейнелеу құралдарының көп мөлшерін пайдаланады. Сәндік бұйымдар мен мүсінді сәулет ансамблінің бөлігі және тәуелсіз өнер туындылары ретінде қарастыруға болады. Тақырып әлемінің эстетикалық қасиеттерін жақсартуға арналған дизайнның дамуымен сәндік-қолданбалы өнер бұйымдарының өндірісі кішігірім серияларды немесе тіпті жеке туындыларды жасаумен шектеледі, бұл мұндай туындыларды элиталық және ерекше етеді. Сәндік өнер сәулет пен дизайнмен тығыз байланысты. Сәндік өнер ұғымына мыналар кіреді:

1. Монументалды және сәндік өнер. Бұл сәулет құрылыстарын және оларға іргелес аумақтарды безендіруге қызмет ететін ірі өнер туындылары, атап айтқанда: витраждар, мозаика, суреттер, рельефтер, сәндік саябақ және монументалды мүсін;

2. Сәндік-қолданбалы өнер. Бұл адамның өмірін безендіруге қызмет ететін өнер туындыларын жасау. Оларға ыдыс-аяқ, жиһаз, маталар, киім, зергерлік бұйымдар, ойыншықтар, тұрмыстық техника және т.б. жатады;

3. Безендіру өнері. Бұл уақытша сипаттағы немесе өзгермелі ақпараты бар тұрақты жұмыстар. Олар әлеуметтік іс-шараларды безендіруге қызмет етеді немесе ақпараттық сипатта болады. Оларға көшелерді, алаңдарды, өндірістік аумақтарын, халықтық мерекелерді, театрлық қойылымдар мен шерулерді мерекелік безендіру, сонымен қатар витриналарды, түрлі экспозицияларды, ақпараттық парақтар мен плакаттарды безендіру кіреді [2].

Осылайша, сәндік өнер туындылары әрқашан қоршаған ортамен байланысты. Сәндік өнер әдемі заттар мен монументалды туындыларды тұтас, эстетикалық экспрессивті түрде жасауға бағытталған.

Интерьерде немесе экстерьерде қолданылатын сәндік бұйымдар уақыттың белгілерін ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік идеяларды, мәдени техникалық және сән үрдістерін де қамтиды. Монументалды және сәндік шығармашылық заттар, бейнелеу өнері сияқты, тек эстетикалық мақсатқа ие бола алады және ешқандай утилитарлық жүктемені көтермейді. Олардың мақсаты интерьерді сәулеттік немесе графикалық элементтермен байыту және сәндік екпін жасау болып табылады.

Интерьер безендірудегі декор түстерді қосуға, екпіндерді орналастыруға және бөлмеге толық көрініс беруге мүмкіндік береді. Олар ешқандай функционалдық жүктемені көтермейтін, бөлмеде жайлылық тудыратын және оған «жылулық» әсер ететін сүйкімді кішкентай заттар. Егер сіз бөлмеде тек безендіру мен жиһазды қалдырсаңыз, онда ол ыңғайлы болады. Кеңселердегі, аурухана палаталарындағы және басқа да мемлекеттік үй-жайлардағы шкафтарға назар аударыңыз. Олар стильді көрінеді, бұл жерде адамдар тұрмайтыны бірден белгілі болады. Өйткені ол жердегі шкафтар көбінесе құжаттарға толы болады.

Адам өзін сұлулықпен, оның өмірінің бір бөлігіне айналатын ұсақ-түйектермен қоршауға дағдыланды. Сонымен қатар, кез келген дизайнер декорға жетекші рөлді де, қосалқы рөлді де беруге болатындығын біледі. Бірінші жағдайда объектілер декорацияның және басқа безендірудің бейтарап фонында әсерлі көрінетін күрделі композицияға біріктіріледі. Егер декор қайталама болса, онда ол тек жалпы стилистикалық тұжырымдаманы белгілейді, көзге түспейтін қосымшаға айналады [3].

Сондай-ақ, сәндік заттар дүкендерде сатып алынатын және қолмен жасалған заттарға бөлінеді. Соңғылары шығармашылық және қолөнер процесімен тығыз байланысты. Қолмен жасалған бұйымдардың нәтижесіне айналған сәндік бұйымдар әлдеқайда жоғары бағаланады, өйткені олар интерьерді ерекше ететін эксклюзивті бөлшектер. Қалалық пәтерге немесе жеке үйге арналған сәндік элементтерді өзіңіз жасай аласыз немесе мамандардан көмек сұрай аласыз. Соңғысы сәнді пәтерлердегі күрделі стилистикалық шешімдер үшін өзекті болып табылады, жағдай таңдалған бағыттың тұжырымдамасына толығымен сәйкес келуі керек. Орналасуы бойынша объектілер төрт топқа жіктеледі:

– жұмыс үстелінде: шамдар, мүсіншелер, сағаттар;

– еденде: үлкен вазалар, шамдар;

– қабырғада: сағаттар, картиналар, бралар, айналар;

– төбеде: люстралар, дегенмен эксперименталды интерьерлерде төбеге суреттерді орналастыру жағдайлары бар;

– ағашта: олар кез келген өсімдіктерден жасалған, көбінесе ою элементтері бар.

Сонымен қатар интерьерлерді безендіргенде, түрлі материалдан жасалған бұйымдар да қолданылады.

Тас. Тасты қайрайды, бірақ адам үшін бұл тапсырма бірнеше есе қиын. Осы себепті табиғи тастан жасалған бұйымдар жасау процесінің күрделілігіне байланысты жоғары бағаланады.

Металл. Құю және соғу – мұндай бұйымдарды жасаудың негізгі әдістері.

Керамика. Ұлттық нақыштарды жиі қайталайтын әсем де ұқыпты бұйымдар. Қытай немесе ресейлік фарфорды еске түсіру жеткілікті.

Гипс. Бұл мүсін жасау үшін қолжетімді материал.

Шыны. Одан жеке элементтер немесе витраждар мозаикалары жасалады.

Пенопласт, полиуретан, картон, фанера, қағаз. Олар материалдардың қол жетімді құнына байланысты қымбат емес композициялар жасау үшін қолданылады.

Тоқыма. Бұл кең санат көптеген элементтерді қамтиды: интерьер қуыршақтарынан терезелердегі перделерге дейін.

Декорация әрқашан стилистикалық мотивтермен мұқият «қаныққан» болуы керек. Мысалы, классикалық стильдегі талғампаз декор прованстағы безендірілген бөлмеде орынсыз көрінеді. Лофтта қолданылатын талғампаз және стильді бұйым практикалық ескірген үшін мүлдем жарамайды.

Белгілі бір типтегі үй-жайлар үшін сәндік элементтердің рұқсат етілген санына шартты нормалар белгіленеді. Олар ас үйде, дәлізде және жуынатын бөлмеде кішірек болуы керек, жатын бөлмесінде қалыпты пайдалануға рұқсат етіледі, бірақ қонақ бөлмесі оны мүлдем бұзбайтын әшекейлерге толы болуы мүмкін. Сондай-ақ, декор әмбебап немесе тар бағытта болуы мүмкін, тек белгілі бір типтегі бөлмелер үшін. Мысалы, камин бірінші санатқа жатады, ал дәмдеуіштерді сақтауға арналған фигуралық банкалар екінші санатқа жатады.

Сәндік бұйымдармен безендіргенде түстерді дұрыс таңдау интерьерді безендірудің негізі болып табылады. Кеңістікті шамадан тыс жүктемеу үшін бөлмені безендіру үшін 2-3 түстен артық емес және олардың реңктерін пайдаланыңыз. Сонымен қатар, контрасттар туралы ұмытпаңыз, өйткені толығымен монохромды бөлме іш пыстырарлықтай көрінеді. Оған тереңдік қосу үшін контрастты декорды таңдаңыз. Мысалы, жарқын тоқыма немесе бірнеше қара декор элементтері – шамдар, вазалар және т.б. бөлмені ашық түстермен жандандыруға көмектеседі [4].

Бөлмені өз қолдарымен жасалған заттармен безендіру үшін олар декупаж, кескіндеме, бисермен тігу, кесте тігу, тоқу, патчворк, скрапбукинг техникасына жүгінеді. Түпнұсқа өнер нысандарын жасау тәсілдерінің саны өте көп және әркім өз талғамына сәйкес хобби таба алады. Егер сіз өзіңізді мұндай жұмыста ешқашан сынап көрмеген болсаңыз, онда дүниежүзілік интернетте жұмыстың әрбір кезеңін егжей-тегжейлі сипаттайтын қажетті шеберлік сабақтарын оңай таба аласыз. Хобби үшін жіптер, таспалар, мата бөліктері, түрлі-түсті қағаз, аксессуарлар, сым және басқа да импровизацияланған құралдар пайдаланылады, олардың көмегімен таныс нысандар адам танымастай өзгереді немесе түбегейлі жаңа бұйымдар жасалады. Қазіргі кезде өз қолыңызбен сәндік элементті жасау, үйді безендіруді жасаушы ретінде сезіну оңай.

Сәндік бұйымдар бөлменің «жаны» деп аталады. Егер жиһаз әртүрлі комбинацияларда болса да, басқа да пәтерлерде кездесетін типтік жиһаздар болса да, онда үй иесінің эстетикалық қалауы интерьерлердің безендірілуінен көрінеді. Сәндік бұйымдар интерьерді «жылы» және жайлы етеді. Олардың комбинациялары әрқашан бірегей, бұл авторлық дизайн туралы айтуға мүмкіндік береді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Гнедич П.П., История искусств. Живопись. Скульптура. Архитектура. – М.: Изд-во Эксмо, 2002.

2 Сокольникова Н.М. История изобразительного искусства: учебник для студ.высш.пед.учеб. – М.: Издательский центр «Академия», 2007.

3 https://roomester.ru/dekor/aksessuary/elementy-dekora-interera.html.

4 https://m-strana.ru/design/dekor-doma-v-detalyakh-kak-dobitsya-garmonii-v-interere.

ҒТАМР 18.31.51

ЗАМАНАУИ ДИЗАЙН ИНТЕРЬЕРІ ЭКОДИЗАЙН СТИЛІНДЕГІ ТАБИҒАТТЫҢ ҮЙЛЕСІМІМЕН АДАМДАРДЫҢ ТҰРМЫС-ТІРШІЛІГІНДЕГІ ЖАЙЛЫЛЫҚ

Т.А. Жақсыбекова
Магистрант, Астана Халықаралық университеті, Нұр-Сұлтан қ.
Б.Ж. Еспенбетов
Ғылыми жетекші, Астана Халықаралық университеті, Нұр-Сұлтан қ.

Заманауи интерьер экодизайны стилінің даму мен қалыптасу үрдісін зерделеп, заманауи интерьер экодизайны стилі негізінде дизайнерлерге пәтердегі бөлме кеңістігін дизайнерлер жобалағанда қолданалатын табиғи материалдардың үйлесімдіктері арқылы адамдардың қоршаған ортада жайлылықты жақсы сезінуі.

Түйін сөздер: заманауи интерьер, экодизайн, экостиль, табиғи материал, түс шешімдері, интерьерді безендендіру, тоқыма, декор.

Экостилі (грек. *eikos*-үй, мекен ету орны) – экологиялық стиль. Бұл стильде қарқынды даму тарихы, сондай-ақ әйгілі сәулет ескерткіштері жоқ. Экостильді басқа стильдерден формалар мен әдістерін ерекше деп айту қиын. Жалпы экостилі – бұл тек табиғаттылықтың өз идеясының, сонымен қатар табиғи материалдардың, түстердің, дұрыс пішіндердің байланысы және табиғилығымен танылады. Атап айтсақ, экостилы өзінің даму аясында өзіне тән үрдісінде дамуда, ал негізінде танымал дизайнерлер бұл экостилін басқа стильдермен де байланыстыра дамытуда. Бұл дизайн стиль өте қызықты, себебі ол табиғат әлемі. Белгілі дизайнерлер адам әлемі мен табиғаттың бір бөлігі ретінде одан бас тартуға асықпайды, оны сақтап қалуға, оны қала маңындағы тұрғын үйлердің кеңістігінде, немесе пәтерде осы экостильде дамытуға тырысады. Интерьерде экостилін жасау кез-келген аксиомаларға бағынбайды, әрине, ережеден басқа – тек зиянсыз және табиғи материалдарды пайдалану. Интерьердегі экостилі өте танымал және қолдануда өте қарапайым. Экостилін қолдануға пәтер, коттедж, сондай-ақ демалыс орны, тіпті келіссөз жүргізу бөлмесі де қолайлы. Экостилінің басты қағидасы – бұл барлық жерде табиғилық. Экостилінің ең маңызды артықшылықтарының бірі – сіздің қиялыңызды жүзеге асырудың үлкен мүмкіндіктері, сіз кез-келген түстерді және кез-келген табиғи материалдарды әрлеу арқылы оны жиһазда қолдана аласыз.

Қабырғаға қаптау ретінде қолдануға болатын қамыс немесе басқа жапырақты тұсқағаздар, өзен тастары сияқты табиғи материалдар өте қолайлы. Экологиялық стильде мазмұн пішінді анықтайды сонымен қатар барлық дизайн табиғи материалдардан тұрады. Бұл стиль ағаштың, тастың, жүзімнің, мақтаның, зығырдың, жүннің, күйдірілген саздың таза сұлулығын бағалауды ұсынады. Бәрі қарапайым және табиғи болатындығы. Интерьердегі экостилі заманауи стильдердің дизайнына негізделген, табиғи материалдарды тиімді пайдалануды қамтиды. Мысалы, бамбук қамысы, талдар, табиғи тас. Бұл стильдің ерекшілігі – бұл жоғары технологиялық, минимализм немесе кез-келген басқа заманауи стиль ұғымымен оңай үйлеседі. Ол табиғи материалдарды және ең заманауи технологиялар мен электрониканы дұрыс қолдануды қажет етеді. Барлық осы заттар бір-бірін үйлесімді түрде толықтырады және керемет жайлы интерьер жасайды. Ол табиғатпен бірлікте өмір сүруді ұнататындарға, ауаның тазалығын және қоршаған әлемнің сұлулығын бағалайтындарға, экология проблемаларына бей-жай қарамайтындарға өте қолайлы. Біз экостилінің қағидаларын қалай түсінуге және пәтерімізде шынымен табиғи бұрыш жасауға болатындығын егежей – тегежейлі айтамыз. Жалпы экостилі қалай пайда болды деп зерделесек дизайн интерьерінде экостилінің нақты жасалған күні жоқ. Ол дамып келе жатқан заманауи стильдердің аясында пайда болды. Басқа заманауи стильдер сияқты, ол XX ғасырдың соңында кең таралды. Экологиялық өмір салты, оның заңдары бойынша табиғатпен бірлікте өмір сүру және шығармашылық өмір салтын ұстану сәулет, кескіндеме, поэзия, интерьер дизайнындағы экологиялық бағыттың дамуына әсер етті. Сонымен, фин сәулетшісі Альвар Аалто қызықты тұрғын үйлерді жобалаған. Ол үйлерін тірі ағаштардың орнына тұрғызды. Әрине, мұндай үйдің жағдайы адамның табиғатты құрметтеуі туралы да айтуға тура келді. Сондықтан интерьерді құру үшін ағаш беттер, табиғи жарық беретін әйнек, көптеген жаңа гүлдер қолданылды. Эко стилінің атауы алғаш рет 1980 – 90 жылдары пайда болды, сол кезде экологиялық проблемалар әлемдік қауымдастықты көбірек алаңдата бастады. Экологтар су мен ауаның, мұхит суларының ластануы, жаһандық жылынудың жаһандық мәселелері туралы дабыл бере бастады. Адам табиғаттың иесі емес, оның бөлігі, баласы деген пікір жиі айтылды. Адам табиғат күштерімен күресуге болмайды. Біз қоршаған ортаны сақтауға тырысуымыз керек. Осындай мәлімдемелердің аясында пәтерді жабдықтау үшін қайталама шикізатты пайдалану туралы идеялар пайда болды. Пәтердің интерьеріндегі экостильді бұрын қолданылған заттардан жасауға болады. Мысалы, едендерді безендіру үшін бұрын тауарларды тасымалдау үшін пайдаланылған ағаш қораптардан жасалған тақтай қолайлы Ең бастысы, эко стилі қазіргі заманғы стильдер қағидаларына негізделген. Оны тарихи немесе этникалық стильге қою қиын [1].

Экостилінің ерекшеліктері туралы айтатын болсақ сыртқы жағынан, экопәтердің ішкі көрінісі табиғи және жеңілдік әсерін береді. Осы мақсатта үй-жайларда жүріп-тұруына кедергі жасайтын заттарды көп қолданбайды жалпы еркін кеңістік болғанын қалайды. Дизайнерлер интерьерді толықтыратын және

оны шамадан тыс жүктемейтін ең қажетті жиһазды ғана пайдалануды ұсынады. Үлкен кең бөлмені кішкене аймақтарға бөлуге болмайды, еркіндік пен кеңдік сезімі оны толтырады. Интерьердегі экостилін бейнелейтін негізгі қағида әртүрлі табиғи материалдарды қолдану болып табылады. Пәтеріңізге табиғи ағаш, бамбук, тұсқағаздар, табиғи тоқыма, керамика таңдаңыз. Мүмкін болса-пайдаланылған заттарды қолданыңыз. Бұл қағида әрлеу материалдары мен жиһаз үшін жарамды. Айқын синтетика мен химия өнеркәсібінің өнімдерінен бас тарту керек. Ең бастысы, экостилі қазіргі заманғы стильдер қағидаларына негізделген. Қабырғаларды бұйра жүзіммен безендіру – жоғары деңгейдегі экостилінің белгісі. Тек тәжірибелі бағбандар «жасыл қабырға» жасай алады. Интерьерді ірі тірі гүлдердмен толықтырылса олардың әдемі көрінісі бөлмелердің іш көрнісін аша түсетіні анық. Үй тұрғындарының бірі оларға қамқорлық жасауы керек – өсімдіктерді уақытында суарып, күтіп отыруы қажет. Интерьердің түсін таңдауда әрине, табиғи реңктер мен текстураларға жақын адамдар мыналарды таңдар еді:

– жасыл және оның барлық реңтіктері, ол жаңа жасыл шөптер мен ағаш тәждерін еске түсіреді;

– ашық көк – аспанның түсі, кеңістікті ашады, оны балғындық пен салқындыққатолтырады;

– ашық қоңыр, сары қоңыр – ағаш құрылымына ұқсайды, фондық кеңістік жасайды;

– ақ – бейтарап таза түс, оған қарсы тірі өсімдіктер талғампаз көрінеді;

– сары – екпін ретінде қолданылатын күннің түсі.

Эко интерьер дизайнын жасай отырып, түстердің табиғи үйлесімдігіне сүйеніңіз. Сіз ландшафттардың бірінің тақырыбын таңдай аласыз. Мысалы, ормандар, мұхит, джунгли немесе қайың тоғайы. Пәтерде джунгли тақырыбын жасағанда, негіз ретінде ақ түсті пайдаланыңыз. Табиғи ортада жүзімге, ағаштарға және жапырақтарға жататын жасыл және қоңырға жүгініңіз. Жылы табиғи түстердің түстері экодизайнында жатын бөлмені безендіргенде ерекшеліктері өте зор. Ол үшін құм, ақ және қоңыр қолдануға болады. Мұндай жылы комбинация тірі отты тиімді түрде баса көрсетеді, егер камин жабдықталған болса, ондай жағдайда жатын бөлмеде жылы түстерді жақсы сезінесің. Экостиліндегі қабырғаларды безендіру, әрине экоинтерьер дизайны табиғи әрлеу материалдарын қолданған кезде ғана мүмкін болады. Қабырғаларды безендіру үшін мыналарды қолданыңыз:

– ескі немесе балауыз ағашының массиві;

– бамбук сабағы;

– тас плиталар;

– қағаз түсқағаздары (қатты немесе жеңіл өсімдік өрнегі бар);

– керамикалық плиткалар немесе табиғи тастан жасалған декормен жасанды тастан жасалған плиткалар [2].

Қабырғаларды безендіру ретінде ақ су негізіндегі бояумен әдеттегі кескіндеме жиі қолданылады, жалпы жасыл қабырға керемет көрінеді. Ол қондырғы контейнерлерін, дренажды, суару және жарықтандыру жүйелерін

қамтамасыз ете отырып жабдықталған. Олардың дұрыс жұмыс істеуі қабырғаның бүкіл аймағына отырғызылған өсімдіктердің белсенді өсуін қамтамасыз етеді. Мұндай қабырғаны ұйымдастыру және күту белгілі бір қаржылық инвестициялар мен уақытты қажет етеді. Алайда, нәтиже оған тұрарлық болады. Әрине, бұл жасыл – әсемдік бөлмені балғындық және оттегі мен толтырары анық. Төбені безендіру үшін әртүрлі заманауи стильдердің идеялары қолданылады:

– күңгірт ашық бояумен тұрақты бояу;

– ағаш панел бдермен әрлеу;

– төбенің әр – түрлі деңгейлерінің бағытталған жарықтандырумен үйлесуі;

– жоғары ағартылған төбелерді ағаш арқалықтармен безендіру.

Егер аймақ мүмкіндік берсе, онда төбелерді күмбез түрінде безендіріліп, жарық пен көлеңке ойынын жасайды. Олар қарапайым кедергісіз дизайн шамдармен толықтырылған. Ағаш немесе тас еден пәтердің интерьеріндегі экостильді керемет көрсетеді. Дегенмен, еденді әрлеу үшін паркет тақтасын, тығын тақталарын, керамикалық плиткаларды қауіпсіз пайдалануға болады. Жатын бөлмеде немесе, қонақ бөлмесінде еденге жоғары сапалы тоқылған кілем төсеген дұрыс. Ол қоңыр, жасыл немесе сарғыш жасыл болғаны жөн. Кіре беріс және жуынатын бөлме үшін дымқылданбайтын төсеніштер қолданылады. Бөлме үшін жиһазды таңдау келесі талаптарға сәйкес жүзеге асырылады:

– материалдардың табиғилығы;

– дизайнның қарапайымдылығы;

– дұрыс геометриялық пішін, жеңілдетілген дизайн;

– қайталама пайдалану белгілерінің болуы-ысқылау, сызаттар, өңсіз бөліктер [3].

Мамандандырылған дүкенде пәтер үшін шамдарды таңдағанда, кристалды суспензиялары бар бірнеше мүйізге арналған үлкен люстраның төбелерін безендіру идеясынан бас тартыңыз. Бұл табиғи интерьерге жарамайды. Цилиндрлік пішіндегі ілулі реңктерге назар аударыңыз. Жасырын галогендік жарықтандыру керемет көрінеді. Ол экоинтерьер дизайнын дәл және табиғи түрде баса көрсетеді. Тоқыма дизайны орташа және қарапайым болуы керек. Төсеніштерге табиғи маталарды қолданыңыз – зығыр, мақта т.б. Мүмкіндігінше терезелерге перделерді қолданбаған дұрыс. Сондықтан олар табиғи жарықтандыруды көбірек өткізіп, электр энергиясын үнемдейді. Егер оларды басқалардың көзінен жабу қажет болса, қарапайым дизайндағы перделерді – роликті, жапондық немесе римдік перделерді таңдауға тырысыңыз. Жатын бөлмедегі тоқыма, төсек пен жұмсақ жиһазды бір-бірімен үйлесетін етіп безендіру үшін таңдалады. Декор экоинтерьер дизайнының бейнесін аяқтайды, сондықтан оған барынша назар аудару керек [4].

Пәтер бөлмесін заманауи интерьер дизайны экостильін жүзеге асыру үшін келесі идеяларды қолданған дұрыс, мысалы:

– керамикалық құмыралардағы сәндік жапырақты ағаштар (фикус, пальма,папоротниктер);

– тоқылған себеттер мен жеміс құмыраларын қолданыңыз;

– теңіз тастарын сатып алып, оның көмегімен тауашалар, сөрелер жасаңыз ол бөлме интерьеріне ерекше табиғи көрініс жасайды;

– аквариум бөлмеде орталық орынды алады, ол үлкен, кең және әдемі безендірілген болуы керек, үлкен тропикалық балықтары бар сауатты ұйымдастырылған аквариум – бұл эко интерьерінің нағыз безендірілуі.

Сонымен, заманауи дизайн интерьері экостильді жобалаушы дизайнерден қиял мен табиғатқа деген сүйіспеншілікті өте қажет етеді. Пәтердегі бөлме интерьерін гүлдердің, ағаштардың, судың жанды энергиясымен толтырғанда ғана, сіз қоршаған ортаның жайлылылығын өте жақсы сезінесіз. Бөлме кеңістігін қажет емес бөлшектермен толтырмау керек, жалпы бөлмелерді кең қалдырған дұрыс. Декорларды, бастысы-бөлмені кішкене бөлшектермен шамадан тыс жүктемеу үшін оны көп қолдана бермеген дұрыс. Барлығы қалыпты болуы керек. Жалпы дизайнерлер пәтердегі бөлме интерьерін заманауй дизайн интерьері экостильінде жобалағанда табиғи материалдарды бір-біріне деген үйлесімдігін байланыстра қалыптастырғанда ғана адамдар өзін қоршаған ортада еркін сезіне алады деп түйіндейміз [5].

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Бхаскаран Л. Дизайн и время. Стиль и направления в современном искусстве и архитектуре. – М.: Арт-Родник, 2006. – 258 с.

2 Торопова Л., Марина З. «Интерьер и дизайн современной квартиры. – М.:Эксмо, 2007.

3 Павлов М.А. Дизайнерские закономерности интерьера. Законы художественной среды общества. – Н. Новгород: ННГАСУ, 2008. – С. 72-77.

4 Рыжиков В. Композиционно-пространственная эволюция современного жилого интерьера // Архитектура. Строительство. Дизайн. 2002, № 2. – С. 68-71.

5 Garcia M.D., Romana G., Canoves N. Valdovince: Farm tourism, gender and the environment in Spain. Annals of Tourism Research. 1995. – P. 267-282.

ҒТАМР 18.31.51

ИНТЕРЬЕР ДИЗАЙНЫ ЖӘНЕ КӘСІБИ ДИЗАЙНЕР ҚЫЗМЕТІНІҢ ҚАЖЕТТІЛІГІ

Ш.Е. Аманбаева
Студент, Астана халықаралық университеті, Нұр-Сұлтан қ.
Ш.Т. Дидар
Ғылыми жетекші, аға оқытушы, магистр, Астана халықаралық университеті, Нұр-Сұлтан қ.

Дизайн – сәулет және көркемсурет өнерінің өнеркәсіп бұйымдарының ең үздік үлгілерін жасау, заттық ортаны үйлестіру шараларын қамтитын бағытының атауы. Дизайн қызметінің ерекшелігі – әсем әрі көркем, көздің жауын алатындай жасалған тұтыну заттары мен бұйымдарының қоршаған ортаға лайық үйлесімі жүзеге асырып, әрқашан олардың жаңа үлгілерін ойлап табу.

Түйін сөздер: интерьер, 3D, стиль, эстетика, функционалдылық, эргономика.

Интерьер дизайны – қоршаған орта мен адамдар арасындағы ыңғайлылық пен эстетикалық жағымды әсерлесуді қамтамасыз ету мақсатында үй-жайлардың интерьеріне бағытталған дизайн саласы. Интерьер дизайны көркемдік және өнеркәсіптік дизайнды біріктіреді.

Дизайнер бөлмедегі жұмысты оңтайландырулы жүзеге асырады ,үлкен бөлмелерде заттардың орналасуын қадағалайды, клиенттердің талаптарына сәйкес мамандандырылған бөлмелердің дизайнын әзірлейді, мысалы дыбыс жазу студиялары, фильдлерді өңдеу, фотосуреттер, аквапарктер. Дизайнер бөлменің орналасуынан, жарықтандырудан, желдету жүйелерінен, акустикадан бастап, интерьер дизайнының бүкіл процесін басқарады. Сонымен қатар, қабырғаларды әрлеу және жиһазды орналастырумен және навигациялық белгілерді орналастырумен аяқталады.

Интерьер дизайны жайлы егер біз өте қысқаша анықтама берсек, ыңғайлылық, эстетика және үнемділік біріктіру принциптеріне негізделген бөлменің ішкі жиһазы мен безендіру дизайны. Интерьердің құрамдас бөліктері:

– қоршау беттері (еден, қабырғалар, төбелер);
– безендіру;
– жабдықтау.

Қазіргі заманғы интерьер дизайны тек эстетикалық және эргономикалық құрамдас бөлікті ғана емес, сонымен қатар үй-жайлардың, әсіресе кеңселер мен сауда алаңдарының функционалдылығын айтарлықтай арттыруды білдіреді [1].

Қазіргі таңда дизайнердің негізгі міндеттерінің бірі-өмір сүру кеңістігін мүмкіндігінше функционалды ету. Бұл үйдегі барлық тұрғындардың өмір сүру сапасын, ыңғайлылығын және де қолайлылығын жақсартады. Қарапайым құрылыс бригадасы жасаған жөндеу жұмыстары өз алдына мұндай міндеттер қоймайтынын ескеруіміз керек Дизайнер үшін маңызды міндет түстер палитрасын дұрыс таңдау. Түс барлық интерьер дизайнында жетекші рөлдердің бірін атқарады және кеңістікте де, интерьер бөліктерінде де қуатты дизайн құралы ретінде қызмет етеді. Түс кеңістікті тарылтуға немесе керісінше кеңейтуге көмектеседі, оған тыныштық немесе қозғалыс береді.

Интерьерді безендіруді бастау барысында, жобаны сауатты түрде әзірлеуден басталады. Көбінесе ол 3D үлгісімен толықтырылып, соның арқасында сіз бастапқы нәтижені көре аласыз. Дизайнерлік жөндеу – бұл автордың жұмысы,бірақ үй иелерінің барлық барлық тілектері ескерілуі тиіс.

Дизайн жобасын жасаудың артықшылықтары келесідей:

– әрлерге арналған материалдардың дұрыс таңдалуы;

– практикалық және функционалдылық принципін сақтау;

– жөндеуге кеткен шығындар сметасын есептеу мүмкіндігі;

– бөлменің кемшіліктерін жасыру әдістерін қолдану.

Сауатты дизайн жобасы үйлесімді стильді интерьер құруға мүмкіндік береді. Онда әрбір бөлшек өз орнында болады. Егер отбасында басқа да бөлек ой мен идея жоспарланса, онда маман әрбір шаршы метрден барынша пайда алуға көмектеседі. Дизайн жобасын жасау жөндеу жұмыстарындағы ықтимал деген қателер мен қате есептеулерді азайтуға көмектеседі. Бұл уақытты ғана емес, сонымен қатар түзету мен түзетуге жұмсалатын ақшаны үнемдейді Дизайн жобасында үй-жайдың толық көлемі туралы толық ақпарат болады. Бұл әрлеуге арналған материалдардың қажетті мөлшерін есептеуге мүмкіндік береді. Бұл ақпарат сіз бен біздің уақытымызды үнемдейді.

Көптеген адамдар өз интерьерін ойластыру арқылы сұлулық пен үйлесімділікке жетуге тырысады. Адам кеңістік ішінде болған кезде ішкі жайлылық сезімін қалдырмайтындай етіп жабдықтағысы келеді. Мұны істеу үшін сіз үй иесінің талғамын толық көрсететін стильді табыңыз қажет. Заманауи дизайнда көптеген бағыттар бар олардың әрқайсысының өзіндік сипаттамалары бар [2].

Интерьер дизайнын таңдағанда, ең алдымен, олар стильдік шешімді басшылыққа алған жөн. Сонымен қатар, дизайнда тек сән үрдістері ғана емес, үйде тұратын адамдардың өмірлік ұстанымы, олардың талғамға бейімділігі маңызды. Дизайнер әр түрлі дәуірлер мен трендтердің стильдерінде кең білімге ие мамандар. Сондықтан да ол, сіз бен бізге қажеттіліктерімзді қанағаттандыратын ең жақсы нұсқаны таңдауға көмектеседі. Нағыз мамандар сауатты дизайн жобасын жасап қана қоймайды. Олар тұтынушыға нақты не

нарсе қажет екенін түсініп, оны стильдік шешімде көрсете алады. Біреу классикалық опцияларды, кейбіреулері заманауи интерьерлі қалайды.

Жаңа пәтерге көшетін немесе жөндеу жұмыстарын бастағандар интерьер дизайнының сән-салтанат емес, ақылға қонымды қажеттілік екенін түсінеді.

Өйткені, интерьер дизайны сыртқы тартымды бөлме ғана емес, сонымен қатар қойылған міндеттерге функционалды сәйкес келетін тиімді кеңістік болуы керек. Білікті дизайнердің көмегінсіз тамаша комбинацияға қол жеткізу тіпті идеалды стильде безендіру оңай емес. Сондықтан үнемі өз ісінің маманына жүгінген дұрыс.

Кеңістікті тиімді пайдалану. Әрине, сіз белгілі бір өлшемдерді жасай аласыз және жиһаздар мен аксессуарларды сатып ала аласыз, бірақ бұл сіз эргономика канондарының кем дегенде біреуін сақтай аласыз дегенді білдірмейді. Кәсіби маманның интерьер дизайны қол жетімді кеңістіктің әрбір сантиметрін тиімді пайдаланудың дұрыс жолдарын табуға көмектеседі.

Функционалдылық. Жиһазды сатып алу кезінде жиі кездесетін қателік – функционалдық пен мақсатқа нұқсан келтіретін сыртқы түрі мен өлшемдері бойынша таңдау. Кәсіби дизайнер-декоратор сізге эстетикалық қажеттіліктерді қанағаттандырып қана қоймай, өнімділігі мен құны бойынша ең жақсы нұсқа болатын интерьер заттарын табады.

Интерьер мақсатының ерекшеліктерін анықтау. Тұрғын үй мен кеңсе кеңістігінің интерьер дизайны өте әртүрлі болады. Дегенмен, тұрғын үй немесе кеңсе аймақтарының жеке бөлмелерінің интерьерінің дизайн ерекшеліктері соншалықты таңқаларлық емес. Интерьер дизайны жобасы кейінірек кеңістіктің жайлылығы мен тиімділігіне әсер ететін қателерді болдырмауға көмектеседі.

Бүтіндік. Бір бөлменің немесе бірнеше бөлменің интерьер дизайнын өзгертуге қарамастан, тұтастық негізгі принциптердің бірі болып қала береді. Интерьердің тұтастығын ішкі және өлшемаралық деп түсіну керек. Әрине, ең алдымен, бір бөлмедегі барлық интерьер элементтері стилистикалық түрде үйлесуі және функционалдық тұрғысынан мүмкіндігінше пайдалы болуы керек. Бірақ жөндеуден өткен бөлме кеңістіктің қалған бөлігінің жалпы тұжырымдамасына сәйкес келуі керек екенін ұмытпау керек.

Шаршамай жөндеу жұмыстарын жасау. Кәсіби интерьер дизайны – бұл сіздің стилистикалық қалауларыңызды таңдау және жүзеге асыру, түстерді таңдау және қажетті интерьер заттары мен аксессуарларды іздеу туралы алаңдаушылықты дизайнердің иығына ауыстыру мүмкіндігі [3].

Қазіргі адам өз үйінің және жұмыс орнының ыңғайлылығы мен әдемілігіне ерекше көңіл бөледі. Ол өмірінің көп бөлігін өткізетін бөлме қауіпсіз, ыңғайлы, эргономикалық және стильді болуы маңызды. Мұндай жобаны нөлден бастап өз бетіңізше ойлау қиын, сондықтан интерьер дизайнері көмекке келеді. Интерьер дизайнері – тұрғын үй, кеңсе және өндірістік үй-жайлардың интерьерін құру процесін талдайтын, жоспарлайтын және басқаратын, орналасу, аймақтарға бөлу, жарықтандыру және техникалық жүйелерді пайдалану туралы ойланатын, құрылыс материалдарын, жиһазды

және декорды таңдайтын маман. Сондықтан қай жұмысты болмасын өз маманына тапсыру жұмыстың сапалы болуының кепілі.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 https://remont-f-ru.cdn.ampproject.org/v/s/remont-f.ru/amp/blog/5-otlichiy-professionalnogo-oformleniya-dizayna.

2 https://ivanova-design.ru/stati/19-dizajn-interera-pomeshchenij.

3 https://dking.by/stati/27-vazhnost-dizajna-interera.html.

ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР ЖӘНЕ ТЕХНОЛОГИЯЛАР

ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ И ОТРАСЛЬ ТЕХНОЛОГИИ

TECHNICAL SCIENCES AND TECHNOLOGIES OF THE INDUSTRY

ҒТАМР 20.01.07

БІЛІМ БЕРУДЕГІ AR/VR ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫНЫҢ РӨЛІ

Д.Д. Өтепова
Магистрант, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ.

Толықтырылған шындық біртіндеп оқуда ерекше орын алады. AR ерекшелігі – бұл қоршаған ортада болып жатқан процестер туралы идеяны кеңейтуге мүмкіндік береді. Жаңартылған сенсорлық деректер жаңа емес, таныс ортада қалыптасады. Бұл мақалада виртуалды және кеңейтілген шындық ұғымдары, сондай-ақ виртуалды және толықтырылған шындық технологияларының білім берудегі рөлі мен пайдасы және олардың заманауи тенденциялары қарастырылады.

Түйін сөздер: Виртуальды шындық, толықтырылған шындық, VR, AR, білім жүйесі.

Қазіргі кезде технология тез дамып келеді және білім беру сияқты өмірдің әртүрлі аспектілеріне айтарлықтай әсер етеді. Зерттеулер көрсеткендей, Толықтырылған шындық (AR) және Виртуалды шындық (VR) студенттерге дағдылары мен білімдерін жетілдіруге көмектесетін үлкен әлеуетке ие. Шын мәнінде, AR/VR және білім беруді біріктіру оқыту мен оқытудың тартымды және тиімді тәжірибесін қамтамасыз ете алады.

Виртуалды және кеңейтілген шындық (VR және AR) – бұл заманауи және жылдам дамып келе жатқан технологиялар. Олардың мақсаты – адам өмірінің физикалық кеңістігін сандық құрылғылар мен бағдарламалар арқылы жасалған және сурет сипаты бар нысандармен кеңейту [1].

Білім берудегі виртуалды шындық технологиялары бұрынғыдан да өзекті. Жаңа технологияларды енгізудің әсері әртүрлі оқу орындарының студенттерінің білім деңгейінде байқалады: AR білім беру білім беру мазмұнын беруді жақсартуға көмектеседі, сонымен қатар пайдаланушыларға (студенттерге) мазмұнды көріп қана қоймай,. сонымен бірге онымен әрекеттесуге мүмкіндік береді. Процесске толық ену оқу үдерісін жақсартуға және оған толығымен енуге көмектеседі [5].

Білім беруде AR және VR технологияларын қолданылуы.

1. *Виртуалды экскурсиялар:* иммерсивті қосымшалар арқылы тарихи оқиғалардың куәгері болу. VR гарнитураларын сыныптан немесе үйдің қабырғасынан шықпай мұражайларға, елдерге экскурсия жасау үшін

пайдалануға болады. Бұл студенттерге тарихи оқиғалармен танысуға мүмкіндік береді және одан да көптеген заттарды терең түсіну көп ықпал етеді.

2. *Күрделі пәндерді оқыту:* иммерсивті технологиялар, мысалы, химия, биология, физика пәндерін оқытуда қолдануға болады. Қолданбалар күрделі процестерді көрсете және визуализациялай алады. Сандық шындықтағы дерексіз ұғымдар VR технологияларын қолдануға және AR пәндердің теориялық және практикалық бөліктерін біріктіруге мүмкіндік береді.

3. *Дәрігерлерді даярлау:* иммерсивті шындық мыналарға мүмкіндік береді дәрігердің іс-әрекетін визуализациялауға және кері байланыс маңызды болып табылатын дәрігерлерді оқытуға, арналған қауіпсіз және тиімді медициналық модельдеуге, рөл-манекендер сенімділік деңгейімен сапалық жағынан салыстырылмайтын, орындалған виртуалды тренажерлерге мүмкіндік береді. Мысалы, Стэнфорд университетінде әртүрлі органдардың егжей-тегжейін жүзеге асыратын бағдарламалық-аппараттық кешендер құрылды. Ұқсас тренажерлер дәрігердің іс-әрекетінің дәлдігін арттыруға және қателіктер ықтималдығын азайтуға мүмкіндік береді.

4. *Аудиториялық сабақтар:* сыныпта AR және VR технологияларын қолдану қарапайым іс-әрекеттерді қызықты интерактивті әрекетке айналдыра алады. Иммерсивті технологиялар студенттерге ақпаратты жақсы түсінуге және есте сақтауға көмектеседі.

5. *Инклюзивтік білім беру:* мүмкіндігі шектеулі білім алушыларды әртүрлі формадағы жұмысқа бағыттайды. Мысалы, Near Sighted VR Augmented Aid көру қабілеті шектеулі білім алушыларға көмектесе алады. Мұндай қосымшалар контрастты өлшемдерді басқарады, мәтін көлемін кеңейтеді, аудио түсініктеме енгізеді, және де бұл мүмкіндігі шектеулі білім алушыларды қоғамға тарту интеграцияны айтарлықтай жеңілдетеді.

6. *Қабылдау науқандары:* виртуалды турлар талапкерлерге кампус әлемін зерттеуге мүмкіндік береді, қызығушылықты арттырады және университетті таңдауға қатысты шешім қабылдауға көмектеседі.

7. *Шығармашылық қабілеттерін дамыту:* VR технологиясы қосымша шындықты тек нысандарды бейнелеу үшін ғана емес, сонымен қатар жаңаларын жасау мүмкіндік береді. Оқушылардың шығармашылық әлеуетін арттыруға көмектеседі, оларға шығармашылық үшін қуатты құралдарға қол жеткізуге мүмкіндік береді. Қиялдағы модельдерді визуализациялау мүмкіндігі студенттерге күрделі үш өлшемді модельдерді құруға, инновациялық шешімдерді табуға, және күрделі мәселелерді шешу мүмкіндік береді. [2]

Білім берудегі VR/AR технологиясының жағымды қасиеттеріне мыналарды жатқызуға болады:

– Кеңістіктік бағдар. Виртуалды әлемді 360 градусқа көру.

– Қызығушылық және мотивация. Виртуалды әлемнің, объектілердің және т.б. шынайы көбеюі.

– Білім мен дағдыларды тексеру. Мысалы: пациенттің өміріне қауіп төндірмей, интерн операциясын жүргізу.

– Керемет егжей – тегжейлі функцияның арқасында VR/AR-дегі кез-келген нысанды-адамның жүрегі немесе зымыранның ішкі механизмі болсын, оңай көрсетуге болады.

Виртуалды шындықты пайдалана отырып оқытудың негізінде иммерсивті технологиялар жатыр – айналадағы шындықты жақсырақ қабылдауға және түсінуге мүмкіндік беретін шындықтың виртуалды кеңейтімі. Яғни, олар адамды берілген оқиға ортасына тікелей батырып жібереді.

Иммерсивті тәсілдің бірнеше артықшылығы бар:

Көріну. Виртуалды кеңістік нақты әлемде бақылау мүмкін емес және өте қиын объектілер мен процестерді егжей-тегжейлі қарауға мүмкіндік береді. Мысалы, адам ағзасының анатомиялық ерекшеліктері, әртүрлі механизмдердің жұмысы және т.б. Ғарышқа ұшу, жүздеген метр су астына сүңгу, адам денесі арқылы саяхаттау – AR орасан зор мүмкіндіктер ашады.

Шоғырлану. Виртуалды әлемде адамға сыртқы ынталандырулар іс жүзінде әсер етпейді. Ол материалға толығымен назар аударып, оны жақсы сіңіре алады.

Қатысу. Оқу процесінің сценарийін жоғары дәлдікпен бағдарламалауға және басқаруға болады. Виртуалды шындықта студенттер химия эксперименттерін жүргізе алады, көрнекті тарихи оқиғаларды көре алады және күрделі есептерді қызықты және түсінікті түрде шеше алады.

Қауіпсіздік. Виртуалды шындықта сіз күрделі операцияларды тәуекелсіз орындауға болады, көлікті басқару дағдыларды, тәжірибені және т.б. Сценарийдің күрделілігіне қарамастан, студент өзіне де, басқаларға да зиян тигізбейді.

Тиімділік. Қазірдің өзінде жүргізілген эксперименттерге сүйене отырып, AR көмегімен оқытудың тиімділігі классикалық форматқа қарағанда кем дегенде 10% жоғары деп айтуға болады [4].

Соңғы он жылдықта құрылғылардың құнын төмендету арқылы технологиялар көптеген пайдаланушыларға қол жетімді болды. Бұл өз кезегінде әртүрлі тақырыптар бойынша бағдарламалар (қосымшалар) санының өсуіне әкелді. VR үшін бұл негізінен атқыш жанрындағы 1 адамнан тұратын ойындар немесе 360 градус камераларды жазу (парашютпен секіру, аттракциондар, жабайы табиғат, су асты әлемі, динозаврлар және т.б.), AR қолданушыларының бет-әлпетін өзгертуге арналған қосымшалар, нақты әлем нысандарының қашықтығын өлшеу, әртүрлі жұмбақтар, сонымен қатар оқу бағдарламалары (негізінен анатомия және астрономия).

Иммерсивті технологиялар шындықтың кеңейтілген элементтерімен білім берудің әртүрлі салаларында білім алу мүмкіндіктерін кеңейтеді. AR технологияларын білім беру бағдарламаларына біріктіру қазіргі заманғы мұғалімдердің қолында тиімді құрал бола алады. AR қолдану үшін техникалық қайта жабдықтау және тұрақты жаңғырту үшін үлкен шығындар қажет емес, өйткені негізгі компонент білім беру мазмұны болып табылады, оны педагогикалық қауымдастық жаңарта және толықтыра алады. Сапалы білім

беру AR материалдарын әзірлеу – бұл алдағы жылдары күн тәртібінде тұратын міндет [3].

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Augmented and virtual reality in education. URL: https://theappsolutions.com/blog/development/ar-vr-ineducation.
2 https://www.sgu.ru/sites/default/files/textdocsfiles/2020/12/11/82.pdf.
3 https://kvantorium37.ru/texnologii-dopolnennoj-realnosti-v-sfere-obrazovaniya.
4 https://hsbi.hse.ru/articles/virtualnaya-realnost-v-obrazovanii.
5 https://vrfaq.info/virtualnaya-realnost-v-obrazovanii-texnologii-i-ispolzovanie.

ГРНТИ 20.23.25

РАЗРАБОТКА ИНФОРМАЦИОННОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ИНФОРМАЦИОННЫЕ СИСТЕМЫ И ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ

А.А. Ахсутова
Алматинский университет энергетики и связи имени Г. Даукеева, г. Алматы
Б.К. Сатпаева
Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы

В статье рассматриваются вопросы информационной системы предполагает использование ее в качестве основного технического средства переработки информации персонального компьютера. В крупных организациях наряду с персональным компьютером в состав технической базы информационной системы может входить мэйнфрейм или суперкомпьютер. Кроме того, техническое воплощение информационной системы само по себе ничего не будет значить, если не учтена роль человека, для которого предназначена производимая информация и без которого невозможно ее получение и представление.

Ключевые слова: информационные процессы, информационная составляющая, интегрированная система, информационные технологии.

В настоящее время успешный организационный необходимо понимать разницу между компьютерами и информационными системами. Компьютеры, оснащенные специализированными программными средствами, являются технической базой и инструментом для информационных систем. Информационная система немыслима без персонала, взаимодействующего с компьютерами и телекоммуникациями [8].

Управление в информационных системах.

Создание и использование информационной системы для любой организации нацелено на решение следующих задач.

1) Структура ИС, ее функциональное назначение должны соответствовать целям, стоящим перед организацией. Например, в коммерческой фирме – эффективный бизнес; на государственном предприятии – решение социальных и экономических задач;

2) ИС должна контролироваться людьми, ими пониматься и использоваться в соответствии с основными социальными и этическими принципами;

3) ИС должна обеспечить производство достоверной, надежной, своевременной и систематизированной информации.

Построение информационной системы можно сравнить с постройкой дома. Кирпичи, гвозди, цемент и прочие материалы, сложенные вместе, не дают дома. Нужны проект, землеустройство, строительство и др., чтобы появился дом.

Аналогично для создания и использования информационной системы необходимо сначала понять структуру, функции и политику организации, цели управления и принимаемых решений, возможности компьютерной технологии. Информационная система является частью организации, а ключевые элементы любой организации – структура и органы управления, стандартные процедуры, персонал, субкультура.

Построение информационной системы должно начинаться с анализа структуры управления организацией. Координация работы всех подразделений организации осуществляется через органы управления разного уровня.

Следует заметить также, что информационные системы сами по себе дохода не приносят, но могут способствовать его получению. Они могут оказаться дорогими и, если их структура и стратегия использования не были тщательно продуманы, даже бесполезными. Внедрение информационных систем связано с необходимостью автоматизации функций работников, а значит, способствует их высвобождению. Могут также последовать большие организационные изменения в структуре фирмы, которые, если не учтен человеческий фактор и не выбрана правильная социальная и психологическая политика, часто проходят очень трудно и болезненно [8].

Структуру информационной системы составляет совокупность отдельных ее частей, называемых подсистемами. Общую структуру информационной системы можно рассматривать как совокупность подсистем независимо от сферы применения. В этом случае говорят о структурном признаке классификации, а подсистемы называют обеспечивающими. Таким образом, структура любой информационной системы может быть представлена совокупностью обеспечивающих подсистем.

Среди обеспечивающих подсистем обычно выделяют информационное, техническое, математическое, программное, организационное и правовое обеспечение. Назначение подсистемы информационного обеспечения состоит в современном формировании и выдаче достоверной информации для принятия управленческих решений.

Информационное обеспечение – совокупность единой системы классификации и кодирования информации, унифицированных систем документации, схем информационных потоков, циркулирующих в организации, а также методология построения баз данных [9].

Унифицированные системы документации создаются на государственном, республиканском, отраслевом и региональном уровнях. Главная цель – это обеспечение сопоставимости показателей различных сфер общественного производства. Разработаны стандарты, где устанавливаются требования:

– к унифицированным системам документации;

– к унифицированным формам документов различных уровней управления;

– к составу и структуре реквизитов и показателей;

– к порядку внедрения, ведения и регистрации унифицированных форм документов.

Однако, несмотря на существование унифицированной системы документации, при обследовании большинства организаций постоянно выявляется целый комплекс типичных недостатков:

– чрезвычайно большой объем документов для ручной обработки;

– одни и те же показатели часто дублируются в разных документах;

– работа с большим количеством документов отвлекает специалистов от решения непосредственных задач;

– имеются показатели, которые создаются, но не используются, и др. Поэтому устранение указанных недостатков является одной из задач, стоящих при создании информационного обеспечения.

Схемы информационных потоков отражают маршруты движения информации и ее объемы, места возникновения первичной информации и использования результатной информации. За счет анализа структуры подобных схем можно выработать меры по совершенствованию всей системы управления.

Построение схем информационных потоков, позволяющих выявить объемы информации и провести ее детальный анализ, обеспечивает:

– исключение дублирующей и неиспользуемой информации;

– классификацию и рациональное представление информации.

При этом подробно должны рассматриваться вопросы взаимосвязи и движения информации по уровням управления. Следует выявить, какие показатели необходимы для принятия управленческих решений, а какие нет. К каждому исполнителю должна поступать только та информация, которая используется.

Методология построения баз данных базируется на теоретических основах их проектирования. Для понимания концепции методологии приведем основные ее идеи в виде двух последовательно реализуемых на практике этапов.

Первый этап – это обследование всех функциональных подразделений фирмы с целью:

– понять специфику и структуру ее деятельности;

– построить схему информационных потоков;

– проанализировать существующую систему документооборота;

– определить информационные объекты и соответствующий состав реквизитов (параметров, характеристик), описывающих свойства и назначение информационных объектов.

Второй этап – это построение концептуальной информационно-логической модели данных для обследованной на 1-м этапе сферы деятельности. В этой модели должны быть установлены и оптимизированы все связи между объектами и их реквизитами.

Документацией оформляются предварительный выбор технических средств, организация их эксплуатации, технологический процесс обработки данных, технологическое оснащение. Документацию можно условно разделить на три группы:

1) общесистемную, включающую государственные и отраслевые стандарты по техническому обеспечению;

2) специализированную, содержащую комплекс методик по всем этапам разработки технического обеспечения;

3) нормативно – справочную, используемую при выполнении расчетов по техническому обеспечению.

К настоящему времени сложились две основные формы организации технического обеспечения (формы использования технических средств): централизованная и частично или полностью децентрализованная [10].

Централизованное техническое обеспечение базируется на использовании в информационной системе больших компьютеров и вычислительных центров.

Децентрализация технических средств предполагает реализацию функциональных подсистем на персональных компьютерах непосредственно на рабочих местах.

Перспективным подходом следует считать, по-видимому, частично децентрализованный подход – организацию технического обеспечения на базе распределенных сетей, состоящих из персональных компьютеров и большого компьютера для хранения баз данных, общих для любых функциональных подсистем.

Математическое и программное обеспечение – совокупность математических методов, моделей, алгоритмов и программ для реализации целей и задач информационной системы, а также нормального функционирования комплекса технических средств.

Организационное обеспечение – совокупность методов и средств, регламентирующих взаимодействие работников с техническими средствами и между собой в процессе разработки и эксплуатации информационной системы. Организационное обеспечение создается по результатам предпроектного обследования на 1-м этапе построения баз данных.

Правовое обеспечение – совокупность правовых норм, определяющих создание, юридический статус и функционирование информационных систем, регламентирующих порядок получения, преобразования и использования информации. Главной целью правового обеспечения является укрепление законности.

В состав правового обеспечения входят законы, указы, постановления государственных органов власти, приказы, инструкции и другие нормативные документы министерств, ведомств, организаций, местных органов власти. В правовом обеспечении можно выделить общую часть, регулирующую функционирование любой информационной системы, и локальную часть, регулирующую функционирование конкретной системы.

Правовое обеспечение [11] этапов разработки информационной системы включает нормативные акты, связанные с договорными отношениями разработчика и заказчика и правовым регулированием отклонений от договора.

Литература

1 Алиев Х.Р. Модели оценки стоимости информационных систем в методологиях разработки программного обеспечения. – М.: Синергия, 2019. – 461 с.

2 Веремей Е. Оптимизационный подход к моделированию и разработке информационно-управляющих систем. – М.: Синергия, 2019. – 925 с.

3 Федотова Е.Л. Информационные технологии и системы: Учебное пособие. – М.: ИД ФОРУМ, НИЦ Инфра. – М, 2013. – 352 с.

4 Гохберг Г.С. Информационные технологии: учебник для студ.учреждений сред. проф. образования. – М.: Издательский центр «Академия», 2017. – 240 с.

5 Федотова Е.Л. Информационные технологии и системы: Уч. пос. – М.: Форум, 2018. – 149 с.

6 Чистов Д.В. Информационные системы в экономике: Учебное пособие. – М.: Инфра-М, 2019. – 248 с.

7 Федорова Г.Н. Информационные системы. Academia. 2016.

ҒТАМР 20.51.01

МОБИЛЬДІ ҚОСЫМШАНЫ ЖОБАЛАУҒА АРНАЛҒАН ОРТАСЫ МЕН ҚҰРАЛДАРЫ

М.С. Жолгелді
Студент, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік унтверситеті, Ақтөбе қ.

Мобильді қосымша – бұл гаджеттердің функционалдығы үшін арнайы жасалған бағдарламалық жасақтама. Бағдарламалық жасақтаманың мақсаты әртүрлі болуы мүмкін: қызметтер, дүкендер, ойын-сауық, онлайн көмекшілер және де басқалар. Бұл қосымшаларды пайдаланушы мобильді базарлар арқылы жүктеп, орнатады. Мақалада үш негізгі Android операциялық жүйелері (Eclipse, Intellij IDEA, Android Studio), iOS (XCode), Windows Phone (Visual Studio) үшін мобильді қосымшаларды әзірлеудің ең танымал ортасы қарастырылған және Mit App Inventor, Ionic, Mobincube, Appery.io, LongRange, Alpha Anywhere, Zoho Creator олардың әрқайсысының қысқаша сипаттамалары, артықшылықтары мен кемшіліктері келтірілген.

Түйін сөздер: Мобильді қосымшаларды әзірлеу ортасы, Eclipse, Intellij IDEA, Android Studio, XCode, Visual Studio, iOS, Android, Windows Phone, Mit App Inventor, Ionic, Mobincube, Appery. io, LongRange, Alpha Anywhere, Zoho Creator.

Қазіргі уақытта көптеген пайдаланушылар 24/7 режимінде бүкіл әлеммен байланыста болуға мүмкіндік беретін жеке мобильді құралдарға артықшылық бере отырып, жұмыс үстелін пайдалануды тоқтатады. Жұмыс үстелінен айырмашылығы, ұялы телефон немесе планшет – бұл жеке құрылғы. Олар пайдаланушының фотосуреттерін, төлемдер жүргізілетін несие карталарының нөмірлерін, Әлеуметтік желілердің шоттарын сақтайды. Кейбір қосымшалар бізге іс-әрекеттерді жоспарлауға көмектесе алады: келісімді алдын-ала қабылдау арқылы қосымшаны іске қосқан жөн, біраз уақыттан кейін ол сіздің кеңсеңіз бен үйіңіздің орналасқан жерін есептейді; содан кейін сізге маңызды кездесуді немесе кездесуді жіберіп алмау үшін қанша уақыт жұмыс істеуге және қанша уақыт оянуға болатындығын айтады.

Жүктеуге болатын қосымшалар бүгінде әртүрлі санаттарға ие: әлеуметтік, жаңалықтар, білім беру және т.б. қосымшалар саны күн сайын қарқынды өсуде. Алайда, қосымшаларды құру үшін әзірлеу құралдары қажет. Бұл мақалада мобильді бағдарламалық жасақтаманы әзірлеу құралдарына шолу және оларды салыстырмалы талдау келтірілген.

Бағдарламалық жасақтаманы әзірлеуде екі негізгі IDE бар: Eclipse жобасы және JetBrains компаниясының дамуы, Intellij IDEA ортасы.

Eclipse – бұл ашық код жобасы.

Ant жобаны құрастыру құралы ретінде әрекет етеді. Бұл IDE оңай конфигурацияланады, SDK Android, NDK (Native Developer Kit) және Java машинасы сияқты қажетті компоненттермен біріктіріледі. Сәтті интеграциядан кейін сіздің алғашқы жобаңызды құру қиын болмайды. Android үшін жаңа жобаны таңдағаннан кейін, бос «Hello World» жобасы автоматты түрде жасалады, оны нақты құрылғыда іске қосуға болады. Java тіл ретінде қолданылады. Бұл IDE жұмыс істеу өте оңай, сондықтан оны әзірлеуге жаңадан бастаушыларға кеңес беріледі.

Неғұрлым маңызды құрал – *Intellij IDEA*. JetBrains өнімдерін бекер «Ақылды IDE»деп аталады. Жағдайдан кейін жақшаларды автоматты түрде жабу, әдістерді топтық қайта жазу және шаблондық кластарды автоматты түрде құру (Interface, Singleton) сияқты ұсақ-түйектер бір қарағанда өте маңызды емес сияқты. Дегенмен, статистика бойынша бір жыл ішінде «rename» операцияларында шамамен 120 сағат жұмыс уақыты үнемделеді! Бағдарламашылардың ең маңызды дилеммасы – «айнымалыны қалай атауға болады» – осы IDE-де шешілді. Мысалы, егер сізде « Item «негізгі класы болса және сіз осы элементтерден массив жасасаңыз, онда даму ортасы оларды автоматты түрде» Items «деп атауды ұсынады. Бұл ұсақ-түйек сияқты, бірақ жақсы.

Android Studio-ның даму ортасын атап өткен жөн. Бұл JetBrains және Google-дің Android қосымшаларын жасауға бағытталған ынтымақтастығының нәтижесі. Жалпы алғанда, бұл бірдей IDEA, тек Gradle құрастырушы ретінде қолданылады. Ant емес. Android Studio-да енгізілетін барлық өзгерістер біраз уақыттан кейін IDEA-да пайда болады және керісінше. Google қосымшаларды әзірлеу үшін Android Studio-ны ұсынады.

XCode бұл iOS қосымшаларын жасауға арналған негізгі IDE ,сондықтан оның аналогтарын беру мағынасы жоқ. Көбінесе үшінші тарап IDE XCode-дан кейбір функцияларды алады. Мысалы, AppCode жобасында (Jet Brains өнімі) визуалды интерфейс редакторы жоқ. Бұл компанияның әзірлеушілері бастапқыда Xcode-да интерфейстер құруға кеңес береді, алайда ешкім Jet Brains-тің басқа «ақылды құралдарын» қолдануға кедергі келтірмейді. Ашық ОС Android-тен айырмашылығы, iOS әзірлеушіге арналған құралдарды таңдауға өзіндік «монополия» ұсынады. Алайда, бұл IDE қосымшаларды әзірлеу құралдарының арасында бірінші орынға ие. Бұл бірі құралдары, онымен жұмыс істеуге келеді. XCode жұмыс кеңістігінің жалғыз терезесін пайдаланады-workplace window, онда жұмыс істеу үшін қажетті деректердің көп бөлігі бар. Xcode көмегімен кодты жазудан оны күйге келтіруге және пайдаланушы интерфейсін жасауға оңай өтуге болады, және мұның бәрі бір жұмыс терезесінде. SDK iOS ОЖ-мен жұмыс істеу үшін қажетті компиляторлар мен Жақтауларды қосу арқылы XCode құралдар жиынтығын үнемі кеңейтіп

отырады. Барлық iOS қосымшаларын жасауға арналған Objective-C – объектіге бағытталған тіл даму тілі болып табылады.

Windows Phone-да қосымшаларды әзірлеуге арналған Visual Studio IDE. Оны Windows Phone SDK плагинімен толықтыра отырып, әзірлеуші әзірлеу үшін қажет нәрсенің бәрін қамтитын дайын құралды алады. Құралдар жиынтығының соңғы нұсқасы (осы жазу кезінде) Windows Phone SDK 7. 1 шығарылым Candidate нұсқасында «Go Live» лицензиясында қосымшаларды әзірлеу және оларды Windows Phone Marketplace-те жариялау мүмкіндігі бар. Visual Studio әзірлеу құралдары әзірлеушіге өнімді құрылғыда және эмуляторда күйге келтірудің толық мүмкіндіктерін ұсынады (Windows жұмыс үстелінің нұсқасына арналған қосымшаларды әзірлеу сияқты). Бұл IDE-де интерфейс редакторы Expression Blend болады XAML үшін интерактивті визуалды дизайнер, Silverlight және Windows Presentation Foundation(WPF) қосымшаларына арналған интерфейсті сипаттау технологиясы. Visaul Studio-бұл қабаттарды, анимацияларды, стильдер мен шаблондарды оңай басқаруға мүмкіндік беретін керемет даму құралы. Бұл сонымен қатар XAML-де дамудың негізгі құралы. Expression Blend бағдарламасының өзі ақылы. Алайда, Windows Phone үшін Expression Blend 4 арнайы нұсқасы бар, ол Windows Phone үшін қосымшалардың дизайнын жасау үшін қолданылады және әзірлеушілер үшін ақысыз қол жетімді – бағдарлама Windows Phone SDK орнату кезінде жүктеледі және орнатылады. Даму тілі C# [1].

MIT App Inventor – бұл Google жасаған тегін бұлт құралы болып келеді, яғни қазіргі уақытта Массачусетс технологиялық институты қолдайды. Ашық бастапқы бұл платформа ойынының немесе қосымшаның визуалды дизайнын бірден бастауға мүмкіндік береді. Жобаны жасағаннан кейін оны бірден мобильды құрылғыға орнатады және QR кодын пайдалану арқылы іске қосады, яғни оны телефон арқылы сканерлеуге болады. MIT App Inventor платформасында Java және Kotlin тілдері көп қолданылады.

Ерекшеліктері:

– Ашық бастапқы платформа ойынның визуалды дизайны мен ойынын бірден бастап кетуге болады;

– Жобаны жасағаннан кейін мобильды құрылғыға бірден орнатуға және телефонмен сканерлеуге болады QR коды арқылы іске қосуға болады;

– Өте тез және жоғары қызмет.

Ionic – HTML5 мобильды қосымшаларды әзірлеу ортасы. Ол негізінен мобильды қосыымшаларды құру үшін қолданылады. Бұл CSS, HTML5 және SASS сияқты веб-технологияларды пайдаланып мобильды қосымшаларды құруға арналған құрал. Ionic әзірлеушілерге қосымшаларды қолданбалар дүкендеріне және бірыңғай кодтық базасы бар

Ерекшеліктері:

– Ақысыз және ашық жоба;

– Қосымша құру үшін құралдар мен қызметтер ұсынады;

– Мобильды қосымшаларды құруға арналған көптеген CSS және JavaScript компонентерімен бірге келеді;

– Ionic қолданбаның пайдаланушы интерфейсінің негізгі принциптерін эмуляциялайды және өзінің SDK файлдарын пайдаланады.

Mobincube – бұл пайдаланушыларға кез-келген мобильды қосымшаны жасауға мүмкіндік беретін бағдарлама құрастырушысы. Мұнда бизнесті алға жылжыту, өнімдерді сату және тұтынушыларға, білім беру, ойын сауық, денсаулық сақтау сияқты қосымшаларды жасай алады.

Ерекшеліктері:

– Сатылымды арттыруға көмектесетін мобильды дүкендер құруға мүмкіндіктер береді;
– Пайдаланушылармен сөйлесуге мүмкіндік береді;
– Интернеттегі мазмұнды жаңартуға мүмкіндік береді;
– Жетілдірілген функционалдылыққа көмектеседі.

Alpha Anywhere – мобильді қосымшаларды жылдам әзірлеуге және орналастыруға арналған құрал. Ол кросс-платформалық веб-қосымшаларды және мобильді бизнес қосымшаларын жасау үшін қолданылады.

Alpha Anywhere-де жеке мәліметтер базасы бар, бірақ сонымен қатар Microsoft SQL Server, Access, Excel, MySQL, Oracle және DB2 сияқты серверлік драйверлер бар. SQL дерекқорлары үшін, оның SQL Genie-ге CRUD операциялары үшін код құруға немесе SQL мәлімдемесіне батыруға және оны өзіңіз өңдеуге мүмкіндік бере алады.

HTML5 мобильді қосымшаларында батареяның қызмет етуі үшін Alpha қолдауы деректер қақтығыстарын шешудің логикасын жасауды жеңілдетеді, сондықтан бұл тек соңғы жеңіс емес.

Ерекшеліктері:

– Кросс-платформалық мобильді қосымшаларды жасаудың тиімді құралы;
– Кәсіпорындық мобильді деректер қауіпсіздігі;
– Ресурстарды басқарудың нақты делегациясы;
– Alpha Anywhere әзірлеу ортасынан тікелей жариялау;
– Офлайн синхрондау мәселесін шешіңіз;
– Әзірлеушілер өзгерте алатын немесе мобильді қолданбаларына сілтеме жасай алатын дайын үлгі қолданбалары;
– Толық ішкі деректерге қол жеткізу;
– Күрделі деректерді біріктіру және деректерді түрлендіру;
– HMAC және SSL қолдауымен деректерді шифрлау.

Zoho Creator – бұл пайдаланушыларға минималды бағдарламалау тәжірибесі бар жеке қосымшаларды құруға мүмкіндік беретін төмен кодты мобильді қосымшаларды әзірлеу құралы. Интуитивті апарып тастау интерфейсі әзірлеушілер мен бизнес пайдаланушыларына барлық ерекше талаптарға жауап беретін веб-қосымшалар мен мобильді қосымшаларды оңай жасауға мүмкіндік береді.

Бағдарламалық жасақтама сатуды басқару, тапсырысты басқару, оқиғаларды басқару, логистика немесе жалдауды бақылау сияқты

мүмкіндіктерге қосымшалар құру сияқты тапсырмаларды жеңілдетіп, автоматтандырғысы келетін кәсіпорындарға арналған.

Zoho-да қарапайым қоңыраулар журналдарынан бастап, бар процесспен біріктірілген күрделі ERP-ге дейін көп платформалы қосымшалар жасай алады.

Ерекшеліктері

– Төмен кқты мобильды қосымша;
– Автоматтандыру;
– AI интеграциясы;
– Ынтымақтастық.

Appery.io – бұл HTML, Ionic, JQuery Mobile қосымшаларын және мобильды қосымшаларды, веб-қосымшаларды дамытуға арналған бұлтты платформа. iOS және Android қолдау көрсетеді. Пайдаланылған интерфейс– бұл чат, AI, кеңейтілген немесе виртуалды шындық сияқты мүмкіндіктерді қосуға мүмкіндік беретін қарапайым жүйе. Дамуға көмектесу үшін сізге оқу платформасы және нұсқаулық бейнелер жиынтығы беріледі.

Мақсаты – тезірек және арзан даму процесі үшін қосымшаларды әзірлеуді тездету. Бұл процесс бір аптаға созылуы мүмкін, оның барысында Appery орнатуды, орнатуды, біріктіруді, тестілеуді және оқуды аяқтайды.

Жұмыс уақытының ұлғаюынан басқа, Appery сізге кеңейтуге назар аударуға мүмкіндік береді, сондықтан бірдей қосымшаларды оңай өзгертуге болады және көп уақытты қажет етпейді.

Ашық платформада салынған Appery дамып келе жатқан қолданбаларда репликация қажеттілігін азайту үшін қажеттіліктерге сәйкес бірнеше базалық қосымшаларды жасауға мүмкіндік береді.

Ерекешеліктері:

– Интерактивті, кросс-платформалық және жауап береді;
– Кез-келген күрделілік идеясын жүзеге асыруға мүмкіндік береді [2].

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 https://cyberleninka.ru/article/n/obzor-sovremennyh-sredstv-dlya-razrabotki-mobilnyh-prilozheniy.

2 https://appropio.com/26-luchshih-instrumentov-dlja-razrabotki-mobilnyh-prilozhenij-v-2019-godu.

ГРНТИ 20.15.13

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ИНФОРМАЦИОННЫХ СИСТЕМ И ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОРГАНИЗАЦИИ

М.О. Шарапова
Магистрант, Кокшетауского университета им. А. Мырзахметова, г. Кокшетау
А.К. Жумагулова
К.э.н., доцент, научный руководитель, Кокшетауского университета им. А. Мырзахметова, г. Кокшетау

В статье рассмотрены вопросы информационных технологий в организации. Внедрение информационных систем с целью повышение эффективности производственно – хозяйственной деятельности организации за счет не только обработки и хранения рутинной информации, автоматизации конторских работ, но и за счет принципиально новых методов управления, основанных на моделировании действий специалистов организации при принятии решений, использовании современных средств телекоммуникаций, глобальных и локальных вычислительных сетей

Ключевые слова: информация, автоматизация, программирование, локальна вычислительные сетей, информационная система.

Сегодня управление предприятием без компьютера просто немыслимо. Компьютеры давно и прочно вошли в такие области управления, как бухгалтерский учѐт, управление складом, ассортиментом и закупками. Однако современный бизнес требует гораздо более широкого применения информационных технологий в управлении предприятием. Жизнеспособность и развитие информационных технологий объясняется тем, что современный бизнес крайне чувствителен к ошибкам в управлении. Интуиции, личного опыта руководителя и размеров капитала уже мало для того, чтобы быть первым. Для принятия любого грамотного управленческого решения в условиях неопределѐнности и риска необходимо постоянно держать под контролем различные аспекты финансово-хозяйственной деятельности, будь то торговля, производство или предоставление каких-либо услуг. Поэтому современный подход к управлению предполагает вложение средств в информационные технологии. И чем крупнее предприятие, тем серьѐзнее должны быть вложения. Они являются жизненной необходимостью – в жесткой

конкурентной борьбе, в условиях экономического кризиса одержать победу сможет лишь тот, кто лучше оснащѐн, и наиболее эффективно организован

В последнее время всѐ больше руководителей начинают отчѐтливо осознавать важность построения на предприятии корпоративной информационной системы как необходимого инструментария для успешного управления бизнесом в современных условиях. Можно выделить три наиболее важных фактора, существенно влияющих на развитие информационных систем организаций:

– развитие методик управления организацией;

– развитие общих возможностей и производительности компьютерных систем;

– развитие подходов к технической и программной реализации элементов информационных систем [1, с. 23].

Прогресс в области наращивания мощности и производительности компьютерных систем, развитие сетевых технологий и систем передачи данных, широкие возможности интеграции компьютерной техники с самым разнообразным оборудованием позволяют постоянно наращивать производительность информационных систем и их функциональность. Параллельно с развитием аппаратной части информационных систем на протяжении последних лет происходит постоянный поиск новых, более удобных и универсальных, методов программно-технологической реализации информационных систем. На развитие информационных систем в последние годы оказало колоссальное влияние три наиболее существенных новшества:

– внедрение объектно-ориентированного программирования благодаря которому сокращаются сроки разработки сложных информационных систем, упрощаются их поддержка и развитие;

– развитие сетевых технологий, благодаря которым локальные информационные системы повсеместно вытесняются клиент-серверными и многоуровневыми реализациями;

– развитие Интернета расширило возможности работы с удалѐнными подразделениями, открыло широкие перспективы электронной коммерции, обслуживания покупателей и многое другое. Определѐнные преимущества даѐт использование Интранет – технологий во внутренних сетях предприятий [1, с. 24].

Рыночная экономика приводит к возрастанию объѐма и усложнению задач, решаемых в области производства, процессов планирования и анализа, финансовой работы, связей с поставщиками и потребителями продукции. Таким образом, оперативное управление невозможно без организации современной автоматизированной информационной системы (ИС). Рассмотрим подходы различных авторов к определению сущности ИС. В.Н. Логинов подразумевает под понятием информационной системы управления совокупность информации, экономико-математических методов и моделей, технических, программных и других технологических средств и специалистов, предназначенную для обработки информации и принятия управленческих

решений [2, с. 8].

А.Г. Ивасенко, А.Ю. Гридасов и В.А. Павленко в понятие «информационная система» вкладывают несколько иной смысл. ИС – это прикладная программная подсистема, ориентированная на сбор, хранение, поиск и обработку текстовой и/или фактографической информации [3, с. 14].

А.В. Гусев, Г.И. Шабанов и М.А. Родионов отмечают, что информационная система (ИС), по существу, является производством, выпускающим определенную продукцию. Эта продукция может быть измерена количественно и оценена качественно, а также может быть определена ее стоимость [4, с. 6].

На наш взгляд, наиболее точно сущность ИС отражает первое определение, так как в нѐм в состав ИС включаются специалисты, люди. Подавляющее большинство ИС работает в режиме диалога с пользователем, значит, человеческие ресурсы (подсистемы организационного и правового обеспечения) являются определяющими в работе ИС. Именно эти подсистемы выполняют следующие функции: анализ системы управления, существующий на предприятии в данный момент, и выявление потребностей организации в автоматизации, определение эффективности информационной системы, регламентируют порядок получения, преобразования и использования информации, определяют юридический статус и нормы функционирования информации.

Литература

1 Егоршин А.П. Стратегический менеджмент. – М.: Инфра-М. 2017. – 292 с.

2 Логинов В.Н. Информационные технологии управления. – М.: КноРус, 2016. – 240 с.

3 Ивасенко А.Г. Информационные технологии в экономике и управлении. – М.: КноРус, 2017. – 154 с.

4 Гусев А.В. Информационные технологии в моделировании быстропротекающих нелинейных процессов. – М.: Инфра-М, 2018. – 132 с.

ҒТАМР 20.53.01

СЫМСЫЗ СЕНСОРЛЫҚ ЖЕЛІЛЕРДІҢ БОЛАШАҒЫ

Ж.Ж. Аканова
Т.ғ.к., қауымд. профессор, Нархоз Университеті, Алматы қ.
М.К. Камалбеков
Э.ғ.м., оқытушы, Халықаралық Бизнес Академиясы, Алматы қ.

Ғылыми-техникалық үрдістің қоғамға әсері қазіргі кезде қатты байқалады. Сол техникалық, бағдарламалық, ақпараттық жүйелердің күнненкүнге жақсарып, жаңартылып отыруының арқасында сымсыз сенсорлық желілер пайда болды. Оның адамзат баласына жақсы тұстарымен тигізетін әсері өте көп. Соны зерттей отыра, ары қарай адамзат дамытуы керек.

Түйін сөздер: сымсыз сенсорлық желілер, қауіпсіздік, қауіпсіздік, тұтастық, жаңа технология.

Микроэлектрониканың жетістіктері жаңа технологияны сымсыз сенсорлық желілерді (сымсыз сенсор желілері, WSN) құруға жол ашты: сымсыз сенсорлық желілер (сымсыз сенсор желілері, WSN) ретінде желілік процессорлар (сенсорлық түйіндер деп аталады) қолданылады:

– Аз тұтынатын процессорлар мен трансиверлер;
– Миниатюралық арзан сенсорлар (MEMS, RFID).

WSN түйіндерінің саны 10^7 жетуі мүмкін. Мұндай желілер өте тығыз және содан кейін кейде Smart Dust деп аталады. Мониторингтің түрлі тапсырмаларында қолданылады.

WSN түйіндерінің саны 10^7 жетуі мүмкін. Мұндай желілер өте тығыз және содан кейін кейде Smart Dust деп аталады. Мониторингтің түрлі тапсырмаларында қолданылады.

Сымсыз сенсорлық желілер (WSN) заттардың болашақ интернетінің толық әлеуетіне қол жеткізудің кілті болып табылады. Олар азаматтар үшін, оның ішінде кәсіби пайдаланушылар үшін күнделікті өмірде және қоршаған ортада жаңа қызметтер мен қосымшалар ұсыну арқылы икемділік деңгейін едәуір арттырады. Қауіпсіз және сенімді сымсыз сенсорлық желілер (WSN) ннтернеттің негізгі активаторы ретінде жаңа қызметтер мен қосымшалар жасауға мүмкіндік береді.

Сымсыз шешімдер көптеген негізгі артықшылықтарды ұсынады және сымды шешімдермен салыстырғанда жаңа қызметтер мен қосымшалар жасауға мүмкіндік береді:

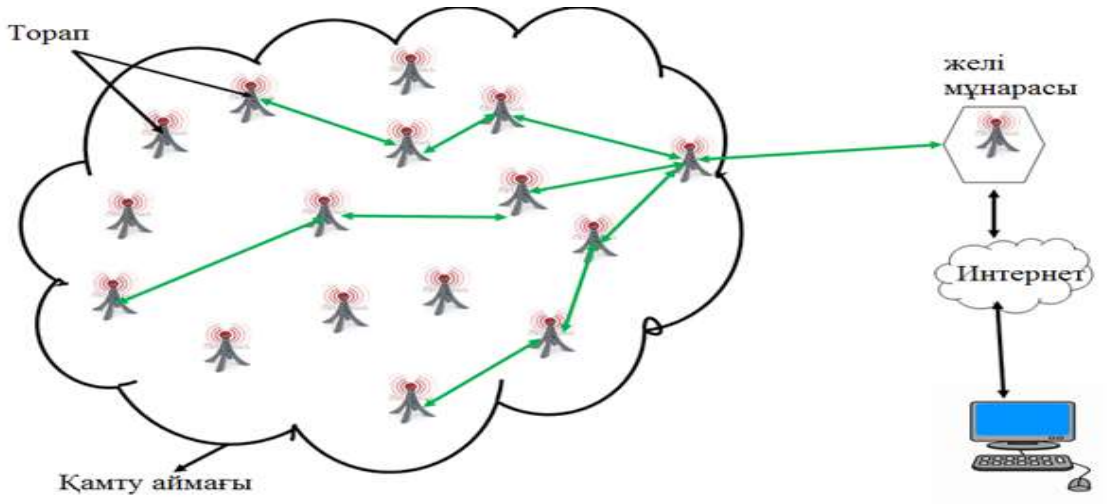

Сурет 1. Қауіпсіз және сенімді сымсыз сенсорлық желілер (WSN).

– Салмаққа сезімтал ортада салмақ жоғалту (яғни кабельдер аз);

– Жаңа «өз құрылғыңызды әкеліңіз» қосымшаларын қосу (мысалы, смартфондарды пайдалану);

– Сымды шешімдерге резервтік көшірмелер беру;

– Конфигурацияны жеңілдету және жүйелерді өздігінен баптау;

– Икемділік пен қайта конфигурацияны арттыру;

– Қателерді жою үшін ақаулы сым көмегімен өздігінен басқарылатын сымсыз желілер;

– Үзілу мен тозуды азайтуды бақылау арқылы сенімділікті арттыру;

– Мүмкіндіктерді оңай және үнемді жаңартуды жеңілдету;

– Орналастыру рәсімдерін жеңілдету арқылы орнату шығындарын азайту;

– Желілік топологияны оңай ауыстыруды қосу және т.б.

Алайда, сымды шешімдердің көптеген салаларда, қызметтерде және қосымшаларда әлі де басым болуының нақты себептері мен факторлары бар, бірақ жағдай тез жақсарып келеді:

Біріншіден, сенімділіктің салыстырмалы төмен деңгейі бар. Сенімділік, қол жетімділікті, жарамдылықты, қауіпсіздікті және тұтастықты қарастыратын жан – жақты термин-бұл жүйенің немесе өнімнің өз пайдаланушыларына қызмет көрсету деңгейін, әсіресе оның қызмет көрсету деңгейіне әсер ететін сәтсіздіктер немесе басқа да оқиғалар жағдайында қамтамасыз ету мүмкіндігі.

Екіншіден, қауіпсіздік пен құпиялылық туралы ойлар ақпараттық-коммуникациялық технологиялар тұрғысынан жаңа болмаса да, WSN қауіпсіздік пен құпиялылықтың жаңа және ерекше мәселелерін тудырады. WSN – ге қосылған құрылғылардың үнемі өсіп келе жатқандығына байланысты кибершабуылдарға арналған көптеген қосымша кіру нүктелері жасалады. Сонымен қатар, WSN жеке деректерді жинаудың, талдаудың және пайдаланудың жаңа тәсілдерін ашатындықтан, адамдарды бақылау, бақылау және басқа да теріс қылықтар туралы хабарлайды.

Сонымен қатар, үйлесімділік әлі де жоқ. Қазіргі заманғы сымсыз шешімдерде бәсекелестік пайдаланушылар үшін бағаны төмендетуге мүмкіндік беретін нарықтық ортаны құру үшін қажет жалпы анықтамалық дизайн және қызметке бағытталған сәулет жоқ.

Жеке және кәсіби пайдаланушылардың WSN шешімдеріне деген сенімін арттыру және осылайша сымсыз шешімдер нарығын және жалпы Интернет заттарын толығымен дамытуды жеделдету үшін барлық аталған факторларды ескеру қажет.

Сенсорлық желілердегі деректерді берудің негізгі стандарты IEE802.15.4 болып табылады, ол төмен қуатты қабылдағыш таратқыштары бар сымсыз желілер үшін арнайы жасалған.

Сенсорлық желілерде бағдарламалық жасақтама саласында стандарттар жоқ. Деректерді өңдеудің және берудің бірнеше жүздеген хаттамалары, сондай–ақ түйіндерді басқару жүйелері бар. Ең көп таралған Операциялық жүйе – бұл ашық код жүйесі-TinyOs (Стэнфорд университетінде жүргенде, әзірлеушілердің бірімен жеке танысқан). Көптеген әзірлеушілер (әсіресе коммерциялық жүйелер үшін) басқару жүйесін жиі Java тілінде жазады.

Айта кету керек, жабдықтың қымбаттығына және сенсорлық желілерді конфигурациялаудың күрделілігіне байланысты әр түрлі модельдеу жүйелері кеңінен қолданылады, атап айтқанда TinyOs басқаратын түйіндердің жұмысын модельдеу үшін арнайы жасалған TOSSIM жүйесі.

Сурет 2. Қауіпсіз және сенімді сымсыз сенсорлық желілерді (WSN) қолдану аясы.

Әлемде медицина саласында сымсыз сенсорлық желілер қолданысқа енгізілгенннен кейін (мысалы, қол сағаттар) адам өмірлерін сақтап қалуға көмектеседі. Қол сағаттардың көптеген түрлері бар, бірақ өмірді сақтайтындар жасанды интеллектпен жабдықталған. Міне, ақылды сағаттар адамға көмектескен белгілі жағдайлардың біреуі. Австралиялық 24 жастағы Адам Лав өзінің смарт-сағатынан ұйқы кезінде оның импульсі минутына 140 соққыға жеткенін көреді, ал қалыпты жағдайда ол 60 болуы керек. Содан кейін Лав дәрігерге барды, ол туа біткен жүрек септумының ақауын тапты. Ота жасалды (айтпақшы, оны робот-хирург Da Vinci жасаған), ол қан айналымының тағы бір мәселесін шешті. Осылай сымсыз сенсорлық желілерді қолдану арқылы денсаулыққа байланысты ақауларды медициналық мекемеге сигнал беру арқылы дер кезінде аңықтауға болады.

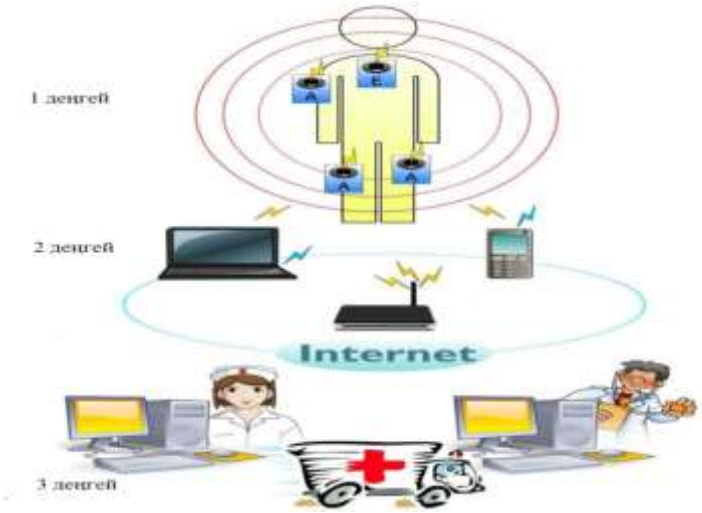

Сурет 3. Қауіпсіз және сенімді сымсыз сенсорлық желілерді (WSN) медицинада қолданылу.

Сымсыз сенсорлық желілер әртүрлі салаларда іске асырудың маңызды әлеуетіне ие. Жетекші компаниялардың мамандары сенсорлық желілер қоршаған әлем туралы түсінігімізді жақсартуға, осылайша түбегейлі жаңа қосымшаларды құруға мүмкіндік ашуға көмектесетінін атап өтті. Сондықтан технология өте тартымды. Дегенмен, сенсорлардың құны төмен болуы керек, бұл қарастырылып отырған жүйелердің сенімділігіне әсер етеді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 https://www.yokogawa.com/cn/library/resources/media-publications/practical-considerations-for-selecting-an-industrial-wireless-sensor-network.

2 https://www.openaccessgovernment.org/dependable-secure-trustable-wireless-sensor-networks/27971.

3 https://www.alliedmarketresearch.com/industrial-wireless-sensor-network-market.

4 https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0168169915002379.

5 https://www.intechopen.com/books/wireless-sensor-networks-technology-and-protocols/asymmetric-encryption-in-wireless-sensor-networks.

6 https://habr.com/ru/post/95011.

7 https://www.keldysh.ru/pages/NNModel/kuz_files/kuz_pdf/2016/WSN.pdf.

8 https://www.mdpi.com/1424-8220/11/6/5561/htm.

ГРНТИ 73.29.21

ОБРАБОТКА ПОЕЗДОВ ПО ПРИБЫТИЮ НА СТАНЦИЮ ИННОВАЦИОННЫМ МЕТОДОМ

Б.А. Султанов
Магистрант, Кокшетауского университета им. А. Мырзахметова, г. Кокшетау
К.С. Касымжанова
К.т.н., доцент, научный руководитель, Кокшетауского университета им. А. Мырзахметова, г. Кокшетау

В статье рассмотрены технический осмотр состава на путях прибытия. Осмотр поездов приемосдатчиками груза и багажа и работниками ВЖДО в коммерческом отношении производится методом прохода вдоль состава с обеих сторон параллельно техническому осмотру работниками ВЧД.

Ключевые слова: поезд, техническое обслуживания, маршрут, груз.

До прибытия поезда на станцию дежурный по станции получает от поездного диспетчера и из системы АСОУП информацию о номере и индексе поезда, времени прибытия, назначении и другие данные, характеризующие состав поезда. Видя на пульте-табло приближение поезда, ДСП дает задание ДСПЭЦ на приготовление маршрута приема с последующей передачей информации машинисту поезда (локомотива) по радиосвязи о порядке приема.

ДСПЭЦ извещает по двухсторонней парковой связи работников технической конторы, пункта технического обслуживания о пути приема для подготовки к встрече прибывающего поезда, дает указание сигналисту (регулировщику скорости движения вагонов) и дежурному станционного поста централизации (МВ) о закреплении состава на пути прибытия тормозными башмаками порядком, установленным техническо-распорядительным актом станции. Обработка поезда по прибытию состоит из следующих операций [1]:

а) технический осмотр вагонов;

б) коммерческий осмотр вагонов приемосдатчиками груза и багажа и работниками ВЖДО;

в) натурное списывание состава;

г) проверка грузовых документов и сведений телеграммы – натурного листа;

д) разметка ТГНЛ и меловая разметка состава;

е) подготовка состава к расформированию (отпуск тормозов, разъединение и подвешивание тормозных рукавов составительской бригадой).

Технический осмотр состава на путях прибытия начинают ещё на ходу поезда и продолжают после отцепки локомотива и ограждения состава с головы и хвоста.

Технический осмотр составов на путях прибытия производится порядком, предусмотренным технологическим процессом работы ПТО станции Кокшетау.

При техническом осмотре прибывшего состава выявляются вагоны с неисправными, угрожающими безопасности движения, требующие отцепочного ремонта, а также с неисправностями, устранение которых может быть произведено на приёмоотправочных путях за время, установленное технологическим процессом [2].

Обо всех неисправностях, подлежащих устранению при безотцепочном ремонте, осмотрщики наносят на вагоны меловые разметки.

Вагоны, подлежащие отцепочному ремонту, размечаются с указанием места производства ремонта (вагонное депо, специально выделенные пути). Слесари ремонтники в соответствии с меловой разметкой выполняют ремонтные работы.

Осмотр поездов приемосдатчиками груза и багажа и работниками ВЖДО в коммерческом отношении производится методом прохода вдоль состава с обеих сторон параллельно техническому осмотру работниками ВЧД. Общее время коммерческого осмотра поезда не должно превышать времени технического осмотра [3].

При выявлении вагонов с коммерческими неисправностями, устранение которых требует подачи вагонов на специальные пути, приемщиком ВЖДО наносится соответствующая меловая разметка. Такой вагон должен быть отцеплен от состава с составлением акта общей формы ГУ-23. В адрес грузоотправителя направляется телеграмма с указанием неисправности.

Об окончании осмотра состава и снятии ограждения старший приемщик ВЖДО, старший осмотрщик вагонов (или оператор ПТО) уведомляют дежурного по станции по двусторонней парковой связи.

Маневровая работа по расформированию-формированию составов поездов. Расформирование-формирование составов производится через горку малой мощности. При производстве роспуска вагонов с горки малой мощности участвуют следующие работники: дежурный по сортировочной горке руководит роспуском вагонов, расстановкой всех работников, участвующих в роспуске вагонов, переводит централизованные стрелки, информирует оператора по обработке перевозочных документов об изменениях в сортировочном листе; дежурный станционного поста централизации (МВ) укладывает охранные тормозные башмаки, контролирует и предотвращает выход отцепов на стрелочную горловину; регулировщики скорости движения вагонов производят торможение отцепов, обеспечивая безопасный роспуск; составитель поездов производит расцепку состава, соблюдая скорость надвига на горке [4].

Скорость подхода отцепов вагонов к другому отцепу на сортировочных путях должна быть не более 5 км/час.

Для передачи распоряжений между путями установлены колонки горочной парковой радиосвязи: 1 колонка – на горбе горки в месте расцепления вагонов, 2-я колонка в помещении регулировщика скорости движения вагонов, несколько колонок расположены в междупутьях сортировочного парка.

Маневровая радиосвязь служит для переговоров между составителем поездов, дежурным по станции, дежурным по сортировочной горке и машинистом маневрового локомотива.

Перед роспуском каждого состава необходимо подготовить пути для приема новых групп вагонов, для этого дежурный по сортировочной горке проверяет наличие проходов на сортировочных путях и фактическое расположение вагонов на путях через регулировщика скорости движения вагонов и дежурного станционного поста централизации (МВ). При необходимости выполняется осаживание вагонов.

Осаживание вагонов производится после окончания роспуска маневровым локомотивом. Осаживание производится под наблюдением составителя поездов, который должен убедиться, что все вагоны сцеплены между собой и локомотивом, отсутствует препятствие для движения. Составитель при осаживании должен находиться на специальной подножке (переходной площадке) первого по ходу движения вагона осаживаемого состава.

Маршрут осаживания дежурный по сортировочной горке согласовывает с дежурным станционного поста централизации (МВ). После чего дежурный по сортировочной горке дает команду на осаживание [5].

Меры безопасности для предотвращения выхода состава и вагонов при осаживании с горки в нечетную горловину или при следовании отцепов на свободные пути сортировочного парка осуществляется дежурным станционного поста централизации (МВ).

Одновременное осаживание вагонов с противоположных сторон сортировочного парка запрещается.

Осаживание групп вагонов с противоположной стороны сортировочных путей, выставление поездов своего формирования производится только после прекращения роспуска вагонов и полной остановки движущихся отцепов.

Перед выставлением сформированного состава или группы вагонов с сортировочных путей на приемоотправочные пути станции одним локомотивом, составитель поездов обязан сам лично при проходе вдоль состава визуальным осмотром убедиться, что вагоны объединены и сцеплены между собой надежно, отсутствии препятствий.

В случае, когда выставление сформированного состава с сортировочных путей станции на приемоотправочные пути производится двумя локомотивами одновременно, составители поездов первого и второго маневрового локомотивов убеждаются в правильности и надежности сцепления вагонов в составе поезда, отсутствии препятствий движению, путем прохода вдоль состава. Выставление сформированного состава производится через нечетную горловину станции [6].

Литература

1 Токачева М.М., Котов Г.В. Формы управления федеральной собственностью на железнодорожный транспорт. – М.: Железнодорожный транспорт. 1994, №7. – С. 50-57.

2 Гончарук О.В. Управление транспортом: Вопросы теории и практики. – Сиб.: Наука, 1994. – 217 с.

3 Кабров А.Н. Стратегия и перспективы развития железнодорожного транспорта России. – М.: Транспорт, 2016. – 36 с.

4 Кобдиков М.А. Формирование границ районов оперативного управления перевозочным процессом на базе АРМ оперативных работников // Сб. тр. Науч,-практ. конф. «Актуальные проблемы развития транспорта РК». – Алматы: КазАТК, 1996. – С. 4-12.

5 Коган Ю.Л. Ввод в действие крупнейшего в мире диспетчерского центра управления эксплуатационным процессом железнодорожной компании. – М.: ЦНИИТЭИ. 1992. – 11 с.

ГРНТИ 44.31.01

САНДЫҚ ҮЛГІЛЕУ КӨМЕГІМЕН ТҮРЛІ МИКРОФАКЕЛЬДІ ҚҰРЫЛҒЫЛАРДЫ САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

А.Д. Муханбетова
Магистрант, Алматы энергетика және байланыс университеті, Алматы қ.
Д.Р. Умышев
Қауымд. профессор, Қ.И. Сатпаев атындағы Қазақ ұлттық зерттеу университеті, Алматы қ.
М.Е. Туманов
Доцент, Алматы энергетика және байланыс университеті, Алматы қ.

Мақалада микрофакельді құрылғылары бар жанарғылардың әр түрлі нұсқаларын сандық модельдеу нәтижелері берілген. Мақалада жанарғылардың үш нұсқасы қарастырылды – бұрыштық тұрақтандырғыштары бар жанарғылар (а), онда отын симметрия осіне берілетін бұрыш, қалақтардың профилі бар жанарғылар (б), онда отын профильдің арқалығы мен жапсырма арасындағы кеңістікке беріледі, үшінші жанарғылар (в) қарсы бұралған ағыстар принципі бойынша жұмыс істейтін.

Жүргізілген талдаудан шыға отырып, күрек профильдерінің жоғары тұрақтандырғыш көрсеткіштері бар деген қорытынды жасауға болады. Турбиналық профильдің арқасынан отын беру нұсқасы ең жақсы көрсеткіштерге ие. Бұл нұсқа барлық басқа тең көрсеткіштерде азот оксидтерінің ең аз концентрациясын қамтамасыз етеді.

Түйін сөздер: профильдер, сандық моделдеу, азот оксиді, отын, жану.

Зерттеу барысында ANSYS Fluent бағдарламасы қолданылды. Мақалада микрофакельді құрылғылары бар жанарғылардың әр түрлі нұсқаларын сандық модельдеу нәтижелері Берілген. Мақалада жанарғылардың үш нұсқасы қарастырылды – бұрыштық тұрақтандырғыштары бар жанарғылар (а), онда отын симметрия осіне берілетін бұрыш, қалақтардың профилі бар жанарғылар (б), онда отын профильдің арқалығы мен жапсырма арасындағы кеңістікке беріледі, үшінші жанарғылар (в) қарсы бұралған ағыстар принципі бойынша жұмыс істейтін. Авторлармен бұрыштық тұрақтандырғыштарды қолдану арқылы көптеген зерттеулер жүргізілді [1-9] және турбиналық профильдермен бірнеше эксперименттер [10, 11].

Эксперимент бұрыштық тұрақтандырғыштардың азот оксидтерінің салыстырмалы төмен шығарындылары кезінде жоғары тұрақтандырғыш көрсеткіштері бар екенін көрсетті. Алайда, үлкен кедергінің болуы Жану камерасындағы қысымның төмендеуіне әкеледі. Бұл мәселені шешу күрек профильдерін пайдалану немесе қарсы-бұралған ағындармен тұрақтандыру болуы мүмкін.

1. Модельдеу процесі туралы жалпы деректер. 1 суретте модельдеу аймағына изометриялық түр көрсетілген.

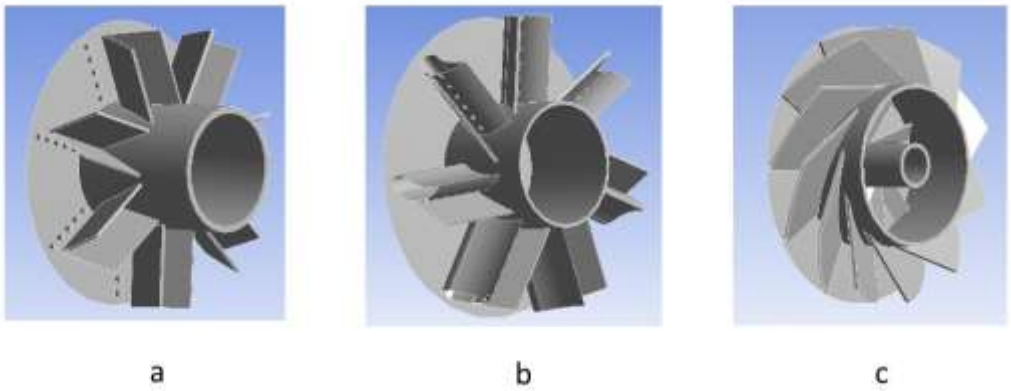

Сурет 1. Зерттелетін оттықтардың 3 D суреті.

Модельдеу салалары 1-суретте көрсетілген тікелей жанарғылардан тұрады. 1 a суретте бұрыштық тұрақтандырғыштары бар жанарғы көрсетілген. Бұрыштардың симметрия осіне қатысты 450 бұрышы бар. Отын симметрия осіне тікелей берілді. 1 b суретте жауырынның профилі бар жанарғы көрсетілген. Суретте көрсетілгендей, профильдер жасалған жапсырмамен рециркуляция аймағына бағытталған шүмектермен жабдықталған. 1 c суретте тұрақтандырудың қарсы-бұралған тәсілі бар жанарғы көрсетілген. Отын «жоғарғы» және «төменгі» жауырынның арасында шығыршыққа беріледі.

Кесте 1. Бастапқы параметрлер.

Отын шығыны, кг/сағ	Ауа жылдамдығы, м/с (эксперименттік қондырғыға сәйкес алынды)	φ, [1] бойынша артық отын коэффициенті	Тотықтырғыш (ауа)/отынның бастапқы температурасы, К	Модельделетін аймақтағы тетраэдрикалық элементтердің саны
10	10	0,32	400	200000

Бұл модельде ең оңтайлы шешім болып табылатын k-ε realizable турбуленттілік моделі қолданылды.

Мақалада отын берудің әсері ғана қаралғанын, моделдеу кезінде отын шығынының жылдамдығы мен мәні өзгерген жоқ. Отынның (ауаның) артық мөлшері [1] сәйкес есептелген.

Температуралық контурлар. 2 суретте әр түрлі жанарғы құрылғыларға арналған температура контуры көрсетілген. Суреттерден көрініп тұрғандай, бұрыштық тұрақтандырғыштары бар жанарда жалын кең Жоғары температуралы аймаққа ие. Турбиналық профильдері бар жанарғы сол жаққа кейбір бұраулар болады, бұл профильден кейін пайда болатын суық аймақ бойынша байқалады. Жану үдерісі бұрыштық тұрақтандырғыштармен салыстырғанда жұқа аймақта жүзеге асырылатыны байқалады. Тұрақтандырудың қарсы-бұралған тәсілі бар жанарғы рециркуляция аймағының айналасында пайда болатын жанудың жұқа аймағы болады.

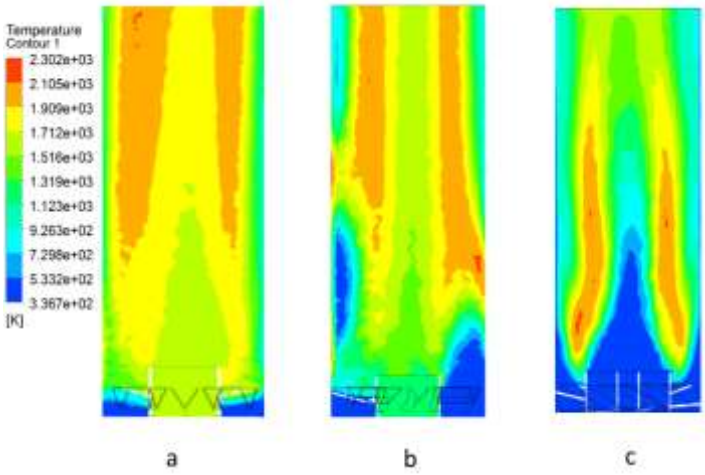

Сурет 2. Температура контуры.
а – бұрыштық тұрақтандырғышы бар жанарғы, в – турбиналық профилі бар жанарғы, с – тұрақтандырудың қарсы-бұралған тәсілімен жанарғы.

Жылдамдық контурлары. 3 суретте түрлі жанарғы құрылғыларға арналған жылдамдық контурлары көрсетілген. Бұрыштық тұрақтандырғыштардың артынан жану кезінде жану өнімдерінің жоғары жылдамдығы болады. Бұл бұрыштық тұрақтандырғыштардың симметрия осіне үлкен жылдамдықпен отын берілетінін түсіндіруге болады. Жауырынның профильдері бар жанарғыларда біркелкі емес температуралық контурға әкелетін симметриялы емес жылдамдық контуры болады. Қарама-қарсы бұралған тұрақтандырғышы бар жанарғылардың басқа жанарғылармен салыстырғанда, әртүрлі бағыттағы қалақша құрылғыларының көмегімен бұрау салдарынан салыстырмалы түрде төмен бойлық жылдамдығы болады.

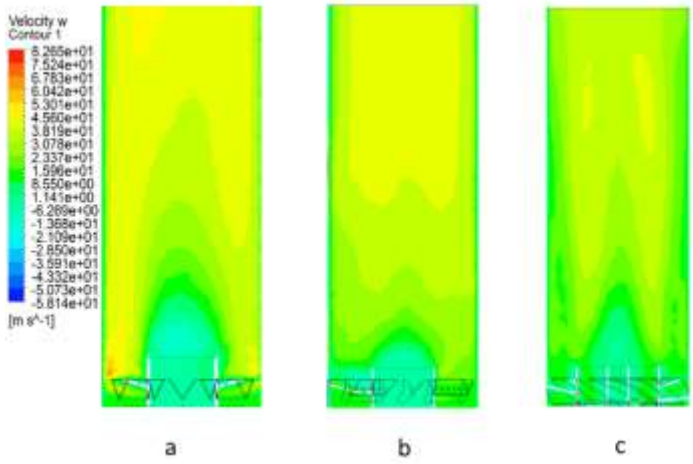

Сурет 3. Жылдамдық контурлары.
а – бұрыштық тұрақтандырғышы бар жанарғы, в – турбиналық профилі бар жанарғы, с – тұрақтандырудың қарсы-бұралған тәсілімен жанарғы.

Азот оксидінің концентрациясы (NOx).

2-кестеде модельдеу нәтижелері бойынша деректер берілген. Суреттен көрініп тұрғандай, ең жоғары температуралар мен азот оксидтерінің концентрациялары бұрыштық тұрақтандырғыштары бар жанарғы болады. Бұл бұрыштар жанудың жоғары толымдылығы бар екі нәрсе туралы айтады, соның есебінен жану құрылғысынан шығу кезінде температура мен азот оксидтерінің концентрациясы артады. Екінші жағынан, симметрия бұрышында отынның салыстырмалы үлкен шығыны отын-ауа қоспасының жалпы жылдамдығын арттыруға әкеледі.

Ең төмен температураларда қарсы бұралған ағыстары бар жанатын құрылғы, сондай-ақ азот оксидтерінің ең төмен концентрациясы бар. Бұл жағдай ТВС айналдыру көлденең жылдамдықтардың ұлғаюына әкеледі, бұл жылдамдықты төмендетуге әкеледі. Алайда, мұндай жану құрылғысында тотықтырғышпен газдың жеткіліксіз араласуына байланысты жану деңгейі төмен. Профильдері бар жанарғылар жанарғылардың екі нұсқасы арасында орташа мәнге ие.

Кесте 2. Модельдеу нәтижелері бойынша деректер.

Нұсқа	Шығыстағы газдардың температурасы,К	NO_x концентрациясы, ppm	Шығудағы газдардың жылдамдығы, м/с
a	1832	55	33. 7
b	1645	45	38. 04
c	1347	17	33

Қорытынды. Жүргізілген талдау келесі қорытындыларды жасауға мүмкіндік береді: бұрыштық тұрақтандырғыштар жанудың жоғары толықтығын қамтамасыз етеді, алайда екінші жағынан, бұл азот оксидтерінің

шоғырлануын арттыруға әкеледі. Қалақ профильдері төмен концентрациясы және кететін газдардың температурасы және кететін газдардың жоғары жылдамдығы бар. Тұрақтандырғышымен қарсы бұралған тәсілмен жанарғы азот оксидтерінің ең төмен концентрациясы және жылдамдығы бар.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Достияров А.М., Умышев Д.Р., Катранова Г.С. Численное моделирование процессов горения за профилями лопаток. В сб. материалов// Матер. 8-ой международ. науч. – прак. конф. «Академическая наука – проблемы и достижения». – North Charleston; USA, 2017. – С. 82-87.

2 Умышев Д.Р., Достияров А.М., Туманов М.Е., Тютебаева Г.М., Результаты исследования уголковых стабилизаторов для камер сгорания. – М.: Актуальность. РФ, 2017. – С. 159-160.

3 Dias R. Umyshev, Abay M. Dostiyarov, Musagul Y. Tumanov, Quiwang Wang. Experimental investigation of v-gutter flameholders // Thermal Science. – 2017. Vol. 21, № 2. – P. 1011-1019.

4 Umyshev et. al. Application of semi perforated v-gutter flameholders in heat-generating systems for autonomous building heating// International journal of mechanics and mechanotronics. 2016. Vol. 16, №6. – P. 63-69.

5 Dias R. Umyshev, Abay M. Dostiyarov, Musagul Y. Tumanov, Galia M. Tuytebayeva. Experimental investigation of recirculation zones behind v-gutter type flameholders// International Journal of Pharmacy and Technology. 2016. Vol. 8, №4. – P. 27369-27380.

6 Umyshev D.R., Dostiyarov A.M., Tyutebayeva G.M. Experimental investigation of the management of NOx emissions and their dependence on different types of fuel supply // Espacios. 2017. Vol. 38, №24. – P. 17.

7 Достияров А.М., Туманов М.Е., Умышев Д.Р. Численное моделирование процессов горения в газовой микрофакельной горелке. – Санкт-Петербург: СПбПУ, 2015. – С. 174-176.

8 Достияров А.М., Туманов М.Е., Умышев Д.Р. Экспериментальное исследование горелок с микрофакельными насадками // Вестник КазНТУ. – 2016. №1. – С. 174-182.

9 Достияров А.М., Тютебаева Г.М., Умышев Д.Р. Результаты исследования уголковых стабилизаторов для камер сгорания ГТД // Вестник ПГУ. 2016. №1. – С. 68-80.

10 Достияров А.М. Разработка топливосжигающих устройств с микрофакельным горением и методики их расчета: дис. … док.техн.наук: 05.14.04. – Алматы: КазНИИ Энергетики им. Чокина, 2000. – 237 с.

11 Достияров А.М., Умышев Д.Р., Мусабеков Р.А., Яманбекова А.К. Изучение влияния выходного регистра на процессы горения в воздушной форсунке стабилизаторе. Ежемесячный международный научный журнал «European multi science journal». – Szabadság út 27, Budaörs, Венгрия, 2017. – С. 73-77.

ГРНТИ 44.29.01

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ЭНЕРГОСБЕРЕГАЮЩЕГО ЭЛЕКТРОПРИВОДА МЕЛИОРАТИВНОГО НАСОСНОГО АГРЕГАТА

Н.С. Жамиев
Магистрант, Алматинский университет энергетики и связи имени Г. Даукеева, г. Алматы
Ю.А. Цыба
Научный руководитель, профессор, Алматинский университет энергетики и связи имени Г. Даукеева, г. Алматы

Современное промышленное производство требует разработки и внедрения энергосберегающих и энергоэффективных технологий.

В данной статье рассматривается современное состояние работы энергосберегающего электропривода мелиоративного насосного агрегата.

В последние годы постоянно увеличивающееся количество малых насосных станций, принадлежащих фермерским хозяйствам и арендаторам, привело к тому, что затраты на электроэнергию насосных станций становятся еще более значительными. В решении проблемы энергосбережения на современных промышленных предприятиях на первый план выходит перевод устаревшего электрооборудования с применением новых эффективных методов управления энергопотреблением в преобразовании электроэнергии в механическую энергию, так как на долю электроприводов приходится значительная часть потребления электроэнергии. Для экономии энергии на насосных установках данное распространение получает регулируемый электропривод.

Ключевые слова: энергосберегающий электропривод, мелиоративный насосный агрегат, энергоэффективность, производительность, оптимальность, автоматизированная система, регулирование производительности.

Энергосбережение и повышение энергоэффективности – это реализация организационных, технических, технологических, экономических и других мероприятий, направленных, прежде всего, на снижение потребления энергетических ресурсов в стране.

На данный момент повышение энергетической эффективности работы многих станций является очень актуальной проблемой.

Соколов М.М., Юньков М.Г., Онищенко Г.Б., Николаев В.Г., Емельянов А.П., Васильев Б.Ю., Ильинский Н.Ф., Муравлев О.П., Гоппе Г.Г. и другие

ученые изучали энергоэффективность функционирования электропривода насосных агрегатов.

Даже несмотря на большое количество способов и средств регулирования производительности мелиоративных насосов, они продолжают работать в неоптимальном режиме с точки зрения энергоэффективности.

Если раскрыть термин, то мелиоративная система – устройство на осушаемой или осушаемой и орошаемой территории, защищенной от затопления паводковыми (речными) или морскими водами. Мелиоративные системы устраивают на морских побережьях, в дельтах, в поймах рек, в условиях, когда уровень воды в водоприемнике находится выше или на уровне гипсометрических отметок мелиорируемой территории [1-2].

Нужно отметить, что экономия электроэнергии является актуальной проблемой из-за ежегодного повышения тарифов и новых законов об энергоэффективности и энергосбережения [3].

Применение насосных агрегатов с учетом специфики орошаемого земледелия позволило решить сложные инженерно-мелиоративные задачи.

Регулируемый электропривод во всей мировой практике является одним из наиболее улучшенных и эффективных энергосберегающих и ресурсосберегающих экологически чистых технологий.

Каждый год миллиарды кило-ватт-часов электроэнергии, также миллионы кубических метров воды тратятся ежегодно.

Таблица 1. Показатели наличия осушенных земель и состояние осушительных систем.

№	Название территории	Общая площадь осушаемых земель, тыс. га	Реконструкция	Культур–технические работы	Ремонт дренажной сети	Химические мелиорации	Проведение мониторинга земель
1	Туркестанская область	285,5	275	265	125	152	285,5
2	Северо-Казахстанкая	275,7	330	331	95	126	275,7
3	Павлодарская область	19,2	125	321	55	82	19,2
4	Мангистауская область	331,9	280	365	65	331,2	331,9
5	Кызылординская область	160,1	331	225	32	124,5	160,1
6	Костанайская область область	237,2	215	192	21,5	122,6	237,2
7	Карагандинская область	361,3	55,4	224	28,2	32,5	361,3
8	Западно-Казахстанская	235,2	65,2	332	32,2	210,1	235,2

	область						
9	Жамбылская область	193,2	33,1	125	22,2	65,1	193,2
10	Восточно-Казахстанская область	1854,3	62,3	265	289,1	215,1	1854,3
11	Атырауская область	565,2	56,2	236	98,1	68,1	565,2
12	Алматинская область	1857,3	95,2	427	311,2	420,1	1857,3
13	Актюбинская область	927,3	68,2	58,2	65,1	95,2	927,3
14	Акмолинская область	652,1	36,2	98,2	54,3	75,1	652,1

При эксплуатации мелиоративных систем основная часть затрат на электроэнергию приходится на насосные станции. Структура затрат при эксплуатации насосной станции показана на диаграмме 1.

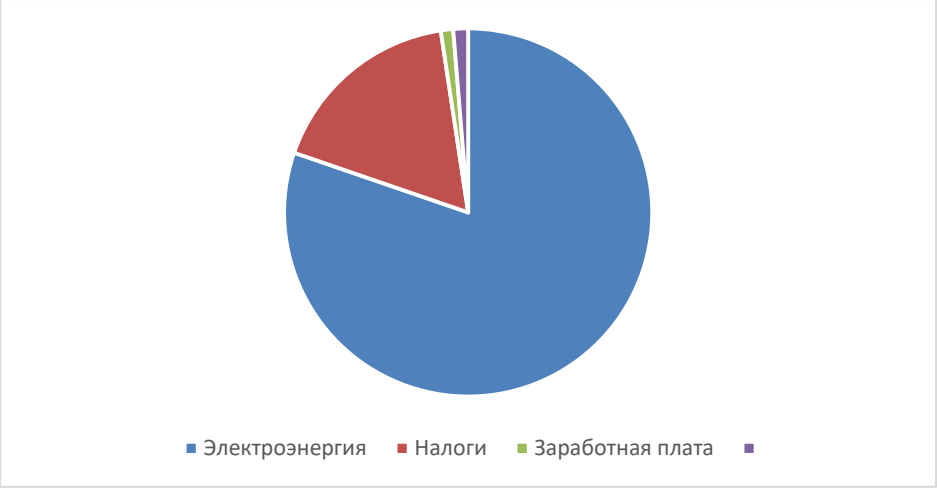

Диаграмма 1. Затраты на эксплуатацию насосных станций.

Как вы уже поняли, основные затраты на эксплуатацию насосных станций приходятся на оплату потребленной электроэнергии, поэтому основным резервом снижения стоимости подъема воды является повышение энергетической эффективности насосных агрегатов.

Реализация политики энергоэффективности в настоящее время является одним из основных инструментов модернизации промышленности, жилищно-коммунального хозяйства и транспорта. Успешная политика энергосбережения и энергоэффективности обеспечит энергетическую и экологическую безопасность страны. Обеспечение повышения энергоэффективности также стимулирует внедрение новых инновационных технологий и решений, что, в свою очередь, стимулирует активное взаимодействие развития науки и трансфера технологий.

В Послании Президента Республики Казахстан от 29 января 2010 года «Новое десятилетие – новый экономический рост – новые возможности для Казахстана» и Государственной программе форсированного индустриально-инновационного развития Республики Казахстан на 2010-2014 годы поставлены новые задачи. для устойчивого и сбалансированного экономического роста. В области энергосбережения поставлена задача снизить энергоемкость ВВП не менее чем на 10 % к 2015 г. и не менее чем на 25 % к 2020 г.

Кроме того, 23 января 2013 года Елбасы РК поручил Правительству РК экономить потребление электроэнергии за счет снижения энергоемкости ВВП на 10% ежегодно в период с 2013 по 2015 год.

Режимы работы насосной установки зависят от изменения водопотребления или притока сточной жидкости. Характер изменения водопотребления и притока сточных вод определяется многими, не зависящими друг от друга, причинами: климатическими и погодными условиями, режимом работы предприятий и организаций города, числом культурно-зрелищных мероприятий, содержанием их программ. Режим водопотребления характеризуется обычно суточными, недельными и т.п. графиками водопотребления. На рис. 2 представлен примерный суточный график водопотребления небольшого населённого пункта

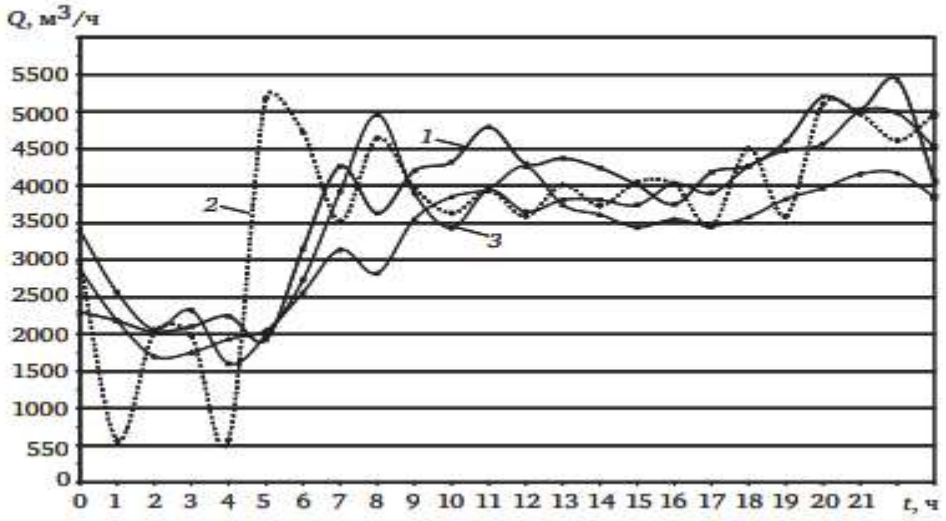

Рисунок 2. Суточные графики водопотреблеия за трое суток (1-3).

Таким образом, энергосбережение стало стратегической задачей государства. Для достижения этих целей необходимо повышение энергоэффективности во всех сферах, во всех регионах и в стране в целом.

Литература

1 Georgiadi V.KH. Behavior of TPP power units during interruptions in power supply for their own needs, in Russian (NTF Energoprogress 2.88.2003).

2 Vissarionov V.I. Energy equipment for the use of alternative and renewable energy sources, in Russian (RES Publishing House 448, 2004).

3 Николаев В.Г. Энергосберегающие методы управления режимами работы насосных установок систем водоснабжения и водоотведения: Автореф. дис. на соиск. учен. степ. докт. техн. наук. – Москва, 2010. – 48 с.

ҒТАМР 70.19.15

ЕЛДІ МЕКЕНДЕРДІ СУМЕН ЖАБДЫҚТАУ ЖӘНЕ СУ ӘКЕТУ ЖҮЙЕЛЕРІН ҚАЙТА ҚҰРУ

Е.Ж. Жубаналиев
Магистрант, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан қ.

Сумен жабдықтау және су әкету жүйелерін пайдалану нәтижелерін талдау көбінесе оларды күшейту қажеттілігін көрсетеді. Бұл бастапқы (жобалық) деректермен салыстырғанда жүйелердің жұмыс істеу жағдайларының өзгеруіне, сондай-ақ жобалық шешімдердің кемшіліктеріне байланысты.

Түйін сөздер: Су әкету, су бұру, су қабылдағыш, қайта құру, ұңғыма, коалесция, су мұнарасы, қалқыма заттар.

Су құбыры және су әкету жүйелерінің негізгі объектілері ұзақ пайдалану кезеңіне есептелген, осы уақыт ішінде олардың жұмыс істеуінің бастапқы шарттары заңды түрде өзгереді.

Нақты жағдайлар мен өндірістік мүмкіндіктер арасындағы сәйкессіздік жұмыс сапасына теріс әсер етеді. Экологиялық жағдайдың нашарлауы су мен ағынды суларды тазарту деңгейінің өзгеруін талап етеді, тұтынушылар санының өсуі барлық негізгі сумен жабдықтау және су бұру объектілерінің гидравликалық жүктелуіне, олардың өз функцияларын орындамауына және т.б. әкеледі. Мысалы, өзен суының лайлылығының жоғарылауымен, өзендердің эрозиялық белсенділігінің жоғарылауымен, жер асты суларының статикалық деңгейінің төмендеуімен су қабылдағыштардың жұмысы бұзылады, бұл олардың істен шығуына әкеледі.

Қызметкерлердің тиімділігі мен қауіпсіздігі сияқты жұмыс сапасының көрсеткіштерін жақсарту көбінесе құрылымдардың немесе құрылымдардың технологиялық сызбаларының өзгеруімен қол жеткізіледі.

Күшейту жұмыстарын жүргізудің міндетті шарты – олардың негізділігі, өйткені көбінесе объектілердің өз функцияларын орындамау себептері жұмыстағы қарапайым қателіктермен түсіндіріледі. Сонымен, сумен жабдықтаудың гидравликалық шамадан тыс жүктелуі су шығындарын тиісті есепке алудың болмауымен және су бұру жүйелерінің үлкен ағып кетуімен – жер асты суларының қысымсыз коллекторларға бақылаусыз енуімен байланысты болуы мүмкін. Пайда болған проблемаларды жүйелерді күшейту арқылы емес, пайдалану процесін жақсарту арқылы шешу керек екені анық.

Тозуды ескере отырып, объектілердің техникалық жай-күйі мен өндірістік мүмкіндіктерін объективті бағалау қажет. Осы мақсатта оларды тексеру, көлемін нақтылау, ал қажет болған жағдайларда – арнайы зерттеулер жүргізіледі: құбырлардың гидравликалық кедергісін, тұндыру құрылыстарының көлемдерін пайдалану коэффициенттерін, су жинау ұңғымаларының дебиттерін айқындау. Кейде нысандарды күрделі жөндеу, мысалы, қалпына келтіру және құбырлардың өткізу қабілетін қалпына келтіру күшейтіледі. Зерттеу процесінде қандай да бір элементті одан әрі пайдаланудың немесе оны ауыстырудың (реновациялаудың) орындылығы туралы мәселе шешіледі.

Жүйелерде жеке нысандар бір-бірімен байланысты және олардың біреуін қайта құру басқаларға әсер етеді. Сонымен, қалпына келтірілген су құбырының қысымын өзгерту су желісінің жұмысына әсер етеді. Сондықтан қайта құру нәтижелерін алдын-ала болжау және бүкіл жүйенің мүддесі үшін оңтайландыру қажет.

Қайта құру мәселелерін шешу осы объектінің қалыпты жұмыс істей алмауының нақты себептерін анықтауды талап етеді. Осыдан кейін ғана объектіні қайта құрудың қолайлы жолдарын іздеуге болады.

Әдетте, мәселені шешу бірқатар кезеңдерден тұрады:

1) талап етілетін жұмыс шарттары өндірістік мүмкіндіктерге сәйкес келмейтін элементтерді анықтау (Технологиялық есептеулер негізінде);;

2) осы элементтердің өз функцияларын орындай алмауының нақты себептерін талдау;

3) көрсетілген себептерді еңсеру жөніндегі инженерлік іс-шараларды әзірлеу арқылы жүзеге асырылады;

4)қайта жаңарту нәтижесінің жүйенің басқа элементтерінің жұмыс істеуіне әсерін болжау. Қайта құру бұл элементтердің қалыпты жұмысын бұзбауы керек.

Қайта құру мәселелерін шешу әдістемесін түсіну үшін келесі мысалды қарастырамыз.

Екінші көтермедегі сорғылар су құбыры арқылы су мұнарасына жобалық шығыннан асатын Q_p шығынымен су беруі тиіс. Гидравликалық есептеу көрсеткендей, қажетті беріліс су өткізгіштердің өткізу қабілеттілігінен асып түседі, ал екінші көтеру сорғыларының қажетті қысымы есептелген және H_1-ге тең. Құбырдың өткізу қабілеті – бұл қысымның жоғалуы проект бойынша тең болатын шығын. Осылайша, объектінің шамадан тыс жүктелген элементі Q_p шығыны кезінде H_1 қысымын жасай алмайтын екінші көтеру сорғылары болып табылады (сурет. 1. 1).

Есеп екінші көтеру сорғыларын ауыстыру немесе оларды сандық реттеу (айналым санын өзгерту) арқылы шешіледі.

Шектеуші фактор ретінде су құбырындағы қысымның жоғарылауына жол беру қарастырылуы керек, бұл өз кезегінде оның техникалық жағдайына және құбырлардың түріне байланысты.

Басқа шешу жолымен объектінің шектеуші элементтері жеткіліксіз өткізу қабілеті бар су құбырлары болады.

Олардың өткізу қабілетін арттырудың жалғыз жолы – жіптердің санын көбейту. Бұл жағдайда гидравликалық есептеу нәтижелері бойынша екінші көтеру сорғыларының қысымы Q_p-ге тең болған кезде H_2 H_1 болады. Сорғыларды бір уақытта ауыстыру немесе оларды реттеу қажет болуы мүмкін.

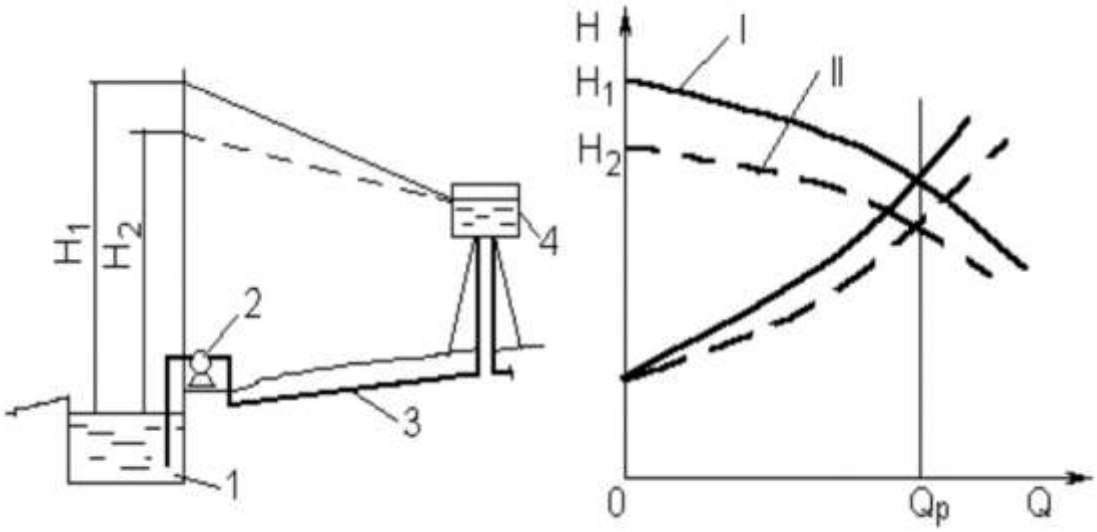

Сурет 1. Напор желілері және сорғылардың жұмыс шарттары.

Осылайша, бірінші нұсқа сорғы станциясын қайта құруды, екіншісі – қосымша су құбырын салуды қамтиды.

Бірінші нұсқаның артықшылығы – құрылыс-монтаждау жұмыстарының аз көлемінде, кемшілігі – электр энергиясын тұтынудың өсуі (айдалатын су көлемінің бірлігіне есептегенде), өйткені ол үлкен қысыммен берілуі тиіс. Қайта құрудың екінші нұсқасында, керісінше, құрылыс-монтаж жұмыстарының көлемі көбірек, ал энергияны нақты тұтыну аз болады. Нұсқаны таңдау техникалық-экономикалық салыстыруды қажет етеді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Александров А.А. Монтаж систем внешнего водоснабжения и канализации. – М. 1978. – 576 с.

2 Водоснабжение и канализация. – М.: Диля, 2008. – 160 с.

3 Яковлев С.В. Водоотведение и очистка сточных вод. – М: АСВ, 2002 – 704 с.

4 Рульнов А.А. Автоматизация систем водоснабжения и водоотведения. – М.: ИНФРА-М, 2010. – 208 с.

ҒТАМР 20.53.17

DEDUCTOR АНАЛИТИКАЛЫҚ ПЛАТФОРМАДА КӨП ӨЛШЕМДІ МӘЛІМЕТТЕРДІ ӨҢДЕУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ІСКЕ АСЫРУ

А.Д. Абдувалова
Т.ғ.к., М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ.
М.Ж. Махмұт
Студент, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ.
Р.Қ. Рахымбекова
Студент, Халықаралық IT университеті, Алматы қ.

Мақалада Deductor Studio көмегімен басқару жүйесін автоматтандырудың ерекшеліктері қарастырылған. Заманауи ақпарат құралдары жүйелеу мен талдауға қажетті үлкен көлемдегі ақпаратты сақтайтын қасиетке ие. Осы мақсатта бағдарламалық жасақтаманы қолданып фактілерді жоғары сенімділік деңгейімен бағалауға мүмкіндік беретін және басқару жүйесінде оңтайлы шешім қабылдауды жеңілдететін OLAP технологиясы үшін Deductor Studio құрал қолданылады.

Түйін сөздер: Deductor Studio, OLAP технологиясы, шешім қабылдау, мәліметтер қоймалары, деректерді аналитикалық өңдеу.

Ақпаратты тиімді сақтау үшін жедел мәліметтер базасы (OLTP) және оған сәйкес бағдарламалық жасақтама құралдары – ДҚБЖ кеңінен қолданылады. Мәліметтер базасынан деректерді SQL-де сұранысты ұйымдастыру арқылы алуға болады.

Алайда, OLTP жүйесіндегі ақпарат негізінде стратегиялық шешімдер қабылдау көптеген жағдайларда қиынға соғады. Белгілі бір ұйымда көптеген жылдар бойы жинақталған жедел ақпараттың үлкен көлемін сапалы және жан-жақты талдауға тырысу ерекше қиынға соқты. Сондықтан, қазір ретроспективті деректер тек оқу және одан әрі аналитикалық өңдеу үшін қол жетімді бөлек мәліметтер базасында сақталады, мысалы, OLAP технологиясы (OnLine Analytic Processing) қолданады.

Data Warehouse – бұл көптеген өлшемдер бойынша жинақталған деректерді қамтитын және басқару шешімдерін қабылдау үшін қажетті ақпаратқа ең жылдам қол жеткізуді қамтамасыз ететін оңтайлы ұйымдастырылған мәліметтер базасы [1]. Аналитикалық сұраныстарды

жеделдету үшін агрегаттар (немесе жалпы көрсеткіштер) нақты түрде сақталады. Деректер қоймасын толтыру әр түрлі сыртқы көздерден, оның ішінде статистикалық есептерден тұрады.

OLAP-тың негізгі тұжырымдамасында бірнеше түрлері бар: OLAP көптеген өлшемдері (көп өлшемді OLAP – MOLAP); реляциялық OLAP (Relational OLAP – ROLAP); гибридті OLAP (Hybrid OLAP – HOLAP) және т.б. Қазіргі уақытта реляциялық деректер қоймасы кеңінен қолданылады, олар клиенттік станциялардан MOLAP құралдары сияқты үлкен есептеу қуатын қажет етпейді. ROLAP жүйелерін енгізу үшін ДҚБЖ-ға кіріктірілген аналитикалық құралдарды, мысалы, MS SQL Server Analysis Services немесе аналитикалық платформаларды, мысалы, BaseGroup Labs ресейлік әзірлеушісінің Deductor платформасын пайдалануға болады.

Deductor Studio академиялық бағдарламасында деректер қоймасын (ДҚ) құру негізгі кезеңдеріне мыналар жатады: сақтау құрылымын жобалау, ROLAP схемасын «снежинка» қалыптастыру, деректер қоймасына сыртқы мәліметтерді жүктеу және, қоймадан мәліметтерді бейнелеу. Жобалау кезеңінде көп өлшемді координаттар жүйесінің осьтеріне талданатын басқарудың немесе бизнес-процестің негізгі атрибуттары тағайындалады. Мысалы, «Фармацевтика» ДҚ үшін бұл өнім, бөлім және сатылған күн [2]. Уақыт міндетті түрде өлшемдердің бірі ретінде қолданылады. Өлшеу осьтерінің қиылысында процесті – шараларды сандық сипаттайтын мәліметтер 1-ші суретте көрсетілгендей, бұл сатылымның жиынтығы және өнім бірліктерінің саны. Көп өлшемді куб түрінде ДҚ-ның тұжырымдамалық моделін ұсынылады.

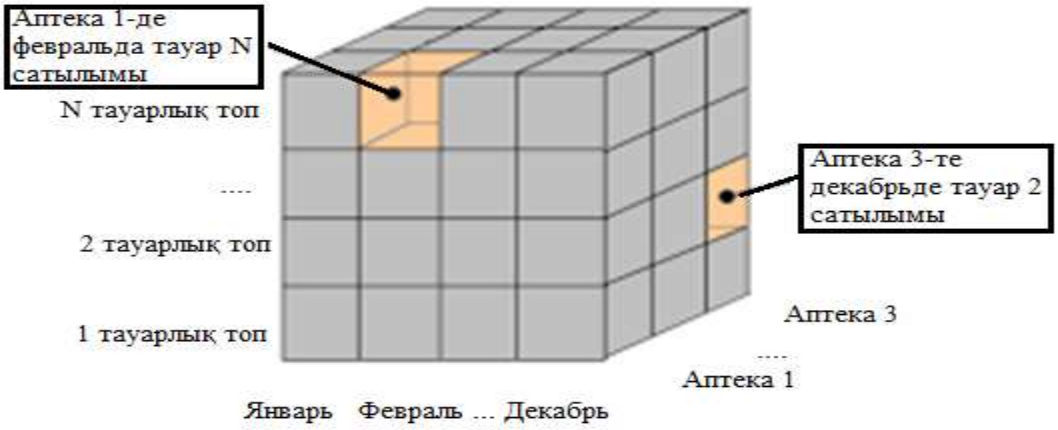

Сурет 1. OLAP-текше Дәріханалар желісіндегі дәрі-дәрмектердің кірісі және сатылуы.

Логикалық деңгейде көпөлшемді модель иерархиямен тиімді жұмыс істеуді қамтамасыз ететін «снежинка» реляциялық схемасында 2-ші суретте қамтылған:

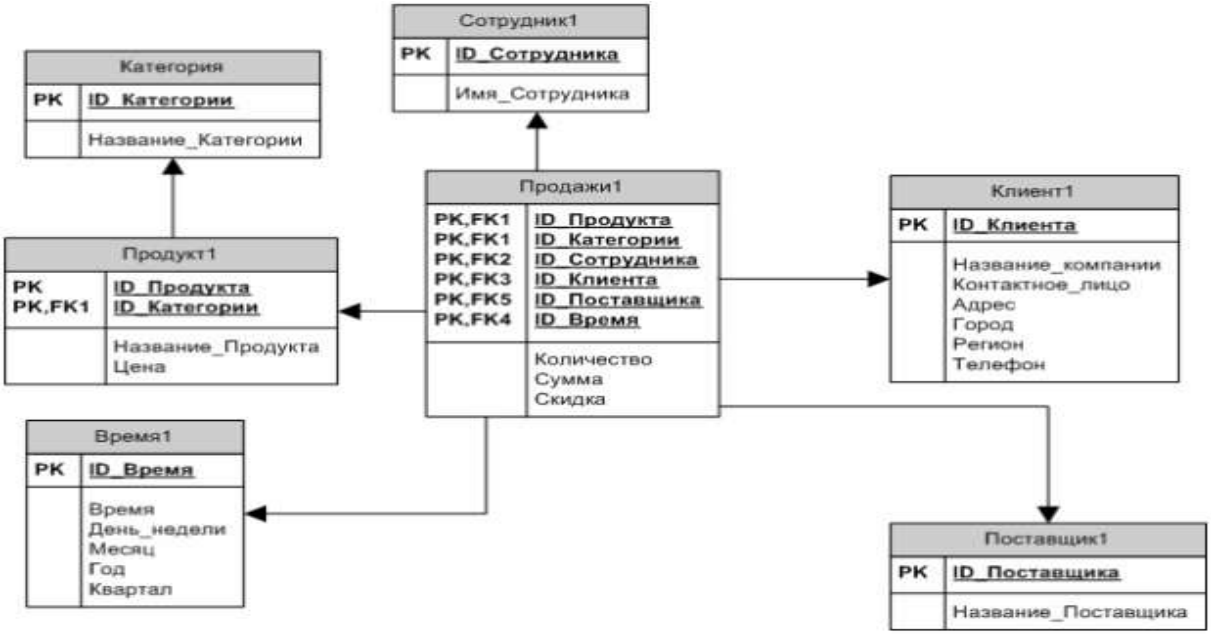

Сурет 2. ROLAP-схемасы «снежинка» (IDEF1X жазбасы).

Deductor Studio Academic-те реляциялық ДҚ құрудың ұқсас схемасы метадеректер редакторының көмегімен жүзеге асырылады. Сонымен бірге әрбір метадеректер түйіні үшін – өлшем немесе оның атрибуты – идентификатор, белгі және деректер түрі көрсетіледі. Мысалы, «Өнім» өлшемі үшін олар сәйкесінше TV_ID, Product_code және бүтін сан болады. Содан кейін сілтемелерді немесе өлшемдер иерархиясын және олардың орталық фактілер кестесімен байланысын 3-ші суретке сәйкес анықтаймыз. Келесі маңызды қадам – сыртқы деректерді ДҚ-на жүктеу. Deductor Academic платформасының білім беру нұсқасындағы құрылымдық мәліметтер көзі қарапайым txt файлдары бола алады.

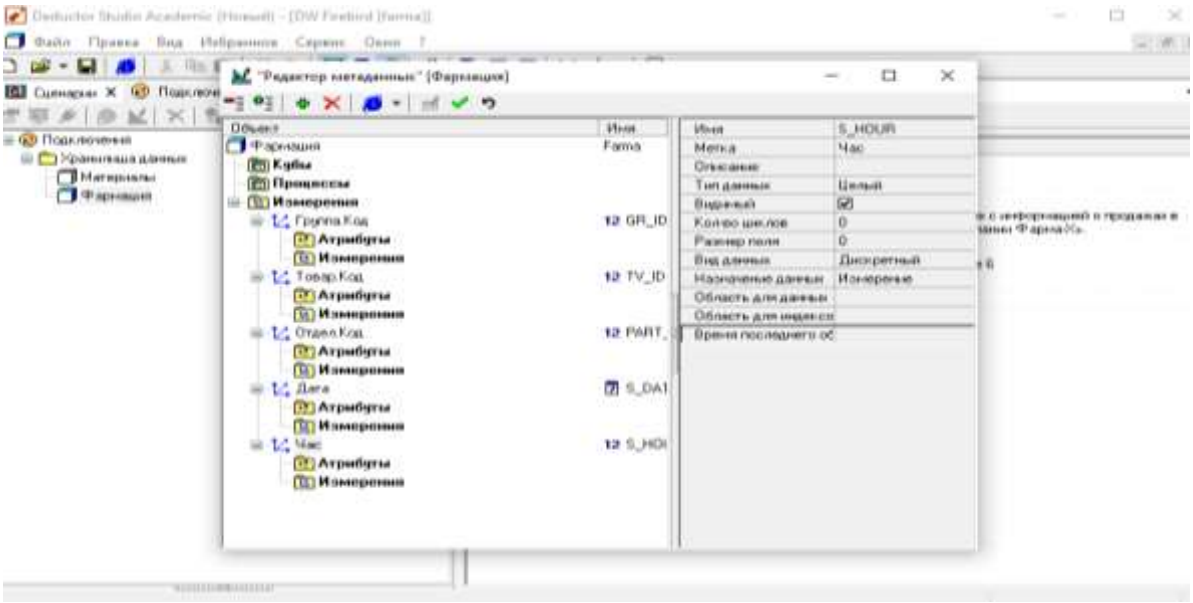

Сурет 3. «Фармацевтика» реляциялық ДҚ-нің семантикалық қабаты.

Жүктеу сценарийі ағаш тәрізді формаға ие, оның түйіндері келесі әрекеттер тізбегі болып табылады: 1) деректерді сыртқы көздерден импорттау; 2) иерархияның ең жоғарғы деңгейінен бастап («Тауарлар_ тобы» өлшемінен) бастап атрибуттары бар деректерге экспорттау; 3) деректерді «Сатылым» процесіне экспорттау. MyLoad.ded жобалық файлынан жүктеу сценарийінің фрагменті 4-ші суретте көрсетілген.

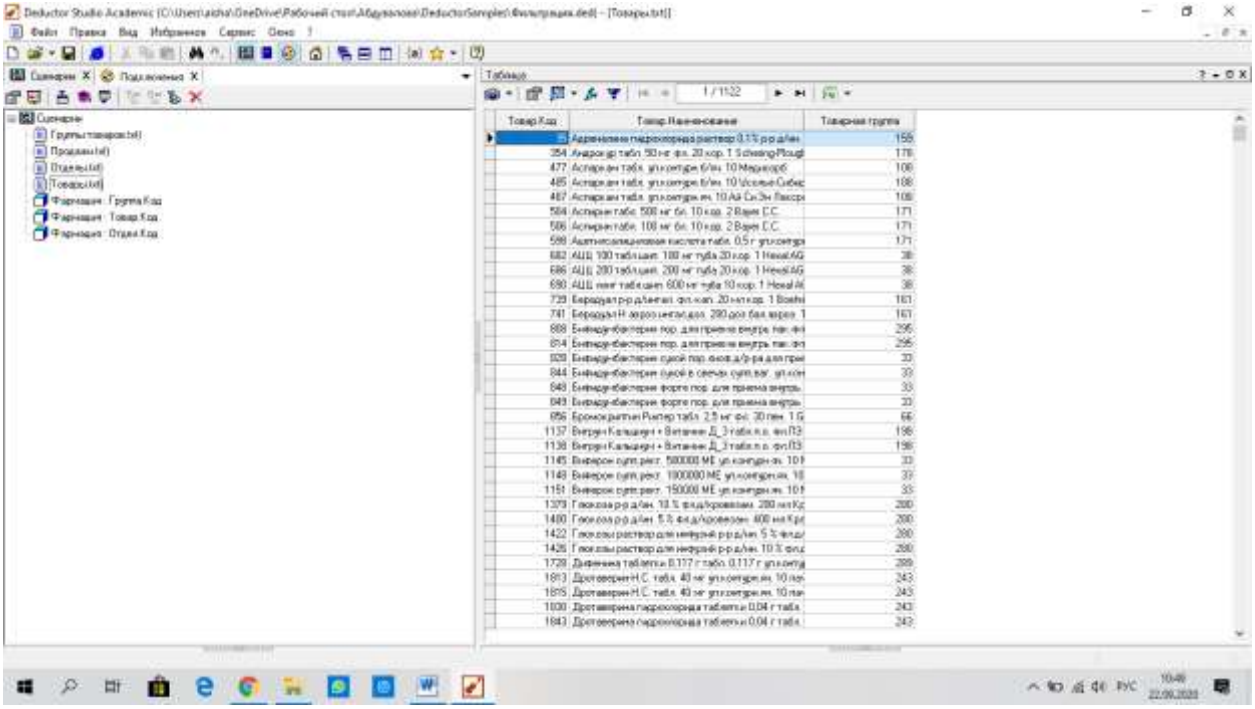

Сурет 4. «Фармацевтика» ДҚ сценарийлер панелі.

Соңғы кезеңде көрнекі шеберді қолдана отырып, деректер парағынан мәліметтер алуға арналған сценарий жасайды және OLAP есептерін шығарады. Олар 3 өлшемді кестелер, олардың жолдары мен бағандарының тақырыптары кірістірілген топтастырумен аналитикалық сипаттамалардан (мәліметтер кесінділерінен) тұрады, ал ұяшықтарда есептің жиынтық көрсеткіштері болады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Барсегян А. Технологии анализа данных: Data Mining, Visual Mining, Text Mining, OLAP: учеб. пособие для вузов. – СПб.: БХВ-Петербург, 2012. – 282 с.

2 Провалов В. Информационные технологии управления: учеб. пособие. – М.: Флинта, 2015. – 391 с.

3 Паклин Н.Б., Орешков В.И. Бизнес-аналитика: от данных к знаниям: Учеб. пособие. 2-е изд., испр. – СПб.: Питер, 2016. – 704 с.

ҒТАМР 20.01.45

«АЛГОРИТМДЕУ ЖӘНЕ ПРОГРАММАЛАУ» БӨЛІМІН ОҚЫТУДЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІН ШЕШУ ЖОЛДАРЫ

О.М. Жолымбаев
PhD, п.ғ.к., доцент, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Семей қ.
Ш.Ұ. Асқар
Магистр, оқытушы, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Семей қ.
А.М. Сарғызова
Магистрант, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Семей қ.

Бұл мақалада 10-сыныпта информатика пәнінің «Алгоритмдеу және программалау» бөлімін оқытудың кейбір мәселелері мен оларды шешу жолдары қарастырылады. Алдымен, мәселенің бастапқы нүктесін айқындау барысында оқу мақсатына байланысты оқушылар тарапынан туындайтын қиындықтардың себептері анық көрсетіледі. Қиындықтарды жоюдың нақты әрекеттері толық әрі түсінікті түрде қарапайым тілде жазылған. Қарастырылып отырған мәселенің соңғы нүктесі ретінде мәселені шешудің жолдары толығымен сипатталады.

Түйін сөздер: информатика, оқыту үрдісі, алгоритмдеу және программалау, python, алгоритм, блок-схема, шарт, цикл денесі, оқытудағы қиындықтар,модель, компьютерлік технологиялар.

«Информатика» пәнін оқытудың негізгі мақсаты – информатика туралы ғылым ретінде түсінікті қалыптастыру; оқушыларды заманауи қоғамдағы өмірге практикалық даярлау; ақпараттық мәдениетке тәрбиелеу болып табылады.

«Информатика» пәнін оқытудың негізгі міндеттері компьютерлік сауаттылық негіздерін қалыптастыру; логикалық және алгоритмдік ойлауды дамыту; жеке және ұжымдық жұмыс дағдыларын қалыптастыру болып табылады.

«Информатика» пәні практикалық тапсырмаларды орындау, электрондық құжаттарды құру және өңдеу арқылы ашылатын пәнаралық сипатқа ие. Ал бағдарламалауды, сонымен қоса бағдарламалау ортасын неліктен үйрену керек? Бағдарламалық жасақтаманы жобалау процесі ғылым мен техникадағы мәселелерді шешудің басқа процестері сияқты, адамның проблемаларды шешу

процесі екені анық.

Бағдарламалау белгілі бір бағдарламалау ортасында мәселені сипаттауды, содан кейін мәселені шешу үшін бірнеше мәселені шешу моделін жасауды және модельді тексеруді қамтиды. Модельдеу үшін мәселені тиімді сипаттау терең объектілік ойлауды талап етеді.

Бағдарламалау ортасын қолдана отырып, дұрыс ұйымдастырылған оқыту алгоритмдік және логикалық ойлауды табиғи жағдайда дамытады; әртүрлі модельдермен жқмыс істеуге тәжірибе береді; бағдарламалаудың жалпы принциптері және әдістерімен таныстырады, бұл білім алушыларға басқа бағдарламалау орталарын меңгеру кезінде алған дағдыларын бейімдеуге, дұрыс қолдана білуге мүмкіндік береді [1].

Алгоритмдеу мен бағдарламалауды үйренудің негізгі мақсаттары:

– оқушылардың алгоритмдік және логикалық ойлауын дамыту;

– әртүрлі модельдермен жұмыс істеу дағдыларын меңгеру;

– компьютерлік технологияларды қолданудың қарапайым дағдыларын меңгеру.

Алгоритмдеу және программалауды үйренуде келесі кезеңдерді бөліп көрсетуге болады:

1. Алгоритмдеу және бағдарламалау негіздерімен танысу. Бұл кезеңде білім алушылар алгоритм және оның орындаушысы ұғымымен танысады. Алгоритмдердің түрлерін және оларды жазу тәсілдерін қарастырады. Алгоритмдерді құруды үйренеді.

2. Python программалау ортасымен және қарапайым операторлар мен функциялармен танысу.

3. Массив ұғымымен және оның қасиеттерімен таныстыру. Массивтерді пайдаланып программаларды құрастыру және іске асыру.

4. Бағдарламалау ортасы туралы білімді жүйелеу және кеңейту.

Алгоритмдер және программалауды меңгеру арқылы білім алушылар программалаудың мәнін жақсырақ түсіне бастайды. Олар алгоритмнің орындаушысы тек сызушы ғана емес, компьютердің өзі, тіпті адам болуы мүмкін екенін түсіне бастайды.

Алгоритм және программалау тақырыбын оқып-үйренуде оқушыларда келесідей қиындықтар пайда болуы мүмкін:

– білім алушылардың «алгоритм» ұғымын дұрыс түсінбеулері;

– алгоритм мысалдарын дұрыс келтірмеу (яғни, келтірілген мысалда алгоритмнің барлық қасиеттері орындалмайды, командалар орындаушының командалық жүйесіне кірмейді);

– алгоритмді блок-схема түрінде дұрыс ұсынбау;

– қарапайым алгоритмдік конструкцияларды дұрыс қолданбау;

– алгоритмді ресми тілге аудару принципін түсінбеу.

Ұсынылып отырған тізімнің ішіндегі алғашқы қиындықтармен осы тақырыпты оқудың бастапқы кезеңінде кездеседі. Осыған байланысты бұл мәселені ашу білім алушылардың өмірлік тәжірибесіне негізделген мысалдарды қолдана отырып беріледі. Сондай-ақ, алгоритммен танысу оның белгілі бір

мәтінді (егер ол ауызша түрде берілген болса) алгоритм ретінде қабылдауға мүмкіндік беретін оның интегралдық (ажырамас) атрибуттарын немесе қасиеттерін ашу арқылы жүзеге асуы да үлкен маңызға ие. Мұғалімнің сабақ барысында келтіретін мысалдары жан-жақты және адам қызметінің әртүрлі салаларына қатысты болуы керек. Бұл әр адамның таңертеңгі уақытта орындайтын жаттығулары, көшенің арғы бетіне өту, от жағу, түймені тігу, аспаздық кітаптан тағам дайындау және басқалар болуы мүмкін. Келесі кезеңде оқушылардың алгоритм ұғымы түсінігін бекіту болып табылады және бұл жерде келесі мәселе туындайды. Оқушылар алгоритмінің анықтамасы мен оның негізгі қасиеттерін білгенімен, олар алгоритм болатын мысалдарды дұрыс тұжырымдай алмайды. Көбінесе көп көңіл бөлінбейтін кейбір маңызды атрибуттар ұмытылады. Мысалы, білім алушылар барлық іс-әрекеттер жай ғана орындалмай, қандай да бір нәтижеге әкелуі керектігін ұмытуы жиі кездесетін қателік болып табылады. Алгоритмдерді анықтауға байланысты негізгі ұғымдарды бекіту үшін және аталып өткен қиындықтарды жеңу үшін білім алушылармен келесі мазмұндағы бірнеше тапсырмаларды қарастырған тиімді:

1. Орындаушы рөлін орындау: алгоритм берілген, оны формальды түрде орындау;
2. Осы жұмыс түріне арналған орындаушы мен командалар жүйесін анықтау;
3. Осы командалар жүйесі шеңберінде алгоритмді құру;
4. Мәселені шешу үшін қажетті бастапқы мәліметтер жиынтығын анықтау.

Келесі мәселе алгоритмді блок-схема түрінде дұрыс көрсетпеумен байланысты. Осы тақырыпты оқып-үйренуде елеулі мәселелерді болдырмау үшін білім алушылар блок-схеманы жасау бойынша практикалық дағдыларды дамыту қажет, ол үшін негізгі алгоритмдік конструкцияларды ұсынудың біркелкілігін сақтау керек, сонымен қатар осы схемаларды қолдана отырып жаттығуларды бірнеше рет қайталау қажет.

Негізгі алгоритмдік құрылымдарды оқып-үйрену білім алушыларға үлкен қиындықтар туғызады. Сондықтан, сызықтық, тармақталу және циклдік алгоритмдік құрылымдардың әрқайсысына егжей-тегжейлі тоқтау керек [2].

Сызықтық алгоритмдер оңай қабылданады, бірақ білім алушылар оларды көптеген тапсырмалар үшін пайдалану мүмкін еместігін түсіндіре білу қажет. Сызбада белгілі бір тармақталу алгоритмін талдау кезінде команданы орындаудың екі мүмкін тәсілін, команданың кіру және шығу нүктелерін әртүрлі түстермен белгілеу керек. Алгоритмді «егер», «онда», «әйтпесе» кілт сөздері арқылы дауыстап айту керек. Біріншіден, бұл құрылымды жақсы меңгеруге, екіншіден, псевдокод арқылы алгоритм жазудың пропедевтикасын жүргізуге мүмкіндік береді. Шарт орындалған жағдайда орындалатын іс-әрекет әрқашан сол жақта, яғни «иә» жолына жазылатынына назар аударылады, ал оң жағында, яғни «жоқ» жолында шарт орындалмаған кезде орындалатын әрекет жазылады. Білім алушылардың назарын тармақталу командасы ұсынылған екі команданың бірі орындалғаннан кейін жұмысын аяқтайтынына аудару керек.

Оқушылармен тармақталу командасын қолдану қажеттілігін талқылап, түсіндіру керек. Ол үшін келесідей: мәселені шешу алгоритмі неге сызықтық алгоритм құрылымына ие бола алмайды? Алгоритмді орындау барысында қандай шартты тексеру қажет? Шарт орындалғанда қандай әрекеттер орындалады, ал орындалмағанда қандай іс-әрекеттер орындалады? Тармақталу командасының қандай формасы қолданылады? Алгоритмнің бұл құрылымы қандай тапсырмаларда қолданылады? және тағы осы тәрізді сұрақтарды қоюға болады. Бірқатар оқулықтарда келесі командасынан кейін бірінші оқылаын құрылым алгоритмнің жазылуын азайтуға мүмкіндік беретін цикл болып табылады. Әдетте, бұл «n рет қайталау» конструкциясы. Бұл тәсіл сызықтықтан ерекшеленетін әрекеттерді ұйымдастыру құрылымы ретінде циклдарды меңгеруде қиындықтарға әкеледі. Біріншіден, алғы шарты мен кейінгі шарты бар циклдердің басқа түрлері бір-бірінен оқшауланған ретінде қабылданады және негізгі ерекшелігі – әрекеттердің қайталануы тірек ретінде әрекет етпейді. Екіншіден, циклдарды дамытуда қажетті негізгі дағдылар назардан тыс қалады: циклды жалғастыру немесе аяқтау шартын, цикл денесін дұрыс таңдау. Шартты «*n* рет қайталау» циклінде тексеру іс жүзінде көрінбейді, ал циклдік алгоритмді білім алушылар көбінесе басқаша түрде жобаланған сызықтық алгоритм ретінде қабылдайды, бұл жалпы циклдерді қабылдауда білім алушылар үшін дұрыс емес стереотипті тудырады. Сондықтан, алдымен шарт қолданатын тармақ командасын, содан кейін қайталау командаларын оқып-үйрену әдістемелік тұрғыдан орынды болып табылады.

Қайталау командасын оқып-үйренуді алдымен оқушыға циклге кіретін командалар туралы ойлануға мүмкіндік беретін циклді пост-шартты енгізуден бастап, содан кейін ғана осы командаларды қайталау шартын (сұрағын) тұжырымдау қажет. Егер сіз бірден алғы шарты бар циклды енгізсеңіз, онда білім алушылар осы екі әрекетті бір уақытта орындайтын болатындықтан сабақтардың тиімділігі төмендейді. Сонымен қатар, постшарттары бар цикл білім алышылардың алғы шарты бар циклді қабылдауына дайындық ретінде қарастырылады, білімді қайталау командасының басқа түріне көшіруді қамтамасыз етеді және аналогия бойынша жұмыс істеуге мүмкіндік береді. Оқушылардың назарын циклдің бұл түрлері шарт тексерілетін орны бойынша, цикл денесінің орындалуын қайталауға қайта оралу шартымен ерекшеленетініне аудару керек.

Егер соңғы шарты бар қайталау командасы цикл денесі кемінде бір рет орындалса, алғы шарты бар қайталау командасында ол мүлдем орындалмауы мүмкін [3].

Алгоритмді формальды тілге аудару принципін түсінбеумен байланысты соңғы қиындықты шешу үшін келесі шешімді ұсынуға болады: негізгі алгоритмдік құрылымдарды пайдалана отырып, бағдарламалау тілін үйренуді бастау қажет және ол сонымен қатар алгоритмді көрсетудің әртүрлі нысандарын параллельді пайдалану қажет, бұл белгілі бір алгоритмге ресми түрде жақындауға мүмкіндік береді.

Алгоритмдеу және программалау оқушылардың логикалық ойлауын дамытудың ең қолайлы және көрнекі құралы болып табылады. Сондықтан оларды зерттеуге жіті назар аудару керек.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1 Красиков И.В., Красикова И.Е. Алгоритмы. Просто как дважды два. – М.: ИКФ «ЭКСМОС», 2006.

2 Первин Ю.А. Методика раннего обучения информатике: Методическое пособие для учителей начальной школы и методистов. – М.: Бином. Лаборатория знаний, 2008.

3 Яшуев Р.Н. Работа со школьниками в области информатики. – М., 2007.

4 Полат Е.С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. – М.: Академия. – 2006.

АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ

СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫЕ НАУКИ

AGRICULTURAL SCIENCE

ҒТАМР 34.27.29

HELIANTNUS TUBEROSUS ГҮЛІНІҢ ҚҰРАМЫНДАҒЫ АМИНҚЫШҚЫЛДАРЫН ЖӘНЕ ОРГАНИКАЛЫҚ ЕРІТКІШТЕРДЕГІ ЭКСТРАКТЫСЫН ФИЗИКА-ХИМИЯЛЫҚ ӘДІСТЕРМЕН ЗЕРТТЕУ

А. Сулейменова, А. Найманғазы, Г.Е. Азимбаева
Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университеті, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.

Бұл мақалада Heliantnus Tuberosus гүлінің құрамындағы аминқышқылдары «Карло-Эрба-4200» (Италия-АҚШ) газды-сұйықтық хроматографында анықталды. Нәтижесінде 20 аминқышқылдары бар екені анықталды. Олар: глютамат, аспаратат, аланин, пролин, аргинин, лейцин, серин, изолейцин, тирозин, лизин, глицин. Сонмен қатар хлороформ, бензол, ацетон, гексан сияқты органикалық еріткіштердегі экстрактылары УК – «Evolution 600» спектрінде анықталды. Оның негізгі компоненттер құрамын: каротиноидтар (А дәруменін) және а – хлорофилл құрайды.

Түйін сөздер: БАЗ-биологиялық активті заттар, УК-ультракүлгін спектроскопия, А-интесивтілігі, нм-толқын ұзындығы.

БАЗ – табиғаттың тартуы өсімдіктерден алынатын бағалы қосылыстардың бірі, олар өсімдіктерден табиғи және синтездеу жолымен алынады. Биологиялық белсенді заттарды бөлу мақсатында қызығушылық тудырып отырған тұқымдастың бірі – күрделігүлдер тұқымдасы. Бұл тұқымдастың өкілдері мәдени және жабайы түрде өседі, өзіндік құны мен практикалық маңызы жағынан қол жетімді өсімдіктердің қатарына жатады. ҚР дәрілік өсімдіктерге бай өлке. Қазіргі таңда дәрілік өнімдерді өсімдіктерден алу маңызды. Себебі, экологиялық қауіпсіз шикізаттардан алынаттын дәрілік препараттар, биологиялық активті заттар арнайы табиғи тағам өнімдерінде, фармацевтикада, медицинада, тұрмыстық химияда, ауыл– шаруашылығында аса кең көлемдегі қолданысқа ие, дәл осындай құнды шикізат көзі Heliantnus Tuberosus (топинамбур) [1].

Қазіргі уақытта Heliantnus Tuberosus-дың әр түрлі фармакологиялық, биологиялық, физиологиялық белсенділіктері жан-жақты зерттеулерден өтуде. Дегенмен бұл өсімдікті химиялық құрамы толыққанды зерттелген өсімдіктердің

қатарына жатқызуға болмайды, сол себепті Heliantnus Tuberosus өсімдігі XXI ғасыр дәрілік өсімдігі болып табылады [2].

Зерттеудің мақсаты: Heliantnus Tuberosus гүлінің құрамындағы амин қышқылдарының мөлшерін және Heliantnus Tuberosus гүлінің органикалық еріткіштердегі экстрактыларын УФ – спектрінде зерттеу.

Зерттеудің нысаны ретінде Ташкент және Алматы облыстарының елді мекенінен жиналып алынған Heliantnus Tuberosus гүлі алынды.

Экстрагент ретінде: хлороформ, бензол, ацетон, гексан сияқты органикалық еріткіштер қолданылды.

Кесте 1. Heliantnus Tuberosus гүлінің құрамындағы аминқышқылдарының мөлшері.

Амин-қышқылдарының атауы	Аланин	Глицин	Лейцин	Изолейцин	Валин	Глютамат	Треонин	Пролин	Метионин	Серин	Аспаратат	Цистин	Оксипролин	Фенилаланин	Тирозин	Гистидин	Орнитин	Аргинин	Лизин	Триптофан
Алматы (мг/100кг)	1550	502	813	546	408	2015	422	1248	220	910	1754	102	6	625	596	480	6	612	440	225
Ташкент (мг/100кг)	1675	544	883	578	450	2194	448	1295	298	978	1820	121	7	652	685	503	7	638	462	244

Heliantnus Tuberosus гүлінің құрамындағы аминқышқылдарының мөлшері «Карло-Эрба-4200» (Италия– АҚШ), газды-сұйықтық хроматографында жүргізілді.

1-кестедегі мәліметтерде көрсетілгендей аминқышқылдарының ең көп мөлшерде кездесетін түрі – глютамат. Глютамат Алматы Heliantnus Tuberosus гүлінде 2015 мг/100кг, ал Ташкент Heliantnus Tuberosus гүлінде 2194 мг/100кг мөлшерде кездесетінін көрумізге болады.

Аминқышқылдарының адам ағзасында алатын орны ерекше. Мысалы, аминқышқылдарының ішінде ең алғаш өндірілген – глютамин. Глютамин қышқылы тамақ өнеркәсібінде азық-түлікке қосылады, оның сапасын жақсартады. Глютамин кышқылын медицинада нервтік ауруларды емдеуге де қолданады [3].

Ал лизинді қосқанда нанның құнарлылығы артады. Лизинді көп мөлшерде – бактериум аэрогенес, бактериум протеус, спора түзушілерден – бациллус субтилис, ашытқы саңырауқұлақтарынан – торула утилистен өндіреді. Егер де ультракүлгін сәулемен әсер етсе микрококкус глютамикус едәуір мөлшерде лизин түзе алады. Қазір бұдан өнеркәсіптік жолмен лизин өндіру қолға алынды. Лизинді қазіргі кезде Жапонияда, Америка Құрама Штаттарында және басқа да елдерде жылына ондаған мың тоннадай мөлшерде өндіреді.

Аргининнің әсерімен ағзадағы кальций алмасуы үшін жауап беретін қалқанша маңы бездерінің қызметі жақсарады [4].

Heliantnus Tuberosus гүлінің хлороформ, бензол, ацетон, гексан сияқты органикалық еріткіштердегі экстрактылары УФ – «Evolution 600» спектрінде анықталды. Нәтижелері 1-8 суреттерде және 2-кестеде көрсетілген.

Ультракүлгін спектрлері (УК)

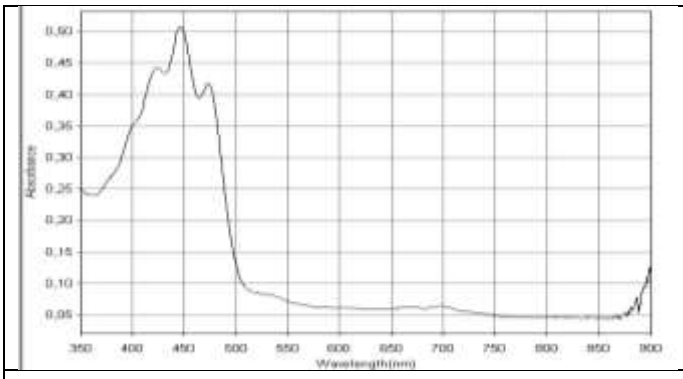

Сурет 1. Алматы Heliantnus Tuberosus гүлінің ацетондағы спектрі.

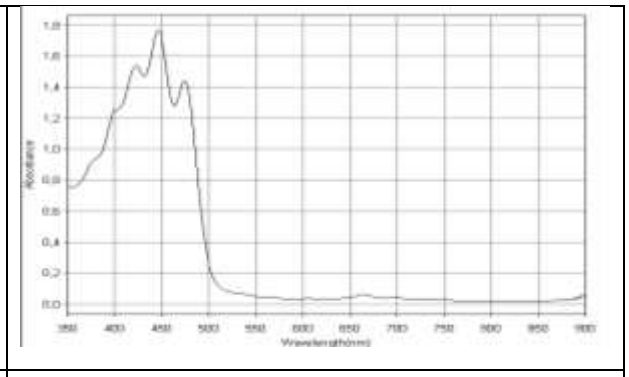

Сурет 2. Ташкент Heliantnus Tuberosus гүлінің ацетондағы спектрі.

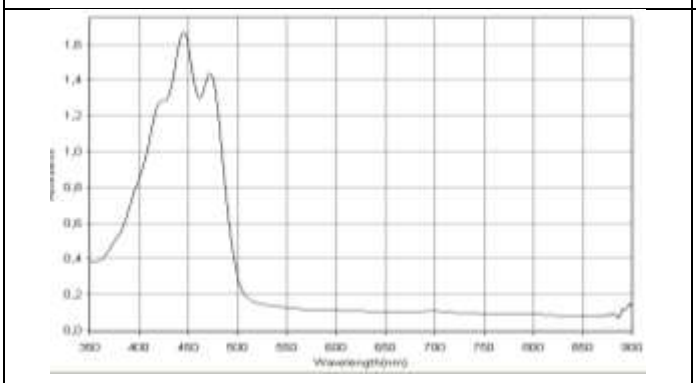

Сурет 3. Алматы Heliantnus Tuberosus гүлінің гександағы спектрі.

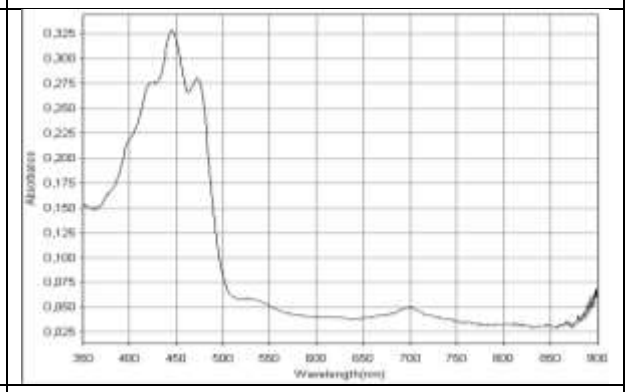

Сурет 4. Ташкент Heliantnus Tuberosus гүлінің гександағы спектрі.

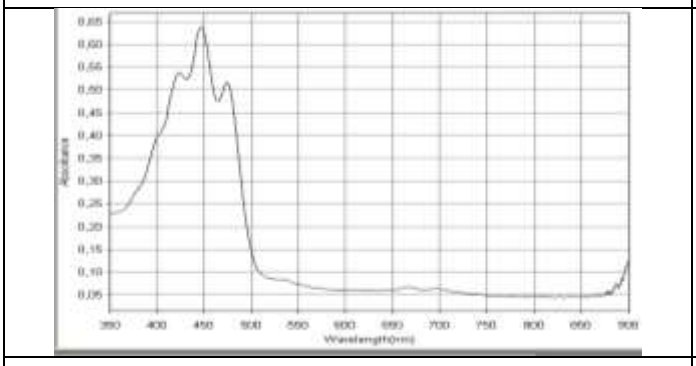

Сурет 5. Алматы Heliantnus Tuberosus гүлінің хлороформдағы спектрі.

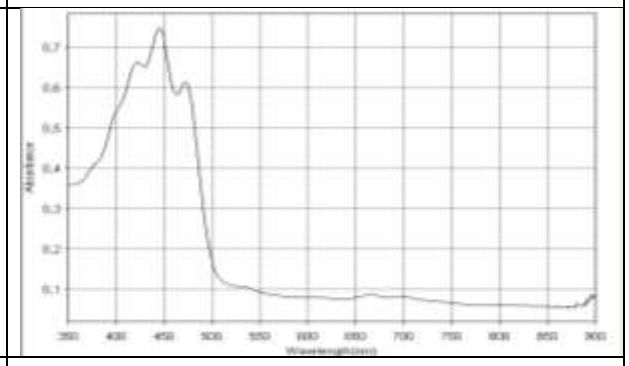

Сурет 6. Ташкент Heliantnus Tuberosus гүлінің хлороформдағы спектрі.

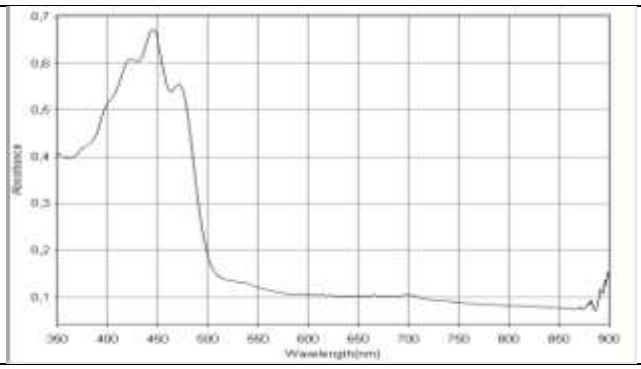

Сурет 7. Алматы Heliantnus Tuberosus гүлінің бензолдағы спектрі.

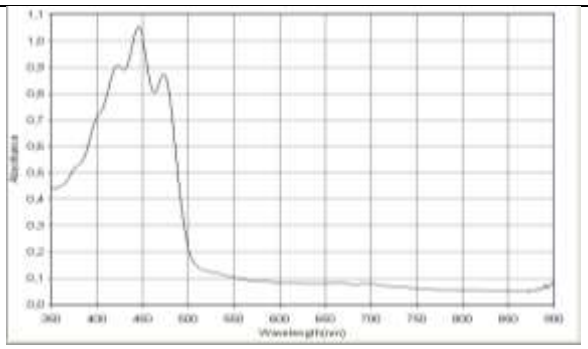

Сурет 8. Ташкент Heliantnus Tuberosus гүлінің бензолдағы спектрі.

Кесте 2. Ультракүлгін спектрлерінің мәліметтері.

Үлгінің атауы	**Толқын ұзындығы, нм**	**Интенсивтілігі, А**	**Қосылыстың түрі**
1	2	3	4
Ташкент *HELIANTNUS TUBEROSUS* гүлінің хлороформдағы спектрі	375	0,402	
	401	0,544	
	422	0,664	
	445	0,749	Каротиноидтар
	473	0,615	Каротиноидтар
	536	0,105	
	667	0,087	а– хлорофилл
	700	0,083	
Ташкент *HELIANTNUS TUBEROSUS* гүлінің бензолдағы спектрі	375	0,510	
	400	0,708	
	424	0,908	
	445	1,053	Каротиноидтар
	474	0,874	Каротиноидтар
	534	0,118	
	667	0,085	а-хлорофилл
Ташкент *HELIANTNUS TUBEROSUS* гүлінің гександағы спектрі	378	0,165	
	398	0,215	
	423	0,276	
	446	0,329	Каротиноидтар
	472	0,280	Каротиноидтар
	539	0,057	
	665	0,041	а-хлорофилл
	679	0,050	
Ташкент *HELIANTNUS TUBEROSUS* гүлінің ацетондағы спектрі	378	0,931	
	400	1,251	
	423	1,539	
	447	1,773	Каротиноидтар
	475	1,443	Каротиноидтар
	665	0,064	
Алматы *HELIANTNUS TUBEROSUS* гүлінің	400	0,396	
	425	0,538	

хлороформдағы спектрі	445	0,638	Каротиноидтар
	475	0,516	Каротиноидтар
	535	0,082	
	665	0,068	а– хлорофилл
	698	0,064	
Алматы *HELIANTNUS TUBEROSUS* гүлінің бензолдағы спектрі	378	0,422	
	400	0,514	
	424	0,610	
	445	0,673	Каротиноидтар
	472	0,557	Каротиноидтар
	535	0,131	
	700	0,104	
Алматы *HELIANTNUS TUBEROSUS* гүлінің гександағы спектрі	423	1,282	
	446	1,667	Каротиноидтар
	473	1,437	Каротиноидтар
Алматы *HELIANTNUS TUBEROSUS* гүлінің ацетондағы спектрі	402	0,354	Каротиноидтар
	442	0,444	Каротиноидтар
	447	0,508	Каротиноидтар
	473	0,418	Каротиноидтар
	535	0,081	
	667	0,064	а– хлорофилл
	698	0,064	

2-кестеден көріп отырғанымыздай негізгі компоненттер құрамын: а– хлорофилл және каротиноидтарды (А дәруменін) құрайды.

Алматы heliantnus tuberosus гүлінің хлороформдағы толқын ұзындығы 445-475 нм, интенсивтілігі 0,638-0,516 А, ал Ташкент heliantnus tuberosus гүлінде хлороформдағы толқын ұзындығы 445-475 нм, интенсивтілігі 0,749-615 А аралығы каротиноидқа сәйкес келеді.

Алматы heliantnus tuberosus гүлінің бензолдағы толқын ұзындығы 445–472 нм, интенсивтілігі 0,673-0,557 А, Ташкент heliantnus tuberosus гүлінің бензолдағы толқын ұзындығы 445-474 нм, интенсивтілігі 1,053-0,874 А аралығы каротиноидты көрсетеді.

Алматы heliantnus tuberosus гүлінің гександағы толқын ұзындығы 446-473 нм, интенсивтілігі 1,667-1,437 А аралығында болса, Ташкент heliantnus tuberosus гүлінің гександағы толқын ұзындығы 446-472 нм, интенсивтілігі 0,329-0,280 А аралығында болады.

Алматы heliantnus tuberosus гүлінің ацетондағы толқын ұзындығы 447-473 нм, интенсивтілігі 0,508-0,418 А, Ташкент heliantnus tuberosus гүлінің ацетондағы толқын ұзындығы 447-475 нм, интенсивтілігі 1,773-1,443 А аралығы а – хлорофиллге сәйкес келеді. Ташкент heliantnus tuberosus гүлінің хлороформдағы толқын ұзындығы 667 нм, интенсивтілігі 0,083 А, Алматы heliantnus tuberosus гүлінің хлороформдағы толқын ұзындығы 665 нм, интенсивтілігі 0,068 А аралығы а – хлорофиллді көрсетеді.

Каротиноидтар – өсімдіктердің ұлпаларында, көптеген саңырауқұлақтарда, бактерияларда және балдырларда кездесетін, сары түстен

қызыл түске дейінгі пигменттер; терпен қатарының өте қанықпаған көмірсулар тобына жатады [5].

Каротиннің грек альфавитінің әріптерімен белгілейтін 5 изомері белгілі. Оның бәрі биологиялық белсенді. Кейбір каротиноидтар (α -, β – және γ – каротиндер, криптоксантин және т.б.)А дәруменінің негіздері болып табылады. Каротиноидтардың өзіндік белгісі болып қос байланыстарының көп мөлшерде кездесуі болып саналады. Ол каротиноидтарды полиендер тобына біріктіреді. Каротиноидтар майларда және липоидтарда ерігіш, сондықтан оларды липохромдар деп атайды [6].

Қорытынды. Heliantnus Tuberosus гүліндегі биологиялық активті зат аминқышқылдары мен каротиноидтардың адам ағзасында алатын орны ерекше. Мысалы, белок молекуласындағы маңызды аминқышкылдарының бірі аргинин ісіктердің, соның ішінде қатерлі ісіктердің өсуін баяулатады. Бүйректегі азоттық алмасудың қалдық заттарын шығарып тазарту қызметін арттыруда да қолданылады. Ағзаның А дәруменіне мұқтаждығы табиғи каротиндердің есебінен айтарлықтай дәрежеде қамтамасыз етіледі. Каротиндерді тағамдарды және мал азықтарын дәрумендеу кезінде, терінің зақымдануын емдеуде және тағамның бояғыш заты ретінде пайдаланады. Топинамбур гүліндегі биологиялық активті заттар аминқышқылдары мен каротиноидтардың тамақ өнеркәсібінде, медицинада түрлі ауруларды емдеуде, фармацевтиканың дамуына отандық өнім ретінде ерекше маңызға ие.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Ягодка В.С. Лекарственные растения в дерматологии и косметологии. – М, 2008. – 98 с.

2 Налеев О.Н., Каржаубаев Е.К. Топинамбур. – Алматы: Апейрон, 2006. – 219 с.

3 Сағындықов Ж. Топинамбур өсімдігі және оның емдік қасиеттері. – Алматы, 1999. – 4-19 б.

4 Емелина Т.Н. Комплексная переработка вегетативной части топинамбура с получением продуктов микробного синтеза. Диссертация на соискание ученой степени к.т.н. – Красноярск, 2003. – 15-18 с.

5 Дорофеева Л.А., Ким Н.Ю., Рязанова Т.В., Чупрова Н.А. Исследования ве гетативной части топинамбура. Оптимизация процесса получения экстрактов из вегетативной части топинамбура // Химия растительного сырья. 19986 №2. – 53-57 с.

6 Екутеч Р.И. Разработка технологии получения инулина и пищевых волокон из клубней топинамбура. Автореферат. – Краснодар, 2010. – 11-17 с.

ГРНТИ 68.03.05

ГИДРОПОННЫЙ ЗЕЛЕНЫЙ КОРМ В КОРМЛЕНИИ ЛОШАДЕЙ КУСТАНАЙСКОЙ ПОРОДЫ

А.Б. Амандыкова
К.с.-х. н., ТОО «Қазақ тұлпары», г. Костанай, с. Заречное
А.У. Бугубаева
К.с.-х. н., Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, г. Костанай
Б.А. Хамит
Магистрант, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, г. Костанай

В статье рассмотрены влияние гидропонного корма на воспроизводительную деятельность жеребцов-производителей и кобыл кустанайской породы. Рацион для племенных лошадей, а особенно спортивных, которые участвуют в спортивных скачках, необходимо подбирать сбалансировав их и по питательности кормов. Так как племенные лошади содержаться индивидуально, в денниках, нами было предусмотрено выращивание зеленого корма для них. Многие учреждения, занимающиеся животноводством, допускают ошибки в организации кормления животных, и эти ошибки могут привести к негативным последствиям. Наступление высоких цен на зерно и корма, а также пастбища, страдающие от засух и других непредсказуемых погодных условий, заставляют многих фермеров искать экономичные, устойчивые альтернативы традиционным кормам. Выращивания зеленого корма гидропонным методом позволяет значительно улучшить состояние современного сельского хозяйства, занимающегося разведением племенных лошадей, участвующих в спортивных соревнованиях.

Ключевые слова: гидропоника, зеленый корм, пророщенный овес, спортивные лошади, перевариваемость, гидропонный зеленый корм, калорийность, новые зеленые технологии.

Высокая продуктивность и выраженность племенных качеств лошадей кустанайской породы во многом напрямую зависит от полноценного кормления. При кормлении лошадей следует постоянно помнить, что среди всех видов сельскохозяйственных животных лошадь предъявляет высокие требования к чистоте и качеству корма. Лошадь отличается от других животных тем, что основной ее продукцией является мышечная работа. Очень

важно, чтобы в кормовой рацион лошадей входили различные корма растительного и животного происхождения, а также всевозможные добавки. Из растительных кормов больше всего им скармливают зеленые, грубые и зерновые корма, и меньше – корнеклубнеплоды, силос и остатки технических производств [1].

Репродуктивная фенология является важной чертой, подвергаемой естественному отбору. Лошади в Америке принадлежат к палеарктическим популяциям после введения европейскими колонизаторами. Изменение климата является основным фактором окружающей среды для корректировки репродуктивного времени для лошади, но отсутствует в экваториальных областях. Авторы аграрного университета Эквадора и Университета Кордовы, Испания приводят данные о 929 кобылах с 2006 по 2011 год в ходе эксплуатации чистокровных лошадей в Эквадоре, которые испытывали сильную сезонность трав. Их вывод свидетельствует о том, что при поедании зеленой массы у кобыл происходит большой процент зажеребляемости, в то время как зеленая масса спадает, зажеребляемость понижается [2].

Учеными из Национального исследовательского центра в Индии было исследовано, добавление зеленого корма в рацион лошади через три и пять недель уровень витамина Е в плазме от 1,92 ± 0,21 мг повысился до 4,00 ± 0,28 мг / л [3].

Исследования во Французском институте коневодства и верховой езды показали, что при добавлении зеленной массы в рацион в зимний период племенным кобылам, жеребятам и тренирующих лошадей позволило удовлетворять свои потребности в питании без каких-либо добавок весной и летом. На фермах был реализован обоснованный подход к дегельминтизации. На основании анализа кала животным был присвоен статус экскреции паразита. В результате этой классификации только половина животных была обезвожена. Этот метод помог ограничить стоимость дегельминтизации и снижение развития паразитов [4].

Использование ГЗК в кормлении лошадей (в т.ч. спортивных) – эффективный метод, который используется многими западными фермерами в течение многих лет и позволяет добиваться высоких результатов. Корма, выращенные гидропонным способом, имеют большую пользу, содержат все необходимые питательные вещества, которые хорошо усваиваются организмом сельскохозяйственных животных (крупный рогатый скот, верблюды, лошади, овцы, кролики, курицы, свиньи) и хорошо усваиваются организмом. Гидропонные зеленые корма стоят дешевле, чем многие другие виды кормовых кормов, состав богат необходимыми питательными веществами и витаминами. Гидропонная диета из свежих ростков обеспечивает большую пользу для здоровья, чем любая комбинация обработанных или высушенных кормов. Питание лошадей может показаться сложным, но когда оно разбито на фундаментальный, естественный способ кормления, результаты могут быть удивительными [5].

В нашей стране гидропонный способ выращивания зеленых кормов еще не получил широкого распространения. Сегодня в нашей стране разрабатываются новые автоматизированные гидропонные системы выращивания зеленых кормов, которая значительно снижает трудовые и материальные затраты и снизить себестоимость произведенной продукции. Однако такие системы используются в нашей стране только в тепличных хозяйствах [6].

В настоящее время наблюдается постоянно недостаточное и экологически вредное развитие инфраструктуры кормопроизводства. В связи с этим растет интерес сельхозпредприятий к способам, позволяющим самостоятельно и с минимальными затратами средств готовить и эффективно использовать сбалансированный рацион питания целый год. Этот метод позволяет автоматизировать процесс выращивания, снизить трудозатраты. Гидропонные системы выращивания дают больший урожай за более короткий период на меньшей площади, чем традиционно выращиваемые культуры [7, 8].

Это также позволяет исключить химические вещества, такие как пестициды и гербициды, поскольку растения находятся в более защищенной среде произрастания, что обеспечивает полностью экологичный и устойчивый способ производства кормов – важный фактор для фермеров, пытающихся удовлетворить потребности потребителей, которые все чаще ищут продукты, не содержащие ГМО [9, 10].

Мы в конном заводе «Қазақ тұлпары» случной сезон планируем на февраль-март месяцы, когда как в нашем Северном регионе зеленой массы нет и зажеребляемость составляет 60-70% за последние пять лет, то после использования гидропоники, выращивания пророщенного овса в течение двух месяцев, кобылы были более склонны к зажеребляемости. Определяли мы это с помощью течкоизмерителя Драминьского, тогда как определялись показания до поедания ГЗК, промежуточные и спустя два месяца. Показатели у жеребцов-производителей исследовали эякулят на подвижность и с разбавлением свежеприготовленной среды для осеменения искусственным путем.

Данные исследования были проведены на базе ТОО «Қазақ тұлпары». Материалом исследований послужило поголовье лошадей конного завода. Гидропонная установка представляет из себя стеллажную конструкцию, на которой горизонтально расположены лотки, в них выращиваются зеленые корма из овса (рисунок 1). Овес засеивался в лотки из расчета 8 кг на квадратный метр, вода подавалась автоматически, через систему подачи воды из бака, а не впитанная вода возвращается обратно в систему полива. Самая компактная гидропонная установка – УЗК 12. Количество уровней – 3, количество лотков на уровне 4, всего лотков 12 шт. Площадь выращивания 1 лотка 0. 85 м^2, общая площадь выращивания 15 м^2. Габаритные размеры: высота 230 см., длинна 250 см., ширина 170 см.

Установка работает по принципу замкнутой рециркуляции рабочего раствора. В каждом лотке предусмотрен карман подачи жидкости и отсекающая перегородка для предотвращения попадания семян в сливное

отверстие. Система рециркуляции состоит из пластиковых труб диаметра 20-50 мм. подачи-слива, запорной арматуры, для регулировки подачи, 2 баков рабочего раствора, 2 насосов погружных для работы с загрязненными жидкостями, 4 фильтров механической очистки, патрубки соединительные силиконовые. Система рассчитана на работу с жидкостями, содержащими инородными фракциями (попадание семян и т.д.). Система автоматического включения насоса на 16 программ, с дополнительной возможностью подключения освещения.

УЗК 12 при загрузки сухого овса 18 кг производит 120-140 кг. за 6-7 дней при использовании семенного зерна репродукции Элита и соблюдении всех процессов производства.

Была внедрена гидропонная система по проращиванию овса и получению зеленых кормов в коневодстве для скармливания лошадей кустанайской породы в условиях денникового содержания. Внедрение проводилось в конном заводе в течение проведение научного проекта, на поголовье лошадей различных половозрастных групп. В конном заводе используется конюшенная система содержания лошадей. Лошади содержатся в просторных денниках (3×4) метров с возможностью выгуливаться в левадах.

При определении количества и качества корма для лошади необходимо учитывать, как необходимость удовлетворения ее энергетических потребностей, так и потребность в протеине, минеральных веществах и витаминах. Потребность лошади в энергетических веществах и протеине удовлетворяется за счет кормов (таблица 1), потребность в витаминах и минеральных веществах – за счет кормов и витаминно-минеральных добавок

Таблица 1. Суточный рацион жеребцов-производителей кустанайской породы лошадей живой массой 450-500 кг.

Показатели	**Периоды**		
	Случной	**Не случной**	
		зимой	**летом**
Сено, кг	12	8	8
Ячменная культура, кг	2-3	2-3	1,5-2
Овес плющенный, кг	2-3	2	2
Пшеничные отруби, кг	1,5	0,6	0,6
Морковь, кг	2	3	-
Куриные яйца, шт.	5	-	-
Поваренная соль, г	40	40	40

В таблице 2 представлены качественные показатели спермопродукции жеребцов-производителей кустанайской породы конного завода «Қазақ тұлпары» получавших с основным рационом пророщенный овес.

Таблица 2. Влияние пророщенного овса на спермопродукцию жеребцов-производителей.

Кличка жеребца	Показатели качества спермы жеребцов					
	В начале опыта			В конце опыта		
	объем эякулята, мл	концетрация спермиев, млрд. / мл	активность спермиев, балл	объем эякулята, мл	концетрация спермиев, млрд. / мл	активность спермиев, балл
Рыздык	36	239	5	45	260	7
Преферанс	40	240	5	50	264	8

Исходя из данных таблицы, видно, что до введения в рацион пророщенного овса показатели спермы жеребцов-производителей составили: объем эякулята 36-40 мл, концентрация сперматозоидов – 239-240 млрд/мл, активность спермиев – 5 баллов. Применение пророщенного овса позволило достичь увеличения объема спермы на 9-10 мл, содержания в ней спермиев – на 21-24 млрд/мл, активности спермиев – на 2-3 балла. В результате, пророщенный овес оказывают положительное влияние на воспроизводительные качества жеребцов.

При проращивании овес обогащается всеми необходимыми витаминами А, В, Е для организма жеребой кобылы. Проращенное овес мы вскармливали также кобылам вместе с концентратами. Определенных кобыл к этому процессу приучали постепенно. Известно, что при использовании проращенного овса снижается количество абортов. Наша задача следить за качеством гидропонного зеленого корма и не допускать до развития плесени. В таблице 3 показан рацион кобыл с использованием ГЗК.

Таблица 3. Суточный рацион кобыл кустанайской породы лошадей живой массой 450-500 кг.

Показатели	Холостые	Жеребые
Сено разнотравное, кг	8	10
Ячменное зерно, кг	1,5	2
Овсяное зерно, кг	2,5	3
Пшеничные отруби, кг	-	1,5
Подсолнечный жмых, кг	0,5	-
Поваренная соль, г	35	35

1 – день

2 – день

3 – день

4 – день

7-8 день

Рисунок 1. Установка гидропонного зеленого корма для лошадей.

Рисунок 2. Пророщенный овес – гидропонный корм (зеленая масса) для лошадей.

В начале опыта холостые кобылы составляли из 30 голов – 15 голов, после того как в состав рациона стали добавлять пророщенный овес, ситуация улучшилось. Из 15 голов в охоту пришли 10 голов.

При составлении рационов для жеребых кобыл внимание уделяли на питательность кормов. Когда наступает треть беременности в рацион жеребых кобыл в расчете на 100 кг их веса должно содержаться 17 г кальция, 7 г фосфора и 25-35 мг каротина.

Жеребым кобылам в рацион время от времени добавляли пшеничные отруби в количестве от 0,5 до 1,5 кг., так это оказывают благоприятное действие на работу пищеварительного тракта, предупреждая опасные предродовые запоры.

Заключение. Применение пророщенного овса позволило достичь увеличения объема спермы на 9-10 мл, содержания в ней спермиев – на 21-24 млрд/мл, активности спермиев – на 2-3 балла. В результате, пророщенный овес положительно влияет на воспроизводительные качества жеребцов. Также положительно влияет на воспроизводительную функцию кобыл.

Литература

1 Пристач Н.В., Алексеева Е.И., Федорова Н.Е. Эффективность использования гидропонных кормов в кормлении лошадей верховых пород. – Санкт-Петербург, 2013, № 33. – С. 61-69.

2 Carranza J. Grass greenness flush can influence breeding phenology and fertility in equatorial thoroughbred mares in the absence of photoperiod variation / J. Carranza, W.A. Yoong, B. C. Vergara, A. Briones, C. Mateos // Animal Science Journal. 2018, Volume 89, Issue 6. – P. 924.

3 Dedar R.K. Effect of green fodder on vitamin E status in Marwari horses. Veterinary Practitioner. 2013, Volume 14, Issue 2. – P. 460-461.

4 Doligez P. The Équipâture programme: Making better use of grass in horse diets and implementing a reasoned approach to deworming. – Fourrages. 2019, Issue 238. – P. 143-151.

5 Ружанский И. Использование гидропонного зеленого корма в рационе сельскохозяйственных животных и птиц: учебник Агрономия. 2016. – С. 56-61.

6 Кирдань Е.Н. Энергосберегающая технология и средства механизации производства гидропонного зеленого корма: дис.канд. техн. наук: 05.20.01. – КГАУ. 2000. – С. 130.

7 Кормопроизводство: учебник для вузов / авт. -сост. Н.В. Парахин, И.В.Кобозев, И.В. Горбачев, Н.И. Лазарев, С.С. Михалев. – М.: «КолосС», 2006, Т. 3. – С. 120.

8 Алгазин Д.Н., Иванов В.Н., Воробьёв Д.А., Забудский А.И. Возможности использования зеленого корма в кормлении сельскохозяйственных животных. Электронный научно-методический журнал Омского ГАУ. 2016, №4 (7). – С. 452.

9 Кругляков Ю.А. Оборудование для непрерывного выращивания зеленого корма гидропонным способом. – М.: ВО Агропромиздат. 1991. – С. 79.

10 Костюченко В.А. Агромеханическое обоснование машин для производства гидропонного зеленого корма: монография. – Кировоград: КОД. 2010. – 320 с.

ҒТАМР 68.41.63

СПОРТТЫҚ ЖЫЛҚЫЛАРДЫҢ СТРЕССКЕ ТӨЗІМДІЛІГІН АРТТЫРУ ҮШІН «ГАМАВИТ» ПРЕПАРАТЫН ҚОЛДАНУ

А.У. Бугубаева
А.ш.ғ.к., А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ.
А.Б. Амандыкова
А.ш.ғ.к, «Қазақ тұлпары» ЖШС, Қостанай обл., Заречное а.
Ш.К. Максутова
Магистрант, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ.

Спорттық жылқылардың стресске төзімділігін арттыру үшін «Гамавит» препаратын қолдану негізгі мақсытымыз. Мақалада қостанай тұқымды жылқылардың жаттығулар кезінде тәжірибелік топқа «Гамавит» препараты әсері зерттелді. Зерттеу жұмыстары 2022 жылы Қостанай облысының Заречное ауылы «Қазақ тұлпары» ЖШС жылқы зауытында өткізілді. Тәжірибеге спорттық 10 бас жылқы 5 жылқыдан тәжірибелік, бақылау 2 топ құрылды. Зерттеу жұмыстары үшін биохимиялық көрсеткіштер және кортизол гормоны нәтижелері сипатталған.

Тәжірибелі топтың жылқыларында қарқынды жаттығулар кезінде шамадан тыс жұмыс пен стресстің белгілері байқалмағаны, жылқылар белсенді жұмыс істеп, қажетті тапсырмаларды оңай әрі тез орындағандығы атап өтілді. Сонымен қатар, әдебиеттерге сәйкес, бұл жылқылардың жақсы жұмысқа қабілеттілігі гамавит қабылдағаннан кейін 1-2 ай бойы сақталады.

Түйін сөздер: спорттық жылқылар, тренинг, гамавит, биохимиялық талдау, гормон, стресс, иммунитет.

Бүгінгі таңда спорттық жылқыларды жаттықтыруда өзекті проблемалар – бұл жұмыс қабілеттілігі мен физикалық белсенділікке төзімділігін арттыру, сонымен қатар ықтимал рекордтық жылқыларды ерте анықтау болып табылады.

Гамавит-физиологиялық теңгерілген су ерітіндісі түріндегі кешенді препарат, құрамында денатуратталған эмульсияланған плацента, натрий нуклеаинаты, 20 амин қышқылдары, 17 дәрумендер, микроэлементтер (оның ішінде темір) бар, оларды Н.Ф. Гамалеи атындағы «Электромеханика ғылыми-

зерттеу институты» жанындағы «Микро-плюс» ЖАҚ әзірлеген және шығарылған.

Ресейлік ғалымдар ұзақ уақыт бойы осы бағытта зерттеулер жүргізіп, жылқының жеке бейімделу және басқа мүмкіндіктерін ескере отырып, оқытудың оңтайлы жүйесін жасады. БЖҒЗИ-нің бірқатар жұмыстары осы мақсатта допингтік емес сипаттағы фармакологиялық құралдарды қолдануға арналған [1].

2005 жылы Гамавит допингке қарсы орталықта сараптамадан өтіп, «құрамында тыйым салынған допинг құралдары және/немесе метоболиттер жоқ және жылқыларды спорттық даярлаудың жаттығу және жарыс циклінде пайдалануға болады»деген қорытынды алды» [2].

Әдебиеттерге сәйкес, дененің жағымсыз әсерлерге, стресстерге, жүктемелерге төзімділігін арттырады, дененің қорғаныс күштері мен метаболизмді белсендіреді, иммунитетті көтереді.

Препарат жануардың денесіне жан-жақты әсер етеді, жағымсыз әсерлерге (ауру немесе стресс) өзінің реакциясын белсендіреді, организм тәуелді болмайды, уытты әсер етпейді, бауыр мен басқа мүшелерге жүктемені арттырмайды.

Ал спорттық жылқыларда стрессті тудыратын физикалық жүктемеме жаттығулар болып табылады. Осыған байланысты қазіргі уақытта бүкіл әлемде биология, селекция, генетика және басқа ғылымдар саласындағы жетекші мамандар бұл мәселені шешу үшін жұмыс істеуде.

Зерттеу жұмысының мақсаты – Қостанай тұқымының жылқыларының стрестік жағдайларды анықтау, гамавит препараты әсерін бақылау. Біздің алдымызда спорттық жылқылардың биохимиялық көрсеткіштерін және кортизол гормонын зерттеу болды.

Зерттеу жұмыстары 2022 жылы Қостанай облысының Заречное ауылы «Қазақ тұлпары» ЖШС жылқы зауытында өткізілді. Иммуностимуляциялық препараттың («Гамавит») тренинг жылқысының ағзасына әсерін зерттеу мақсатында жылқылардың 2 тобы (әрқайсысында 5 бастан) тәжірибелік және бақылау тобы құрылды. Зерттеу жұмыстары үшін бірінші топ тәжірибелік топқа препаратты 0,1 мл/ кг (40 мл/бас) 8, 6, 4 күн бұрын және таңертең таңертең тренингке 1 күн бұрын көк қан тамырлар ішілік инъекциясы енгізілді– барлығы 1 курсқа 4 рет салынды. Екінші топ бақылау тобына ешқандай препарат енгізілген жоқ. Жылқылардан қан таңертен азықтандырылуға, жұмысқа дейін қан тамырларынан ұю активаторы және гелі бар вакуумдық пробиркаларымен алынды. Биохимиялық қан көрсеткіштері зерттеу жұмыстары үшін (жалпы ақуыз, альбумин, глюкоза, кальций, фосфор, креатинкиназа) және глюкокортикоидты гормон (кортизол) алынды. Препаратты қолданғанға дейін, препаратты қолдану курсы аяқталғаннан кейін қан алынды және зерттелінді.

Қан талдау анализі «VetLab» ветеринарлық зертханасы, Қостанай қаласы, О. Дощанов 76 көшесі базасында – автоматты анализаторларда жүргізілді.

Алынған мәліметтер «Microsoft Excel» бағдарламасын қолдана отырып статистикалық түрде өңделді.

Жылқыларды – желіс және шабыс кезінде бақыладық. Ғылыми-практикалық тәжірибені жүргізу кезінде барлық жылқылар бірдей жағдайда болды ұсталынды, денсаулықтары сау және азықтандыру (күніне сұлы, шөп).

Сонымен қатар, олар дененің жалпы жағдайын, жылқылардың белсенділігін, жаттығу кезінде олардың жүктемеге реакциясын, жүгіру кезінде ептілік көрсеткіштерін, гамавитті қолдану кезінде тренингтен қалпына келтіруді бақыланды.

Сурет 1. Жылқылардан қан алу.

Сурет 2. Қан үлгі сынамалары.

Жылқылардан қан сынамалары алу танертен азықтандырылмай тұрып, тыныштық күйінде қан тамырларынан «Гамавит» препаратын қабылдағанға дейін және кейін алынды (сурет 1, 2).

Тәжірибелік топтарға «Гамавит» препаратын танертен жаттығуға дейін, әр 2 күн сайын салынды (сурет 3, 4).

Сурет 3. «Гамавит» препаратын жылқыларға егу.

Сурет 4. Қостанай тұқымды жылқы.

Биохимиялық көрсеткіштер 2 топта да айырмашылықтарын көруге болады(кесте 1).

«Гамавит» препаратын қабылдағанға дейін тәжірибелік топта жалпы ақуыз 66,68±0,48 г/л, альбумин 35,11±2,09 г/л, ал бақылау тобында 66,01±1,08 г/л, альбумин 30,17±0,74 г/л құрады. Препарат қабылдағаннан кейін

тәжірибелік топта жалпы ақуыз 70,91±0,42 г/л, ал бақылау тобында 70,99±0,56 г/л анықталды.

Тәжірибелік топпен бақылау тобынның «Гамавит» препаратын қабылдағанға дейін td=2,72 (P>0,99) альбумин мөлшері нақты айырмашылығы анықталды, препарат қабылдағаннан кейін нақты айырмашылық анықталмады.

Кесте 1. Қостанай тұқымды жылқылардың биохимиялық көрсеткіштері.

«Гамавит» препаратын қабылдағанға дейін (n=5)						
Көрсеткіштер	**Тәжірибелік топ**			**Бақылау тобы**		
	M±m	**δ**	**Cv,%**	**M±m**	**δ**	**Cv,%**
Жалпы ақуыз, г/л	66,68±0,48	1,07	1,60	66,01±1,08	2,42	3,66
Альбумин, г/л	35,11±2,09	4,68	13,33	30,17±0,74	1,66	5,50
Глюкоза, моль/л	6,18±0,03	0,06	0,97	6,3±0,07	0,16	2,54
Кальций, моль/л	2,77±0,02	0,03	1,08	2,84±0,09	0,22	7,75
Фосфор, моль/л	1,41±0,13	0,28	19,86	2,16±0,06	0,12	5,56
Креатинкиназа, Бірл/л	515,8±88,57	198,05	38,39	274,2±3,72	8,32	3,03
1 курс «Гамавит» препаратын қабылдағаннан кейін (n=5)						
Көрсеткіштер	**Тәжірибелік топ**			**Бақылау тобы**		
	M±m	**δ**	**Cv,%**	**M±m**	**δ**	**Cv,%**
Жалпы ақуыз, г/л	70,91±0,42	0,93	1,31	70,99±0,56	1,26	1,77
Альбумин, г/л	34,92±0,62	1,38	3,95	35,15±0,58	1,29	3,67
Глюкоза, моль/л	5,98±0,16	0,36	6,02	7,16±0,15	0,34	4,75
Кальций, моль/л	4,10±0,07	0,16	3,90	3,6±0,04	0,08	2,22
Фосфор, моль/л	1,49±0,04	0,09	6,04	1,66±0,01	0,02	1,20
Креатинкиназа, Бірл/л	391,2±0,58	1,3	0,33	249,8±3,07	6,87	2,75

Жалпы ақуыз мөлшері артуы «Гамавит» құрамында аминқышқылдардың болуынан немесе азықта ақуыздың жеткіліктілінен болады.

Глюкоза бақылау тобында 6,3±0,07 моль/л және 7,16±0,15 моль/л артқан. Тәжірибелік топта «Гамавит» препаратын қабылдағанға дейін 6,18±0,03 моль/л, препарат қабылдағаннан кейін 5,98±0,16 моль/л төмендеген.

Екі топтың «Гамавит» препаратын қабылдағанға дейін нақты айырмашылық анықталмады, препарат қабылдағаннан кейін td=5,36 (P>0,999) глюкоза мөлшері нақты айырмашылығы анықталды.

Ресейлік ветеринарлық орталықтың мәліметіне қарағанда, глюкоза мөлшерінің көтерілуі физикалық жүктемелер мен стресстің әсерінен болады[3].

Бұл дегеніміз, бақылау тобында глюкозаның артуы стресстің әсерінен, ал «Гамавит» препаратын қабылдаған тәжірибелік топта глюкозаның төмендеуі стресс әсері байқалмағандығын білдіреді.

Тәжірибелік топта «Гамавит» препаратын қабылдағанға дейін кальций 2,77±0,02 моль/л, препарат қабылдағаннан кейін 4,10±0,07 моль/л көбейгендігін препарат құрамындағы витаминдердің әсерінен болуы мүмкін.

Екі топтың «Гамавит» препаратын қабылдағанға дейін нақты айырмашылық анықталмады, препарат қабылдағаннан кейін td=6,25 (P>0,999) кальций мөлшері нақты айырмашылығы анықталды.

Фосфор тәжірибелік топта препарат қабылдағанға дейін 1,49±0,04 моль/л, препарат қабылдағаннан кейін 1,49±0,04 моль/л.

Ал, бақылау тобында 2,84±0,09 моль/л және 3,6±0,04 моль/л көбею себептерінің бірі, азық құрамы және жүрек-тамыр және жүйке-бұлшықет жүйелерінің жұмыс істеуінен болып табылады.

Керісінше, фосфор 2,16±0,06 моль/л– ден 1,66±0,01 моль/л– ге төмендегенін байқауға болады.

Екі топтың «Гамавит» препаратын қабылдағанға дейін нақты айырмашылық анықталмады, препарат қабылдағаннан кейін td=4,25 (P>0,999) фосфор мөлшері нақты айырмашылығы анықталды.

Кальций мен фосфор тамақтанудағы маңызы жағынан тығыз байланысты, сондықтан бірге қарастырылады. Фосфор бұлшықеттің жиырылуын ынталандырады және нейрондардың белсенділігін сақтау үшін қажет. Кальций мен фосфордың жетіспеушілігімен тез шаршау, жұмысқа қабілеттілігінің төмендеуі байқалады[4].

Яғни, бақылау тобын препарат қабылдаған топпен салыстырғанда, төмендігі организмнің тез шаршап, стресс күйінде болуы, жұмысқа қабілеттігінің төмендеуіне әкеледі.

Креатинкиназа «Гамавит» препаратын қабылдағанға дейін тәжірибелік топта 515,8±88,57 Бірл/л, препарат қабылдағаннан кейін 391,2±0,58 Бірл/л төмендеген.

Бақылау тобында креатинкиназа 274,2±3,72 Бірл/л, 249,8±3,07 Бірл/л аздап ғана өзгергіндігін көруге болады.

Креатинкиназа ферментінің концентрациясы 6-12 сағаттан кейін максималды деңгейге жетеді, көрсеткіштің жоғарылау дәрежесі бұлшықеттің жұмысының арттуынан немесе зақымдануымен байланысты. «Гамавит» препаратын қолданған тәжірибелік топта төмендеуіне организмге жақсы әсері деп айта аламыз.

Кесте 2. Қостанай тұқымды жылқылардың глюкокортикоидты гормон (кортизол) көрсеткіші.

«Гамавит» препаратын қабылдағанға дейін (n=5)						
Көрсеткіш	**Тәжірибелік топ**			**Бақылау тобы**		
	M±m	**δ**	**Cv,%**	**M±m**	**δ**	**Cv,%**
Кортизол, нмоль/л	129,32±1,77	3,96	3,06	190,66±0,99	2,23	1,17
1 курс «Гамавит» препаратын қабылдағаннан кейін (n=5)						
Көрсеткіш	**Тәжірибелік топ**			**Бақылау тобы**		
	M±m	**δ**	**Cv,%**	**M±m**	**δ**	**Cv,%**
Кортизол, нмоль/л	67,5±0,24	0,56	0,83	142±0,73	1,63	1,15

2 кестеде көріп тұрғандай, бақылау тобында кортизол гормаоны 190,66±0,99 нмоль/л және 142±0,73 нмоль/л төмендегенін байқауға болады. Тәжірибелік топта «Гамавит» препаратын қабылдағанға дейін кортизол гормоны 129,32±1,77 нмоль/л, препарат қабылдағаннан кейін 67,5±0,24 нмоль/л төмендеген.

Ю.С. Латынинаның мақаласына сүйенсек, кортизол секрециясының жоғарылауы стресстік жағдайларға жауап ретінде жүреді [5].

Яғни, «Гамавит» препараты тәжірибелік топтағы жылқыларда кортизолдың төмендеуі жылқылар организміне жақсы әсер еткендігін, стресстің болмағандығының дәлелі деуге болады. Екі топтың «Гамавит» препаратын қабылдағанға дейін td=30,22 (P>0,99) кортизол мөлшері нақты айырмашылығы анықталды.

Қорытынды. Зерттеу нәтижелеріне және ғалымдар еңбектеріне сүйене отырып, қостанай тұқымды спорттық жылқылардың биохимиялық көрсеткіштері мен гормон көрсеткіші тренинг жылқы үшін маңызды. Физикалық жүктемелер(тренинг) жылқы организміне стресс болып табылады. Сол себепті стресске төзімдігін, жұмысқа қабілеттелігін арттыру үшін «Гамавит» препаратын курсын қолдану болашақта да жақсы нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік береді. Препараттың әсері – шамадан тыс жүктеме белгілері жоқ жүгіру сынақтарының нәтижелерінің тұрақты өсуі-оны тоқтатқаннан кейін кемінде 1,5-2 айға созылады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Деева А.В., Зайцева М.Л., Бакулин И.Н., Васильев И.К. ЗАО «Микро-плюс» при НИИЭМ им. Н.Ф. Гамалеи; Е.В. Вербовик – МГАВМ и Б им. К.И. Скрябина; В.А. Бурулев, В.В. Бурулев – ЦМИ «Применение Гамавита для повышения работоспособности спортивных лошадей», 17 сентября 2008 http://www.micro-plus.ru/.

2 Деева А.В., Зайцева М.Л., Ползунова А.М. Применение Гамавита для рысаков, 1 сентября 2008. http://www.micro-plus.ru.

3 Ветеринарный центр патоморфологии и лабораторной диагностики доктора Н.В. Митрохиной «Биохимический анализ крови» https://mitrokhina.ru/osnovnye-analizy/bioximiya-krovi. html#b9.

4 Кальций, фосфор и хлор в питании лошади https://vuzlit.ru/2116266/kaltsiy_fosfor_hlor_pitanii_loshadi.

5 Латынина Ю.С. биолог клинической лабораторной диагностики «Кортизол» https://dnkom.ru/o-kompanii/stati/analizy/kortizol.

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ БІЛІМ БЕРУ

ПЕДАГОГИКА И ОБРАЗОВАНИЕ

FIELD OF PEDAGOGY AND EDUCATION

ҒТАМР 14.07.05

БОЛАШАҚ МАМАНДЫҚТЫ ТАҢДАУ: ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ АСПЕКТ

А.Ш. Муталиева
П.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан қ.
Ж.А. Қабдығали
Магистрант, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан қ.

Мақалада жоғары сынып оқушылар арасында болашақ мамандықты таңдаудың психологиялық-педагогикалық аспектілері талданады, ол үшін қазіргі кезеңде кәсіби бағдарлауды қолдау ретінде кәсіптік бағдарлау тренингінің ерекшеліктері қарастырылды.

Қазіргі заманғы жоғары сынып оқушылар алдағы мамандықты және олардың болашағын таңдағанда, студенттердің тиімді кәсіптік бағдар беру және психологиялық сүйемелдеуінің арқасында өздерінің бейімділіктері мен мүмкіндіктерін қарастырады.

Түйін сөздер: тренинг, кәсіптік бағдар беру жұмысы, болашақ мамандықты таңдау, жоғары сынып оқушылары.

Қазіргі экономикалық және саяси жағдай жеке тұлғаның психофизиологиялық сипаттамаларына көбірек талап қояды.

Жоғары сынып оқушылары арасында болашақ мамандықты таңдау әсіресе өткір сезіледі. Бұл кезде кәсіби бағдар беру жүйесі-бұл жоғары қарқынды жұмыс, ол жүргізілуі тиіс. Мысалы, ата-аналармен, кәсіби: оқу орындары, денсаулық сақтау қызметкерлері, психологтар, мамандар, кәсіпорындар, мекемелер.

Әлеуметтік сауалнамалар көрсеткендей, кәсіптік бағдарлау жұмысына кедергі келтіретін көптеген мәселелер мыналар болып табылады: кәсіби өзін-өзі анықтау мақсаттарының белгісіздігі, қоғамда жалпы қабылданған өмірлік бағдарлардың болмауы, кәсіби жетістік, кәсіптік бағдарлау ғылымының, сабақтас ғылымдар мен білім салаларының нашар өзара әрекеттесуі, кәсіптік бағдарлау жұмысы үшін оқу орындары үшін бөлінген мамандардың болмауы, оқушылардың ата-аналарымен жеткіліксіз жұмыс, олардың орташа назары, әртүрлі әлеуметтік мекемелердегі кәсіптік бағдарлау бойынша сапасыз консультациялар.

Әрі қарай оқытудың дұрыс профилін таңдау студенттердің жоғары сыныптарға көшу кезінде қабылдауы керек ең маңызды шешім болып

табылады. Өкінішке орай, көптеген студенттер өздерінің қабілеттері, бейімділіктері, қызығушылықтары туралы нақты түсінікке ие емес, бұл болашақ кәсіптік білім алу үшін профильді таңдау кезінде әрдайым ескерілмейді.

Осыған байланысты жеке тұлғаның кәсіби ниетінің дамуын немесе іске асырылуын анықтайтын негізгі факторлардың бүкіл жүйесін терең білуге негізделген жастармен және жоғары сынып оқушылармен мақсатты кәсіптік бағдарлау жұмысын жүзеге асыруға ерекше назар аудару қажет.

Өмірдің белгілі бір кезеңінде әр адам өміріндегі маңызды шешімдердің бірін жасауы керек: білім беру саласын анықтап, мамандық таңдау. Тәжірибе көрсеткендей, көптеген адамдарға әртүрлі себептермен мансаптық жолды таңдау қиын. Бұл себептер адамның жасына және жағдайына байланысты айтарлықтай ерекшеленеді, бірақ олар барлығына дерлік тән.

Кәсіптік бағдарлау немесе мамандық таңдау – бұл адамның белгілі бір кәсіби қызмет түрлеріне бейімділігі мен қабілеттерін анықтау, мамандық таңдауда барлық жастағы адамдарға көмек көрсету бойынша кәсіби іс-шаралар мен іс-шаралар кешені (ақпараттандыру, кеңес беру, кәсіби бейімделу, психологиялық қолдау және т.б.).

Жоғары сынып оқушыларымен кәсіби бағдар беру жұмысында құндылыққа бағытталған аспект маңызды.

Оқытушылардың міндеті тек қазіргі заманғы кәсіпқой туралы түсінік алу ғана емес, мамандықтардың үлкен әлемінде бағдарлануға көмектесу, орта арнайы немесе жоғары оқу орнын таңдау, тиісті кәсіпқойды сатып алуға ықпал ету, сонымен қатар «бедел» ұғымы өте шартты екенін түсіндіру қажет: ол қарым-қатынас шеңберіне байланысты (әр түрлі деңгейдегі адамдардың пікірі бойынша) өмір сүру деңгейі әртүрлі, мүлдем басқа жұмыс түрлері беделді), бұл уақыт өте келе тез өзгереді.

Жоғары сынып оқушыларының кәсіптік бағдар беру процесі студенттердің кәсіби өзін-өзі анықтау процесімен тығыз байланысты. Бұл жеке таңдау нысаны, ол іздеу, мамандық алу процесін білдіреді. Өзін-өзі анықтау жеке мүмкіндіктерді талдау және дағдыларды кәсіби талаптармен байланыстыру процесінде жүзеге асырылады.

Қазіргі уақытта кәсіби өзін-өзі анықтауды түсіну адамның өмірлік өзін-өзі анықтауымен байланысты мәселелерді ескереді және жеке әлеуметтік ортаның әсерін де, белсенді позицияны да қамтиды. Нарықтық экономика жағдайында мамандық таңдау еркіндігі, сондай-ақ қызметкердің бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету проблемасы өткір тұр [1].

Оқушылардың өзін-өзі анықтауы адамның кәсіби қызметке жеке көзқарасын қалыптастыру процесі, сонымен қатар әлеуметтік-кәсіби және жеке қажеттіліктерін үйлестіру арқылы жеткізу ретінде түсіндіріледі.

Жоғары сынып оқушыларының кәсіби өзін-өзі анықтауы – бұл өмірдің бір бөлігі, өзін-өзі анықтау, өйткені ол таңдалған мамандықтағы әлеуметтік топтың бөлігі, өмір салты. Хронологиялық тұрғыдан алғанда, таңдалған мамандық кезеңі басқа адамның өмірін анықтайтын жауапты шешімдер

қабылдаумен сипатталатын барлық жасөспірімдер мен жасөспірімдермен сәйкес келеді: өмірде өз орнын табу, өмірдің мағынасын анықтау, дүниетаным құру, өмірлік жағдай жасау. Бұл орта мектеп оқушыларының әлеуметтік мәртебесінің негізінде өзін-өзі анықтау қажеттілігіне байланысты. Кәсіби сәйкестілікке көптеген факторлар әсер етеді: әлеуметтік – экономикалық жағдайлар, тұлғааралық қатынастар, кәсіби команда, кәсіби даму, Жас, кәсіби дағдарыс және т.б. алайда, ақпараттың үлкен ағымы көбінесе мұғалімге таңдаған мамандығына көмектесіп қана қоймайды, сонымен бірге шатасу, белгісіздік жағдайын тудырады. Мұндай жағдайда кәсіби өзін-өзі анықтау процесінің тиімділігін анықтайтын жағдайларды да анықтау қажет.

Болашақ кәсіби қызметтегі жоғары сынып оқушыларын анықтау жеке өзін-өзі анықтау формаларының бірі болып табылады және мамандық алу, сонымен қатар мамандық іздеу, мамандық талаптарымен салыстырғанда жеке дағдылар мен дағдыларды талдау процесімен сипатталады.

Психологтардың айтуынша, он бес жасында жоғары сынып оқушысына мамандық таңдау өте қиын [6]. Көбінесе кәсіби ниеттер бұлыңғыр, кәсіби бағытталған армандар, сонымен қатар жүзеге асыру мүмкін емес романтикалық ұмтылыстар болып табылады [5]. Жалпы орта білім алатын орта мектеп оқушылары өздерін жайлы сезінеді. Мектеп бітірген кезде қиял-ғажайып, қиял-ғажайып мамандықтардың оқушылары әлі де шынайы нұсқаны таңдайды. Жоғары сыныптағы оқушылар өмірдегі жетістік, ең алдымен, кәсіби қызметті дұрыс таңдауға байланысты екенін түсінеді.

Қабілеттерін, дағдыларын, беделін, кәсіби, әлеуметтік-экономикалық мәртебесін бағалау барысында жоғары сынып оқушылары кәсіптік білім алу арқылы анықталады.

Жоғары сынып оқушылары үшін оқу-кәсіби өзін-өзі анықтау кәсіби білім беру және кәсіби дайындық тәсілдерін саналы түрде таңдау болып табылады деп қорытынды жасауға болады [3].

Кәсіби өзін-өзі анықтау социологиялық (қоғам жеке тұлғаның міндеттерін анықтайды), әлеуметтік-психологиялық (жеке кезең-кезеңмен шешім қабылдау және қоғамның қажеттіліктері мен жеке қалауын үйлестіру), сараланған психологиялық (өмірдің жеке құрылымы) сияқты әртүрлі тәсілдерге ие.

Жоғары сынып оқушыларының өз қабілеттеріне, мамандық таңдаумен байланысты қызығушылықтарына назар аудару 5-7 сыныптарда жүреді, кәсіби сананың қалыптасуы 8-9 сыныптарда болады.

Жоғары сынып оқушыларының кәсіби өзін-өзі анықтауы еңбек саласына жеке қарым-қатынасты дамытуды, сондай-ақ өзін-өзі тану, үйлестіру және кәсіби ішкі қажеттіліктерді дамытуды қамтиды.

Жоғары сынып оқушыларының кәсіби өзін-өзі анықтауы отбасында, мемлекетте немесе мемлекеттік құрылымда (кәсіптер, оқу орындары, қосымша білім беру мекемелері, жұмыспен қамту қызметтері) маңызды рөл атқарады.

Орта мектепте тиімді кәсіптік бағдарлау жұмысын ұйымдастыру үшін мұғалімдер мен психологтар жас ерекшеліктерін ескеруі, жеке психологиялық сипаттамаларды есепке алуы, жеке тұлғаның кәсіби қалыптасуын зерттеу,

қалыптастыру, дамыту және түзету, жеке тұлғаның кәсіби дамуының бағдарлық өрісін құру, кәсіби өзін-өзі нығайту, өзін-өзі бағалауды қолдау, жедел көмек көрсету маңызды. қолдау, кәсіби өзін-өзі сақтау технологиясын және басқа да бірқатар қағидаларды игеруге көмектесу. Мәселен, педагог кейбір жағдайларда оқушыларға болашақ мамандығын таңдауда теориялық көмек көрсетіп қана қоймай, мүмкіндігінше одан әрі жұмысқа орналасуға да көмек көрсетуі керек.

Болашақ мамандықты дұрыс таңдау үшін жоғары сынып оқушылары белгілі бір кәсіп түріне сәйкес өздерінің психологиялық ерекшеліктерін, бейімділіктерін, қызығушылықтарын, өзін-өзі бағалаудың, өмірдің өзін-өзі реттеу қабілетінің болуын, кәсіби маңызды құзыреттіліктерді дамытуды ескеруі керек – өмірлік және кәсіби өзін-өзі анықтаудың ситуациялық мәселелерін шешудегі кейбір алгоритмдерді білу, түсіну, өзін-өзі анықтауға психологиялық-педагогикалық қолдауды қолдануға дайын болу, мамандық таңдау кезінде объективті және субъективті факторлар мен жағдайларды ескеру.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Долматович В.А. Профессиональное самоопределение и психолого–педагогическое сопровождение допрофильной подготовки и профильного обучения. URL: https://docviewer.yandex.ru/view/12378101.

2 Минюрова С. Психология саморазвития человека в профессии. – Москва: Компания Спутник+, 2008. – 295 с.

3 Мотивы выбора профессии. URL: http://test.spb-psychology.ru/index.php/article/91-career-guidance/247-motivy–vybora-professii.

4 Тренинг по профориентации «Знакомство с миром профессий» 9-11 класс. URL: https://doc4web.ru/pedagogika/trening-po-proforientacii-znakomstvo-s-mirom–professiy-klass.html.

5 Фролова С.В. Психологические особенности профессионального самоопределения старшеклассников: дисс.к.псих.н. – Москва, 2009. http://www.dissercat.com/content.

ҒТАМР 14.25.09

ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТҮЗЕТУ КАБИНЕТІНДЕГІ ЕРЕКШЕ БІЛІМДІ ҚАЖЕТ ЕТЕТІН БАЛАЛАРДЫҢ ТҰЛҒАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Е.Ж. Бекболганов
П.ғ.к., оқытушы, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.

Бұл мақалада психологиялық-педагогикалық түзету кабинетіндегі әлеуметтік педагогдың жұмысы зерттелген. Ерекше білім беруді қажет ететін балалардың денсаулығындағы бұзылыстар толық ашылған. Олардың әрқайсысына жекелей сипаттама берілген. Сонымен бірге денсаулық мүмкіндіктері шектеулі балалармен жүйелі түзету жұмыстары зерттелген. Дамуында ауытқуы бар балалардың денсаулығын түзету міндеттерін қарастырған. Денсаулық мүмкіндігі шектеулі балалардың толыққанды дамуын қамтамасыз ету үшін педагогикалық жағдайлар жасау қажеттігі көрсетілген.

Түйін сөздер: денсаулық, балалар, есту, көру, сөйлеу, аутизм, түзету.

Ерекше білім беруді қажет ететін балалар тобына денсаулық жағдайы тәрбие мен оқытудың арнайы шарттарынан тыс мектепке дейінгі мекеменің білім беру бағдарламасының барлық немесе кейбір бөлімдерін меңгеруіне кедергі келтіретін балалар жатады. Ерекше білім беруді қажет ететін мектепке дейінгі балалар тобы біркелкі емес, оған дамуы әртүрлі бұзылыстары бар балалар кіреді, олардың айқындылығы әртүрлі болуы мүмкін.

Есту қабілеті бұзылған балалар.

Есту қабілетін жоғалту баланы маңызды ақпарат көзінен айырады және оның зияткерлік даму процесін шектейді. Есту кемістігі бар балалардың келесі топтары бөлінеді:

1. Естімейтіндер – сөйлеу қорын жинақтау үшін пайдаланылмайтын есту қабілеті жоқ балалар.

2. Нашар еститін балалар – сөйлеу дамуын қиындататын ішінара есту кемістігі бар балалар.

Есту қабілетінің бұзылуы баланың тілдік дамуына тікелей әсер етеді және есте сақтау, ойлау қабілетін қалыптастыруға жанама әсер етеді. Естімейтін және нашар еститін баланың жеке басының ерекшеліктері мен мінез-құлқына келетін болсақ, олар биологиялық тұрғыдан негізделген болып табылмайды

және тиісті жағдайларды жасау кезінде неғұрлым жоғары дәрежеде түзету жасалады [1].

Көру қабілеті бұзылған балалар.

Нашар көретін балалар бір-бірінен көру жағдайы, жұмыс қабілеттілігі, шаршағандығы және материалды меңгеру жылдамдығы жағынан ерекшеленеді. Бұл көрудің зақымдану сипатына, ақаудың шығу тегіне және балалардың жеке ерекшеліктеріне байланысты.

Әдетте, көру қабілеті бұзылған балалар үшін жоғары эмоциялық ренимость, ренжітушілік, кикілжің, қарым-қатынас және өзін-өзі адекватты көрсету бойынша әріптестің эмоционалдық жағдайын түсінуге қабілетсіздігі тән. Көру қабілеті бұзылған балалардың мінез-құлқына көп жағдайда икемділік пен спонтандылық жетіспейді, қарым-қатынас түрі жоқ немесе нашар дамыған. Нашар көретін балалар үшін жұмыстың дұрыс орындалуы мен сапасына үлкен сенімсіздік тән, бұл ересектердің қызметін бағалауда, бағалауды вербалды коммуникативтік жоспарға ауыстыруда көмек көрсетуге жиі жүгінуде көрінеді [2].

Сөйлеу қабілеті бұзылған балалар.

Тілдің ауыр бұзылыстары бар балалардың сөйлеу дамуының ерекшеліктері баланың жеке тұлғасының қалыптасуына, барлық психикалық процестердің қалыптасуына әсер етеді. Балалардың әлеуметтік бейімделуін қиындататын және орын алған бұзушылықтарды мақсатты түрде түзетуді талап ететін бірқатар психологиялық-педагогикалық ерекшеліктері бар [3].

Сөйлеу қызметінің ерекшеліктері балаларда сенсорлық, интеллектуалдық және аффективті – ерік сфераларының қалыптасуына әсер етеді. Назар аударудың жеткіліксіз тұрақтылығы, оны бөлудің шектеулі мүмкіндіктері байқалады. Балалардың мағыналық жадының салыстырмалы сақталуында вербалды жады азайтылып, есте сақтау өнімділігі азап шегеді. Сөйлеу бұзылыстары мен психикалық дамудың басқа да жақтары арасындағы байланыс ойлаудың ерекше ерекшеліктерінде көрінеді.

Соматикалық аурулары бар балалар.

Соматикалық аурулармен ауыратын, көзге көрінетін ақаулары жоқ, сақталған интеллектісі бар және бірінші көзқарастан қалғандардан еш айырмашылығы жоқ балалар. Мұндай балаларда танымдық сала нашар дамыған, жеке тұлғаның дамымауы, интеллектуалдық пассивтілік, қабылданған ақпараттың шектеулі көлемі, жалпылауға қабілеттіліктің төмендігі, сабаққа деген қызығушылықтың тез жоғалуы байқалады.

Психикалық дамуы тежелген балалар (ПДТ).

Бұл балалардың назары тұрақсыздықпен сипатталады, оларда біркелкі емес жұмыс қабілеттілігі байқалады. Балалардың назарын жинау, аудару, қандай да бір қызмет барысында ұстау қиын. Іс-әрекеттің жеткіліксіз мақсаттылығы анық, балалар импульсивті әрекет етеді, жиі алаңдатады

Тірек-қимыл аппараты бұзылған балалар.

БЦП бар балалардың көпшілігі үшін психикалық инфантилизм түрі бойынша психикалық дамуының тежелуі тән. Психикалық инфантилизм деп

бала тұлғасының эмоционалды-ерік саласының жетілмегендігі түсініледі. Бұл еркектік қызметке байланысты мидың жоғары құрылымдарының (мидың алдыңғы бөлімдері) баяу қалыптасуымен түсіндіріледі. Баланың ой-өрісі жас нормаларына сәйкес келуі мүмкін, бұл ретте эмоциялық сала қалыптаспаған күйінде қалады.

Аутизмдік бұзылулары бар балалар.

Аутизм – аурудың, жүйкеге әсер ететін немесе басқа да құралдардың әсерінен ойлаудың қалыпты жүрісінің бұзылуы, адамның шындықтан қиял әлеміне кетуі. Ол мектепке дейінгі жастағы балаларда жақсы анықталады.

Қазіргі заманғы зерттеулер баланың дамуын ерте анықтау және кешенді психологиялық-медициналық-педагогикалық көмек қайталама бұзылулардың пайда болуының алдын алуға, орын алған қиындықтарды түзетуге, нәтижесінде дамуында ауытқулары бар балалардың әлеуметтік жетіспеушілігінің дәрежесін едәуір төмендетуге, әрбір бала үшін жалпы даму деңгейіне, қоғамда интеграциялау дәрежесіне қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Жаңа үлгідегі психологиялық-педагогикалық түзету кабинетіндегі жүргізілетін жұмыс жүйесі:

– баланың дамуындағы бұзылыстарды, баланың ерекше білім алу қажеттіліктерін барынша ерте анықтау;

– бала дамуындағы алғашқы бұзылуды анықтаған сәттен бастап мақсатты түзету жұмыстарын бастау;

– арнайы түзету жұмыстарының уақытша шекарасын кеңейту: төменгі шекара-өмірдің алғашқы айлары; жоғарғы шекара-бүкіл өмір;

– түзету жұмыстары процесінің үздіксіздігі мен сабақтастығы;

– арнайы түзету-дамыту құралдарының барлық кешенін қосу;

– әрбір нақты баламен психологиялық-педагогикалық түзету жұмыстары үшін барлық қажетті «түзету жолдарын», арнайы әдістерді, тәсілдерді, оқыту құралдарын пайдалану;

– денсаулық мүмкіндігі шектеулі әрбір бала үшін сараланған, «қадамдық» түзету жұмыстарын әзірлеу, ол көп жағдайда қалыпты дамып келе жатқан баланың білім алуына қажет емес;

– психологиялық-педагогикалық түзету кабинетіндегі баланың араласатын (жұмыс жасайтын) ортасын ерекше ұйымдастыру;

– ата-аналармен мақсатты жұмыс жасау, оларды денсаулық мүмкіндігі шектеулі баланы тәрбиелеу және оқыту үдерісіне енгізу [4].

Дамуында ауытқуы бар бала мектепке дейінгі психологиялық-педагогикалық түзету кабинетінде көмек ала алады:

– дамуында ауытқулары бар балаларды оқытуға арналған топтар жұмысы;

– қалыпты дамып келе жатқан балаларға арналған топтар, сондай-ақ бұзылу түрлері бойынша құрылған топтар бойынша ұйымдастырылатын жұмыстар;. Интеграцияланған тәрбие мен оқыту жағдайында балаға тиімді түзету-дамыту көмегінің міндетті шарты баланы психологиялық-медициналық-педагогикалық сүйемелдеу болып табылады.

Дамуында ауытқулары бар балаларға арнайы психологиялық-медициналық-педагогикалық көмек санаториялық үлгідегі сауықтыру білім беру мекемелерінде (мектепке дейінгі жастағы балаларға арналған топтар жағдайында ұзақ емдеуді қажет ететін балалар үшін), қосымша білім беру мекемелерінде (балаларға қосымша білім беру орталықтары, түрлі бейіндегі балаларды сауықтыру орталықтары және т.б.)көрсетіледі [5].

Денсаулық мүмкіндіктері шектеулі балалармен жүйелі түзету жұмысының ерте басталуы жалпы дамыту, сондай-ақ түзету міндеттерін шешуді болжайды:

1. Осы жасқа тән психологиялық жұмысты, қызметтің жетекші және типтік түрлерін дамыту. Ерте жастағы бала үшін бұл, ең алдымен, қарым-қатынасты, пәндік-ойын әрекеттерін, тұрмыстағы дербестікті дамыту, қабылдауды және көрнекі-пәрменді ойлауды дамыту, нәтижелі қызмет түрлеріне алғышарттарды қалыптастыру және сөйлеуді дамыту.

2. Дамуында жалпы және ерекше ауытқуларды түзету үшін жағдай жасау. Бұл дегеніміз, арнайы оқыту жасына байланысты болуы тиіс, бірақ осы балада әлі пайда болмаған психологиялық жаңашылдықтарды, балалар қызметінің түрлері мен қабілеттерін қалыптастыруға бағытталуы тиіс [6].

Бұл ретте келесі педагогикалық жағдайлар жасау қажет:

1. Пәндік-дамыту ортасы. Баланың толыққанды дамуын қамтамасыз ету үшін дамытушы пәндік ортаның бірлігі және ересектердің балалармен мазмұнды қарым-қатынасы қажет. Қарым-қатынасты ұйымдастыру кезінде баланың мүдделері мен қажеттіліктеріне, оның даму деңгейіне, жас ерекшеліктері мен түзету ықпалының міндеттеріне сүйену қажет. Пәндік-дамытушы орта бала үшін ақпараттық болуы, оның жаңалыққа, қайта құру қызметіне және өзін-өзі бекітуіне деген жас қажеттіліктерін қанағаттандыруы тиіс.

2. Балалармен маман (логопед және т.б.)жұмыс істеуі тиіс:

– баламен эмоционалдық қарым-қатынас орнату, нәтижесінде баланың «Мен» және «мен-сана» бейнесі қалыптасқанда психологиялық қорғаныс және психологиялық жайлылық сезімі пайда болады;

– баланың танымдық мүмкіндіктерін ескере отырып, баланың алдында білім беру-тәрбие міндеттерін қою тәсілдерін дұрыс таңдау;

– балаға оның даму деңгейіне сәйкес қоғамдық тәжірибені беру тәсілдерін анықтау;

– балалардың өзіндік қызметін ұйымдастыру.

3. Жұмыстың мазмұны, әдістері мен тәсілдері оқытудың дамытушылық сипатына, диагностика мен түзету бірлігінің талаптарына жауап беруі, жас ерекшеліктерін, генетикалық даму барысын ескере отырып құрылуы, баланың жеке тұлғасының қалыптасуына іс-әрекет тұрғысынан негізделуі тиіс.

4. Ата-аналарды түзету-педагогикалық процеске қосу кезең-кезеңмен жүргізіледі. Ең алдымен ата-аналарға белсенді тәрбие ұстанымдарын қалыптастыру маңызды. Алдағы уақытта ата-аналарды өз баласын бақылауға және оның қажеттіліктері мен мүмкіндіктерін түсінуге, ата-аналардың өз

баласымен қарым-қатынас жасау мен өзара іс-қимыл жасаудың барабар тәсілдерін қалыптастыруға үйрету қажет.

5. Балаларда құрдастарымен өзара әрекеттесудің тиімді формаларын қалыптастыру, баланы балалар ұжымына қосу. Бұл ретте алдымен өзі туралы, жақын адамдары туралы, содан кейін құрдастары туралы түсініктерді қалыптастыруға көңіл бөлінеді. Үлкендер балаға белгілі бір жағдайда және белгілі бір іс-әректте (мысалы, музыкалық сабақтарда) құрдастарын қабылдауға және бөліп көрсетуге көмектеседі [7].

Сонымен жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе біз денсаулық мүмкіндігі шектеулі балалар психологиялық-медициналық-педагогикалық сүйемелдеуді қажет етеді және бұл балаларға көмек барынша тиімді болу үшін олардың жағдайын ерте диагностикалау керек, себебі қандай да бір ақаудың болуын анықтау ғана емес, сонымен қатар оның сипатын, құрылымын, кейінгі түзету жұмыстарына негіз болатын сапалық және сандық көрсеткіштерін анықтау да маңызды деген тұжырым жасаймыз.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Карпова Г.А. Диагностика привлекательности учебной группы для учащихся с нарушениями слуха. Специальное образование. 2006, № 6.

2 Бейсова В.Е. Психолого-медико-педагогический консилиум и коррекционноразвивающая работа в школе: практическое пособие. – Ростов н/Д.: Феникс, 2008. – 283 с.

3 Мишина Г.А. Коррекционная и специальная педагогика: учеб. пособие для студентов СПО. – М.: Форум: ИНФРА-М, 2010.

4 Ориентировка в пространстве: практическое пособие по обучению лиц с нарушениями зрения / М.П. Мухаев. – Ростов н/Д.: Феникс, 2010. – 93 с.

5 Специальная психология: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / В.И. Лубовский, Т.В. Розанова, Л.И. Солнцева. – М.: Издательский центр «Академия», 2007.

6 Мовкебаева З.А. Формирование готовности старших дошкольников с общим недоразвитием речи к школьному: дис. канд. пед. наук. – Алматы, 2010.

7 Байтұрсынова А.А. Арнайы педагогика: проблемалары мен даму болашағы. – Алматы, 2008.

SRSTI 14.07.07

FORMATION OF PROFESSIONAL AND PEDAGOGICAL COMPETENCE OF FOREIGN LANGUAGE TEACHERS

F. Alimzhanova
Senior lecturer, «Miras» University, Shymkent
Zh. Abdullina
Master, Senior lecturer, «Miras» University, Shymkent

Professional competence is the development of creative individuality, the creation of receptivity to educational innovations, the ability to adapt to a changing educational environment. Social, economic and social development is an important step in the development of education.

The changes taking place in modern teaching methods force teachers to improve their competence and professionalism, namely their professional competence.

The main goal of modern education is to meet the current and potential needs of the individual, society and the state, the formation of a comprehensively developed personality of a citizen of his country, social adaptation in society, the beginning of work, self-education and self-improvement. And an independently thinking, predicting the results of their activities and modeling the educational process, the teacher is the guarantor of achieving the set goals. That is why the demand for a decent, creatively thinking, competitive personality of a teacher capable of educating a person in a modern, dynamically changing world has sharply increased.

Key words: professional competence, professional and personal qualities, pedagogical activity, results in teaching and educating students.

The state and society are making new demands on the quality of education, the level of training of specialists. In this light, the most important task of the school is to promote the self-development of a person, personality, further self-realization, social responsibility, capable of integration into society. The education system of Kazakhstan is undergoing modernization processes aimed at improving the quality of education and related to the implementation of modern educational trends – democratization and humanization of education. The main goal of modern education is the development of the ability to learn on the basis of independence, initiative and responsibility. In this regard, each teacher faces the task of determining not only the results of scientific knowledge, but also the process of obtaining them, developing teaching concepts, and optimal means and methods of teaching that ensure the

development of his creative abilities. All this cannot be achieved only through the use of an explanatory method and interpretation. A modern teacher needs to be able to build individual routes of student development, form reflection during the educational process and master the technology of developmental assessment. Each teacher makes his choice in favor of a certain technology, work style, professional position. The main goal facing a modern teacher is to choose the methods and forms of organizing students ' learning activities that best suit the goal.

The orientation of the modern school is the humanistic orientation of education, in which the personality takes the leading place. A new level of interaction involves taking into account the needs and interests of the student, implementing a differentiated approach to learning.

The task of the teacher is to create conditions for the disclosure of the individuality of each student, to help him realize himself in his studies, communication, and joint activities of the team. Encouraging students to search, creative activity by posing a problem, a task related to the need to clarify the essence of the point of view they are studying. It is necessary to encourage students to search by presenting a problem, creative activity, work related to the need to clarify the essence of the concept that they integrate.

The implementation of this approach requires, first of all, thorough and careful planning of the lesson.

An important component of the teacher's pedagogical skills in modern conditions is his compliance with the level of development of science and technology, his ability to solve professional problems. Professional qualities allow the teacher to form the student's preparation for productive problem solving during the time allotted for the educational process.

A teacher with professional competence has a set of professional and personal qualities necessary for successful educational activities. Professionally competent can be called a teacher who carries out educational activities and educational relations at a sufficient level and has achieved great success in teaching and training students. The concept of «teacher's systemic abilities» includes the teacher's personality, professional culture, level of professionalism, and professional skills.

Along with them, the following factors can be distinguished:

A) The degree of literacy.

B) The relevant qualities of the teacher as a person.

A key indicator of the professional competence of foreign language teachers is the need for communication and the ability of students to develop interpersonal relationships, aspects of language, movement, socio-economic, educational and intellectual skills .communicative competence implies not only openness to communication with other people, but also the formation of such personal qualities, with the development of practical skills of students, the ability to manage their educational activities. Reflexive abilities are features of students' real learning opportunities. the ability to determine the type of lessons chosen by the teacher for classes and the content of the educational material, to ensure the acceptability of the choice of content and the choice of teaching methods. Professional competence is the

process of development and modernization of a professional who is responsible for the development of individual qualities, accumulation of professional experience, continuous development and self-improvement.

The task of modern pedagogy is to study the professional abilities of teachers. In their works, N. Kuzmin, V. Slastenin consider ways to improve the professional and educational abilities of teachers. So in his writings E. Kuzmin – explores the concept of professional and pedagogical abilities of teachers.

In addition to the concept of «competence», today there is a revision of the concept of «qualification», which is one of the important concepts. Qualification is considered as part of the general competence of a specialist, his attitude to work and the social environment.

In the works of some foreign scientists, the emphasis was shifted to practical aspects in order to emphasize the ability to adapt quickly and conflict-free to certain working conditions. Turow correlates the problem of professional competence with such a socio-psychological quality, such as the competitiveness of specialists, which is characterized by social and professional significance and communication.

According to O. Eilich, the most important sections of a teacher's professional competence related to innovations are the need for a new type of teacher – a teacher-researcher. The effectiveness of the implementation of this function is determined by the level of professional and pedagogical competence of the teacher.

Professional competence and teaching is a set of psychological individual theoretical knowledge, practical skills and personal characteristics of the key factors determining the teacher's readiness to carry out teaching activities, the teacher's real knowledge of personal abilities and professional tools, and psychological (personal) specialists help to ensure the effectiveness of his professional activities, part of the teacher's psychological culture.

The most important methods of developing professional competence and teaching at this stage are psychological training and instruction, technologies, games, lectures, discussions, seminars, master classes.

In this process, teachers develop skills and core competencies of activity and teaching, develop motivation for learning activities, form communication skills and the ability to edit learning tasks.

Working with traditional methods implies improving the quality of professional aspects of today's work in accordance with the rules, the methodology depends on the main goal of teacher training, their self-realization, and self-organization.

Improving the quality of a teacher's professional level and pedagogical skills is considered not only as a process of knowledge accumulation, but also as a creative process that includes the development of effective forms and methods of teaching and learning, as well as work in the field of education and experimental research.

The analysis of methodological literature has shown that the success indicators of the incoming teacher are the growth of satisfaction with the choice of profession, the desire to master the specifics of the teacher's work, comprehension of the need for professional self-esteem and strengthening. Teachers acquire basic educational skills

(didactic and educational), organizational skills related to the profession of «teacher», knowledge of the educational process, mastery of educational principles. In the methodology, as before, the problem of finding and choosing the most effective and appropriate methods of teaching foreign languages that meet modern learning conditions remains relevant and not fully resolved. The introduction of practical teaching methods into the educational process has a positive effect on the quality of teaching a foreign language.

Taking into account the effectiveness of practical methods of teaching languages, it is necessary to name a special role of teaching in the form of a business game. With this method, the student gets the opportunity to feel like an English teacher and he will be able to help him make the right choice of profession in the future. This type of work is considered promising when teaching a foreign language, because it increases the motivation to study independently, to form ideas about responsibility for self-improvement and the creation of one's own personality in a professional sense. It is important for a teacher to be able to choose a model for the development of a student 's speech abilities . The actual question is that a practical teacher should have a theoretical basis for mastering the activities of a speaker in a foreign language. The success of a student's activity in a foreign language lesson depends on how motivated the teacher and student are to learn and self-study.

Therefore, the main task of all teachers is to prepare students for practical activities in the professional sphere. All this is due to a new approach to teaching foreign languages. The main position, which is combined in practice in various directions and in various traditions in education, is the idea of teaching a foreign language as a means of communication, as well as considering transactions as a means of the language that teaches them. In the modern concept of language teaching, the communicative strategy is increasingly organically connected with the conscious systematization of language phenomena in the learning process.

The professional level of a teacher depends not only on his qualifications, but also on the level of development of professional pedagogical thinking. Pedagogical creativity is effective when it is based on professional skills. It is true that there are very few teachers who create new technologies, but every practical lesson that successfully combines well-known methods and techniques is the result of his creativity.

References

1 Гез Н.И. История зарубежной методики преподавания иностранных языков: учеб, пособие. – М.: Издательский центр «Академия», 2018.

2 Якунина Н.В. Оренбургский государственный университет. Традиционные подходы и инновационные технологии в обучении студентов неязыковой специальности иностранным языкам.

3 Калинина Е.Г. Традиции и инновации в методике преподавания, 2016.

4 Витлин Ж.Л. Эволюция методов обучения иностранным языкам в XX в.

ҒТАМР 14.23.01

ТӘРБИЕШІ ИМИДЖІ БАЛАБАҚША ИМИДЖІН ҚҰРАСТЫРУШЫ

М.К. Дюсенова
Магистрант, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ.

Жылма жыл мектепке дейінгі білім беру ұйымдарының арасында бәсекелестік артып келеді. Балабақшалар өздерінің өзге балабақшалардан артықшылықтары не екенін ойластыратын жағдайға тап болды. Ал ата-аналарға өздерінің қажеттіліктеріне жауап беретін балабақшаны таңдауларына жағдай туып отыр. Осы жағдайда балабақша имиджін көтеру бәсекелестік қабілетін арттырудың бірден бір жолы.

Түйін сөздер: балабақша, имидж, балабақша имиджі, тәрбиеші имиджі, тәрбиеші беделі.

Имидж – жеке адамның немесе қоғамның санасында ақпарат құралдары арқылы және психологиялық әсер ету арқылы жасалатын жасанды бейне. Оны жасаудың мақсаты – белгілі бір объектіге белгілі қатынасты дамыту.

Ұйымның имиджі дегеніміз – осы ұйымның нақты және тағайындалған қасиеттеріне негізделіп қалыптасқан, тиімді және эмоционалды боялған бейнесі. Күнделікті тәжірибеде кез-келген мекеме үш түрлі имидждің параллель өмір сүруіне тап болады: идеалды, айналық және нақты. Мінсіз немесе идеалды имидж – бұл ұйым ұмтылатын имидж. Ол болашаққа жоспарларды, қызметтің негізгі мақсаттарын көрсетеді.

Айналық имиджі қызметкерлердің қоғамдағы ұйымның тартымдылығы мен маңыздылығы туралы түсінігін көрсетеді. Бұл жағдайда қызметкерлер мен ұйым басшылығының көрінісіндегі айналық бейнесі сәйкес келуі керек.

Нақты имидж әр түрлі санаттағы азаматтар мен әлеуметтік топтар өкілдерінің ұйымға нақты қатынасын сипаттайды. Нақты имиджді идеалға барынша жақындату үшін PR мамандарының күш-жігері бағытталады.

Имидждің қалыптасуына көптеген түрлі факторлар әсер етеді:

– Ұйымның тарихы;
– Оның әлеуметтік міндеті;
– Басшының жеке басы;
– Басқару стилі;

– Іскерлік беделі;
– Көрсететін қызметінің сапасы;
– Бұқараға танымалдығы және т.б.

Кез-келген ұйымның қоғамдық санада қандай да бір бейнесі бар деп айтуға болады, ол оны жасау үшін жұмыс істейді ме, жоқ па бәрібір қалыптасады. Екінші жағдайда, имидж әрдайым сенімді емес ақпараттың, қауесеттердің, бәсекелестердің пікірлерінің және т.б. әсерінен өздігінен қалыптасауы ықтимал.

Ұйым үшін кейіннен адамдардың өздері туралы және олардың қызметі туралы жағымсыз және қате ойларын түзетуге қарағанда, өзінің қолайлы имиджін мақсатты түрде қалыптастыру әлдеқайда тиімді.

Оң имиджді жасау нәтижесі халықтың әртүрлі топтары арасында ұйымның беделін арттыру болып табылады.

Білім беру ұйымының имиджі – бұл көбінесе саналы түрде қалыптасқан, мақсатты түрде берілген сипаттамаларға ие және қоғамның белгілі бір топтарына психологиялық әсер етуге арналған оқу орнының эмоционалды боялған бейнесі [1, 21 б.].

Әртүрлі авторлардың жазбаларында имиджді құрастырушылар ретінде көптеген элементтер көрсетілген. Солардың ішінде негізгілері мыналар:

басшының бейнесі, қызметкерлердің бейнесі, ұйымның сырт келбеті, ұйымдағы психологиялық жайлылық деңгейі, білім беру қызметінің сапасы, білім беру ұйымының стилі [2, 110 б.].

Енді әрқайсысына жеке тоқтала кетейік.

1. *Басшының оң бейнесі* – бұл жеке физикалық ерекшеліктері (сипаты, сүйкімділігі, мәдениеті), әлеуметтік сипаттамалары (жасалуы, өмірбаяны, өмір салты, мәртебесі, рөлдік мінез-құлқы, құндылықтары), кәсіби сипаттамалары (білім беруді дамыту стратегиясын, оқыту, тәрбиелеу технологияларын, ұйым жұмысының экономикалық және құқықтық негіздерін білу);

2. *Білім беру қызметтерінің сапасы* – оқу орнының оқушылардың білім беру дайындығын, олардың тәрбиесін, психикалық функцияларын, шығармашылық қабілеттерін дамытуға, салауатты өмір салтын қалыптастыруға қосқан үлесі; білім беру мекемесінің миссиясында тұжырымдалған білім беру мен тәрбие мақсаттарының айқын көрінісі; мектептің әртүрлі әлеуметтік институттармен байланысы;

3. *Психологиялық жайлылық деңгейі* педагог – білім алушы қарым-қатынас жүйесінде құрметтеуді; жанжалсыз қарым-қатынасты, ұжымдағы ынтымақтастық пен мейірімділікті, оқу процесінің жекелеген қатысушыларына уақтылы психологиялық көмек көрсетуді білдіреді;

4. *Қызметкерлердің бейнесі* – бұл біліктілік, жеке қасиеттер, сыртқы келбеті, жұмысшылардың педагогикалық, әлеуметтік және басқарушылық құзыреттілігі;

5. *Білім беру мекемесінің стилі* ұйымның тиімді ұйымдастыру мәдениетінен; тірбиешілер бірлестіктерінің болуы мен жұмыс істеуінен,

балабақшаның көрнекі өзіндік ерекшелігінен, дәстүрлерінен, білім беру процесіне қатысушылар арасындағы өзара іс-қимылдардан тұрады;

6. *Сыртқы атрибутика* – фирмалық стильдің (символиканың); мекеме формасының, ұйым газетінің, интернет-сайттың болуын білдіреді.

Мұғалім имиджінің негізгі компоненттері [3].

1) Сыртқы келбеті. Тәрбиешінің бүкіл келбеті заманауи, құрмет пен сенімге лайықты болуы керек. Қазіргі заман зерттеушілері мұғалімдер мен оқытушылар үшін мұғалімнің жеке имиджінің маңыздылығы туралы қайшылықты анықтады. Лизинскийдің айтуынша, мұғалімнің он кәсіби маңызды қасиеттерінің тізімінде қазіргі заманғы имидж студенттер тұрғысынан екінші орын алады, ал мұғалімдердің өздері тұрғысынан сегізінші, тек он тоғыз мұғалім сыртқы келбетімен қанағаттанады [4, 106 б.].

Оң сырт келбетке тәрбиешінің киген киімінің түсі, шаш үлгісі, жарасымды макияжы, киімінің ұзындығы мен ыңғайлылығы, таза және ұқыптылығы, аксесуарлардың үйлесімділігі мен аздығын жатқызуға болады.

2) Вербалды және вербалды емес қатынасу құралдары.

Ауызша сөйлесу түрі әлі күнге дейін негізгі қатынас құралы болып табылады. Сондықтан педагогтың дикциясы жақсы болғаннан басқа, айтар ойын нақтылап, әр айтылған сөйлемі лексикалық тұрғыдан дұрыс құрастырылған, сөздік қоры бай, тыңдаушысына түсінікті болатындай болғаны маңызды. Сонымен қатар, тәрбиешінің сөйлеуін қабылдау үшін сөйлеудің эмоционалды бояуы маңызды.

Вербалды емес қарым-қатынас – бұл бейнелі және эмоционалды мазмұнды жеткізетін және ым-ишара, бет-әлпет, позалар, визуалды байланыс, жанасуды қамтитын сөзсіз тілдесу формасы [5, 105 б.]. Вербалды емес құралдар ауызша қатынасу құралдарындай маңызды. Зерттеулер көрсеткендей, әңгіме барысында ақпараттың 45%-ы сөзбен, ал 55%-ы вербалды емес құралдармен беріледі [6, 56 б.].

Сондықтан тәрбиешінің мимикасы, жүріс-тұрысы, ым-ишарасының барлығы оның мейірімді, адамдармен қатынасқа түсуге дайын екенін білдіріп тұруы қажет. Адамның вербалды емес ілдесу құралдарының жағымды не жағымсыз болуы оның ішкі психологиялық жай-күйімен тығыз байланысты. Сол себепті балабақша ұжымы тәрбиешілердің психологиялық жай-күйін қадағалап, оларға тиісті көмек көрсетіп, қолдап отырғандары маңызды.

3) *Педагогикалық этика.* Педагог имиджін құруда педагогикалық этика үлкен рөл атқарады. Педагогикалық этика мұғалімнің моральдық іс-әрекетінің сипатын және кәсіби ортадағы адамгершілік қатынастарды зерттейді. Педагогикалық этика кәсіби педагогикалық парыз, педагогикалық әділеттілік, педагогикалық ар-намыс, педагогикалық бедел, педагогикалық ар-ождан және педагогикалық әдептілік сияқты категорияларды қамтиды.

4) *Ішкі «Мен»-нің педагог бейнесімен сәйкес келуі.* Тәрбиешінің басқалар қалай қабылдауы керек және ол қалай қабылданатыны туралы идеялардың сәйкес келмеуі имидж қалыптастыру бойынша жұмыстар жүргізілуі керек екенінің белгісі. Мұғалімнің қалаған имиджіне артықшылық

беруі мақсатқа жету жолындағы маңызды шарт болып табылады. Болашақта мұғалім өзінің қалауын модельдеп, өзін-өзі жетілдіруге тырысуы керек.

Тұрақты позитивті имиджді әдістемелік өнімнің маңызды заманауи компоненті және оқу орнын басқару мен дамытудың қосымша ресурсы ретінде қарастыруға болады. Білім беру мекемесінің қалыптасқан оң имиджі бірқатар мәселелерді шешуге мүмкіндік береді: балабақшаның тартымдылығын, ең алдымен, ата-аналар, балалар мен қызметкерлер үшін арттыру, халықты жаңа білім беру қызметтеріне қатысты ақпараттандыру жөніндегі іс – шаралардың тиімділігін арттыру, жаңа білім беру қызметтерін енгізу процесін жеңілдету, ұйымдастырушылық мәдениеттің деңгейін арттыру, ұжымдағы әлеуметтік-психологиялық микроклиматты жақсартуға ықпал ету.

Осылайша, білім беру мекемесінің оң имиджін қалыптастыру бәсекелестікті қолдаудың және тәрбиеленушілер санын көбейтудің қажетті шарты болып табылады. Нәтижесінде білім беру мекемесінің дамыған қолайлы имиджі бүкіл мекеменің даму дәрежесінің, оның бастамаларының болашағын, жетілуін және бүкіл ұжымның кәсібін, мектептегі әдістемелік жұмысты бағалаудың өзіндік өлшемі бола алады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Карпов Е.Б. Имидж в образовании. PR в образовании. 2003, № 6 – С. 21-29.

2 Томилова Т.М. Модель имиджа организации. Маркетинг в России и за рубежом. 1998, № 4. – С. 110.

3 Кнышев А.И. Учебник: управление персоналом. PR технологичная работа по формированию адекватного имиджа. 2007, № 1.

4 Лизинский В.М. Имидж и миссия школы как ресурс ее развития. Ресурсный подход в управлении развитием школы. – М.: Центр Педагогический поиск, 2006. – С. 106-108.

5 Петрова Е.А. Имиджелогия: проблемное поле и направления исследования. PR в образовании. 2004, № 1. – С. 150.

6 Богоявленский А.Е. Понятия «Имидж», «Репутация», «Образ» в контексте «Критики чистого разума» И. Канта. – Воронеж: ВГУ, 2004. – С. 57-63.

ҒТАМР 14.15.07

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТӘЖІРИБЕ АЯСЫНДА СТУДЕНТТЕРДІҢ КӘСІБИ САПАЛАРЫН ДАМЫТУДЫҢ АЛҒЫШАРТТАРЫ

Ш.Ж. Арзымбетова
Профессор м.а., Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент қ.
А.Ғ. Тоқтасынова
Оқытушы, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент қ.
А.Т. Шыныбаева
Магистрант, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент қ.

Мақалада, қазіргі таңда болашақ мамандардың кәсіби маңызды сапаларын дамыту мәселелерінің маңыздылығы әртүрлі кәсіби салаларда мамандарды сапалы даярлау және іріктеу қажеттігімен, сондай-ақ қызметкерлердің біліктілігіне қойылатын талаптардың негізінде оларды сандық, өндірістік, уақытша және біліктілік тұрғысынан белгілі бір міндеттерді бекітудің сауаттылығымен анықталып, мамандықтардың психологиялық тұрғыдан сипатталуына және соның негізінде дәл психологтар үшін жалпы психограмманың құрастырылуына мұқтаждық туғызатындығы қарастырылған.

Түйін сөздер: мұғалім, педагогикалық тәжірибе, студент, кәсіби сапа, дамыту.

Мұғалім қоғам талабына сай өзін-өзі үздіксіз тәрбиелеп отыратын, балалармен қарым-қатынасқа түсе алатын ұйымдастырушылық қабілеті жоғары және мол тәжірибе жинақтағанда ғана оның бойынан кәсіби құзіреттілігі анық байқалып тұрады. Кәсіби құзыреттілік деп – педагогтың жеке бас сапалары мен оның психологиялық-педагогикалық және теориялық білімнің кәсіби біліктілігі мен дағдысының бір арнада тоғысуы. Болашақ маман өз ісінің шебері, жақсы мұғалім болу үшін мамандығына қажетті қабілеттерді және қарым-қатынас мәдениетін меңгеріп әлемдік білім кеңістігіне талпынуы керек. Ахмет Байтұрсыновтың пікірінше, бала білімді тәжірибе арқылы өз бетімен алу керек. Ал балаға орындалатын жұмыс түрлерін шағымдап беру және қойылған мақсатқа жету үшін бағыт-бағдар беру, бұл – оқытушының қызметі [1].

Болашақ маманның кәсіби сапаларын қалыптастыруда педагогикалық тәжірибе үлкен рөл атқарады. Педагогикалық тәжірибеден өту кезінде машықкерлердің іскерлігі мен дағдылары қалыптасады және өзіне деген сенімі артады, шығармашылық деңгейде жұмыс істеу барысында өз білімдерін дәлелдейді. Жоғарыда аталған іс-әрекеттер арқылы мысалы: Ол жансыз жаттанды білім түрінде емес жеке тұлғаның танымға және белгілі мәселелерді ұсынып, шешім жасауға, талдауға, түзетулер енгізіп отыруға деген белсенділігінен көрінеді.

Кәсіби-педагогикалық дайындықты жүзеге асырудың шарты ретінде оқу-зерттеу сипатындағы педагогикалық тәжірибені қарастыруға болады. Педагогикалық қызметпен зерттеу ретінде айналыса отырып, болашақ мұғалім оқу-тәрбие жұмысының нәтижелілігін арттыру үшін ғана емес, жеке өзі үшін де ғылыми білімді пайдаланудың мәнін субъективті түрде бастан кешіреді.

Кәсіби педагог жалпы педагогикалық қызметке ие, ол өзінің ішкі дүниесінің белсенді, сапалы өзгеруін болжайтын өзін-өзі дамытуға қабілетті. Педагог өзінің кәсіби қызметінің субъектісі рефлексия дамыған жағдайда ғана бола алады. Тұлғалық және кәсіби рефлексияны дамыту-бұл жеке тұлғаның тұрақты күш-жігерін талап ететін ұзақ процесс және ол педагогикалық практикаға бөлінген аз уақыт ішінде жүзеге асырыла алмайды. Тәжірибе жүйелік сипатқа ие болуы тиіс: бірінші курс студентін қарапайым және оған қол жетімді жұмыс түрлеріне тартудан бастап, оның мазмұны мен көлемі білім беру мекемесінің нақты талаптарына сәйкес келетін жоғары курстардағы толық ауқымды практикаға дейін. Болашақ педагог мамандығының қозғалысы үздіксіз болуы қажет, ал педагогикалық тәжірибенің өзі дәстүрлі түрде жаңа формаларға ие болуы қажет. Ол кезде мектептерде жүзеге асырылатын педагогикалық тәжірибе болашақ мұғалімдердің өздерінің педагогикалық жобаларын іске асыру орны болуы мүмкін.

Педагогикалық практиканың функциялары: диагностикалық, бейімдеу, оқыту, тәрбиелеу, дамыту.

Бейімделу функциясы студент мекемедегі оқу-тәрбие жұмысымен және оның ұйымдастырылуымен танысады, педагогикалық үдерістің ырғағына үйренеді,педагогикалық қызметтің барлық қиындықтарын нақты көрсете бастайды.

Оқыту функциясы алынған теориялық білімді қолдануда іске асырылады.

Практиканың тәрбиелік функциясы болашақ кәсіби қызметке уәждемені қалыптастырудан, педагогикалық мәдениеттің қалыптасуынан тұрады. Педагогикалық практиканың тәрбиелік факторы жоғары кәсіби деңгейі мен жеке қасиеттері бар мамандардың қызметі, сондай-ақ тәжірибе базасы болып табылатын педагогикалық университет пен білім беру мекемелерінің тәрбие жүйесі болып табылады.

Практиканың дамытушылық функциясы студент-практиканттың педагогикалық қабілетін қалыптастыру мен дамытуда жүзеге асырылады. Студент жеке және кәсіби жоспарларында да дамиды: педагог ретінде ойлауды және әрекет етуді үйренеді.

Практиканың рефлексивті функциясы маңызды болып табылады. Тек практикада ғана студент педагогикалық қызметтің барлық субъектілерімен қарым-қатынас барысында өзінің эмоционалдық жағдайын бағалай алады, болашақ мұғалім ретінде өзінің Жеке және кәсіби қасиеттерін талдап, бағалай алады [2].

Практиканың негізгі мақсаты-бәсекелестік жағдайында жұмыс істеуге қабілетті білікті педагог ретінде кәсіби қызметінің субъектісі ретінде студенттің өзін-өзі жүзеге асыру, өзін-өзі көрсету, өзін-өзі анықтау үшін жағдай жасау.

Практиканың жалпы міндеті ретінде бітірушілердің біліктілік талаптарына сәйкес негізгі функцияларды орындауға дайындығын қамтамасыз етуді, қалыптасатын ББД шеңберін кеңейтуді, тереңдетуді, бекітуді, практикалық және теориялық оқытудың үздіксіз байланысын қамтамасыз етуді, кәсіби мәдениетке ие болуды атап өтуге болады. Нақты тапсырмалар-оқушылармен білім беру қызметін бақылау және талдау дағдыларын қалыптастыру; оқыту мен тәрбиелеудің әртүрлі технологиялары мен әдістерін практикада апробациялау; оқушылардың жас және жеке ерекшеліктерін ескере отырып, оқу-тәрбие жұмысын жүргізу; жоспарға сәйкес сабақ түрлері мен сыныптан тыс жұмыс түрлерін жүргізу; мектеп құжаттамаларымен жұмыс істеу [3].

Практика жоғары білім беру жүйесіндегі маңызды буын болып табылады және студенттердің бастауыш білім беру саласында қойылған ғылыми-зерттеу міндеттерін шешу тәсілдерін меңгеруіне, өзіндік ғылыми ізденісті жүргізудегі өз әлеуетін тексеруге мүмкіндік береді. Практикадан өту өз жұмысында оқу бағдарламаларының жаңа мазмұнын жобалауға және жүзеге асыруға, заманауи білім беру технологияларын іске асыруға, ғылыми-зерттеу және педагогикалық қызмет барысында туындайтын міндеттерді өз бетінше тұжырымдауға және шешуді жүзеге асыруға дайындығын қалыптастыруға ықпал етеді. Сайып келгенде студенттердің ғылыми-зерттеу, инновациялық ойлауы мен шығармашылық әлеуетінің қалыптасуы, олардың негізгі кәсіби міндеттері туралы нақты түсініктерінің пайда болуы қамтамасыз етіледі. Практикаларды ұйымдастыру барлық кезеңдерде бітірушінің дайындық деңгейіне, оның ішінде ғылыми-зерттеу қызметіне қойылатын талаптарға сәйкес студенттердің кәсіби қызмет түрлерінің кең спектрін меңгеруінің үздіксіздігін және бірізділігін қамтамасыз етуге бағытталуы тиіс.

Қазіргі кезде үздіксіз білім беру үдерісінде білім беру технологияларын қолдану ең өзекті мәселеге айналды. Болашақ мамандарды дайындауда – болашақ жас мамандардың өз бетінше жаңаша жұмыс істеу қабілетін, шығармашылығын дамыту арқылы бәсекеге қабілетті маман дайындау алға қойылған мақсаттардың бірі болып табылады. Студенттердің педагогикалық тәжірибені өту барысында, қалыптасқан қағидалар бойынша сабақ бермей, мейлінше жана инновациялық технологияларды пайдалана білуді үйрету қажет. Бұл тек болашақ мамандардың кәсіби сапаларын арттырып қоймай, сонымен қатар оқушылардың да сабаққа деген ынтасын арттыра түседі.

Қазақстан Республикасының Білім туралы Заңында: «Білім беру жүйесінің басты міндеті – ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау, оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу» – делінген.

Білім беру технологиялары оқытудың мазмұны мен әдістерін жетілдіруге мүмкіндік жасайды. Білім беру технологиясын оқытудың тиімділігін қамтамасыз ететін білім саласы; оқытуға ықпал ететін барлық факторларды есепке алу мен іріктеу негізінде оқытуда мейлінше жоғары жетістікке жету мүмкіндіктерін іздеуге бағытталған ғылыми білім саласы; білімді меңгерудің барлық аспектілерін қамтитын жоспарлаудың, қамтамасыз етудің, басқару мен бағалаудың кешенді, кіріктірілген үдерісі; қойылған білімдік мақсаттарды табысты іске асырудағы оқыту мен тәрбие үдерісінің әдістері мен құралдарының жиынтығы түрінде тұжырымдау кең тараған.

Педагогикалық тәжірибе – педагог мамандығы жолындағы өте күрделі және маңызды кезең. Өйткені, студенттің ұстанымы белгілі бір екіжақтылықпен сипатталады: ол екі түрдегі қатысушы болып табылады – академиялық (оқу) және кәсіби. Педагогикалық тәжірибе барысында студенттің кәсіби дамуының мәселесі, іс жүзінде аяқталмаған (оқу), басқасымен бірге жүретін (педагогикалық), жүзеге асыруға мақсатты құралдарға ие (мақсат, түрткі, құралр, бақылау, бағалау) іс-әрекет болып табылады. Енді, жоғарыда келтірілген түсініктерді басшылыққа ала отырып, зерттеу жұмысының мақсатына қарай өз анықтамамызды береміз*:* Педагогикалық тәжірибе аясында дамыған студенттердің кәсіби сапалары – болашақ маманның педагогикалық қызметтің барлық салаларына, яғни, пәндік, оқушының оқу іс-әрекетіне және оның әдістемелік қамтамасыз етілуіне жан-жақты бағдарлануы, өзінің тәрбиелік өзара әрекет етуі мен оны ұйымдастыруы, тәжірибенің түрлі түрлері ықпал ететін зерттеушілік жұмыс әдісін меңгеруі [4].

Анықталған өлшемдер негізінде студенттердің кәсіби сапаларының даму деңгейлерін анықтауға болады.

Жоғары деңгейде студент саналы түрде әлеуметтік іс-әрекетін жүзеге асыра алады, қарым-қатынаста интеллектуалдығымен ерекшеленеді, қатынасушылармен қарым-қатынаста тепе-теңдікті сақтай біледі, тұлғалардың әлеуметтік қызметінде табыстылықты қамтамасыз ететін тұрақты дамуын болжайды және мотивациялы-тұлғалық, когнитивті-процессуалдық және мінез-құлықтық-жобалық компоненттерді қамтитын, тұлғалық өзін-өзі жүзеге асыруын қамтамасыз ететін құнды қасиеттерді толық меңгереді.

Орта деңгейде студент берілген үлгіге сәйкес оқытушы жетекшілігімен нақты формада рәсімдейді, мәселені баяндайды, қосымша құралдарды толық пайдалана білмейді; шешімдерді өз бетімен табуға сенімсіз, қатесін табады, бірақ оны түзете алмайды, қарым-қатынас орнатуда білімді мақсат тұтпайды, әлеуметтік құзыреттіліктің кейбір көрсеткіштері жеткілікті деңгейде

ұйымдасқан және әлеуметтік мәнді қызметтің табысқа жетуіне арналған белгілі бір саланың негізін салуға мүмкіншілігі бар, ал басқалары төменгі деңгейде.

Төмен деңгейде – тұлғалық жаңа білімнің әлеуметтік бейімділігіне қажетті қалыптасқан құрамалардың төменгі дәрежесімен сипатталады.

Тәжірибе барысында болашақ педагог педагогикалық қызметтің келесі басым бағыттарын меңгеруі тиіс:студенттерді оқыту, тәрбиелеу және дамыту деңгейін талдау және бағалау; жағдайды және олардың педагогикалық қызметінің құбылыстарын және басқа педагог қызметін талдау;білім беру қызметін жоспарлау, дайындау және өткізу (сабақ); сабақтар мазмұнын жобалау және оқу материалын оқушылар үшін қол жетімді түрде өзгерту;дамушы білім беру ортасын құру; диагностикалық қызметті жүзеге асыру, студенттермен түзету жұмыстары;білім беру қызметінде жаңа технологияларды пайдалану және құру; коммуникативтік, білім беру, ұйымдастыру, гностикалық және сындарлы-жоспарлау функцияларын жүзеге асыру;білім беру қызметінің басқа субъектілерімен интеграциялану нысандары.

Студенттердің педагогикалық практикасы нақты оқу үдерісін белсенді, шынайы түрде меңгеруіне сәйкес болуы керек. Болашақ педагогтың кәсіби дамуы студенттің өз педагогикалық қызметіне жауапкершілікпен қараған кезде маңызды өмірлік тапсырма ретінде түсініледі. Кәсіби жолдың басталуы әртүрлі пропорцияларда: еңбек пен шығармашылық жолдар, жеке және қоғамдық өмір, сыртқы оқиғалар және жеке тұлғаның ішкі әлемі болып табылады, онда өзін-өзі бақылау, өзін-өзі бағалау, өзін-өзі реттеу және өзін-өзі тану сияқты қасиеттер қалыптасады.

Сондықтан да, біз төменде келтірілген суретте «Студенттердің кәсіби сапалары құрылымын» келтіреміз.

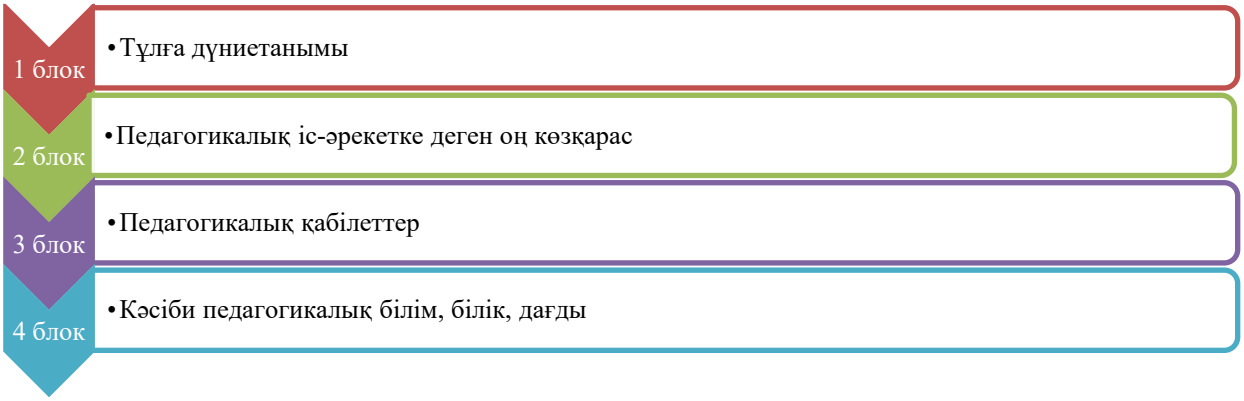

Сурет 1. Студенттердің кәсіби сапалары құрылымы.

Педагогикалық тәжірибе аясында студенттердің кәсіби сапаларын дамыту мәселесінің зерттелу дәрежесін алғышарттарынқарастырдық деп айта аламыз. Жасаған мазмұндық-үдерістік моделіміздің мақсаты педагогикалық тәжірибе аясында студенттердің кәсіби сапаларын дамыту болып табылады. Мақсатқа қол жеткізу үшін білім беру үдерісінде ұстанымдарды таңдауға, мақсаттылыққа, сенім мен қолдауға сүйенуіміз қажет. Педагогикалық тәжірибе аясында студенттердің кәсіби сапаларын дамытудағы даму ерекшеліктерін

тәжірибелі зерттеу нәтижесіндегі мәнді құрамы: студенттердің ішкі тұлғалық мәселелерін бөліп көрсетуге мүмкіншілік береді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Хмель Н.Д. Технология реализации целостного педагогического процесса: Программа спецкурса для магистратуры университетов. – Алматы: Қазақ университеті. 2000. – 24 с.

2 Подласый И.П. Педагогика. Новый курс: Учебник для студентов пед. Вузов. – М.: Центр Владос. 2001. – 575 с.

3 Маусымбаев С.С. Болашақ жаратылыстану пәндері мұғалімін кәсіби даярлау: теория және практика: Монография. – Алматы, 2007. – 454 б.

4 Козлова Е.Б., Буслаева М.Е. Роль педагогической практики в подготовке студентов непедагогического профиля к педагогической деятельности // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2015. Т. 34. – С. 146-150.

SRSTI 14.09.95

PROFESSIONAL COMPETENCE OF A TEACHER

L.M. Komekbayeva, Zh.Yu. Kazibayeva
Miras University, Shymkent

In this article we wrote about how to provide students in Kazakhstan with quality education, improve the indicators of education in international rankings and raise the attractiveness of the Kazakh education system, first of all, the first priority, the first achievement . Much attention is paid to the strengthening of support and incentives.

Key words: higher education; foreign language; training; software; professional competence of teachers; professional activity; uninterrupted education; self-reflection; professional intercultural competence; students in the field of international relations.

In order to provide students in Kazakhstan with quality education, improve the performance of education in international rankings and increase the attractiveness of the Kazakh education system, first of all, to raise the status of teachers, to ensure their career growth, training and professional development throughout their careers. Much attention is paid to increasing support and incentives. In this regard, the current reforms and constructive policies, changes and innovations in the education system of the country will be the basis for every teacher to think about the past and present, the future and the future, to work with new ideas, new systems. Thus, the quality and conscious transfer of knowledge depends on the level of teachers and intellectuals in the education system. In the traditional education system, the main goal of vocational schools is to provide a results-oriented education system based on human competence to train a competitive person, entering the global educational space. one.

In general, the scientist K. Kudaibergenova commented on the concept of «competence»: «The concept of competence is a concept that has been introduced in recent years in the field of pedagogy as a result of special attention to the subjective experience of the individual. The Latin translation of competence means «competence», which means «a competent expert in a particular field, able to make authoritative decisions on certain issues».

It is true that the main person in education is a teacher. Raising the status and prestige of that teacher is a multifaceted process. This is part of a new program for the development of education [1, 17].

According to modern requirements, a teacher must be a spiritually developed, creative person who knows the ins and outs of pedagogical technology.

«What is the professional competence of a teacher?» Before answering the question, let's explain the meaning of the term professional competence.

An integral part of a teacher's pedagogical skills and professionalism is his professional competence. The concept of competence describes a person's readiness to perform a task. It is now widely used in the theory and practice of general and vocational education.

AK Makarova identifies several types of professional competencies, and considers their presence as an indicator of professional maturity:

– Special competence;
– Social competence;
– Personal competence;
– Individual competence.

The specifics of pedagogical activity do not allow to be competent only in one narrow specialty, the professionalism of the teacher is determined by the integrity of all types of professional competence. There are several ways to determine the structure of professional competence. One of them is related to the disclosure of the structure of the teacher's professional competence through the system of pedagogical skills, the other is determined by the structure of the division of the teacher's competence in different professional areas, which are: self-education and teaching; educational activities; scientific-methodical and cultural-educational; correctional and developmental services; managerial activity.

Regardless of the type of teacher's activity, competence in each of them consists of two main components:

1. The system of knowledge that determines the theoretical training of teachers.
2. The system of skills and abilities that are a key component of his readiness to perform his professional duties in practice [3].

The main force that raises the status of a teacher is his professional competence. Professional competence is a set of professional knowledge and skills or personal-professional characteristics that determine the readiness and ability of a specialist to perform their professional and pedagogical activities in accordance with accepted standards and norms of society.

Professional competence is the ability of a teacher to perform pedagogical activities at a very high level, to ensure a high level of education and upbringing of students as a result of pedagogical communication. As teachers ensure the quality of education, first of all, they must provide quality services. Professional competence is a unit of theoretical and practical readiness and ability of an individual to perform professional activities. And the professional competence of the teacher depends on the mastery of all theories and practices of the teacher in the organization of the educational process, related to their specialty, the formation of personality, the unity of abilities aimed at working with students. It is easy to see that the concept of professional competence includes all the qualities and abilities that should be inherent in the teacher.

That is, the knowledge and skills of the teacher, the system of knowledge related to their profession, work skills, culture, psychological qualities,

communication style, pedagogical tact, ethics, etc. [2. 76 p.]. Due to the professional competence of teachers, researchers O.A. Abdulina, Yu.K. Babansky, V.V. Kraevsky, R.V. Ovcharova, I.F. Kharlamovs, on the other hand, studied the culture of the teacher. It is closely connected with the names of such scientists as Gershuksky, Sh. Taubayeva. Analyzing the definitions of professional competence in the works of these scientists, we recognize the professional competence of the teacher as follows. They are: subjective, objective, subject components found in the teacher. If we consider each of these components separately, then:

– The subjective component includes: the ability of the teacher to set goals, creativity and self-diagnosis in the process of self-development, the ability to critically discover themselves, analyzing their work;

– The target component: the system of professional activity and strategic business acumen in solving the tasks of the teacher.

– Subject component: meeting the needs in order to improve their knowledge.

If we say that the professional competence of a teacher consists only of the above components, then we would narrow the meaning of the concept of professional competence of a specialist. In our opinion, the composition of a teacher's professional competence should include the following professional, individual, qualities characteristic of a teacher:

– high level of basic and integrated knowledge;

– mastery of combined business, skills, abilities;

– a new approach to professional and pedagogical qualities;

– mastery of innovative technologies;

– professional, creative skills in solving pedagogical problems;

– creative skills.

We would describe the professional competence of a teacher as follows:

– the presence of a high level of fundamental and integrated knowledge, pedagogy, theory and methods of education, didactics, methods of conducting all disciplines, in-depth mastery of knowledge imparted to students through those disciplines;

– mastery of combined business, skills, abilities – didactic, cognitive, communicative, research, creative, the ability to develop their knowledge, the ability to combine theory and practice, diagnostic activities. Engaging in research activities;

– A new approach to professional and pedagogical qualities – to avoid the old principle of «the teacher is always right», the teacher should be not only a disseminator of information, but also a key helper in the formation of the student's personality, respect for the student, regardless of level of development, authoritarian The role of power should be dominated by mutual services, assistance, and a happy knowledge of the student's success, albeit a small one. Trying to get to know each of the students, love their profession;

– mastery of innovative technologies – the teacher must master the existing innovative technologies for the effective organization of the whole pedagogical process through his creative activity. Contribute to the implementation of new innovative technologies in scientific research and practice;

– professional, creative skills in solving pedagogical problems;

– to master the system of knowledge for students, using their knowledge and skills, demonstrating mastery in solving pedagogical problems. Diagnostic activity of the teacher in the examination of students' knowledge;

– Creativity – it is known that a teacher not only teaches students, but also educates them, there are some difficult situations in the college, in which case he must show his creative thinking and skills. In addition, students should be able to make interesting plans for students, parents, teachers to be satisfied with their work, without using ready-made plans in the organization of various cultural events with the group.

From the above competencies, each teacher can analyze their work and recognize the advantages and disadvantages of their work. He can be self-critical, correct any shortcomings and share them with his colleagues, which is very beneficial for every specialist [5].

The competence of the teacher is directly related to the effectiveness of the lesson. For the lesson to be effective, teachers should consider the following rules:

– be very compact, have clear goals for students and be able to consistently follow the path to achieve the goal;

– not to demean students, not to scold them, not to be offended by their ignorance, to be kind. If most of the group doesn't understand, look for your flaws;

– Do not interrupt students, allow them to speak until the end, if the student's answer is incorrect, the question is not clear;

– Tasks and instructions must be clear, the student must clearly understand the requirements of the teacher;

– Stabilize students' attention during the lesson, if there are deviations, change the topic or use additional materials, monitor the motivation and interests of students;

– There is little need to start the lesson on time, to save time, to give educational advice for a long time;

– The requirements for students must be met;

– The pace of the lesson is intensive, but it is necessary to create conditions for students to fully master the learning materials;

– It is necessary to approve, encourage and say goodbye to students.

Prerequisites for success in the teaching profession by improving their professional competence: appearance; providing subjects with extracurricular information; behavior, reasoning, ability to maintain a culture of communication in the learning process; be able to pay attention to humor; be able to approve and support the achievements of students; patience and endurance; be able to respect the opinion of others; freedom, flexibility; – be able to effectively use the methods to solve any situation in an optimal way; ability to act in accordance with the interests of students [5, p. 116].

If the teacher correctly uses the above conditions and opportunities for self-improvement, then the teacher will undoubtedly become a true master of his work. In accordance with modern society, the professional competence of a teacher would be appropriate for the formation of an individual. The organization of the relationship

between teacher and student in determining the pedagogical and psychological problems of managing the learning process requires a teacher's theoretical knowledge. Professional pedagogical functions of a teacher: constructive, organizational, communicative, developmental, informational, research. Today, a serious breakthrough is being made in the field of education of the country, aimed at solving important tasks for the training of competitive professionals. The professional potential of a teacher depends on his readiness for self-development. In order to approach this issue from a socio-pedagogical point of view, it is necessary to make sure that the teacher is ready to fulfill the tasks set for him as a subject. Of course, his professional growth has a lot to do with his personality. Therefore, there is an opportunity to recognize their needs in the components of personality development, business and methodological improvement, supplementation of professional and subject knowledge. «Feeling your needs» here is the basis of professional activity. After all, he wanted to know how to develop his social potential.

Due to the growing demands on the quality of work, it needs skilled professionals who know their job well» [4]. The competence of a professionally educated specialist is a complex system of qualities and internal mental conditions of the specialist as an individual, the realization of his professional activities and abilities.

In short, a competent professional in education knows his subject well, is able to create conditions for creativity and talent of the student, has a high personal orientation, pedagogical skills and ability to systematically perform their actions, fully masters new teaching technologies, native, a professional teacher who can creatively use foreign experience.

References

1 Teacher's Journal, 2013. №5.

2 Karimov A.N. Basics of pedagogical activity and pedagogical skills: textbook. – Almaty: Kazakh University, 2010.

3 Almukhanova H.T., Beisebayeva P.S. Competence is the main quality of professional training.

4 Taubaeva Sh. Activities of pedagogical professional interest. 2001.

5 The state program of development of education in the Republic of Kazakhstan for 2011-2020.

ҒТАМР 14.25.01

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫН ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРҒА ТӘРБИЕЛЕУ

Э.Б. Тлеуберлинова
PhD-докторант, Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды қ.
А.О. Мухаметжанова
Қауымд. профессор, Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды қ.

Бұл мақалада бастауыш сынып оқушыларын ұлттық құндылықтарға тәрбиелеу мәселесі қарастырылады. Ұлттық құндылық тәрбиесінің саласы мол және мазмұны бай. Тұлғаның рухани және жан-жақты дамуының қайнар көзі білім мен ғылымды, тәрбиені қоғам талабына сай дамыта отырып, жас ұрпақ бойында имандылық, адамгершілік қасиеттерді, ұлттық құндылықтарды қалыптастырудың негізгі бағыттары және мүмкіндіктері қарастырылады.

Түйін сөздер: ұлт, ұлттық құндылық, құндылық, тәрбие.

«Балалар – мемлекетіміздің жарқын болашағының кепілі. Сондықтан да 2022 жылды «Балалар жылы» деп жариялау керек деп есептеймін. Әңгіме жалаң ұран мен мерекелік шаралар туралы емес. Бірінші кезекте билік тарапынан балаларды қорғау үшін денсаулық сақтау, білім беру, әлеуметтік қолдау бағытында нақты шаралар қолға алынуы керек. Өскелең ұрпақтың үйлесімді дамуы мен бақытты балалық шағы – біздің жалпыұлттық міндетіміз» – деді Қасым-Жомарт Тоқаев [1].

Егеменді еліміздің бүгінгі таңдағы ең басты мақсаты жан-жақты әлемдік білім кеңестігінен орын алу болып табылады. Бүгінгі жас ұрпақ – егемен еліміздің болашағы, халық тағдырын жетелейтін азамат. Ал сол ұрпаққа әлемдік деңгейде өркениетті негізде білім мен тәрбие беру, ұлттық құндылықтарды жас ұрпақ бойына сіңіру ғаламдық мәні бар мәселеге айналып отыр. Ғаламдану үрдісінде ұлттық құндылықтарды сақтау мен өзінің бет-бейнесін, ізгі дәстүрін сақтау жолындағы күрес ұлттың сананы сақтау күресі екенін түсіну, яғни, ұлттық сана – сезімімен мінез құлқының ана тілінде, ата тарихын, төл мәдениетін және ұлттық салт – дәстүрді меңгеруі негізінде қалыптасқан жеке тұлғаны тәрбиелеу міндетін айтамыз. Бүгінгі оқушы – Егеменді еліміздің ертеңгі ұрпағы. Ұрпақтың рухани байлығы, мәдениеті саналы ұлттың ойлау қабілетімен білімі болуы керек.

Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін ұлттық мектептер ашылып, ондағы оқыту, тәрбиелеу бағдарламасына өзгерістер енгені бәрімізге белгілі. Сондықтан да халықтық педагогиканы сабақта, сабақтан тыс тәрбие жұмыстарында қолданып, оны оқушылардың бойына сіңіру – біздің басты міндетіміз. Ол үшін ұлттық білім беру жүйесінде негізгі мына екі бағытты ұстанғанымыз жөн:

1. Ұлттық педагогиканың негізінде оқушыларға білім мен өнеге берудің тиімділігін көтеру.

2. Халықтық тәрбиенің ықпалы мен пайдасын ұқтырып, ұлттық сана – сезім тұрғысынан жастарды тәрбиелеу.

Ұлттық білім берудің өзі – ұлттық қауіпсіздік пен мәдениеттің құрамдас бөлігі. Ал ұлттық білім берудің құндылығы толығымен әлеуметтік дамумен, оның түбегейлі өзгеруімен анықталған. Оны пайдалану жүйелері төмендегідей болуы тиіс. Ұлттық мектепте ғана ұлттық білім жүйесі жүзеге асырылады. Ұлттық білім деп білім мазмұнындағы ұлттық дүниетанымды, ал ұлттық дүниетаным – ұлттық болмыс көрінісінің жүйесі. Оқушыларға қазақ еліндегі тарихи құндылықтарды, ұлттық әдет – ғұрып пен салт – дәстүрді оқыта отырып, бойларына сіңіріп, ой – өрісінің жан – жақты болуына үлес қосуымыз керек.

Тұлғаның рухани-адамгершілік дамуы – әлеуметтену процесінде жүзеге асырылатын тұлғаның құндылық-семантикалық саласының дәйекті кеңеюі мен нығаюы, адамның бағалау және саналы түрде құру қабілетін, дәстүрлі моральдық нормалар мен құндылықтар негізінде қалыптастыру, адамгершілік мұраттары, өзіне, басқа адамдарға, қоғамға, мемлекетке, Отанға, жалпы әлемге деген көзқарасы [2].

«Базалық ұлттық құндылықтар» терминінің негізі «құндылық» және «ұлт» ұғымдары болып табылады.

Құндылық дегеніміз – сыртқы жағынан құбылыстың немесе объектінің қасиеті ретінде әрекет ететін нәрсенің маңыздылығы, пайдалылығы.

Ұлт – ортақ саяси, тарихи-мәдени және рухани-құндылық сипаттамалары мен ортақ сана-сезім негізінде өмір сүретін мемлекеттік-аумақтық және саяси-құқықтық қауымдастық [3].

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде: «құндылық – нарқы жоғарылық, қымбаттылық, бағалылық. Құндылық арқылы сол заттың маңызын, мәнділігін, пайдалылығын, қажеттігін білуге болады» – деп сипаттаған [4].

Философиялық сөздікте: «құндылық» – бұл танымның, белгілі бір объектінің адам үшін, топ үшін, қоғам үшін қасиетті деп танылуы. Құндылыққа ешқандай күмән келтіруге болмайды, ол барлық адамдар үшін идеал, эталон қызметін атқарады» – деген анықтама беріледі [5].

Мектептердегі мұғалімдер көбінесе өз жұмысына басқа әлеуметтік субъектілерді – тәрбиеге қатысушыларды қоспайды. Себебі, рухани-адамгершілік даму кеңістігі толық жұмыс істемейді, бұл бастауыш мектеп жасындағы балаларда негізгі ұлттық құндылықтардың қалыптасуының жеткіліксіз деңгейінде көрінеді.

Оқушы бойына рухани-азаматтық сезімнің қалыптасуы отбасы тәрбиесі мен балабақшадан бастау алатыны бәрімізге мәлім. Оқушы отбасында патриотизмге тәрбиелеу, ана тілін үйрету, ұлттық мінез-құлық қалыптастыру, ұлттық салт-дәстүрді сақтауға баулу, шыққан ата тегін білуді таныту – ата-ана парызы. Халқына құрмет, тарихи дәстүрлерге адалдық, сондай-ақ туған жеріне, Отанына деген сүйіспеншілік сияқты перзенттік борыш тұлға бойына сәби шағында дарыса, бұл қасиеттер өсе келе, әрі қарай дамып, қалыптасуына қолайлы жағдай туғызады. Халық педагогикасының негізгі қағидалары және оның ғылыми педагогикамен байланысына тоқтала келе, «Сегіз қырлы, бір сырлы» толық адам тәрбиелеу қағидаларын төмендегідей жүйелейді:

– Ақылды, арлы, намысшыл азамат болуын қарастыру;

– Еңбексүйгіш, елгезек етіп тәрбиелеу;

– Тән сұлулығын қарастыру, әсемділікке баулу;

– Адамгершілік қасиеттерге (ізгілікке, имандылыққа) баулу;

– Отансүйгіштікке, ұлтжандылыққа, бүкіл адам баласын сүюге тәрбиелеу;

– «Жігітке жетпіс өнер де аз», «Өнер – өрге сүйрелейді» деп қарап, өнер мен білімді насихаттау;

– Табиғат пен қоршаған ортаны аялауға тәрбиелеу;

– Дене шынықтыруға тәрбиелеу.

Бастауыш мектеп оқушыларының тұлғалық қасиеттерін қалыптастыру жұмыстарына балалардың жас ерекшеліктерін ескеріп, олардың қабылдау мүмкіндіктеріне сәйкес лайықтыларын ғана пайдаланып, оларды тиімді қолдана білген жөн. Қазіргі таңда бұл талаптарды жүзеге асырудың мынадай мүмкіндіктері бар:

1. Тұлғалық қасиеттерді қалыптастыру бойынша адамгершілік құндылықтарды кез келген пәнді оқытудың мазмұнына кіріктіру;

2. Сыныптан тыс сабақтарды баланың тұлғалық қасиеттерінің қалыптасуына ықпал ететіндей бағытта ұйымдастыру;

3. Жеке пән ретінде жүргізілетін сабақтардың бағдарламасын еңгізу.

Бастауыш сынып оқушысы тұлғасын қалыптастыруда халық педагогикасы материалдарымен таныстыру, оларды тыңдағанын қайта әңгімелеп беруге, мақал-мәтелдерді, жаңылтпаштарды мәнерлеп айтуға үйрету мен сөздік қорларын байыту, сөздік шығармашылықтың бастапқы формаларын дамыту мен адами ізгілік қасиеттерді, психикалық процестерді жетілдіру жөніндегі жұмыс төмендегі жеке тұлғаның қалыптасу мүмкіндіктерін шешуге көмектеседі.

Мектеп табалдырығын бүлдіршін аттағаннан бастап білім беруде ел тарихын терең қозғап,тәрбие сағаттарында, оқыту үрдісінде қазақ зиялы қауымның еңбектерінің, қоғам дамуына қосқан үлесін айтып түсіндіру арқылы олардың бойына адами құндылықтарды қалыптастыра аламыз. Сондай-ақ ұлттың салт сананың өмірдегі қолданылмалы көріністері: рәсімдер, рәміздер, ырым-тыйымдар, жөн-жорағылар, діни ұғымдар, сенімдер, перзеттік парыз, адамгершілік борыш, ұрпақтың міндеті арқылы ұрпақтық міндет арқылы іске асырылып, ұлттық қасиеттерге айналады.

Бастауыш сыныпта ұлттық құндылықты қалыптастыру ана тілі, математика, бейнелеу өнері сабақтарында жүзеге асырылады. Рухани – адамгершілік құндылықтардың маңызын айқындау көбінесе ана тілі сабағында жүзеге асырылып жатады. Мысалы: С. Мәуленовтің «Мен елімді сүйемін» шығармасын талдап көрейік. Сабақты бастамас бұрын туған жер туралы түсіндіріледі. Өздерінің туған жерін сұрай отырып, туған жерге деген сағынышын қалай жеткізетінін тыңдау керек. Бұл жерде мұғалімнің асқан шеберлігі, жауапкершілігі қажет. Біріншіден, мұғалімнің өзі туған жерді сағынып тұрған күй кешпей,оқушыға туған жердің қадір қасиетін жеткізе алмайды. Сөйтіп, олардың туған жерлері туралы жан – жақты ойлануына мүмкіндік бере алмайды. Екіншіден, бастауыш сынып оқушыларының әлі туған жерден алысқа шығып көрмеген, оның сағынатындай күй кешпеген жағдайларыда бар екенін ескеру қажет. Ол үшін мұғалім сол жердің оқушы көңілін аудармай жүрген сұлу табиғаты, жері, суы, жан– жануарлар туралы тамсандыра әңгімелеп берсе тіптен жақсы. Оқушылармен шығарманы таңдағанда мынадай сұрақтар беріледі:

1. Туған жер адамды несімен тартады?
2. Туған жерге деген сағыныш қалай пайда болады?
3. Туған жерсіз адамның күні жоқ дегенді қалай түсінуге болады?

Бастауыш сынып оқушыларының бойына ұлттық құндылықтарды сіңіру жолдары: қорытындылай келгенде, М. Дулатов «... жалғыз құрғақ білім үйрену емес, біліммен бірге ұлттық тәрбиені қоса беру, балқыған жас баланың ойына, қанына, сүйегіне ұлт рухын сіңіріп, ана тілін үйретіп шығару. Мұндай балалар мектепті бітіргеннен кейін қай жұрттың арасында жүрсе де, сүйегіне сіңген ұлт рухы жасымайды, қайда болсады, тіршілігінде қандай ауырлық өзгерістер көрсе де, ұлт ұлы болып қалады « деген. Қазіргі тәрбие жұмысына қойылатын басты талап дені сау, ұлттық сана– сезімі оянған, рухани ойлау дәрежесі биік, іскер т.б. игі нәтижелері қалыптасқан адамды тәрбиелеу [6].

Сондықтан да, бастауыш сынып оқушыларының ұлттық құндылық қасиеттерін қалыптастыру арқылы толыққанды жетілген адамзат тәрбиелеуге болады. Ұлттық құндылық қасиет пен білім беруде адам дамуының рухани үйлесімділігін түйсінуді қамтамасыз етеді. Елбасы өз сөзінде: «Еліміздің ертеңі бүгінгі жас ұрпақтың қолында, болашақты білімді ұрпақ айқындайды, ал жас ұрпақтың тағдыры ұстаз қолында» деп атап көрсеткендей, бастауыш сынып оқушыларының ұлттық құндылық қасиеттерін қалыптастыру арқылы толыққанды жетілген адамзат тәрбиелеуге болады. Сонымен келер ұрпақты тәрбиелеу мен білім беру өзегі ұлттық құндылықтар негізінде рухани-адамгершілік өсиетін қалыптастыруда жатыр деп түсінеміз. Жас ұрпақты ұлтыққа құндылыққа тәрбиелеу қай елдің, қай кезеңнің болмасын маңызды мәселесі болып келгеніне көз жеткізуге болады. Олай болса, оқушыларға халқымыздың рухани байлығын, мәдениетін, дәстүрін, терең таныстырып, ойшылдарымыздың ой-пікірлерін оқу-тәрбие ісінің тірегіне айналдыру, яғни, рухани-азаматтық тәрбиенің жаңарған жүйесін жасау-бүгінгі күннің өзекті мәселесі болып табылады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 https://www.inform.kz/kz/kr-prezidenti-2022-zhyldy-balalar-zhyly-dep-zhariyalau-kerek_a3880690.

2 «Рухани жаңғыру» бағдарламасын жүзеге асыру жағдайында мектепте, сыныпта тәрбие жұмысын жоспарлау, 2019.

3 Данилюк А.Я. Концепция духовно-нравственного развития и воспитания личности гражданина России. – М.: Просвещение, 2009. – 29 с.

4 Педагогикалық сөздік. – Алматы, 1997.

5 Философиялық сөздік. Бас ред. Нұрғалиев Р.Н. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1996. – 525 б.

6 Ұлттық тәрбие №1, 2011.

ҒТАМР 14.25.01

ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ МӘДЕНИАРАЛЫҚ КОММУНИКАТИВТІК БІЛІКТІЛІГІН «ШЕТЕЛ ТІЛІ» ПӘНІН ОҚЫТУ БАРЫСЫНДА ҚАЛЫПТАСТЫРУ МАЗМҰНЫ

А.К. Атаханова
Магистрант, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы қ.
С.А. Узакбаева
П.ғ.д., профессор, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы қ.

Бұл мақала шетел тілін оқыту барысында пәнаралық оқыту негізінде оқушылардың мәдениаралық-коммуникативтік біліктілік қалыптастыру мен дамытуға арналған.

Түйін сөздер: мәдениаралық, шетел тілі, құзіреттілік, коммуникативті біліктілік, бағдарлама, мәдениет.

Қазіргі уақытта, халықаралық байланыстардың кеңеюі жағдайында, әртүрлі салаларда қазіргі заманғы адамның мәдениаралық-коммуникативті біліктілігін деңгейін арттыруды көздейтін өмір салты мен моральдық құндылықтар жүйесінің ерекшеліктерін тереңірек түсіну қажет. Бұл жалпы білім беру нәтижелері нақты пәндерді білумен ғана емес, сонымен қатар құзыреттілік сипатымен де көрсетілген жағдайда ғана мүмкін болады.

Коммуникативті біліктілігін қалыптастыру құралдарының бірі жалпы білім беру жүйесінде шет тілін оқыту болып табылады. Шетел тілі-гуманистік дүниетаным мен мәдениеаралық өзара әрекеттесу дағдыларын қалыптастыруға ықпал ететін пән.

Жоғары сынып оқушылары үшін шетел тілі ғылыми-техникалық прогреске, әртүрлі халықтардың мәдениаралық жетістіктеріне, танымдық мүдделерін қанағаттандыру құралына сенімді құрал болуы керек. Сондықтан, жоғары сыныптарда оқушылардың болашақ мамандығына бағытталған елтану, жалпы гуманитарлық немесе техникалық материалдың есебінен тақырыптың кеңеюі мен тереңдеуі табиғи түрде жүреді.

Мектеп қоғамдағы негізгі білім өзегі болғандықтан, ол тиімді қарым-қатынасқа қабілетті түлектерді дайындауы керек, яғни мүлдем жаңа әлеуметтік дағдыларды игеруі керек: адамдардың әртүрлі санаттарымен сөйлесе білу, командада жұмыс істей білу, басқаларды танымдық іс-әрекетке ынталандыру.

Жоғарыда айтылғандарға байланысты шетел тілін үйренуге нақты коммуникативтік біліктілігін бағдармен негізделген қарым-қатынас құру міндеті күшейтіледі. Оқытудың коммуникативті бағыты соңғы онжылдықтарда педагогикалық және әдістемелік ғылымдардың басты назарында болды.

Мектеп бағдарламасының барлық дерлік пәндері оқушылардың мәдениаралық коммуникативті біліктілігін қалыптастыруға, оны тиісті мазмұнмен толтыруға белгілі бір үлес қосады. Бұл процесте «шетел тілі» пәні маңызды рөл атқарады, өйткені бұл пәнді оқытудың негізгі мақсаты болып табылатын мәдениеаралық коммуникативтік біліктілікті қалыптастыру. Бұл шетел тілін барлық басқа мектеп пәндерінен ажырататын бірқатар сипаттамалармен анықталады.

Біріншіден, шетел тілі өз халқының мәдениетінің маңызды элементі-тасымалдаушысы және оны басқа халықтарға беру құралы бола отырып, оқушыға әлемнің тұтас бейнесін жасауға мүмкіндік береді, бұл кейіннен оқушылардың қайталама тілдік тұлғалық ерекшеліктерін қалыптастыруға және үнемі өзгеріп отыратын көп мәдениетті, көп тілді әлемнің жағдайларына әлеуметтік бейімделуіне ықпал етеді.

Екіншіден, «шетел тілі» пәні пәнаралық сипатқа ие, бұл шетел тіліндегі сөйлеу мазмұны әр түрлі пәндердің мәліметтері болуы мүмкін: тарих, география, әдебиет және т.б.

Үшіншіден, шетел тілі көп функциялы, өйткені ол тек оқу пәндерінің бірі ретінде ғана емес, сонымен қатар қарым-қатынас құралы және әртүрлі білім салаларынан ақпарат алу (шетел тілін тереңдетіп оқытатын мектептер мен гимназияларға арналған шет тілдері бағдарламасы) ретінде қолданылады.

Егер шетел тілі оқу пәні ретінде басқа пәндермен өзара әрекеттесіп, олармен жалпы – пәнаралық-дидактикалық кеңістікті құрайтын болса, мәдениаралық-коммуникативті біліктілігін қалыптасуы едәуір артады. Лингвомәдени мазмұн тұрғысынан ең құндысы, біздің ойымызша, «шетел тілі, тарихы, географиясы» пәнаралық блогы болып табылады.

Өкінішке орай, пәнаралық оқытуды тек жеке білікті ұстаздар жүзеге асырады, бірақ негізінен әр түрлі мектеп пәндерінің оқытушылары бір-бірінен бөлек дидактикалық тұрғыдан жұмыс істейді. Мұның салдары – оқушылардың әлемнің жаһандық бейнесін тұтас қабылдауының бұзылуы және олардың көп мәдениетті қоғамдастықтың әлеуметтік жағдайларына бейімделуінің төмендеуі.

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, осы мақаланың өзектілігі мектептегі шетел тілін пәнаралық оқыту жағдайында оқушылардың мәдениаралық коммуникативті біліктілігін қалыптастыру процесін оңтайландыру қажеттілігімен және оқытудың осы түрінің теориялық және іс жүзінде дамыған әдістемесінің болмауымен байланысты деп қорытынды жасауға болады.

Шетел тілін мәдениаралық қарым-қатынас құралы ретінде оқытуда төзімділікті қалыптастыра оқыту нақты қарым-қатынасқа жақын болған кезде ғана мүмкін болады. Оқушыларға сыпайылықты, сөйлеу этикетінің дағдыларын, саяси дұрыстық пен қарым-қатынас мәдениетін қалыптастырумен

байланысты толерантты коммуникативті мінез-құлықты үйрету қажет. Бір лингвистикалық мәдениетте өскен адам басқа адамдардың мәдениетінің ерекшеліктерін түсініп, оларға шыдамдылық танытуы үшін оқу процесі коммуникативтік дағдыларды жетілдіруге ғана емес, сонымен қатар қарым-қатынас дағдыларын жетілдіруге де бағытталуы керек, сонымен қатар, ол оқушыларды оқытылатын тіл елінің мәдени құбылыстарына баулуға ықпал етті. Сонымен қатар, елдің мәдени ерекшеліктерін және зерттелетін тілдің сипаттауымен қатар, үнемі өзгеріп отыратын жаһандық әлемнің мәселелерін: нәсілшілдік, дискриминация, этноцентризм, ұлттық проблемалар және оларды шешу жолдарын талқылаған жөн.

Жоғары сынып оқушыларының шетел тілін оқытуда әлеуметтік-мәдени толеранттылық пен эмпатияны қалыптастыруда нәтижелілікті қамтамасыз ету үшін келесі бағыттар бойынша жұмыс істеуге болады деп ойлаймыз:

а) әлеуметтік-мәдени және мәдениаралық тақырыптарды көрсететін түпнұсқа мәтіндермен жұмысты ұйымдастыру;

б) мәдениаралық сипаттағы арнайы сыныптан тыс іс-шараларды ұйымдастыру (мерекелер мен атаулы күндерге, салт-дәстүрлерге арналған іс-шаралар);

в) әлеуметтік-мәдени және мәдениаралық, көрсетілген мәселелерді көрсететін.

Бұл шаралар мәдениаралық толеранттылық пен эмпатияға ғана емес, сонымен қатар басқа да қасиеттер кешеніне әсер етуі мүмкін. Сонымен, мәтінмен жұмыс істеу оқытылатын тіл елінің әртүрлі әлеуметтік-мәдени ерекшеліктерін көруге, әртүрлі мәселелерді түсінуге және «өмір сүруге», басты кейіпкерлердің коммуникативті мінез-құлқының көрінісін көруге мүмкіндік береді. Сыныптан тыс жұмыстар мен арнайы сабақтар жаһандық сипатқа ие және бүкіл сабақты мәдениаралық тақырыпқа арнауға мүмкіндік береді. Үшінші педагогикалық жағдайды іс жүзінде жүзеге асыру оның студенттердің мәдениаралық коммуникативті біліктілігінің жеке компонентіне әсерін көрсетеді. Анықталған педагогикалық жағдайлардың кешені оқушылардың мәдениаралық коммуникативті біліктілігінің құрылымдық компоненттеріне әсер ете алады. Айта кетсек, осы жағдайлардың тиімділігін қамтамасыз ету үшін оқыту барысында практикалық құралдарды үнемі жетілдіріп отыру керек, әр нақты жағдайды жүзеге асыру үшін қажетті әдістерді, лингводидактикалық құралдар мен ұйымдастырушылық нысандарды кеңейту қажет [6].

Адамның коммуникативтік қабілеті келесі біліктіліктерге негізделеді: сөздік (түсіну, сөйлеу, жазу); тілдік (фонетика, графика, орфография, лексика, грамматиканы білу); дискурсивті (барабар тілдік модель-үлгілерді қолдана отырып, жеке сөйлеу функцияларын іске асыру шарттарымен байланысты коммуникативтік дағдылар); әлеуметтік-мәдени және әлеуметтік-лингвистикалық (білім, қарым-қатынас пен танымда шет тілдік әлеуметтік-мәдени және әлеуметтік-лингвистикалық шындықтарды пайдалана білу); стратегиялық (оқушылардың өз бетінше оқу және өзін-өзі жетілдіру қабілетін

дамыту, қарым-қатынас жасау, тыңдау, басқаларды түсіну, барабар бағалау және өзін-өзі бағалау).

Басқа авторлар бұл тұжырымдамаға мәдени нормаларға байланысты қарым-қатынас этикетінің ережелерін де енгізді.

Л.Ф. Бахман мұнда тілдік, дискурсивті, сөйлеу, прагматикалық (практикалық), әлеуметтік-лингвистикалық, стратегиялық және ойлау біліктілігін атады.

М.Р. Львов коммуникативтік біліктілікті адамның әлеуметтік, кәсіби, мәдени қажеттіліктері шегінде тілді (шетел тілін), оның фонетикасын, лексикасын, грамматикасын, стилистикасын, сөйлеу мәдениетін білуді, тілдің осы құралдарын – сөйлеу, тыңдау, оқу, жазуды меңгеруді білдіретін термин ретінде анықтайды. Коммуникативті біліктілік – бұл адамның коммуникативті қабілетінің маңызды сипаттамаларының бірі, ол сол тілде сөйлеу әрекеті нәтижесінде және арнайы оқыту нәтижесінде пайда болады. Біз коммуникативті біліктілікті сөйлеу әрекетінің барлық түрлеріндегі өзара байланысты дағдылардың жиынтығы ретінде анықтаймыз: тыңдау, сөйлеу, оқу және жазу, әртүрлі коммуникативті жағдайларда белгілі бір коммуникативті мәселелерді шешу үшін тілдік құралдарды дұрыс пайдалану [4].

Шетел тілі сабағында коммуникативті тапсырмалар оқушылардың бір-бірімен қарым-қатынас процесінде немесе мұғаліммен диалогта шешіледі. Мұғалім коммуникативті мәселелерді шешуде қарым-қатынас құралдарын (стиль, ым-ишара, бет-әлпет және т.б.), қарым-қатынас тәсілдерін (жазбаша, ауызша) дұрыс таңдауы керек, оқушылардың белгілі бір мәселеге деген қызығушылығын ескеруі керек, яғни, оқушылардың шетел тілін қабылдауының қолайлы атмосферасын құру, бұл өз кезегінде оқушылардың коммуникативтік біліктілігінің деңгейін арттыруға ықпал етеді.

Мысалы, шетел тілі сабағында тыңдау кезінде бірден бірнеше коммуникативті тапсырмалар шешіледі. Оқушылар үшін коммуникативті тапсырмалар бұл жағдайда «есте сақтау», «түсіну», яғни, олар хабарлама мәтінін түсініп, есте сақтауы керек [8].

Тұлғаға бағытталған білім беру парадигмасына сәйкес оқытудың барлық кезеңдеріне арналған шетел тілі стандартының компоненті шетел тілдерін оқытуға жеке тұлғаға бағытталған, белсенді, коммуникативті-танымдық және әлеуметтік-мәдени көзқарастарды жан-жақты жүзеге асыру.

Негізгі оқыту мектептерінде оқуды аяқтау үшін жалпыеуропалық бағаларға дейінгі деңгейге (A2), ал жоғары сыныптарда базалық деңгейде – жалпыеуропалық шекті деңгейге (B1) шетел тілі бойынша даярлыққа қол жеткізу, ал бейіндік деңгейде – шекті ілгері деңгейге (B2) жақындау жоспарланады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Коротких Ю.Ю. Межкультурная компетенция старшеклассников как результат соизучения родной и иноязычной культур // Вестник Новгородского государственного университета им. Ярослава Мудрого. 2008. №48. – С. 25-28.

2 Халупо О.И. Межкультурная компетенция в ситуации глобализации. Филологические науки. Вопросы теории и практики. №5. 2012. – С. 192-193.

3 Омарова Д.А. Компетентностный подход в обучении иностранным языкам / Наука в России: перспективные исследования и разработки. III-я Всероссийская научно-практическая конференция. – Новосибирск, 2018.

4 Ионеску Л.В. Межкультурная коммуникативная компетенция старших школьников: понятие, модель формирования. Академический журнал Западной Сибири. – №1 (50). 2014. – С. 93-95.

5 https://www.dissercat.com/content/formirovanie-kommunikativnoi-kompetentsii-starsheklassnikov-v-protsesse-obucheniya-inostrann.

6 Bayram M., Esarte-Sarries V. Investigating Cultural Studies in Foreign Lan/Современные культуроведческие подходы к обучению. Вестник ВГУ: Серия лингвистика и межкультурная коммуникация, – №2.

7 Omarova J.A. Case-method in teaching a foreign language as a mean of forming the communicative skills of the pupils / European Applied Sciences: modern approaches in scientific researches. Materials of the 5th International scientific conference. August 2627. Stuttgart, Germany,2013. – P. 40-42.

8 https://e-koncept.ru/2017/970472.htm.

SRSTI 14.37.27

THE IMPROVEMENT OF TEACHERS' PROFESSIONAL COMPETENCY

Yu. Mamadaliyeva
Senior Lecturer, Miras University, Shymkent
Z. Abdujabbarova
Master student, Miras University, Shymkent
Sh. Nabiyeva
Master student, Miras University, Shymkent

The quality of teaching staff is the most important component of the educational system because the implementation of all other components directly depends on the human resources that a particular educational system is provided with. This article is devoted to the modern problems of a teacher, such as new professional and personal qualities, describes the basic concepts of professional competence of a teacher, the stages of formation of professional competence, subject, psychological, pedagogical and methodological competence of a teacher.

Key words: competence, professionalism, methodological competence, professional competence, subject competence, psychological and pedagogical competence.

The concept of modernization of education in Kazakhstan aimed at improving the quality of education in general and the quality of training specialists in particular, requires updating the content and methods of educational activities, professional development of teachers. The teacher is the main figure in the process of implementation innovations in practice. The teacher must have the necessary level of professional competence and professionalism for successful introduction of various innovations into practice and implementation of the tasks assigned in the new conditions.

Let's start with the disclosure of the contents of the basic concepts.

Professionalism is understood as a special property of people to systematically, efficiently and reliably perform complex activities in a wide variety of conditions. The concept of «professionalism» reflects such degree as a mastery of a person's psychological structure of professional activity, which corresponds to the standards and objective requirements existing in society. To acquire professionalism, you need the appropriate abilities, desire and character, willingness to constantly learn and

improve your skills. The concept of professionalism is not limited to the characteristics of highly skilled labor; it is also a special worldview of a person.

A necessary component of a person's professionalism is professional competence. Questions of professional competence are considered in the works of both local and foreign scientists. Modern approaches and interpretations of professional competence are very different. The definitions of professional competence existing today in foreign literature as «in-depth knowledge», «the state of adequate task performance», «the ability to perform actual activities».

The problem of professional competence is actively studied by local scientists. Most often, this concept is used intuitively to express a high level of qualification and professionalism. Professional competence is considered as a characteristic of the quality of specialist training, the potential of labor efficiency. In pedagogy, this category is considered either as a derivative component of «general cultural competence», or as «the level of education of a specialist». If we try to determine the place of competence in the system of professional skill levels, it is laid between performance and perfection.

Professional competence of a teacher is a multifactorial phenomenon that includes a system of theoretical knowledge of a teacher and ways of applying them in specific pedagogical situations, value orientations of a teacher, as well as integrative indicators of his\her culture (speech, communication style, attitude to him\herself and his\her activities, related to the fields of knowledge, etc.).

Professional competence is as a set of professional and personal qualities which are necessary for successful pedagogical activity. Professionally competent can be called a teacher who carries out pedagogical activities, pedagogical communication at a sufficiently high level, achieves consistently high results in development and education.

In accordance with the definition of the concept of «professional competence», the assessment of the level of professional competence of teaching staff is proposed to be carried out using three criteria:

1. Mastering of modern pedagogical technologies and their application in professional activity.

2. Willingness to solve professional subject tasks.

3. The ability to control your activities in accordance with the accepted rules and regulations.

As one of the most important components of professional competence is the ability to independently acquire new knowledge and skills, as well as use them in practice. Today, society is experiencing the most profound and rapid changes in its entire history. The old lifestyle, when one education was enough for a lifetime, is being replaced by a new standard of living: «Education for all, education through life».

The teacher of the 21st century is:

– A harmoniously developed, internally rich personality striving for spiritual, professional, general cultural and physical perfection;

– Able to select the most effective methods, means and technologies of training and education for the implementation of the tasks;

– Able to organize reflexive activity.

Professional competence is the teachers' ability to solve professional problems, tasks in the conditions of professional activity.

Professional competence is the sum of knowledge and skills that determines the effectiveness and efficiency of the work, and a combination of personal and professional qualities.

Along with the concept of professional competence, there is such a concept as the development of professional competence.

The development of professional competence is a dynamic process of assimilation and modernization of professional experience, leading to the development of individual professional qualities, the accumulation of professional experience, involving continuous development and self-improvement. It is possible to distinguish the stages of the formation of professional competence:

1. Self-analysis and self-awareness of the need;
2. Self-development planning (goals, objectives, solutions);
3. Self-expression, analysis, self-correction.

The formation of professional competence is a cyclical process, because in the process of pedagogical activity it is necessary to constantly improve professionalism, and each time the listed stages are repeated, but in a new quality.

The main components of a teacher's professional competence include:

Intellectual and pedagogical competence – the ability to apply the acquired knowledge, experience in professional activity for effective, innovative training and education.

Communicative competence is a significant professional quality, including speech skills, listening skills, extroversion, empathy.

Informative competence is the amount of information of teacher about him\herself, students, parents, and colleagues.

Regulatory competence is the teachers' ability to manage behavior, to control emotions, the ability to reflect and stress resistance.

Professional competence is commonly understood as an integral characteristic of business and personal qualities, reflecting the level of knowledge, skills and experience sufficient to carry out a certain type of activity that is related to decision-making. The main components of a teacher's professional competence are:

– socio-legal competence – knowledge and skills in the field of interaction with public institutions and people, as well as knowledge of methods of professional communication and behavior;

– personal competence – the ability of continuous professional growth and professional development, and self-realization in professional work;

– special competence – readiness to independently perform specific activities, the ability to solve typical professional tasks and evaluate the results of their work, the ability to independently acquire new knowledge and skills in the specialty;

– extreme competence – the ability to act in suddenly complicated conditions, in case of accidents, violations of technological processes.

The professional competence of a teacher includes subject, psychological, pedagogical and methodological components.

Subject competence includes:

– knowledge in the field of teaching subjects;

– orientation in modern research on the teaching subjects;

– knowledge of the methods of teaching the discipline (the ability to navigate in a variety of different teaching methods and techniques);

– use of modern pedagogical teaching technologies.

We consider psychological and pedagogical competence as:

– mastering with the basic psychological and pedagogical knowledge and skills that determine the success of solving a wide range of educational and upbringing tasks;

– the ability to identify individual abilities of students and to build the educational process taking them into account;

– the ability to identify gaps in students' knowledge and skills, to implement individual ways of working to eliminate gaps;

– ability to establish pedagogically appropriate relationships with students, colleagues, parents;

– the ability to create a favorable microclimate in the teaching staff.

Methodological competence is:

– the ability to plan, select, synthesize and design educational material;

– the ability to organize various forms of classes;

– the ability to implement an activity-based approach to learning and to organize students' academic work;

– the ability to apply innovative learning technologies;

– qualified application of health-saving learning technologies;

– the ability to use pedagogical techniques in the formation of key competencies of students;

– the ability to organize independent work in the classroom and in extracurricular activities.

Summing up all the above we suggest the following seven tips:

1. A competent teacher knows and loves his discipline, loves his job.
2. A competent teacher has a variety of teaching methods.
3. A competent teacher is able to arouse and retain students’ interest , measures the pace of learning with the pace of studying, manages students’ attention.
4. A competent teacher has a clear, pre-agreed control system, objectively evaluates students’ knowledge.
5. A competent teacher respects students, knows how to put himself in his place.
6. A competent teacher is a versatile person, has artistry and a sense of humor.

7. A competent teacher has a personal learning concept and constantly develops himself.

References

1 Кукушин В.С. Общие основы педагогики. – Р-н/Д.: Март, 2012.

2 Dewey J. 21st Century learning environment. Partnership for 21st century skills, 2008.

3 Selvi K. Teachers' Competencies. International Journal of Philosophy of Culture and Axiology. 2010, 7(1). – P. 167-175.

ҒТАМР 14.85.01

БІЛІМ БЕРУДЕГІ ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ МАҢЫЗЫ

Ж.К. Абуова, Б.К. Сатпаева, Н.Қ. Әбуова
Аға оқытушы, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.

Мақалада білім берудегі цифрлық технологияларды пайдаланудың маңызы қарастырылған. Білім беру саласындағы цифрлық технологияларды дамыту өзектілігімен белгілі және мемлекеттік тұрғыдан қолдау табуда. Цифрлық сауаттылық – жаңа ғасырдың ең маңызды білімі, ақпараттық қоғамдағы қауіпсіздіктің негізі. Цифрландыру – ұлттың бәсекеге қабілеттілігін арттыру құралы болып табылады. Цифрлық технологиялар – қазіргі қоғамдағы жаңа құралдар, біз одан ешқайда кете алмаймыз.

Түйін сөздер: цифрландыру, цифрлы технологиялар, иновация, информатика, цифрлы сауаттылық.

Адамзат қауымы жыл санап емес, ай санап, тіпті апта мен күн санап цифрландыру заманының әлеміне еніп барады. Цифрландыру технологиялары дегеніміз – бұл бұрын-соңды адамзат бастан кешпеген ғажайып әлемнің жаңа құралдары.

Президент Қасым-Жомарт Тоқаев Парламент палаталарының бірлескен отырысында Қазақстан халқына жыл сайынғы дәстүрлі Жолдауында Цифрландыру – барлық реформаның негізгі элементі. Цифрландыру – сәнге айналған үрдіске ілесу емес, ұлттың бәсекеге қабілеттілігін арттырудың негізгі құралы.

Ең алдымен, цифрлы теңсіздікті жойып, барлық азаматты интернетпен және сапалы байланыспен барынша қамтамасыз ету керек. Бүгінде бұл жолдар мен электр қуаты сияқты негізгі қажеттілікке айналып отыр. Қазіргі міндет – халқымыздың жаңа болмысын қалыптастыру, тұтас ұлт сапасын арттыру.

Адамды және қоғамды уақыт талабына сай жетілдіру қажеттігін өмірдің өзі көрсетіп отыр. Жаңарған ұлт қана жаңғырған елдің жетістігін жаһан жұртына таныта алады. Ұлтымыз жаңа сапаға көшуі үшін біздің күнделікті өмірлік ұстанымдарымыз да өзгеруі керек. Қазақ қоғамында жаңа қағидаттар және жаңа бағдарлар салтанат құруға тиіс.

Ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлы: «Білімді болуға оқу керек. Бай болуға кәсіп керек. Күшті болуға бірлік керек. Осы керектердің жолында жұмыс істеу

керек» дейді. Бұл көзқарас бүгінгі күні өте маңызды. Біріншіден, XXI ғасырдың ұрпағы терең білімді болғаны жөн [1].

Ақпараттық технологиялар саласындағы Алибаба Груп компаниясының негізін қалаушы Джек Ма: «Ақпараттық технологиялар туралы ойлауды ұмытыңыз. Ол – кешегі күн. Бүгінгі digitalization (диджитализация) – бұл соңғы тренд. Бұл трендке көшу дегеніміз – біздің қолымызда өте ауқымды мәліметтерді өңдей алатын жетілген, ақылды технологиялар пайда болды деген сөз» деп ақпарат дәуірін ауыстырған қазіргі цифрландыру жөнінде айтқан болатын [2]

Цифрлік сауаттылық – бұл адамзат өмірінің барлық салаларында цифрлік технологияларды сенімді, тиімді, сыни және қауіпсіз қолдануға дайындығы және қабілеті. Цифрлік сауаттылық – ақпараттық қоғамдағы қауіпсіздіктің негізі, жаңа ғасырдың ең маңызды білімі.

Білім беру ұйымдарын жаппай цифрландырудың маңызы болашақ ұрпақтың кез келген салада ақпараттық сауаттылығын арттырып, шеберліктерін шыңдап, жан-жақты іскерлігін дамытып, бәсекеге қабілетті етіп, білім кеңістігінде өз мүмкіндіктерін тиімді пайдалануға жағдай жасайды. Сонымен қатар, бұл білім сапасын арттыру, оқыту үдерісін қолжетімді ету, мұғалімдердің, оқушылардың, ата-аналардың байланыстарын жеңілдету тұрғысынан да өзекті. Білім беруді цифрландыруда бейімделу, жаңа құралдарды меңгеру және жаңа дағдыларды игеру қажет болады. Бұл тенденцияның бір көрінісі – оқу ортасының өзгеруі. Университеттер мультимедиялық кабинеттерді ғана емес, сонымен бірге бірлескен шығармашылыққа арналған кеңістіктер ашып, студенттерге қазіргі әлемнің өзекті мәселелерін шешу үшін қолайлы ортада ынтымақтастық жасауға мүмкіндік беріп отыр.

Цифрлік сауаттылықты қалыптастыру оқырмандық, математикалық және жаратылыстану сауаттылығымен тең дәрежеде назар аударылуы керек. Расымен де, цифрландыру жыл санап емес, ай санап, тіпті апта мен күн санап біздің күнделікті өмірімізге еніп барады. Цифрлық сауаттылықтың басты түп негізі – сапалы білім екендігі даусыз. Ал, біз сол сапалы білімге әрине озық технологиялардың көмегімен қол жеткіземіз. «Цифрландыру» термині ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың қарқынды дамуына байланысты пайда болды. Технология дегеніміз – оқу процесін ойдағыдай жүзеге асырудың мазмұнды техникасы.

Цифрландыру технологиялары дегеніміз – бұл бұрын соңды адамзат бастан кешпеген ғажайып әлемнің жаңа құралдары. Осы технологияны қолдану арқылы халықтың өмір сапасын арттыруға жол ашып отыр. Білім беруді цифрландыру – бұл жаңа цифрлық технологияларды қолдануға көшуді ғана емес, сонымен қатар заманауи тенденцияларды қамтитын білім беру процесінің өзін қайта қарау. Цифрландыру білім берудің шекараларын кеңейтеді, оқушылардың жаңа бағыттарды ашуға және қазіргі әлемге қажетті дағдыларды дамытуға деген ынтасын арттыруға көмектеседі.

Заманауи цифрлық технологиялар бүкіл әлем бойынша университеттер мен басқа да оқу орындарын дамытудың жаңа құралдарын ұсынады. Цифрландыру жинақталған тәжірибе мен біліммен алмасу мүмкіндігін береді, бұл адамдарға күнделікті өмірде көбірек білуге және негізделген шешімдер қабылдауға мүмкіндік береді. Білім беруді цифрландырудың табыстылығының айқындаушы факторы – қолда бар қаржылық ресурстар емес, университеттің стратегиясы. Қаржы ресурстары әдетте цифрлық білім беруді дамыту үшін қажетті, бірақ жеткіліксіз шарт болып табылады.

Қазақстан өмірінің барлық салаларын және экономикасын цифрландыру – бұл әлемдік аренада озат позицияларда болу, сондай-ақ азаматтардың тұрмыс сапасын жақсарту және кәсіпкерлікті дамыту мүмкіндігі болып табылады. Қазіргі таңда коронавирус індетінің салдарынан дүниежүзіндегі мектеп оқушылары мен жоғары оқу орны студенттерінің басым көпшілігі қашықтан оқуға көшті. Бұл жұмыстың тәсілі мен мазмұнын түбегейлі өзгертуде. Цифрландыру тікелей бұрын қол жетімді болмаған жоғары оқу орындары мен мектептер үшін ашылатын цифрлік технологияның оқу құралдарымен байланысты. Олардың ішінде онлайн оқу аса ерекшеленеді. Халықтың жаңа құзыреттері мен цифрлық сауаттылығын дамыту инновациялық білім беру арқылы мүмкін болады.

Инновациялық білім беру – іскерліктің жаңа түрі. Инновациялық қызмет оқу ісін дамытуға, пәндердің мәнін тереңдетуге, оқытушының кәсіптік шеберлігін арттыруға басқа жаңа технологияларды енгізуге, пайдалануға және шығармашылық жұмыстар жүргізуге бағытталған. Білім берудің қалыптасқан әдістемесіне оқытудың жаңа технологиясы тұрғысынан өзгерістер енгізілсе, білім сапасы да арта түспек. Жаңа нәтижеге бағытталған білім – инновациялық білім. Құзіреттілік білім беру жағдайында қоғамның мәдени, әлеуметтік, экономикалық сұранысты қанағаттандыратын, әлемдік бәсекеге төтеп бере алатын, теориялық білімін кез келген жағдайда өз іс-тәжірибесінде пайдалана алатын білім.

Инновация дегеніміз – жаңа мазмұнды ұйымдастыру, жаңалық енгізу, жаңа үлгілердің бағытындағы нақты әрекет, нақтыланған мөлшердің шегінен шығатын кәсіптік іс-әрекеттің жаңа сапалы деңгейге көтерілуі, жаңа нәтижені қамтамасыз ететін жаңа теориялық, технологиялық және педагогикалық іс-әрекеттің біртұтас бағдарламасы

Цифрлық қоғам құру үшін білім беру жүйесін озат әлемдік тәжірибеге сәйкес жаңарту қажет. Креативтік және сыни ойлауға, сондай-ақ оқу процесінде заманауи білім беру технологияларын қолдануға ден қойылуда. Заманның көшінен қалмау – уақыт талабы. Елде 3D-принтинг, онлайн-сауда, мобильді банкинг, цифрлы қызмет көрсету секілді денсаулық сақтау, білім беру ісінде қолданылатын және басқа да перспективалы салалар цифрлы форматта дамып келеді. Бұл үрдіс қазірдің өзінде экономиканың құрылымын өзгертіп, дәстүрлі салаларға жаңа сапа беріп отыр.

Қазіргі заманғы цифрлық технологияларды білім беруде қолдану біздің өміріміздің нормасына айналған, сонымен қатар үнемі өзін-өзі дамыту

қажеттілігін түсіне отырып, біз барлық жаңа тенденциялардан хабардар болып отыруымыз қажет. Цифрлық білім берудегі әлеуметтік желінің алатын орны зор.

Заманауи қоғамның тіршілігінде желінің маңызы күннен күнге артып отыр. Қазіргі заманғы ұйымдар желілердің білім және инновациялар алмасу үдерісінде маңызды екендігін атап көрсетуде. Цифрлық технология – болашаққа батыл қадам. Қазіргі уақытта әрбір адамның заманауи ақпараттық-технологияларды пайдалануға мүмкіндігі зор. Мамандардың айтуынша, оның ең сапалысы – цифрлы технология. Қай салада болмасын, бұл технология жұмысты жеңілдетуге бірден-бір ықпал етіп отыр. Цифрлық технология тек электрондық портал арқылы мемлекеттік қызметтерді пайдалануда ғана емес, тұрғындардың бір-бірімен ақпарат алмасуында да таптырмас құрал болып отыр.

Білім беруде цифрлық технологияларды пайдаланудағы негізгі мақсат – халықтың өмір сүру сапасын жақсарту, бәсекеге қабілеттілікті арттыру, оқу-тәрбие процесін жеделдету және жеңілдету, балаларға, ұстаздарға, ата-аналарға жүктемені азайту. Біздің балаларымыз болашақта халықаралық бәсекеге қабілетті болуға тиіс. Елді цифрландыру – бұл мақсат емес, бұл – Қазақстанның абсолюттік артықшылыққа қол жеткізу құралы. Бүкіл процесс жүйелілікті, реттілікті және кешенді тәсілді талап етеді. Білім беруде цифрлық технологияларды пайдаланудың ең басты міндеті – білім беру сапасын арттыру, яғни халықаралық деңгейде әртүрлі салаларда, бәсекеге қабілетті Ел жастарын дайындау. Ел болашағы – сауатты, білімді, саналы ұрпақтың қолында. Біздегі басты мақсат – үздіксіз даму.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев Парламент палаталарының бірлескен отырысында Қазақстан халқына жыл сайынғы дәстүрлі жолдауы. 1 қыркүйек 2020 ж.

2 Әліпбай С. Цифрландыру сиқыры. Егемен Қазақстан, 2017. №234. – Б. 5.

3 Жиембай М. Елбасы «Цифрлық Қазақстан» мақсатты бағдарламасын нақтылады // Kazinform. – 2017.

4 Барабанова М.И., Трофимов В.В., Тромифова Е.В. Цифровая экономика и «Университет 4.0». Журнал правовых и экономических исследований. 2019, №1. – С. 178-184.

5 Устюжанина Е.В., Евсюков С.Г. Цифровизация образовательной среды: возможности и угрозы // Вестник РЭУ им. Г.В. Плеханова. 2018, №1 (97). – С. 3-12.

ҒТАМР 39.01.45

ОЙЫН ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ АРҚЫЛЫ МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ ЭМОЦИОНАЛДЫҚ ДАМУЫ

Д.Б. Мусагулова
Магистрант, А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ.

В.В. Гориневский мобильді ойынды баланың жеке басын қалыптастыру құралы ретінде қарастырды. Ол ойындағы баланың жағымды эмоцияларының, мәнерлілігі мен әсем қимылдарының сауықтыру бағытына үлкен мән берді. Ойын сюжетінің тәрбиелік құндылығына, оны өткізу әдістемесіне елеулі талаптар қойды. Е.А. Аркин мұғалімге маңызды рөл берді. Баланы қызықтыру, ойынды дұрыс түсіндіру, рөлдерді бөлу, қорытындылау өнері; қажет болған жағдайда мұғалім ойынға сәтті қосыла алады. Жетекші орыс мұғалімдері мен психологтары ойын теориясын құруға айтарлықтай үлес қосты. Ойынның теориясы мен әдістемесі мәселелерін Д.Б. Эльконин, А.А. Леонтьев, А.В.Запорожец, Н.Н. Подойяков, Е.А. Тимофеева, Т.И. Осокина және т.б. әзірледі.

Түйін сөздер: Ойын, ойын технологиялары, баланың эмоционалдық дамуы, ойын техникасы, эмоция.

Ойын көп қырлы құбылыс, оны ұжым өмірінің барлық жақтарының ерекшеліксіз өмір сүруінің ерекше формасы ретінде қарастыруға болады. Ойын технологиялары әртүрлі дағдыларды дамыту немесе жетілдіруді дамытатын ойындар. Оқыту ойындары ұғымы негізінен адам өмірінің балалық кезеңімен байланысты. Оқыту ойындарын ойнау арқылы балалардың өзіндік ойлау, тапқырлық, қиял, шығармашылық қабілеттері шыңдалады. Ойын түрінде берілген оқу тапсырмасының артықшылығы ойын жағдайында баланың жаңа білім мен іс-әрекет әдістерін игеру қажеттілігін түсінеді. Жаңа ойынның тартымды концепциясына бой алдырған бала, сонымен бірге оның идеялары мен танымдық белсенділігін қайта құрылымдауды қажет ететін қиындықтарға үнемі тап болса да, өзінің үйреніп жатқанын байқамайтын сияқты. Сабақта бала үлкендердің тапсырмасын орындаса, ойында барлық тапсырмаларды өзі шешеді [1, 26-34 б.]. Дамытушы ойындар тұлғаның жан-жақты дамуына ықпал ететін шарттарды қамтиды: танымдық және эмоционалдық принциптердің

бірлігі, сыртқы және ішкі әрекеттері, балалардың ұжымдық және жеке белсенділігі. Ойындарды өткізу кезінде барлық осы шарттарды орындау қажет, яғни әрбір ойын балаға жаңа эмоциялар, дағдылар әкеледі, қарым-қатынас тәжірибесін кеңейтеді, бірлескен және жеке белсенділікті дамытады.

Мектеп жасына дейінгі баланың эмоционалдық дамуының негізгі мақсаты – әрбір баланың тұлғалық өсуіне, табысты әлеуметтік-психологиялық бейімделуіне жағдай жасау. Адамның эмоционалдық сферасының қалыптасу деңгейі оның дамуы мен өмір жолына әсер етеді. Басқалардың эмоциясын түсіну және өз эмоцияларын адекватты түрде білдіру қабілеті, эмоционалдық күту механизмінің болуы өнімді қарым-қатынастың шынайы қабілетінің даму шарты болып табылады. Мектеп жасына дейінгі баланың эмоционалдық дамуындағы негізгі рөлдердің бірі – ойын. «Ойын» ұғымының көптеген анықтамалары бар. Ойын – көңіл көтеру, күйзелістен арылу, сондай-ақ белгілі бір дағдыларды дамытуға деген қажеттіліктерді қанағаттандыруға бағытталған әрекет. Ойын – адамның өз алдына қуаныш әкелетін утилитарлық мақсатқа жетумен байланысты емес, өзін еркін көрсету формасы.

Көптеген мамандар ойынның бала тәрбиесіндегі рөлі туралы айтады. Ойын – бала үнемі айналысатын басты нәрсе. Сондықтан да бала ойынын дұрыс бағыттау маңызды. П.Ф. Лесгафт ойынды баланың ермегі ретінде ғана қарастырып қана қоймай, оны өмірге дайындалатын, белгілі бір дағдылар мен әдеттерді игеретін, әлеуметтік тәжірибені игеретін, болашақ мінезінің қасиеттерін қалыптастыратын әрекет түрі ретінде қарастырды. Балалар ойыны бекер ермек емес, «жас жеткіншекті тәрбиелеудің ақылды педагогикалық техникасы». Ойын барысында балалар жаңа сенсорлық және моторикалық дағдыларға ие болады. Ойын баланың өзі және әлем туралы білімін кеңейтеді, оны қоршаған нәрселерге үстемдік сезімін береді. Ойын барысында бала білімін жинақтайды, тілді меңгереді, қарым-қатынас жасайды, қиялын дамытады [2, 29 б.].

Мектеп жасына дейінгі баланы тәрбиелеу кезінде балаларға болашақта мектепте оқу үшін және тек өмір бойы қажет болатын кейбір алғашқы эмоционалды қарым-қатынас дағдыларын беру маңызды. Бірақ балаларда бұл дағдылар мен білімдерді меңгеру қажеттілігі туралы түсінік жоқ, ал егер ересек адам бір нәрсені саналы және мақсатты түрде меңгере алса, онда балада мұндай мақсаттылық болмайды. Сіз баланы дұрыс эмоционалды мінез-құлық туралы нұсқауларды тыңдауға мәжбүрлей алмайсыз, өйткені ол оны қызықтырмайды. Балалар тек өздеріне ұнайтын нәрсені істеуге қуанышты. Бала өзіне қызық емес нәрсені қабылдай алмайды. Ойын – баланы оның дамуына бағытталған кез келген әрекеттерді орындауға қызықтырудың бірден-бір тәсілі [3, б. 5]. Ойынның белгілі бір әдістерін қолдану баланың эмоционалдық дамуының басқа әдістерімен бірге жүруі керек.

Ойын техникасында визуализацияны эмоционалды даму әдісі ретінде пайдалану эмоциялардың мағынасыз және тек символдық түрде бейнеленуіне байланысты өзіндік ерекшеліктері бар. Сондықтан бұл жерде көрнекілік тәрбиешінің эмоционалды мінез-құлқының мысалы ретінде түсініледі. Іс

жүзінде баланың белгілі бір эмоцияларды қалай бейнелейтінін көре алатын айнасы бар ойындарды қолдануға рұқсат етіледі. Балалардың эмоционалды дамуы үшін модельдерді пайдалану қызықты.

Сондықтан, мынадай қорытынды жасауға болады: шығармашылық әрекетке қабілеттілік алдымен ойында қалыптасады. Бұл қабілет ойынның басты құндылығы болып табылады. Сонымен, олардың басты ерекшелігі – оқу ойындарында жатыр деп айта аламыз – қарапайымнан күрделіге қарай оқытудың негізгі қағидаларының бірі.

Демек, мектеп жасына дейінгі балалардың эмоционалдық дамуы мұғалімнің кәсіби қызметінің маңызды бағыттарының бірі болып табылады деп қорытынды жасауға болады.

Эмоциялар сигналдық қызмет атқарады. Сонымен қатар, тұрақты тәжірибелер белгілі бір түрде адамның мінез-құлқын өзгертеді, оны бағыттайды және қолдайды, бұл эмоцияның реттеуші қызметі туралы айтуға мүмкіндік береді.

Жасалған жұмыстар негізінде мынадай қорытынды жасауға болады: мектеп жасына дейінгі баланың эмоционалдық дамуы – оқыту мен тәрбиелеу процесінің тиімділігін, оның әртүрлі аспектілерін қамтамасыз ететін маңызды шарттардың бірі [4, 174 б.].

Қорытындылай келе, сезім адамның тұлға ретінде қалыптасуының қажетті шарты деп айта аламыз. Олар әр түрлі факторлардың әсерінен жеке сана дамыған сайын қалыптасады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Гаспарова Е.М. Жас баланың ойындағы сезімдері. Мектепке дейінгі тәрбие. 2001, №10. – Б. 26-34.

2 Григорьева Н.А. Эмоционалдық саланың дамуы. Мектепке дейінгі тәрбие. 2010. № 2. – Б. 27-31.

3 Горлова Н.А. Қазіргі мектеп жасына дейінгі балалар: олар қандай? 2009. – №1. – Б. 3-6.

4 Дубровина І. Жас және педагогикалық практикум психологиясы. – М.: Баспа орталығы «Академия», 2008. – 174 б.

ҒТАМР 14.07.03

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЗЕРТТЕУ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Ы.Б. Қали
Магистрант, Қ. Жұбанов атындағы ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ.

Зерттеу – динамикалық өзгеретін әлемде тұлғаның дамуына көмектесетін шындықты танудың әмбебап тәсілі. Мектеп оқушыларының ғылыми-зерттеу іс-әрекетін басқару қазіргі мұғалімнің жұмысындағы маңызды бағыттардың бірі болып табылады. Бұл қызмет түрін ұйымдастыру бірқатар шарттарға негізделген. Ал олардың негізгісі зерттеуге қызықты кез келген салада оқытушының да, студенттің де ортақ байланыс нүктесінің болуын айтуға болады. Дәл осы ортақ мүдденің жоқтығы ғылыми жұмыстың көптеген тақырыптарын келешексіз етеді.

Оқушылардың ғылыми-зерттеу және жобалық іс-әрекеті білім берудің маңызды мақсаттарының бірін жүзеге асырудың тиімді жолы болып табылады: балаларды әртүрлі саладағы білімге сүйене отырып, өз бетінше ойлауға, проблемаларды қоюға және шешуге үйрету; күтілетін нәтижелердің әртүрлі нұсқаларын болжай білу.

Түйін сөздер: ғылыми-зерттеу, эксперимент, ғылыми жаңалық, субъективті білім, критериалды бағалау.

Оқушылардың зерттеу қызметі. Зерттеу қызметі дегеніміз оқушының шығармашылық, зерттеу мәселесін алдын-ала белгісіз шешімді шешумен байланысты әрекеті. Бұл іс-әрекетті табиғаттың белгілі бір заңдылықтарын суреттеу үшін қызмет ететін және ғылымда қабылданған дәстүрлерге сүйене отырып, ғылыми салада зерттеуге тән негізгі кезеңдердің болуын болжайтын семинардан түбегейлі ажыратады: мәселені тұжырымдау, осы мәселеге арналған теорияны зерттеу, зерттеу әдістерін таңдау және оларды практикалық игеру, өз материалын жинау, талдау және жалпылау, өз тұжырымдары. Жаратылыстану немесе Гуманитарлық ғылымдардың қай саласында болмасын, кез-келген зерттеу ұқсас құрылымға ие. Мұндай тізбек зерттеу қызметінің ажырамас бөлігі, оны жүргізу нормасы болып табылады.

Оқу және ғылыми зерттеулер. Білім беру саласындағы зерттеудің басты мәні – бұл оқу. Бұл оның басты мақсаты «үлкен» ғылымдағыдай объективті жаңа нәтиже алу емес, оқушының жеке басын дамыту екенін білдіреді. Егер ғылымда басты мақсат жаңа білім алу болса, онда білім берудегі зерттеу іс-

әрекетінің мақсаты оқушыға шындықты игерудің әмбебап тәсілі ретінде зерттеудің функционалды шеберлігін игеру, ойлаудың зерттеу түрін дамыту, субъективті жаңа білім алу негізінде білім беру процесінде оқушының жеке позициясын жандандыру (яғни, белгілі бір оқушы үшін жаңа және жеке маңызды болып табылатын өздігінен алынған білім).

Республика мектептерінде оқушылардың сыни ойлауын дамыту арқылы оқытудың белсенді нысандары мен әдістерін жүйелі енгізу, олардың оқу жетістіктерін критериалды бағалауды пайдалану, бірыңғай жаһандық ақпараттық кеңістік аясында оқу-тәрбие процесіне қатысушылардың көшбасшылық ұстанымын қалыптастыру, жалпы орта білім беру мазмұнының өзгеруін айқындады. Мектепте еңбек нарығының шарттары мен талаптарына тез бейімделе алатын, өзінің шығармашылық қабілеттерін, зерттеу біліктері мен дағдыларын қолдана отырып, жаңа техникалық әзірлемелерді пайдалана алатын болашақ жас мамандарды даярлауды қамтамасыз етуі тиіс. Бұл дағдылар өздігінен пайда болмайды, оларды арнайы таңдалған тапсырмалар мен тренингтер барысында қалыптастыру және дамыту қажет.

Оқушылардың ғылыми-зерттеу қызметі тұрғысынан қазіргі заманғы ақпараттық технологиялар ерекше мәнге ие. Жасөспірімдерді зерттеу қызметінің теориялық және әдістемелік негіздеріне үйрете отырып, оларда тиісті дағдылар мен қабілеттерді қалыптастыра отырып, оларды ақпаратты жинау мен өңдеудің заманауи құралдарымен қаруландыру, оларды тиімді пайдалануға үйрету маңызды.

Зерттеу қызметінің жобалық және конструктивті айырмашылығы. Зерттеу жұмысының негізгі нәтижесі – зерттеу процедурасы нәтижесінде белгілі бір шындықты белгілейтін және стандартты түрде ұсынылған зияткерлік, шығармашылық өнім. Көбінесе, тіпті мектептегі конкурстар мен конференциялардың ғылыми жобалары жағдайында сіз практикалық маңыздылық, зерттеу нәтижелерінің қолданылуы, зерттеудің әлеуметтік әсерінің сипаттамасы талаптарын таба аласыз.

Мектептегі зерттеу міндеттерін іске асырудың ерекшелігі. Жас психологиясының талаптарын зерттеудің тақырыбына, сипаты мен көлеміне бірдей маңызды шектеулер қояды. Жасөспірім жалпы білім деңгейінің төмендігімен, дүниетанымның қалыптаспауымен, тәуелсіз талдау қабілетінің дамымауымен және әлсіз шоғырлануымен сипатталады. Тар пәндік аймаққа кетуге әкелетін шамадан тыс жұмыс және оның мамандануы жалпы білім мен дамуға зиян тигізуі мүмкін, бұл, әрине, осы жаста басты міндет болып табылады. Сондықтан ғылымнан әкелінген әрбір зерттеу міндеті білім беру мекемелерінде іске асыруға жарамды емес. Оқушылардың ғылыми және зерттеу жобаларына арналған міндеттер белгілі бір талаптарды қанағаттандыруы керек, соның негізінде әр түрлі білім салаларында оқушылардың зерттеу міндеттерін жобалаудың жалпы принциптерін белгілеуге болады. Тақырыпты, зерттеу әдістемесін таңдау кезінде оқушылардың жасын ескеру қажет.

Тапсырмаларды күрделілігі бойынша жіктеу. Тапсырмаларға қойылатын талаптардың ішінде эксперименттік материалдың шектеулі көлемі, деректерді өңдеудің математикалық аппараты, пәнаралық талдаудың шектеулі болуы. Эксперименттік деректерді талдаудың күрделілік дәрежесіне сәйкес біз тапсырмаларды практикумның міндеттеріне, нақты зерттеу және ғылыми деп бөлеміз.

Зерттеу міндеттері – бұл білім беру мекемелерінде қолданылатын міндеттер класы. Оларда зерттелетін мән бірнеше қарапайым факторларға байланысты (мысалы, зауыт құбырына дейінгі қашықтыққа және метеожағдайға байланысты Жердің ластануы). Зерттелетін шамаға факторлардың әсері студенттерге мүмкін болатын талдау үшін керемет объект болып табылады.

Жаратылыстану және гуманитарлық ғылымдар саласындағы оқушылардың шығармашылық жұмыстарының жіктелуі. Конференция мен конкурстарда ұсынылған жұмыстарды талдау олардың келесі түрлерін бөлуге мүмкіндік береді:

Проблемалық реферат – бірнеше әдеби көздер негізінде жазылған, әртүрлі дереккөздердің деректерін салыстыруды қамтитын және осы мәселенің өзіндік түсіндірмесі негізінде жазылған шығармашылық жұмыстар.

Эксперименттік – ғылымда сипатталған және белгілі нәтижеге ие эксперимент негізінде жазылған шығармашылық жұмыстар. Олар табиғатта иллюстрациялық сипатқа ие, олар бастапқы жағдайлардың өзгеруіне байланысты нәтиженің сипаттамаларын тәуелсіз түсіндіруді ұсынады.

Натуралистік және сипаттамалық – құбылысты байқауға және сапалы сипаттауға бағытталған шығармашылық жұмыстар. Ғылыми жаңалық элементі болуы мүмкін. Айырықша ерекшелігі-дұрыс зерттеу әдісінің болмауы.

Ғылыми тұрғыдан дұрыс әдістеменің көмегімен жасалған ғылыми-шығармашылық жұмыстар, осы техниканың көмегімен алынған өзіндік эксперименттік материалы бар, оның негізінде зерттелетін құбылыстың табиғаты туралы талдау мен қорытынды жасалады. Мұндай жұмыстардың ерекшелігі зерттеулер бере алатын нәтиженің анықталмауы болып табылады.

Зерттеу жұмысына қатысу үшін студент белгілі бір біліктілікке ие болуы керек:

1. Ұсынылған әдебиеттермен жұмыс істей білу. Бұл ғылыми зерттеудің негізі. Материалды дәйекті түрде оқу керек, яғни. дереккөзді рет-ретімен оқып, барлық терминдер мен ұғымдарды мұқият оқып шығу керек. Әр терминді немесе тұжырымдаманы түсіну үшін оны растау үшін практикалық мысалды немесе практикалық түсіндірмені табу керек.

2. Кітапта ұсынылған материалды сыни тұрғыдан түсіну мүмкіндігі, яғни,ұғымдар мен құбылыстарды өз бетінше салыстыра білу, өз тұжырымдарын жасай білу керек.

3. Өз ойларын нақты және нақты жеткізе білу. Зерттеудің әрбір позициясы бір проблемадан екіншісіне ауыспай, дәйекті түрде көрсетілуі керек.

Алайда Мектепте ғылыми-зерттеу жұмыстарын ұйымдастырудың бірқатар мәселелері бар:

– Нәтижелерді практикалық қолдану;
– Зерттеу жұмысын орындау өте қиын жұмыс;
– Зерттеу жұмысының нәтижелеріне авторлық құқықты сақтау;
– Жұмысты бастамас бұрын зерттеудің негізгі тұстарын бөліп көрсету керек.

Көбінесе мәселе мен зерттеу тақырыбы арасында шатасулар болады. Зерттеу мәселесі және оның тақырыбы бірдей емес. Осыған байланысты мәселені нақты, дұрыс анықтау қажет. Оны проблемалық жағдай, шешілмеген мәселе, теориялық немесе практикалық міндет және т.б. түрінде тұжырымдауға болады. Бұл бұрынғы білім жеткіліксіз болған кезде пайда болады, ал жаңасы дамыған форманы алмаған кезде ғана пайда болады.

Зерттеу нәтижелері балалардың көпшілігінің зерттеу қызметіне (іздестіру қызметіне) жеткілікті жоғары уәждемесі бар екенін және қажетті біліктер мен дағдылардың даму деңгейінің төмендігін көрсетті, яғни зерттеу біліктері мен дағдыларын қалыптастыру және дамыту бойынша мақсатты жұмыс жүргізу қажеттілігі туындайды. Сонымен, зерттеу тақырыбының анықтамасын келесідей тұжырымдауға болады: «тақырып – бұл ғылыми зерттеудің белгілі бір саласын қамтитын ғылыми міндет».

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Хвилон Э., Патру М. Педагогикалық білім берудегі ақпараттық-коммуникациялық технологиялар: жоспарлау бойынша нұсқаулық. 2003. Технологиялық педагогика және білім беру, ЮНЕСКО.

2 Позилов Ш. Жобалық оқыту негізінде техникалық мамандықтар студенттерінің АКТ-құзыреттілігін қалыптастыру (мысалы, қолданбалы бағдарламалар), сыни шолулар журналы, 7-Том, 4-шығарылым, 2020.

3 Стоун Брук. Американың зерттеу университеттері. – Нью-Йорк: Стоун Брук. ЧАН, 2001. – 285-300 б.

4 Филд Дж. Фокус-топтар арқылы өмір бойы оқытуды зерттеу. Қосымша және жоғары білім беру журналы. 2000, №24 (3). – 323-325 б.

ҒТАМР 14.25.05

ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫН ӨЗІН-ӨЗІ ТАНУ САБАҚТАРЫНДА ИМАНДЫЛЫҚҚА ТӘРБИЕЛЕУ

А.С. Ортаева
PhD-доктор, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент қ.
Е.М. Шақтыбек
Студент, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент қ.

Мақалада, жоғары сынып оқушыларын өзін-өзі тану сабақтарында имандылыққа тәрбиелеу болғандықтан, мектептегі имандылық идеялардың қолданысын, ұлттық тәрбие берудің шарттары қарастырылған. Бүгінгі таңдағы саяси, әлеуметтік-экономикалық және мәдени өзгерістер мектептердегі білім беру жүйесіне жаңадан қарауды, жеткен жетістіктерімізді талдауды, бағалауды, сонымен қатар, оқу-тәрбие үрдісіне ғылым мен тәжірибеде жинақталған педагогикалық мұраларды зерттеп, қолдануды қажет етіп отырғандықтан жоғары сынып оқушыларын өзін-өзі тану сабақтарында имандылыққа тәрбиелеудің құрылымдық-мазмұндық моделі құрастырылған.

Түйін сөздер: жоғары сынып, имандылық, тәрбиелеу, сабақ, өзін-өзі тану.

Замана жетістіктері негізінде жас ұрпаққа сапалы білім беруді мақсат еткен көпшілік қауым, халық педагогикасының асыл мұралары негізінде саналы тәрбие беруді әрқашан жадынан тыс қалдырған емес. Соңғы жылдары өткізіліп жатқан ғылыми-практикалық конференциялар мен зерттеуші ғалымдардың нәтижелерінде этнопедагогика мұралары назарға ілініп, оны ұрпақ тәрбиесінде пайдаланудың қажеттілігі ұсынылуда.

Мектептегі оқушылар ұжымының негізгі қалыптастырушы күші – оқушы балалардың қоғамдық қарым-қатынасы. Балалар арасындағы қарым-қатынас, мектеп оқушылар қауымының қоғамдық пікірін қалыптастырады. Оқушылардың өмірге және мектептегі педагогикалық ықпалдарға деген көзқарастары олардың жас ерекшеліктеріне қарай әр түрлі сипатта дамиды.

Я.А. Коменскийдің ойынша ұйымдық тәрбиенің негізгі ошағы отбасы дәстүрі мен тәрбиеленуші оқушылар қауымдастықтары – ата-баба тағылымдарынан бастау алғанда ғана, оларға білім берудің тиімділігі мен сапалылығы және қоғам үшін қажеттілігі арта түседі деп санаған [1].

К.Д. Ушинский тәрбие мәселесін ауқымды ғылым саласы ретінде

қарастырады. Оның ойынша, жас ұрпақтың санасына адами қасиеттер мен ізгілік тағылымдарын қалыптастыру біріншіден – ғылыми зерттеу жетістіктеріне негізделсе, екіншіден – халықтың тәлім-тәрбиелік құндылықтарына сүйенуі керек деп, тәрбиенің «халықтық принципін» ерекше атауына мән беруді қуаттады [2].

Осы орайда, оқушыларға ұлттық тәлім тәрбие бағдарламасын қалыптастырған жөн. Мұндай бағдарламаның атқарылатын жұмыс түрлері келесілер болуы мүмкін: кездесу кештері; тарихи жерлерге жорық, саяхаттарға шығу; еңбек, соғыс ардагерлеріне қамқорлық көрсету; қоғамдық, мемлекеттік ұйымдармен жұмыс істеу; түрлі тақырыптар бойынша пікірталас, дебат өткізу; конференциялар, оқушылар жиынын өткізу; өнер, спорт, танымдық іс-шаралар өткізу.

Сурет 1. Ұлттық тәлім-тәрбие бағдарламасы арқылы жүргізілетін мектептердегі тәрбие жұмысының үлгісі (мысал).

Жоғары сынып оқушыларын өзін-өзі тану сабағында имандылыққа тәрбиелеу, адамгершілік қасиеттерін қалыптастыруға бағытталған, сондай-ақ, адамилыққа жатпайтын құбылыстардың алдын-алу мақсатында профилактикалық жұмысты ұйымдастыру, патриотизмді қалыптастыру, зорлық-зомбылық, терроризмді қабылдамау сезімін тәрбиелеу үшін біз педагогикалық модель құрастырдық.

Жоғары сынып оқушыларын өзін-өзі тану сабақтарында имандылыққа тәрбиелеу моделінің мақсаты – жоғары сынып оқушыларын өзін-өзі тану сабақтарында имандылыққа тәрбиелеу.

Міндеті – жоғары сынып оқушыларын өзін-өзі тану сабақтарында имандылыққа тәрбиелеудің шарттарын қалыптастыру .

Алдыға қойған мақсатымыз келесі ұстанымдар бойынша жүзеге асады:

– Ұжымда оқыту мен тәрбиелеу: оқыту мен тәрбиелеу адамдармен қарым-қатынас арқылы жүзеге асады, сондықтан оқушылардың ұжыммен жұмыс істегені ыңғайлы;

– Ынтымақтастық: кез келген жұмысты келісіммен атқарса, нәтижесі оңды болады;

– Көрнекілік: оқушылардың визуалды-бейнелі ойлауы жақсы дамығандықтан, имандылыққа тәрбиелеу шараларын көрнекі құралдармен көрсету арқылы өткізген дұрыс.

– Оқыту мен тәрбиелеудің қоғамдық-құндылықтық мақсатты бағыттылығы: имандылыққа тәрбиелеу үшін адам бойында қоғамға құнды қасиеттерді тәрбиелеу маңызды, сондықтан аталған ұстаным біз үшін қажет болып табылады [3].

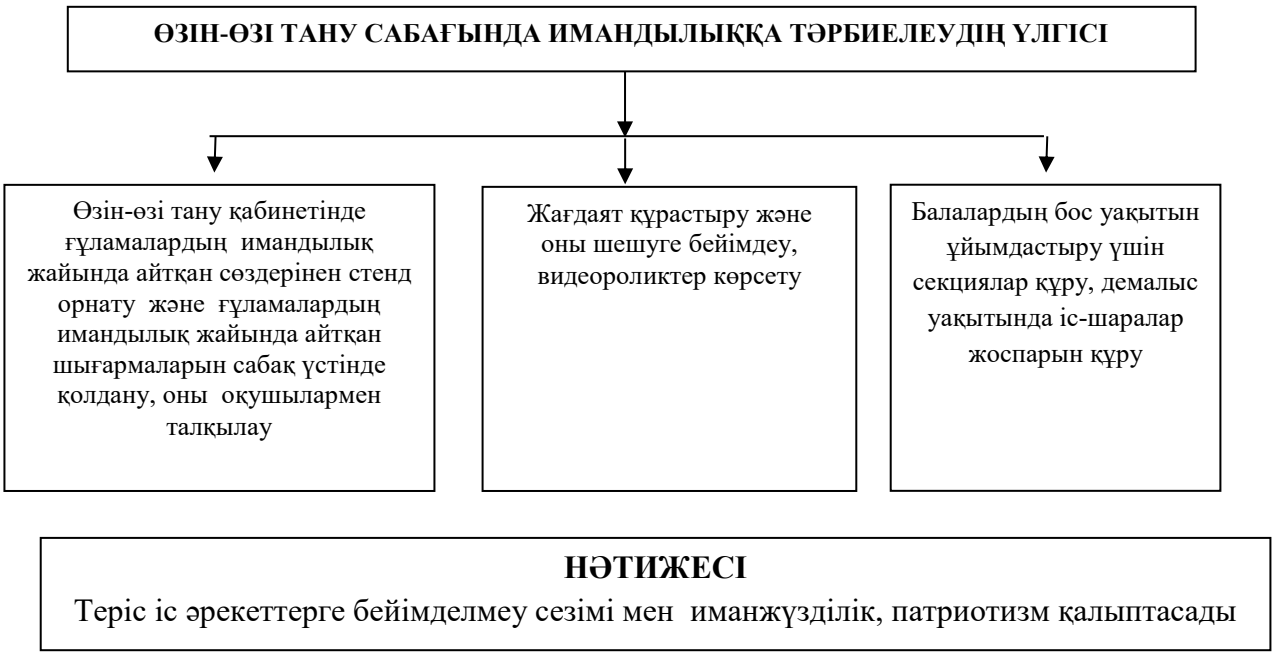

Сурет 2. Жоғары сынып оқушыларын өзін – өзі тану сабақтарында имандылыққа тәрбиелеудің құрылымдық-мазмұндық моделі.

Сонымен оқушыларға арнайы бағдарланған оқу-тәрбие процесінде имандылыққа баулу, тәрбиелеу болжамының, үлгісінің, оның көрсеткіштерінің, деңгейлерінің дұрыстығын, оқушыларды имандылыққа тәрбиелеуге бағытталған оқу-тәрбие үдерісінде өткізілген «Өзін-өзі тану» пәні сабақтарының тиімділігін атап өтуге болады.

Ақпараттарды талдау арқылы келесідей әдістемелік ұсыныстар жасауға мүмкіндік берді:

1. Тұтас педагогикалық үдеріс жағдайында жоғары сынып оқушыларын имандылыққа тәрбиелеу үшін кезең бойынша, мақсатқа бағытталып жүргізілетін жұмыс қажет.

2. Иман, имандылық ұғымдарының мазмұнының мәні жайлы мұғалімдер мен оқушыларға тереңірек ұғынуы үшін сыныптық және сыныптан тыс іс-шаралар ұйымдастыру қажет.

3. Қазақ ойшылдары мен ағартушылар мұраларындағы имандылық идеяларды оқу-тәрбие үдерісінде пайдалану жолдарын қарастыру керек.

4. «Өзін-өзі тану» пәні сабақтарында оқушыларды имандылыққа тәрбиелеудің әдістемесін одан әрі жетілдіру қажет.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Хмел Н.Д. Жалпы білім беретін мектептегі педагогикалық процесс. – Алматы: Ғылым, 2002. – 168 б.

2 Әлқожаева Н.С. XIX ғасырдың екінші жартысындағы ағартушылар мұраларындағы имандылық идеяларының дамуы: пед. ғылымд. канд. дис. автореф.: – Алматы, 2001. – 25 б.

3 Әкімбаева Ж.Ж., Ахметова А.И. Бірыңғай білім беру кеңістігінде «Өзін-өзі тану» рухани-адамгершілік бағдарламасымен ықпалдасқан тәжірибелік мектептерде сыныптан тыс жұмысты ұйымдастыру. Мұғалімдерге арналған әдістемелік құрал. – Алматы, «Бөбек» ҰҒПББСО, 2014. – 135 б.

ҒТАМР 14.07.07

ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУ ЖАҒДАЙЫНДА ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ ПӘНДЕРІН ОҚЫТУДА ИНТЕРАКТИВТІ ӘДІСТЕРДІ ҚОЛДАНУ

Г.Қ. Джонисова
П.ғ.к., доцент, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.
Б.Т. Халикова
Аға оқытушы, магистр, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Мақалада педагогиканы және психологияны оқытуда қолданылатын оқытудың интерактивті әдістері қарастырылады. Қашықтықта оқытуда қолданылатын технологияларды меңгеру әдістері, кейс-стадия, менталды карта, сапа ілмегі және т.б. сияқты интерактивті әдістерге сипаттама беріледі.

Түйін сөздер: Padlet, кейс-стадия, менталды карта, сапа ілмегі, инновациялық әдіс.

Қазақстан Республикасының мемлекеттік білім беру саясаты қазіргі таңда кәсіби біліктілігі жоғары, кең білімді, шығармашылық және сыншыл ойлайтын, ақпараттық, коммуникативті, проблеманы шешу және кәсіби құзыреттіліктерін бойына сіңірген, инновациялық технологияларды саралай алатын жаңа формация мамандарын дайындауға бағытталған.

Жаңа технологияны меңгеру педагогтың интеллектуалдық, кәсіптік, адамгершілік рухани азаматтық және басқа да көптеген адами қабілетінің қалыптасуына игі әсерін тигізеді. Өзін-өзі дамытып оқыту-тәрбие үрдісін тиімді ұйымдастыруына көмектеседі.

Әлемдік деңгейдегі білім берудің қазіргі парадигмасында білім беруде нәтижеге бағдарлану, студенттің жеке тұлғасына бағытталу, ал оқыту әдістерін тұлғарарлық қарым-қатынастарға бейімдеуге баса назар аударылуда. Демек студент білімді дайын күйінде оқытушы түсіндірмесінен алмай, өзінің өмірлік тәжірибесіне сүйену арқылы танымдық жаңалық ашу, шығармашылық тапсырмаларды орындау негізінде меңгереді.

Ғалымдардың пайымдауы бойынша адам оқыған нның 10%, естігенінің 20%, көргенінің 30%, көріп естігенінің 50%, өзі айтқанының 80%, іс-әрекет арқылы жеткенінің 90% есте сақтайды екен.

«Интерактив» сөзі бізге ағылшынның «interact» сөзінен келді. «Inter» – бұл «өзара», «act» – әрекеттесу. Интерактивті – өзара әрекеттесуге қабілеттілік немесе әңгімелесу жағдайында болу, бір нәрсемен (мыс: компьютермен) немесе біреумен (адаммен) диалогта болу. Яғни, интерактивті оқыту – бұл алдымен диалогты оқыту, оның барысында оқытушы мен студенттің өзара әрекеті жүзеге асады. Ол өзара әрекеттегі үздіксіз диалог ретінде жүзеге асады, оның барысында қатысушылар бір бірін бақылайды, ойларын салмақтайды және оған жауап береді. Бұл әдіс өзара байланысты қамтамасыз етіп, ақпарат берумен шектелмейтін және өзгелерге белгілі бір әсер ететін, олардың мінез-құлқының, іс-әрекетінің өзгеруін қамтамасыз ететін қарым-қатынастың қызметі ретінде интерактивтіліктің психологиялық мәнінен бастау алады. Оқытудың белсенділігі бірқатар процедуралармен қамтамасыз етіледі: оқыту үрдісіне мәселелік жағдайдың қосылуы, зерттеушілік элементтері, нақты үрдістердің әртүрлі моделдерін қолдану. Оқытудың интерактивті әдістері студенттермен жаңа өзара қарым-қатынас түрін қалыптастырумен байланысты, сабақтың өзіндегі бағалау жүйесінің өзгерісіне, оқытушы, әкімшілік, студенттер тарапынан интерактивті сабақты бағалауына да әсер етеді [1].

Қашықтықтан оқыту жағдайында білім беру процесін цифрлық ортаға батыру педагогтарды жаңа құралдарды іздеуге және сынақтан өткізуге итермеледі. Қашықтықтан оқыту жағдайында педагогика және психология пәндерін оқытуда интерактивті әдістердің бірі -Padlet интерактивті тақтасын қолдануды жөн көрдік.

Padlet – бұл әр студентке өз жұмысын тақтаға қоюға, ал оқытушыға әрқайсысына түсініктеме беруге және бағалауға мүмкіндік беретін қызмет. Тақтаны бірлесіп жұмыс істеуге және бір қабырғаға материал жинауға пайдалануға болады. Сондықтан ол топтық қашықтықтан жұмыс істеу үшін өте қолайлы. Мұғалім Padlet-ке сілтеме береді, онда әр топ үшін бірлескен жұмыс жобасының атауы бар [2].

Padlet интерактивті тақтасының маңызды артықшылығы-тіркелу қажеттілігінің болмауы (студенттер сіз жасаған тақтаға сілтеме бойынша өтеді; ресурсқа сілтемені университет порталында орналастыруға болады). Тақтада аудио, бейне файлдарды, суреттерді, құжаттарды оңай тіркеуге мүмкіндік беретін ыңғайлы интерфейс бар. Студенттер жазбаларға түсініктеме қалдыра алады, оларды талқылауға қатыса алады, белгілер қояды («ұнайды», ұнатулар, жүректер). Оқытушы студенттер қалдырған жазбаларды өңдеуге құқылы. Тақтамен жұмыс соңында алынған файлды PDF форматына түрлендіруге болады, бұл оны шексіз уақыт сақтауға мүмкіндік береді. Онлайн-тақтаны кез келген уақытта жүктеуге болатын материалдарды жүктеп, құжаттарды сақтау жүйесі ретінде пайдалану ыңғайлы.

Оқу процесінде Padlet тақтасын кез-келген сабақта қолдануға болатындығы өте жақсы (мысалы, жаңа білімді ашу сабағында оны ақыл-ой карталарын жасау үшін қолдануға болады). Ол оқу процесінде Padlet тақтасын пайдалану пәндік және мета-пәндік нәтижелерге (коммуникативті, реттеуші,

жеке) қол жеткізуге көмектеседі. Студенттер ақпаратты іздеу, іріктеу, түрлендіру, оны бейнелеу, сызба, сурет түрінде ұсыну дағдыларын жетілдіреді.

Интерактивті Padlet виртуалды тақтасын оқытушылар топтық жұмыста қолдана алады. Студенттерге топтарға бірігіп, командада жұмыс істеу арқылы міндеттерді бөлуді үйренеді. Тақтамен жұмыс жобалық ойлауды қалыптастырады. Интернеттегі интерактивті тақтаны пайдалану әр түрлі жобаларды құруда пайдалы құрал бола алады. Padlet-ті пайдалану ақпаратты топтарда қашықтықтан жұмыс жасау арқылы визуализациялауға мүмкіндік береді, бірақ оқытушының жетекшілігімен. Осылайша, интерактивті онлайн тақталарды пайдалану оқытушыға әр мүшенің немесе студенттер тобының жобадағы жұмысын бақылауға мүмкіндік береді. Әрбір білім алушы жұмыс барысында осы жобаның дамуына қосқан үлесін бағалай алады. Өз жұмысында жоба әдістерін қолданатын мұғалімдер өздері үшін пәнді оқыту процесінде ең тиімді болатын интерактивті онлайн-тақтаның нұсқасын таңдай алады [2].

Қашықтықтан оқыту жағдайында педагогика және психология пәндерін оқытуда Padlet интерактивті тақтасын қолдану арқылы түрлі интерактивті әдістерді қолдану тиімді. Атап айтатын болсақ, пікірталас, бинарлық дәрістер, миға шабуыл, көзқарасты ауыстыру, телевизиялық ток-шоу үлгісіндегі дискуссия, дөңгелек үстел, іскерлік ойын, ротациялық үштік, аквариум, шағын топтармен жұмыс, реставратор, шешімдер ағашы, ПОПС-формула, карусель, кейс-стадий т.б. [3].

Кейс-стадий кейс сөзі ағылшынша жағдаят дегенді білдіреді. Білім беруде екі мағынада қолданылады: оқу-әдістемелік материалдар жиынтығы және кейбір жағдаяттарды сипаттау. Кейс стадий әдісі оқытуда нақтылы жағдаяттарды қолдану және зерттеу тәсілі. Әдіс студенттердің белсенділігін арттыруға және ақпаратты талдап қорытуға, аудитория алдында өз көзқарасын дәлелдеуге бағытталған. Көлеміне қарай үлкен, орташа және мини кейстер болады. Жиі қолданылатыны мини кейстер (1-5 бет). Бұнда тек қажет деп есептелетін ақпараттар ғана сақталады. Мазмұнына қарай «иллюстративті», «жағдаяттық есеп», «мәселе», «шешім», «баға» кейстері болады. Иллюстративті кейсте кәсіби қырынан толық, практикалық мысалдары жақсы таңдалған, теориялық ережелері жеке көрсетілген, ғылымда анықталмаған, дәлелденбеген мәселелер сақталады. Мысалы иллюстративті кейсті педагогикадан «Тәрбие әдістері», «Оқыту әдістері» деген тақырыптар бойынша жинақтауға болады. Жағдаяттық есеп кейсі бір ғана дұрыс жауабы бар бір есепті шешуді ұсынады және жалпылама нұсқаулық береді. Мысалы сабақты қалай жобалауға болады. Кейбір жағдаяттық есеп кейстерінде нормативті құжаттарды басшылыққа алу қажет болады. Мәселе кейсі мәселелерді талдау мен анықтаудан тұрады. Өйткені кейсте нақты мәселе көрсетілмейді. Шешім кейсі мәселені шешудің нақты жолдарын ұсынады. Білім алушылардың міндеті ұсынылған шешімді қабылдап, талдау. Баға кейсі жұмыстың тиімділігін және белгілі бір көрсеткіштерге лайық нәтижені бағалаудан тұрады [3].

Исикава диаграммасы – Балықсүйегі диаграммасы немесе Себеп-нәтиже диаграммасы деп те аталады. Аталған диаграмманы жапон профессоры Каору

Исикава 1968 жылдары ұсынған. Исикава диаграммасы – мәлім іс, не оқиғаны түрлі себептер арқылы түсіндіру әдісі. Себеп қашанда түрлі бастаулардың негізгі категориялар тобы арқылы анықталады.

Бұл категориялар мыналарды қамтиды:

– Адам – осы іс үрдісіне қатысты кез келген адамды көрсетеді.

– Әдіс – бұл үрдістің қандай үлгіде орындалатынын және талап етілген жұмыстың арнайы ережесін көрсетеді. Мұнда бастысы амал, жоспар, басқару, тәртіп, заң-ереже қатарлылар айтылады.

– Машина – барлық саймандар, компьютер, құрал секілділер. Сайман жұмысты іске асырады.

– Материал – шикі материал, бөлшек, қалам, қағаз секілділер. Ол соңғы өнім жасауға қолданылады.

– Өлшем – өнім өндірілу үрдісінің сапасын бағалау талабы мен шамасы [4].

«Шешімдер ағашы» әдісі студенттерге тиімді шешім таба білу, іс-әрекет жасау дағдыларын қалыптастыруға көмектеседі. Шешімдер ағашын құрастыра отырып, әр түрлі нұсқаларды қарастырып олардың күшті жақтары мен әлсіз жақтарын бағалау.

Мәселе: …

1 нұсқа: …		2 нұсқа: …		3 нұсқа: …	
+	-	+	-	+	-

Мысалы шешімдер ағашы әдісін педагогикадағы «ҚР білім берудің мазмұны» деген тақырыпта тиімді қолдануға болады. Білім берудің жаңартылған мазмұны қазіргі таңда көкейтесті мәселе. Сондықтан студенттер тиімді шешімдерін ұсыну үшін алдын ала ізденіп дайындалады.

«Попс-формула» әдісі. «ПОПС – формула» әдісі студенттерге пікірталас барысында өз көзқарастарын дәлелдеуге көмектеседі. Бұл әдіс бойынша сөйлеуші мына формулаға сәйкес өз ойын жеткізуі қажет:

П – позиция (өз пайымының мәнін түсіндіруі қажет)	Менің пайымдауымша…
О – обоснование (өз пайымын дәлелдермен жеткізе білу)	… себебі…
П – пример (пайымдауын көрсететін фактілер)	… мысалы…
С – следствие (шығатын қорытынды)	… сондықтан…

«Менталды карта» әдісі. Бұл әдісті еске сақтау және ойлау әдістемелерінің авторы, «ақыл-ой картасы» ойлауын ұйымдастырушы, ағылшын психологы Тони Бьюзен ұсынған. Менталды карта – бұл еске сақтауды белсендіретін, мәтін, тізім, кестеге қатынасты баламасы бар көрнекі

ойлау техникасы. Бұл әдіс кітаптың немесе мәтіннің мазмұнын еске сақтау, түсіну, тіркеуге, пікірлерін жазып отыру, өзі үшін жаңа тақырыпты талқылау, шешім қабылдауға дайындалу үшін қолданылады (мысалы ағаштар немесе байланыс диаграммасы ретінде) [5].

Сапа ілмегі. Деминг-Шухарттың жетілдіру циклы бойынша. Деминг-Шухарт циклі – іс-әрекеттің кез келген саласында осы іс-әрекетті жүйелі негізде тиімді басқаруға мүмкіндік беретін, үрдісті үздіксіз жаңартып отыратын танымал модель.

– Жоспарлау – қажетті өзгерістерді жоспарлау және мүмкіндіктерді бағалау, мәселені талдау және идентификациялау;

– Жүзеге асыру-мәселені шешу жолдары және жоспарланған іс-шараларды жүзеге асыру;

– Бақылау – нәтижені бағалау және қойылған міндеттерге сәйкес қорытындылау;

– Талдау – алынған нәтиже негізінде шешім қабылдау, егер шешім қойылған міндеттерді шешпесе, циклді қайталауға және жоспарға өзгерістер енгізу.

Қарастырылған интерактивті әдістер студенттердің шығармашылығын арттыруда ең қуатты ынталандыру құралы болып табылады. Бұл тапсырмалардың Мета-пәндік сипаты студенттердің болашақ студентке қажет «икемді» құзыреттіліктерін (soft skills) қалыптастыруға ықпал етеді. Сондықтан, педагогика-психология пәндерін оқыту барысында интерактивті әдістерді жиі пайдаланып отыру сабақтың сапасын көтерумен қатар студенттердің білімге деген құштарлықтарын да арттыра түсері сөзсіз.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Вербицкий А.А. Активное обучение в высшей школе: контекстный подход. – М.: Высшая школа, 1991.

2 Азанова А.Е. Виртуальная онлайн-доска как платформа создания мини-проектов в условиях дистанционного обучения. // Молодой ученый, 2020. № 13 (303). – С. 205-207.

3 Әлқожаева Н., Төлешова Ұ. Жоғары мектептің оқу үдерісінде жаңа педагогикалық технологияларды қолдану. Оқу құралы. – Алматы: Қазақ универсиетті, 2009.

4 Мынбаева А. Искусство преподавания концепции и инновационные методы обучения. Учебное пособие. – Алматы: Қазақ университеті, 2011.

5 Айтбаева А.Б. Білім берудегі жаңа технологиялар. Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2011.

ҒТАМР 14.07.09

МЕКТЕПТЕГІ ОҚУ ПРОЦЕСІН ЖАҚСАРТУ ҮШІН ОҚУШЫЛАРДЫҢ НАЗАР АУДАРУ ДЕҢГЕЙІН ДИАГНОСТИКАЛАУ

А.Б. Айдарова
Магистр, мұғалім, №178 мамандандырылған лицей, Алматы қ.

Мақалада назардың оқудағы маңызына әдеби шолу жасалады, сонымен қатар биология сабағындағы оқушы назарының өзгеру динамикасы талданады. Назардың тұрақтылығы мен назардың шоғырлануына және ауысына арналған «Бурдон сынағы» негізінде зерттеу жұмысы жүргізіліп, талдау жұмыстары мен қорытынды жасалды. Ғылыми-зерттеу жұмыстары Алматы қаласындағы № 178 мамандандырылған лицейдің 9 сынып оқушыларына жүргізілді. Барлығы 56 оқушы. Өткізілген педагогикалық эксперимент нәтижелерін талдау негізінде сабақ барысында оқушылардың жас ерекшеліктерін ескере отырып, назардың қалыптасу деңгейін бағалау әдістерін тиімді пайдалану оқушылардың белсенділігі мен сабақтағы үлгеріміне оң әсер ететіні анықталды. Оқушылардың жас ерекшеліктеріне сәйкес оқу процесі баланың назарын дамыту кезеңдерін ескере отырып жүргізілді. Оқушылардың жас ерекшеліктерін ескере отырып оқыту олардың есте сақтау қабілетін, назардың тұрақтылығын, назардың көлемін, сонымен қатар есте сақтау қабілетін жақсарту арқылы танымдық қабілеттерін арттырады. Оқушылардың оқуға деген қабілеті артып, сөйлеу, ойлау дағдылары қалыптасып, шығармашылық, зияткерлік сияқты қабілеттері де дамиды және тұрақтанады. Нәтижесінде оқушының танымдық қабілеттері артады және өз бетімен білім алуға ынталанады. Солардың негізінде оқушыларға, ата-аналарға және педагог-психологтарға нұсқау кеңестер ұсынылады.

Түйін сөздер: ерікті назар, назардың шоғырлануы, назардың тұрақтылығы, назардың ауысуы, назар көлемі, еріксіз назар, жас ерекшеліктеріне сәйкес оқыту, танымдық қабілет.

Елімізде білім беру жүйесіндегі басты мақсатымыз нәтижеге бағытталған білім беру. Яғни, жеке тұлғаның құзырлығын қалыптастыру. Т.Г. Браженің айтуы бойынша тек кәсіби білімі емес, тұлғаның жалпы мәдениетімен шығармашылық әлеуетін дамыту қабілетін қалыптастыру. Осы тұста мұғалімге қатар алып жүрер төрт бағыт пайда болды, ол педагогикалық-психологиялық-пәндік-технологиялық білім. Демек, мұғалім өз саласын жетік біліп және

педагогикалық-психологиялық білімін дамытып, ақпараттық коммуникациялық технологияларды меңгергенде заман талабына сай маман болуына жол ашылады. Сонда оқушының шектеусіз қабілетін дамыта алатындай білім берудің кеңістігін құруға қабілетті бола алады. Жоғарыда көрсетілген мақсатқа жету үшін оқушылардың құзырлығын қалыптастыру мәселесі алда тұрса, онда оқушылардың жас ерекшеліктеріне сәйкес оқыту үдерісін бала назарының даму кезеңдерімен сабақтастырудың мақсатқа жетуге көмегі тиері анық. А.Г.Маклаков айтқандай: «Сіз өзіңіздің назарыңызды белгілі бір мәселені шешуге оңай бағыттай аласыз, бірақ егер сіз өзіңіздің назарыңызда тиісті қызмет нысанын сақтай алмасаңыз, онда сіз бұл мәселені шеше алмайсыз».

Ғылыми болжамы: егер оқушылардың жас ерекшеліктеріне сәйкес оқыту үдерісін бала назарының даму кезеңдерін ескере отырып жүргізсе, онда оқушылардың оқуға деген қабілеті артып, сөйлеу, ойлау дағдылары қалыптасып, шығармашылық, зияткерлік сияқты қабілеттері де дамиды және тұрақтанады. Нәтижесінде оқушының танымдық қабілеттері артады және өз бетімен білім алуға ынталанады.

Мақсаты: назардың оқудағы маңызына әдеби шолу жасап, биология сабағында оқушы назарының өзгеру динамикасын тиімді әдіспен зерттеу.

Міндеттері:

1) Биология сабағында оқушылардың назар тұрақтылығының динамикасын анықтау;

2) Биология сабағында оқушылардың назар ауысуының динамикасын анықтау;

3) Биология сабағында оқушылардың назар шоғырлануының динамикасын анықтау.

Жұмыстың ғылыми жаңалығы мен теориялық маңызы:

Сабақта оқушы назарын дамытудың әдісін биология сабағының ұйымдастыру кезеңіне кіріктіру жұмысының тәжірибеде жүргізілуі. Назардың оқудағы маңызын теориялық негіздеу.

Мектеп – оқушылардың назарын оқу-тәрбие процесінің талаптарына байланысты жүйелі түрде қалыптастырып дамытатын негізгі орын болса, мұғалім – балалардың назарын тәрбиелейтін негізгі тұлға. Бұрын ойыннан басқаға көңіл бөлмей келген бала оқуға бірден беріліп кетпейді, сабақтың басынан аяғына дейін отыруға оның шыдамы да жетпейді. Олардың алғашқы кезде сабақтың аяқталуын асыға күтіп отыратындары да осыдан. Балаларда еріксіз назардың басымырақ болуы ой-өрісінің көрнекілігіне де байланысты. Мәселен, бірінші сынып оқушылары түрлі нәрселерді санағанда, көбінесе олардың сыртқы формасына, бояуына көңіл аударады да, ең негізгі міндеті-есеп шығаруды ұмытып кетеді. Бұл жастағы балалардың назарындағы екінші бір ерекшелік – назар көлемінің өте тар келетіндігі. Мұғалім осы жағдайды есінде қатты ұстағаны дұрыс. Ол сабақты бала ұғымына түсінікті, тіл жағынан жеңіл етіп берсе, көрнекілікті тиісінше пайдаланса, бала назары бір объектіге тұрақтала түседі де, назардың бөлінуі кемитін болады. Оқушы назары негізінен сабақ үстінде тәрбиеленеді. Сабақтың әрбір минуты бала назарын билеп

алмайынша, мұғалімнің сөзі оның көкейіне қонбайды, қиялын толғандырмайды. Бір сөзбен айтқанда,назарсыз өткен сабақ өзінің мақсатына жете де алмайды.

Мектеп оқушыларының, әсіресе, бастауыш класс оқушыларының назар көлемі ересек адамдардың назар көлемдеріне қарағанда шағын болатындығы сабақ үстінде мұғалімнің есінде болуға тиіс, сондықтан да оқушыларға бір мезгілде сан жөнінде де, сапа жөнінде де белгілі назар көлемінен артық мөлшерде материал беруге болмайды. Оқушылардың назар көлемі бір – бірімен байланыспаған элементтерді қабылдаса, нашар өсетіндігін, ал логикалық байланысы бар элементтерді қабылдаса, олардың назар көлемін өсіретіндігін мұғалім еске алуы қажет [1]. Назар көлемін арттыру үшін мұғалім балаларды комплекс заттарды байқай алуға, оларды бір объект ретінде қабылдауға машықтандырғаны дұрыс. Көрнекі құралдардағы сөздер тым ұзақ болмай, ондағы сөздердің ең бастыларын бірден оқып түсіну үшін әріптерді түрлі бояумен безендіру қажет. Соңғы айтылған тәсілде бала назарының көлемін өсіруге жағдай жасайды. Физиологиялық тұрғыдан назар көлемін өсіріп, ұлғайту мидағы оптималдық қозуы бар аймақты кеңейте түседі. Бұл бірнеше қозулардың бір қозу жүйесіне бірігуі болып табылады. Бірден біраз нәрсені қамти алатын назарда көлемі кең назар дейді де, объектілерді жөндеп қамти алмайтын назарды көлемі тар назар дейді. Назардың тар, көлемдісі де жарамсыз қасиет емес [2].

Ерікті назардың пайда болу себептері биологиялық емес, әлеуметтік: ерікті назар денеде піспейді, бірақ ересектермен қарым-қатынаста балада қалыптасады. Л.С. Выготский көрсеткендей, ерте кезде (даму кезеңінде ерікті көңіл бөлу функциясы екі адамға бөлінеді – ересек адам мен бала. Ересек адам объектіні қоршаған ортадан бөліп, оны көрсетіп, сөз деп атайды, ал бала бұл сигналға қимылды бақылау, затты ұстап алу немесе сөзді қайталау арқылы жауап береді. Осылайша, бұл зат балаға сыртқы нөлден бөлінеді. Кейіннен балалар өз мақсаттарын қоя бастайды. Сондай-ақ, еркін көңіл мен сөйлеудің тығыз байланысын атап өткен жөн. Балада ерікті зейіннің дамуы алдымен оның мінез – құлқын ересектердің сөйлеу нұсқауларына бағынудан, содан кейін сөйлеуді игерген сайын-өзінің сөйлеу нұсқауларына бағынудан көрінеді [3].

Ерікті зейін ерік күшін талап етеді. Оқушылар (оқытушының басқаруымен) қалай және не үшін сабақ кезінде ой бөлінбеу керектігін, не үшін ұқыпты болу маңызды екендігін жақсы түсіне бастайды [4].

Психологтардың ерекше қызығушылығы әрдайым ерікті назар аударуды талап етеді, ол өзін-өзі бақылауды талап етеді және өзіне күш салу сезімімен бірге жүреді, белгілі бір мағынада адамның өзін-өзі тануы, бұл жағдайда борыш, жоғары мақсаттар, ақылға қонымды қажеттілік үшін өзінің еріксіз реакцияларын басады. Мысалы, кенеттен аудиторияға ұшатын торғай еріксіз назар аудартады, ал маңызды дәрістің мазмұнын түсінуге және түзетуге тырысу ерікті болуды талап етеді [5].

Педагогикалық үдерістерде еріксіз назарды пайдалана білу керек және еріктің дамуына әсер ету керек. Еріксіз назарды қоздыру үшін эмоциональды

факторларды: қызығушылықты эмоциональды толықтыру қолданылады. Мұнда, қызығушылық оқудың тапсырмасымен немесе еңбек әрекетімен байланысты болу керек. Назардың жақсы дамыған қасиеттері және оның құрылғандығы бастауыш сынып жасында оқушылардың жетістігін анықтайды. Назардың әр түрлі қасиеттерін дамыта отырып оқушылардың әр оқу тапсырмалары бойынша үлгерімдігін арттыруға болады. Назардың қасиеттеріне: назардың бөлінушілігі, тұрақтылығы, жинақтылығы, аударылуы, шоғырлануы, алаңдаушылық жатады. Мысалы, назардың шоғырлануы – сананың бір объектіге шоғырлану дәрежесі, сананың осы объектіге бағытталу қарқындылығы. Назар шеңбері неғұрлым аз болса, қабылданған форманың ауданы соғұрлым аз болады, ал назар соғұрлым көп болады [6].

Назардың қасиеттерін зерттеудің бірқатар әдістері бар: Д. Кеттельдің, В.Вундттың тахистоскопиялық әдісі назар көлемін анықтауға арналған; Б.Бурдонның концентрациясы мен тұрақтылығын анықтау үшін коректуралық тест бар; назардың ауысу жылдамдығын анықтау үшін Шульте кестелерінің әдісі кеңінен танымал [7].

Оқушылардың назарын дұрыс қалыптастыруға мұғалімнің жеке басының үлгі-өнегесінің де маңызы зор. Егер мұғалімнің өз назары дұрыс ұйымдаспаған болса, яғни, ол біресе оқытып тұрған сабағына, біресе сыныптағы оқушыларға алаңдап, нені бастап, нені есінен шығарса, ондай мұғалім оқушылардың назарын дұрыс тәрбиелей алмайды.

Сабақтағы оқушылардың көңіл-күйі танымдық іс-әрекеттің өнімділігінің маңызды шарты болып табылады. Балалардың назарын басқару үшін мұғалімнің өзі сабақтың мазмұнына сіңіп кетуі керек.

Оқушылардың назарын басқару үшін:

1) сабақтың әр сәтінде жеке оқушылардың және жалпы сыныптың шоғырлану дәрежесін анықтай білу;

2) оның заңдылықтарына сүйене отырып, назар аудару;

3) назардың шоғырлануының төмендеуінің, зейіннің алаңдаушылығының ахуалдық себептерін жою;

4) оқушылардың назарын қалыптастыру [8].

Мұғалім балаларға сабақ үстінде назарын дұрыстап аудара алмаса, іске ынтасыз, ұқыпсыз кіріссе, берген сабағынан да жақсы нәтиже шығара алмайтын болады. Мұғалім: «Кейбір оқушылар сабаққа назар қоймағандықтан үлгермейді» дейтін болса, бұл алдымен оның сабақты дұрыс ұйымдастыра алмауының нәтижесі, өз жұмысындағы кемшілігі болып табылады. Ы.Алтынсарин: «Егер балалар бірдемені түсінбейтін болса, онда оқытушы оларды кінәлауға тиіс емес, оларға түсіндіре алмай отырған өзін кінәлауға тиіс» – деп өте дұрыс айтқан [9].

Назар тәрбиесінде әрбір мұғалімнің еске алатын кейбір шаралары мына төмендегілер:

– Бірінші сыныптан бастап оқушыларды назардылыққа әдеттендіру, оларда назардың жоғары түрлерін дамыту естен шықпайтын болсын. Бұл жөнінде К. Д. Ушинский былай деген: «Балаға оқуды қызықты ете білуі керек

және сонымен қатар, оларды қызықтыра қоймайтын тапсырмаларды да бұлжытпай орындауды талап ету керек, бұл жұмысты орындағанда бір жағын басым етіп жібермей, екі жағын теңестіру арқылы еріксіз назарды тудырып отырумен қатар, белсенді назар балада шамалы болғанына қарамастан оны жаттықтырып отыру керек».

– Бүкіл класқа не жеке оқушыларға берілетін тапсырмалар дәл, анық, қысқа болып келсін.

– Бала қайда жүрсе (мектепте, үйде, далада) байқағыштыққа тәрбиеленуі тиіс.

– Назарды күшті және тұрақты ететін құбылыстың бірі – ерік. Сондықтан назар тәрбиесін ерік тәрбиесімен ұштастырып отыру қажет.

– Төменгі сынып оқушыларының жүйке жүйесінің әлде де болса, «қатая» қоймағандығы еске алынып, олардың шаршап кетпеуін қадағалау, орынсыз жалықтырмау, ауыр, жеңілдігі әртүрлі пәндерді күнделікті сабақ кестесіне талапқа сай орналастыру секілді мәселелер де назар тәрбиесіне қатысы бар шаралар.

Назардың шоғырлануы танымдық заттар мен құбылыстарды терең зерттеуді қамтамасыз етеді, адамның белгілі бір объект, оның мақсаты, дизайны және формасы туралы ойларын нақтылайды. Осы қасиеттерді дамыту үшін арнайы ұйымдастырылған жұмыс әсерінен назардың шоғырлануы сәтті дами алады [10, 11].

Мұғалімнің назарының жалпы заңдылықтарымен қатар, мектеп оқушыларының назарының жас ерекшеліктерін білу маңызды. Кіші мектеп оқушыларының назары тұрақсыз, оңай бөлінеді: оның көлемі аз, таралуы мен ауысуы үлкен мектеп оқушыларына қарағанда төмен. Балалардың назарын басқару қиын, объектінің сыртқы ерекшеліктеріне (жарықтық, қарқындылық, ерекше, жаңалық, динамикалық сипат), сондай-ақ объектіге деген қызығушылық дәрежесіне, объектіге бағытталған іс-әрекеттің мотивациясына байланысты еріксіз көңіл бөлінеді.

Кіші жастағы оқушыларда көрнекі ойлау және оңай шоғырланады қызметі бар. Бұл мүмкіндікті сабақтарда қолдану ұсынылады, ақыл-ой әрекетін практикамен ауыстырады (суреттер, схемалар, макеттер жасау және т.б.). Жас ерекшеліктеріне назар аудара отырып, бастауыш сынып мұғалімі оқушыларға зейінін басқаруға, олардың ерікті назарын қалыптастыруға үйретуі керек.

Жасөспірімдердің назары негізінен ерікті, олар болашақ нәтижесі үшін қызықсыз және қиын жұмысқа баса назар аудара алады. Дегенмен, сабақты тек ерікті ғана емес, сонымен қатар еріксіз назар аударуға, ерікті күш-жігердің дәрежесін төмендететін әдістерді қолдануға, мысалы, материалға қызығушылықтың пайда болуына байланысты жүргізу жақсы. Жасөспірімнің назары 40 минутқа дейін созылуы мүмкін, егер олар өздері күш салса. Жасөспірімдер, кем дегенде, жас студенттер сабақ барысында психологиялық жеңілдікке мұқтаж, өйткені олардың жас физиологиялық ерекшеліктері тез шаршаудың себебі болып табылады, ал жұмыс қабілеті жас студенттердің жұмыс қабілеттілігінен де төмен болуы мүмкін. Жасөспірімдер сыныптарында

сабақты тез қарқынмен жүргізген жөн, оқушыларды өнімді іс-әрекетке («сабақтың әр минутында қол мен ақылға арналған тамақ»), демалу үшін ұйымдастырылған және тиісті үзілістерді қолданған жөн. Эмоционалды үзілістерді қолданған кезде жасөспірімдердің эмоционалды қозғыштығы жоғары екенін есте ұстаған жөн, сондықтан шамадан тыс эмоционалды әдістер мұғалімнің жұмысын қиындата алады.

Жоғары сынып оқушыларында назар интеллектуалды, басқарылатын болады, оның жеке қасиеттері қалыптасады. Мұның бәрі оқушылардың ақыл-ой әрекетін және атап айтқанда зейінді ұйымдастыруға арналған ұсыныстарда ескерілуі керек.

«Бурдон сынағы» әдісі шоғырлану дәрежесін және назардың тұрақтылығын зерттеуге арналған. Тексеру кездейсоқ тәртіпте орналасқан әріптер қатары бар арнайы бланкілердің көмегімен жүргізіледі (сандар, фигуралар, бланкілердің орнына газет мәтіні пайдаланылуы мүмкін). Зерттелуші мәтінді немесе бланкті қатардан кейін қарап шығады және нұсқаулықта көрсетілген белгілі бір әріптер мен белгілерді сызып тастайды. Бурдонды түзету ересектер мен мектеп жасындағы балаларға, сондай-ақ мектеп жасына дейінгі балаларға жүргізілуі мүмкін [12].

Тестке нұсқаулық. «Әріптері бар бланкте қатардан кейінгі жолды қарап, барлық «Е»әріптерін сызып тастаңыз. Менің командам бойынша әр 60 секунд сайын тік сызықпен қанша белгіні қарағаныңызды белгілеңіз (қарап үлгердіңіз)».

Ескертпе: әдістемені жүргізудің басқа нұсқалары мүмкін: әріп тіркестерін сызып тастау (мысалы, «бірақ») немесе бір әріпті сызып тастау, ал екіншісін астын сызу.

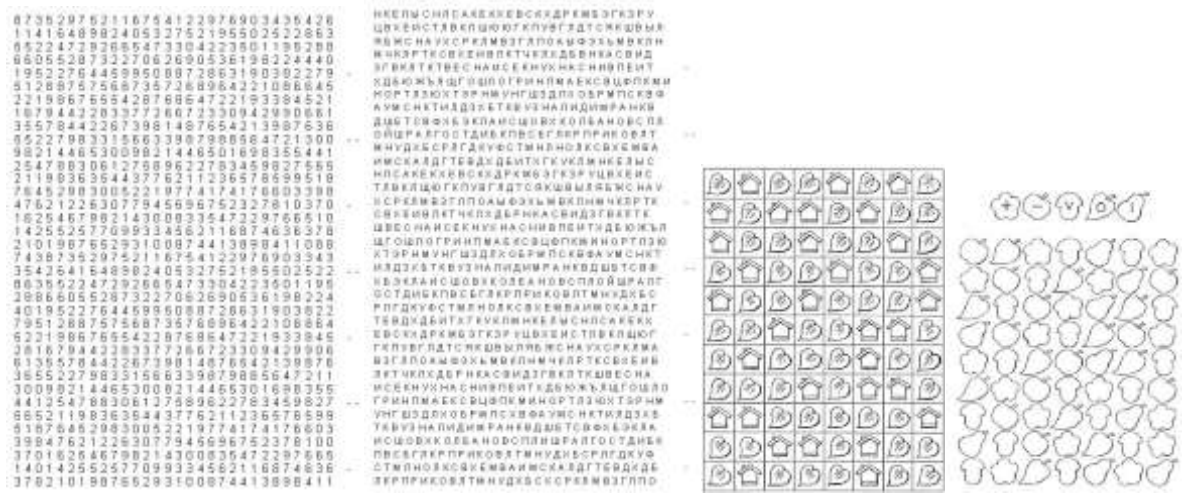

Сурет 1. Ынталандыру материалдары [12].

Бір сызық – 5 жолды бөлу, екі – 10 жолды бөлу. Барлығы 10 жол. Әр жолда – 30 таңба. Барлығы – 1080 таңба.

Ескерту: балалар формасына арналған нұсқаулық (жапырақтары мен үйлері бар жерде) түзету үлгісі (Бурдон сынағы) – «әр үйдің терезесін және әр жапырақтың бұтақтарын салыңыз».

Тест нәтижелерін өңдеу. Сынама нәтижелері өткізіп алған сызылмаған белгілердің саны бойынша, орындау уақыты бойынша немесе қаралған белгілердің саны бойынша бағаланады. Орындау сапасы мен қарқынының сипаттамасы маңызды болып табылады (әр 60 секундтық жұмыс аралығы үшін жасалған қателердің санымен және жіберілген қателіктердің санымен көрсетіледі).

Назардың шоғырлануы төмендегі формула бойынша бағаланады:

К = 2С / П, мұндағы:

С – сыналушы қараған кесте жолдарының саны,

П – қателер саны (артық белгілерді өткізіп жіберу немесе қате сызып тастау). Қате-бұл әріптерді өткізіп жіберу, сондай-ақ дұрыс емес сызып тастау.

Көрсеткіштерді түсіндіру. Алынған сан неғұрлым көп болса, концентрация соғұрлым жоғары болады. Бұл индикаторда белгіленген сандық мәндер жоқ, өйткені ол нақты ынталандыру материалына байланысты. Бірақ кез-келген жағдайда, К С көрсеткішінің жартысынан аспауы керек (мұндай нәтиже субъектінің өте төмен концентрациясы бар және психологтың арнайы көмегін қажет етеді). Немесі төмендегідей:

$$A=\sum - O / \sum + O$$

∑ – белгілі бір уақыт аралығында белгіленуі керек белгілердің саны;

О – қателер (жіберілген, түзетілген, дұрыс белгіленбеген)..

Кесте 1.

Нәтиже	**Мәні**
0,79	Өте төмен шоғырлану
0,8-0,9	Төмен
0,91-0,94	Орташа
0,95-0,99	Жоғары
1	Өте жақсы

Назардың тұрақтылығы бүкіл тапсырма бойынша көру жылдамдығының өзгеруімен бағаланады. Нәтижелер төмендегі формула бойынша әр 60 секунд сайын есептеледі:

$$A = S / t$$

мұндағы: А – орындау қарқыны, S – түзету кестесінің қаралған бөлігіндегі әріптер саны, t – жұмыс уақыты.

Әдістеменің нәтижелері бойынша әр интервал үшін «сарқылу қисығы» салынуы мүмкін, ол динамикадағы назардың тұрақтылығы мен өнімділігін көрсетеді. Көрсеткіштер 2 кестеде түсіндірілген.

Кесте 2.

Нәтиже	**Мәні**
0-2	Өте жоғары тұрақтылық
3-4	Жоғары
5-6	Орташа
7-8	Төмен
9-10	Өте төмен

Назардың ауысу көрсеткіші мына формула бойынша есептеледі:

$$C = (So / S) * 100$$

мұндағы, So – қате пысықталған жолдар саны, S-кестенің зерттелетін бөлігіндегі жолдардың жалпы саны.

Назардың ауысуын бағалау кезінде субъект түзету кестесінің жұп және тақ жолдарында әр түрлі әріптерді сызып тастау туралы нұсқаулық алады. Көрсеткіштер 3 кестеде түсіндірілген.

Кесте 3.

Нәтиже %	**Шифрлау**
0-20	Өте жоғары ауысу жылдамдығы
21-40	Жоғары
41-60	Орташа
61-80	Төмен
81-100	Өте төмен

4-кестеде «Бурдон сынағы» әдісін қолдана отырып, зерттеу нәтижелері бойынша оқушылардың тұрақтылық, шоғырлану және назарының ауысу көрсеткіші берілген.

Кесте 4.

№	**Оқушы аты-жөні**	**Назардың даму деңгейі**		
		Шоғырлануы	**Тұрақтылығы**	**Ауысуы**
1	А1	0,99 жоғары	2 өте жоғары	32% жоғары
2	А2	0,91 орташа	5 орташа	55% орташа
3	А3	0,98 жоғары	3 жоғары	24% жоғары
4	А4	0,94 орташа	3 жоғары	42% орташа
5	А5	0,94 орташа	5 орташа	29% жоғары
6	А6	0,92 орташа	3 жоғары	51% орташа
7	Ә1	0,99 жоғары	6 орташа	20% өте жоғары

8	Ә2	0,96 жоғары	3 жоғары	12%өте жоғары
9	Б1	0,98 жоғары	3 жоғары	22%жоғары
10	Б2	1 өте жақсы	3 жоғары	32%жоғары
11	Б3	0,94 орташа	6 орташа	30%жоғары
12	Б4	0,98 жоғары	4 жоғары	47%орташа
13	Г1	0,92 орташа	6 орташа	21%жоғары
14	Ғ1	1 өте жақсы	3 жоғары	41%орташа
15	Д1	0,99 жоғары	1 өте жоғары	28%жоғары
16	Д2	0,98 жоғары	4 жоғары	55%орташа
17	Е1	0,92 орташа	5 орташа	29%жоғары
18	Е2	1 өте жақсы	0 өте жоғары	23%жоғары
19	Е3	0,99 жоғары	3 жоғары	18%өте жоғары
20	Ж1	0,99 жоғары	2 өте жоғары	31%жоғары
21	Ж2	1 өте жақсы	4 жоғары	42%орташа
22	Ж3	1 өте жақсы	1 өте жоғары	24%жоғары
23	Ж4	0,99 жоғары	1 өте жоғары	25%жоғары
24	Ж5	0,97 жоғары	4 жоғары	47%орташа
25	Ж6	0,94 орташа	4 жоғары	39%жоғары
26	Ж7	0,98 жоғары	4 жоғары	22%жоғары
27	И1	0,94орташа	5 орташа	37%жоғары
28	И2	0,99 жоғары	2 өте жоғары	31%жоғары
29	К1	0,99 жоғары	4 жоғары	9%өте жоғары
30	К2	0,98 жоғары	3 жоғары	50%орташа
31	К3	0,92 орташа	4 жоғары	31%жоғары
32	Қ1	0,92орташа	4 жоғары	23%жоғары
33	Қ2	0,94 орташа	6 орташа	58%орташа
34	Қ3	0,96 жоғары	4 жоғары	14%өте жоғары
35	Қ4	0,94 орташа	5 орташа	22%жоғары
36	Қ5	0,96 жоғары	5 орташа	58%орташа
37	Қ6	0,98 жоғары	3 жоғары	21%жоғары
38	М1	0,94 орташа	4 жоғары	55%орташа
39	М2	0,98 жоғары	6 орташа	47%орташа
40	Н1	0,99 жоғары	2 өте жоғары	40%жоғары
41	Н2	0,93 орташа	4 жоғары	27%жоғары
42	Н3	0,94 орташа	4 жоғары	27%жоғары
43	Н4	1 өте жақсы	3 жоғары	23%жоғары
44	Н5	0,92 орташа	4 жоғары	14%өте жоғары
45	Н6	1 өте жақсы	3 жоғары	43%орташа
46	О1	0,92 орташа	6 орташа	38%жоғары
47	О2	1 өте жақсы	3 жоғары	44%орташа
48	Р1	0,99 жоғары	0 өте жоғары	15%өте жоғары
49	Р2	0,94 орташа	6 орташа	23%жоғары
50	Р3	0,95 жоғары	3 жоғары	25%жоғары
51	С1	0,99 жоғары	4 жоғары	40%жоғары
52	С2	0,95 жоғары	4 жоғары	11%өте жоғары
53	С3	0,92 орташа	4 жоғары	44%орташа
54	С4	1 өте жақсы	3 жоғары	39%жоғары
55	Т1	0,99 жоғары	1 өте жоғары	31%жоғары
56	Т2	0,96 жоғары	5 орташа	21%жоғары

4-кестеге сәйкес зерттелген оқушылар назарының шоғырлануы, назар тұрақтылығы және назарының ауысуы деңгейі жоғары және орташа көрсеткішті көрсеті. Нақтырақ айтсақ, зерттелген оқушылардың назарының шоғырлануы 16,1 %-да өте жақсы, 48,2 %-да жоғары, қалған 35,7 %-да орташа көрсеткішті көрсетсе, назар тұрақтылығы 17,9 % өте жоғары деңгейде болса, жоғары деңгей 57,1 %, орташа деңгейде 25% көрсетіп отыр. Ал назардың ауысу көрсеткіші сәйкесінше 14,3 % өте жоғары деңгейде болса, жоғары деңгей 50%, орташа деңгейде 35,7 % көрсетіп отыр. Зерттеу тобында төмен деңгей көрсетілмеді, оның себебі таңдалған зерттеу тобы лицей оқушылары болғандықтан, оқушылардың назар көрсеткіштері бір жүйеге келтірілген деп саналды.

Бұл зерттеудің мақсаты оқушылардың жас ерекшеліктерін ескере отырып, назарының даму кезеңін «Бурдон сынағы» арқылы диагностикалау болды.

Біз зерттеген назардың қасиеттерінің бірі тұрақтылық болды. Зерттеу деректері бойынша балалардың жартысынан астамы (57,1%) осы көрсеткіштің жоғары деңгейі және оқушылардың 1/4 (25%) осы көрсеткіштің орташа деңгейі және 1/4 бөлігіне жуығы (17,9%) өте жоғары деңгейі. Бұл біздің зерттеуімізге қатысқан балалардың барлығы дерлік ұсынылған тапсырмаға ұзақ уақыт назар аудара алады, нұсқауларды бұзбай тапсырманы соңына дейін аяқтай алады дегенді білдіреді. Ал зерттелген сынып оқушыларында назардың тұрақтылығы төмен оқушы кездеспеді. Бұл жағдай таңдалған оқушылар лицей оқушылары болғандықтан, яғни үлгерімі мен білім сапасы бойынша іріктелген оқушылар.

Оқушылар назарының тұрақтылығын зерттеу нәтижелері бойынша А1, Б1, Б2, Ғ1 оқушыларында әр интервал үшін «сарқылу қисығы» алынды, ол динамикадағы назардың тұрақтылығы мен өнімділігін көрсетеді (2 сурет).

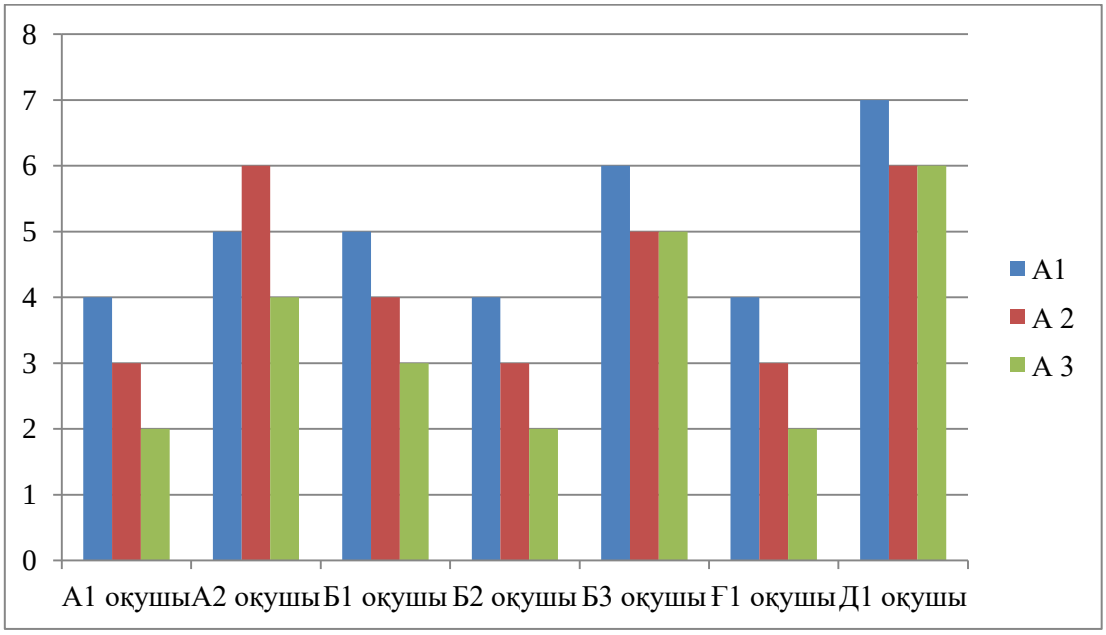

Сурет 2. Нәтижелер бойынша алынған «сарқылу қисығы».

Мектеп оқушылары назарының келесі зерттелген қасиеті шоғырлану болды, яғни назардың бір объектіге шоғырлану дәрежесін немесе олардың идеяларының, тәжірибелерінің, ойларының шектеулі шеңберін білдіретін қасиет болды. Шоғырлану объектілері арқылы сіңіру адамды интерференцияларға жоғары қабілетті етеді. Қиындықпен ғана ол өзін батырылған ойлардан немесе істерден алшақтатуы мүмкін, ол шу мен басқа да назар аударатын тітіркендіргіштерді байқамайды.

Біздің зерттеуге қатысатын оқушылар арасында өте жақсы шоғырлану дәрежесін көрсеткендер болса, тең жартысына жуығы (48,2%)жоғары деңгейде шоғырланған. Яғни, тапсырманы орындай бастағаннан кейін оларды бөгде қоздырғыштар алаңдатпайды (терезеге қарап, парталасына қарап, бір нәрсе үшін сөмкесін ақтару және т.б.). Олар нәтижені тексере отырып, тапсырманы басынан аяғына дейін орындай алады. Бұл шоғырлану қабілеті оларға табысты оқуға көмектеседі.

Сонымен бірге сынып оқушыларының 35,7 %-да шоғырланудың орташа деңгейі бар. Яғни, тапсырманы орындау кезінде оларды күшті ынталандыру алаңдатуы мүмкін, бірақ олар мұны үнемі жасамайды. Мұғалімге оларды үнемі берілген тапсырмаға қайтарып отырудың қажеті жоқ, олар оған жеткілікті көңіл бөледі, бірақ кейде олар әлі де назарларын аударады. Алайда, нұсқаулықтарды жоғалтпай, яғни тапсырмаға оралмай, олар нұсқаулықты дәлдікпен орындайды.

Сынып оқушыларындағы назардың келесі зерттелген қасиеті – назардың ауысуы, яғни бір объектіден екінші объектіге назардың көшірі. Зерттеуде көрсетілгендей сынып оқушыларының тең жартысы (50%) осы көрсеткіштің жоғары деңгейін көрсетсе, барлық оқушылардың жартысына азы (35,7%) осы көрсеткіштің орташа деңгейі және 1/10 бөлігіне жуығы (14,1%) өте жоғары деңгейі. Демек зерттеу тобының жартысынан астамы бір тапсырманың түрінен екінші бір тапсырмаға жеңіл көшеді, назар қойып жаңа тапсырманы тез меңгеріп кетеді. Бұл икемді, оңтайлы назардың көрінісі. Мектеп жағдайында балалардың назарын бір пәннен екінші пәнге, бағдарламаның бір бөлімінен екінші бөліміне, жұмыстың бір түрінен (үй тапсырмаларын сұрау) екінші түріне (жаңа сабақты тыңдау кезі) үнемі аударып отыруға тура келеді. Назарды аудара алу оқушының ерік сапалары біраз дамыған кезде, әсіресе оқу материалдарын түсінген және оларды ұмытпайтындай етіп меңгерген жағдайда ғана мүмкін болады. Мұғалімнің материалды жүйелі етіп, бір ізбен жақсы түсіндіруі, өткен материалды дұрыс қорытуы, оқылатын жаңа тараудың мақсатын айқындауы, жаңа материалды тыңдауға және түсінуге оқушылардың дайындығын тексеру т.б. назардың дұрыс аударылуына себепші болады.

Назардың барлық зерттелген қасиеттерін салыстыра отырып, біз мынаған назар аударды: балалардың тек 3,6 %-да (2 оқушы) барлық көрсеткіш бойынша орташа деңгей, үш көрсеткіш бойынша орташа және жоғары деңгей аралас 42,9%-да (24 оқушы), ал 10,7 %-да (6 оқушы) назардың барлық зерттелген қасиеттерінің даму деңгейі жоғары, жоғары және өте жоғары 32,1 % (18 оқушы) құраса, барлық көрсеткіш бойынша орташа, жоғары және өте жоғары

көрсеткішті көрсеткендер 10,7 % (6 оқушы) Яғни, 14,3% (8 оқушы) назардың барлық қасиеттері оларда бірдей дәрежеде дамыған.

Әрине, назардың барлық қасиеттері өзара байланысты болғанына қарамастан, балалардың 85,7%-да әр түрлі қасиеттер әр түрлі ауырлық дәрежесіне ие.

Сыналған сынып оқушыларының 42,8 %-ның назар тұрақтылығы мен ауысуы өте жоғары және жоғары. Бұл оларды көбінесе бөгде тітіркендіргіштерге алаңдамай, сонымен бірге тапсырманың мақсатын ұмытпайды және бір жұмыстан екінші жұмысқа тез ауыса алады деп болжайды. Ал 3,6%-ның назар тұрақтылығы, шоғырлану және ауысуы орташа көрсеткішті оқушыларға назар дамыту жұмыстарын жүргізу ұсынылады. Қалған 53,6% оқушыда назардың шоғырлануы, ауысуы және тұрақтылығы бойынша өте жоғары, жоғары және орташа көрсеткіш аралас болғандықтан қалыпты деп саналды. Себебі, әр түрлі дәрежедегі назардың бұзылуы уақытша құбылыс ретінде шаршау немесе эмоционалдық стресстегі қалыпты адамдарда болады. Кейбір жағдайларда назардың жеткіліксіздігі тұрақты сипатқа ие болады және бұл жағдайларда оны «назар аудармау» деп атайды. Назардың әртүрлі қасиеттерінің сипаттамалары мен үйлесу формаларына байланысты, назар аудармауға әкеліп соқтыра отырып, оның үш түрі туралы айтуға болады. Назар аудармаудың бірінші түрі – нашар шоғырланған назардың еріксіз ауысуымен анықталатын абсолюттік. Мұндай назар аудармау мектеп жасына дейінгі балалар мен ауыр жұмыс немесе ауру салдарынан әлсіреген, астенизацияланған адамдарға тән. Назар аудармаудың екінші түрі, керісінше, ауысу кезінде қиындықтар туындаған кезде жоғары қарқындылықпен және зейіннің шоғырлануымен анықталады. «Ғалымдардың немқұрайлылығының» бұл түрі оның ойларына бағытталды. Назардың үшінші түрі назардың өте әлсіз шоғырлануымен және оның одан да әлсіз ауысу қабілетімен сипатталады. Назардың бұл түрі жүйке процестерінің күші мен қозғалғыштығының тұрақты немесе уақытша төмендеуімен байланысты. Сау адамдарда бұл назар аудару шамадан тыс жұмыс нәтижесінде өзгереді.

Сонымен, назардың барлық қасиеттері өзара байланысты деп айтуға болады, ал белгілі бір меншіктің бұзылуы немесе дамымауы басқаларға әсер етуі мүмкін және оны түзей алады. Сонымен қатар, қасиеттердің әрқайсысын басқаларынан бөлек қарастыруға болады, ал егер бір қасиет бұзылса, қалғандары айтарлықтай жоғары деңгейге ие болуы мүмкін. Назардың қасиеттерін зерттеуге бағытталған психодиагностикада бар әдістер, әдетте, оның бірнеше қасиеттерін бірден аша алады. Осы зерттеу үшін назарды диагностикалауда Бурдон тесті тиімді деп таңдалды.

Қорытынды. Бұл зерттеуде назардың оқудағы маңызына әдеби шолу жасап, биология сабағында оқушы назарының өзгеру динамикасын «Бурдон сынағы» арқылы диагностикалау жұмысы жүргізілді.

Зерттелген оқушылардың жартысында назардың жеке қасиеттерін дамытудың жоғары немесе орташа деңгейі бар. демек, назардың тұрақтылығы, шоғырлануы және ауысуы жақсы дамыған. Оқушылардың 42,8 %-да назар

тұрақтылығы, шоғырлану және ауысуы өте жоғары және жоғары көрсеткіште. Ал шоғырлануы 53,6 %-ы әртүрлі даму деңгейіне деңгейіне ие. Осылайша, зерттеу гипотезасы сыналған балаларда назар аудару қасиеттері әртүрлі даму деңгейіне ие екендігі расталды. Назардың бір қасиетін дамытудың жоғары деңгейі оның басқа қасиеттеріндегі даму деңгейін білдірмейтіні белгілі болды (3 сурет).

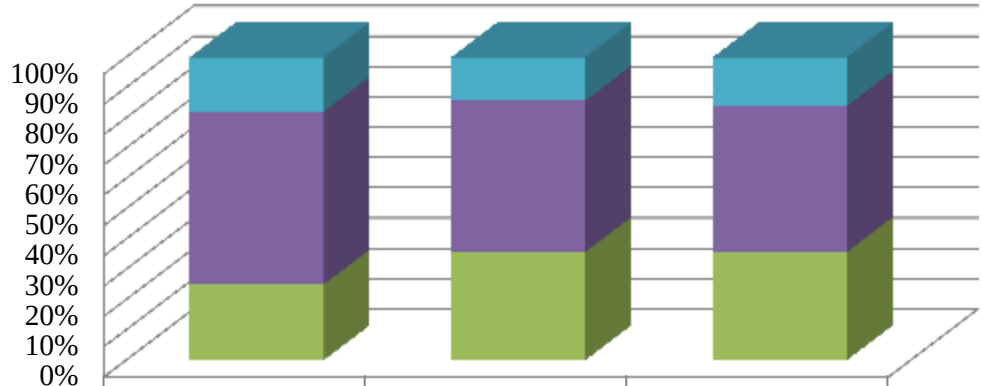

	Назар тұрақтылығы	Назар ауысуы	Назар шоғырлануы
өте жоғары	17,9	14,3	16,1
жоғары	57,1	50	48,2
орташа	25	35,7	35,7
төмен	0	0	0
өте төмен	0	0	0

Сурет 3. «Бурдон сынағы» нәтижесі.

Назардың қасиеттері – шоғырлану, тұрақтылық және ауысу – адам қызметінің құрылымымен байланысты. Назарды зерттеу кезінде бір адамның назарының сапасы көптеген факторларға байланысты екенін ескеру қажет: шаршау мен дененің жалпы жағдайына, адамның белгілі бір қызмет түріне қатынасына, оның эмоционалды жағдайына байланысты назардың ауытқуы мүмкін. Екінші жағынан, назар әрқашан әртүрлі психикалық құбылыстарға «енеді», оны зерттеу кезінде оны осы процестерден «алып тастау» қажет. Әзірленген сынақ үлгілерінің көпшілігінде назардың әртүрлі қасиеттерін анықтауға ғана емес, сонымен қатар сандық түрде көрсетуге мүмкіндік беретін нұсқалар бар: ауысу, тұрақтылық, шоғырлану, көлемі және басқалар.

Қорытындылай келе, оқушылардың назар аудару деңгейін диагностикалау оқу мен тәрбие жүйесінде біріздiлікке әкеледі. Ал оны жүзеге асыру үшін жоғарыда көрсетілген «Бурдон сынағы» әдісінен басқа әдістемелерін тиімді пайдалана білу қажет. Яғни, жеке бір ғана сабақта емес, тізбектелген сабақтарда зерттеу жүргізген нәтижелі. Осы ретте әдістемені ерекшеліктеріне орай жалпы мектеп мұғалімдеріне және де балабақша тәрбиешілеріне ұсынуға болады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Пилен М.В. Эндогенные и экзогенные сдвиги внимания опосредуются одной и той же крупномасштабной нейронной сетью. Нейровизуализация. – 2004, Т. 22(2). – С. 822-830.

2 Хопфингер Дж.Б. Нейронный механизм нисходящего контроля внимания. Нейробиология природы. 2000, Т. 3(3). – С. 284-291.

3 Маклаков А.Г. Общая психология: учебник для вузов. – Санкт-Петербург: Питер, 2001. – С. 354-372.

4 Гиппенрейтер Ю.Б. Психология внимания: хрестоматия. – Москва: ЧеРо, 2001. – 858 с.

5 Радугин А.А. Психология и педагогика: учебное пособие. – Москва: Центр, 2002. – 50-51 с.

6 Лохов М.И. Плохой хороший ребенок: третье издание. – Санкт-Петербург: ЭЛБИ СПб, 2008. – 320 с.

7 Фархитдинова О.М. Психология и педагогика: учебное пособие. – Екатеринбург: Уральского университета, 2015. – 23-27 с.

8 Клюева Н.В. Педагогическая психология: учебник для вузов. – Москва: ВЛАДОС-ПРЕСС, 2003. – 193-195 с.

9 Жұмасова К.С. Психология: оқулық. – Астана: Фолиант, 2006. – 292 б.

10 Крылова А.А. Практикум по общей, экспериментальной и прикладной психологии: учебное пособие. – Санкт-Петербург: Питер, 2001. – 560 с.

11 Шевандрин Н.И. Применение методов психодиагностики в педагогической практике. – Москва: Ростов н/Д., 1995. – 320 с.

12 Андронникова Е.А. Методы исследования восприятия, внимания и памяти. – Харьков. 2011. – 58 с.

ҒТАМР 14.07.09

ШЕТ ТІЛДЕРІН ОҚЫТУДАҒЫ КЕЙСТІК ӘДІС

А. Сайлаубаева
Магистрант, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы қ.

Мақалада кейсті оқыту шет тілдерін оқытудың заманауи әдістерінің бірі ретінде қарастырылады. Мақалада жоғары оқу орнында оқу процесінде осы технологияны қолданудың артықшылықтары мен перспективалары туралы зерттеу жасалынған, олар студенттердің оқу іс-әрекетінде және жеке өсуінде қол жеткізген нәтижелерінің деңгейін бағалаудың балама құралы ретінде қарастырылуы мүмкін.

Түйін сөздер: кейс әдісі, шет тілдері, заманауи әдістер, білім беру, Case Studies.

Шет тілдерін оқытудың қазіргі заманғы әдістемесі ғылым ретінде белгілі бір проблемалар мен перспективаларды анықтайтын әдістер, тәсілдер, мақсаттар мен міндеттер саласында өз шекарасын кеңейтеді. Өткен ғасырдың басында шет тілдерін оқыту әдістемесі оқушылардың шет тілін оқытудың қажетті мазмұнын меңгеруі үшін мұғалім қолданатын әдістер мен қадамдар тізбегі ретінде түсіндірілгені белгілі. Бірінші болып жеке әдістемелер пайда болды, онда оқушыларды нақты оқытуға арналған практикалық қадамдардың сипаттамасы берілді [1].

Бірте-бірте, танымдық білім мен бақылаулардың жинақталуына қарай, өткен ғасырдың ортасына қарай жалпы ғылыми әдістемені қалыптастырған әдістемелік ғылыми ойлау құрылды [1]. Осы кезеңнен бастап отандық мои тәуелсіз ғылыми бағыт ретінде өз бастауын алады және оны оқытудың «әдістемесі» ұғымы кең мағынаға ие болады. Сондықтан Гальскова бұл уақытты отандық техниканың алтын ғасыры деп атайды, оның өкілдері Миролюбов А.А., Гез Н.И., Бим И.Л., Рахманов И.В. болды. Бұл әдіс шет тілінде оқу процесін ұйымдастыруға мүмкіндік беретін ұсыныстар мен нұсқаулардың қарапайым жиынтығы емес екенін дәлелдеу үшін көп жылдар бойы жұмыс істеген т.б.

Алтын буын әдіскерлері шетел тілдерін оқытудың әртүрлі модельдерінің тиімділігін зерттеуге мүмкіндік беретін ғылымды – Жя-ны ғылым ретінде ұсынатын, Жя-ны оқыту мен тәрбиелеудің мақсаттарын, мазмұнын, әдістерін, құралдары мен тәсілдерін зерттейтін әдістемелік білімнің бай қорын

жинақтады. Осы ғасырдың соңғы онжылдықтарында МОИЯ білім алушының Ана тілі мен бастапқы мәдениетімен өзара байланыста білім алушыны жаңа лингвомәдениетке (тіл мәдениеті) «таныстыру» заңдылықтары туралы қатаң құрылымдалған білім жүйесі болып табылатын Я оқыту теориясы ретінде түсіндіріледі [1].

Осылайша, шет тілдерін оқытудың заманауи әдістемесі ғылыми танымның ұзақ және күрделі жолынан өтті: шет тілін оқыту процесін практикалық түсінуден бастап, ғылыми тұжырымдамалардың, әдістемелік ғылыми танымның әдістері мен құралдарының тұтас, дамып келе жатқан жүйесін теориялық негіздеуге дейін.

Білім берудің қазіргі кезеңінде мұғалімнің шет тілін оқыту нәтижелерін қамтамасыз етудегі жұмыс жүйесі міндетті түрде келесі технологияларды енгізуді қамтуы керек: коммуникативті оқыту технологиясы, мәтіннің коммуникативті мағынасын түсіну технологиясы, ойын технологиялары, ынтымақтастық технологиялары, дизайн технологиялары және т.б. [2].

Шетел тілін оқытудың педагогикалық процесін ұйымдастыру процесінде жобалық іс-әрекеттер «кейс» әдісі (ағылшын тілінен. Case Studies) түрінде жүзеге асырылуы мүмкін. Case Studies әдісі нақты жағдайларға негізделген белсенді оқыту әдісі болып табылады. Кейстердің артықшылығы – теория мен практиканы оңтайлы үйлестіре білу, бұл маманды дайындауда айтарлықтай маңызды болып көрінеді. Бұл, ең алдымен, оқу процесінде коммуникативті дағдылар, көп ретсіз ақпаратты қысқа мерзімде талдай білу, стресс жағдайында шешім қабылдау және жеткіліксіз ақпарат сияқты негізгі кәсіби құзыреттіліктерді қалыптастыру үшін тиімді [3].

Case Studies әдісінің ең кең анықтамаларының бірі 1954 жылы Гарвард бизнес мектебінде тарихты сипаттауға және нақты жағдайлар әдісін қолдануға арналған классикалық басылымда тұжырымдалған: «бұл студенттер мен оқытушылар (оқытушылар) Бизнестің проблемалары немесе жағдайлары (cases) туралы тікелей пікірталастарға қатысатын оқыту әдісі. Жағдайлардың мысалдары, әдетте, бизнестің өзекті мәселелерінің көрінісі ретінде жазбаша түрде дайындалады, студенттер зерттейді, содан кейін оларды өздері талқылайды, бұл мұғалімнің жетекшілігімен бірлескен пікірталастар мен аудиториядағы талқылауларға негіз болады. Case Studies әдісі арнайы дайындалған оқу материалдарын және осы материалдарды оқу процесінде қолданудың арнайы технологиясын (techniques) қамтиды « [3].

Бұл мектеп XX ғасырдың басында бірінші болып кейс әдісін қолдана бастады. Тыңдаушыларға нақты ұйым өз қызметінде кездескен белгілі бір жағдайлардың сипаттамасы берілді. Мәселемен танысқаннан кейін ұжымдық талқылау барысында өз бетінше шешім табуға тырысты. Оқыту схема бойынша өтті, онда тәжірибеден өтушілерден нақты жағдайды (мәселені) сұрауды, содан кейін мәселеге талдау мен тиісті ұсыныстар беруді сұрады. Бірінші кейстер жинағы шықты, 1921 ж. (The Case Method at the Harvard Business School). Содан бері Гарвард бизнес мектебі әдістің жетекшісі және негізгі насихатшысы болды. Өткен ғасырдың ортасында кейс әдісі нақты технологиялық алгоритмге ие

болды, ол тек американдықтарда ғана емес, сонымен қатар батыс еуропалық білім беруде де белсенді қолданыла бастады.

Бұл әдіс өткен ғасырдың 70-80 жылдарында кеңінен танымал болды, содан кейін ол КСРО-да пайда болды. Батыстағыдай, «кейс» әдісі бастапқыда менеджерлерді оқытуда, негізінен университеттердің экономикалық мамандықтарында қолданылды. Бұл әдісті әзірлеуге және енгізуге И. Козина, О.В. Козлова, Ю.Д. Красовский, В.Я. Платов және т.б. елеулі үлес қосты [3].

Кейс-технологияны шет тілі сабақтарында қолдану келесі мақсаттарды көздейді: коммуникативтік құзыреттілікті; лингвистикалық құзыреттілікті; әлеуметтік-мәдени құзыреттілікті жетілдіру. Оқытудың заманауи әдістемесі коммуникативті оқытуға бағытталған, сәйкесінше кейс әдісін ең жақсы тәсілдердің бірі ретінде қолдануға болады, өйткені студенттер белгілі бір коммуникативті жағдайларды талдай алады. Бұл оқу процесінде тілдің шынайы қолданылуы, фразеология және идиоматика жағдайлары, репликалармен алмасу механикасы және т.б. талданады. қазіргі қарым-қатынас жағдайында тілді еркін меңгеру деңгейін сипаттайтын барлық нәрсе.

«Бұл әдіс «шетелдік дискурсты талдау» және ағылшын тілінің шынымен қалай жұмыс істейтіні туралы түсінік қалыптастыру үшін өте тиімді. Кейс әдісін қолданатын мұғалімдер оның мәнін басқаша түсінеді және ол былай түсіндіріледі:

– инновациялық технология (Ю.П. Сурмин, А.В. Сидоренко);

– әдіснамалық контексте: танымның басқа әдістері біріктірілген күрделі жүйе (Е.Н. Красикова);

– оқушылардың өзіндік жұмысын ұйымдастыру нысаны (М.Ю.Еремина);

– оқушыларды оқыту үшін оқу материалын ұйымдастыру тәсілі (мысалы, шет тілінде сөйлеу) (А.Е. Ниязова);

– топтық жұмыс түрі (М.Ю. Еремина);

– ағылшын тілінде кәсіби бағдарланған қарым-қатынасты оқыту құралы (Т.П. Фролова)» [2].

«Кейс-технология кез келген қызметте өзекті болатын көптеген білім беру міндеттері мен мүмкіндіктеріне қол жеткізуге мүмкіндік береді, атап айтқанда: жаңа білім алу және жалпы түсініктерді дамыту; білім алушыларда өз бетінше сыни және стратегиялық ойлауды, бір уақытта өз пікірін білдіре отырып, балама көзқарасты тыңдау және ескеру қабілетін дамыту; күрделі және құрылымданбаған проблемаларды талдау дағдыларын игеру; қабылданған шешім үшін жалпы мағынаны, жауапкершілік сезімін дамыту, қарым-қатынас жасай білу; командада жұмыс істеу мүмкіндігі; қойылған мәселенің ұтымды шешімін табу мүмкіндігі» [4].

Іс өте күрделі құбылыс, өйткені ол ең нақты суретті және нақты фактілерді қамтуы керек, сонымен қатар сипаттамалардың тұрақты жиынтығына ие болуы керек. Әр жағдайда келесі аспектілер болуы керек: проблемалық, конфликтогендік, рөлдік, оқиғалар, белсенділік, уақытша,

кеңістіктік. Студенттер шынайы өмірде өздерін сенімді сезінулері үшін, олар сабақтарда да шет тілінің көмегімен өздері үшін қажетті мәселелерді шеше алатындай жағдайларға қойылуы тиіс. Студенттердің міндеті ұсынылған өмірлік жағдайды түсіну болып табылады, оның сипаттамасы тек практикалық мәселені ғана емес, сонымен бірге бұрын игерілген білім кешенін де көрсетеді. Сондай-ақ, мәселені нақты тұжырымдау және саралау, шешуге әкелетін белгілі бір іс-қимыл алгоритмін жасау қажет.

Әдіскерлер мен мұғалімдер іс құрылымында белгілі бір құрамдас бөліктерді ажыратады. А.Е. Ниязованың айтуынша, әрбір жағдайда шет тілінде сөйлеуге үйрету мазмұнында ерекшеленетін төрт компонентті белсендіруді қамтамасыз ететін жаттығулар бар: мотивациялық, процедуралық, өнімді, рефлексиялық. Ол сондай-ақ жаттығулардың үш тобын ажыратады: 1) оқушыларға оқу-сөйлеу жағдаяттарын, тақырыпты, проблеманы беруге бағытталған; 2) пікірталастарды, жобаларды, миға шабуылды дайындауға бағытталған; 3) бақылау сипаты. Әдіскерлердің айтуынша, әрбір іс материалының жеке құрылымы болуы керек. «Сауатты құрастырылған іс нақты анықталған уақытша, сюжетті және түсіндірме құрылымдармен сипатталуы керек. Әдістемелік контекстегі кейс әдісі – бұл танымның басқа әдістері біріктірілген күрделі жүйе» [2]. Т.П. Фролова кейстерді тәжірибеде қолданатын мұғалімдерге таныс кейстің үш құрамдас бөлігін ажыратады: 1) кіріспе (мәселені баяндау, кейіпкерлердің аты-жөні мен позициясы); 2) проблема (оқиғалардың әртүрлі қатысушыларының көзқарасы бойынша қысқаша сипаттама); 3) шешуге арналған материалдар (ғылыми, әдістемелік, статистикалық, әдеби және т.б.).

Қазіргі техникада кейс материалын берудің үш түрі бар: баспа, мультимедиялық, видео. Істің әр түрін оқу процесін ұйымдастыру шарттарына, сондай-ақ сабақтың мақсатына сәйкес таңдауға болады. Отандық білім беруде бірінші тип сабақтарды ұйымдастырудың белгілі бір шарттарының болмауына немесе осы Әдістемеде қабілетсіздігіне байланысты үлкен жетістікке ие.

Кейс бойынша жұмыс істеу кезінде үш кезең бөлінеді: таныстыру, зерттеу, таныстыру. М.Ю. Еремина үш кезеңнен тұратын кейстік әдісті қолданудағы жұмыс технологиясын сипаттайды: сабаққа дейін, сабақ кезінде, сабақтан кейін мұғалім мен оқушылардың іс-әрекеттерін анықтайды. Бірінші кезеңде оқытушы: 1) кейсті таңдайды; 2) материалдарды анықтайды; 3) сабақ сценарийін әзірлейді; білім алушы: 1) кейсті және ұсынылған әдебиеттер тізімін алады; 2) сабаққа өз бетінше дайындалады. Екінші кезеңде оқытушы: 1) кейсті алдын ала талқылауды ұйымдастырады; 2) топты кіші топтарға бөледі; 3) кіші топтарда кейсті талқылауды басқарады; білім алушы: 1) кейс пен проблеманы түсінуді тереңдететін сұрақтар қояды; 2) шешімдер нұсқаларын әзірлейді; 3) шешімдер қабылдайды немесе қабылдауға қатысады. Соңғы кезеңде оқытушы: 1) жұмысты бағалайды; 2) қабылданған шешімдерді бағалайды; білім алушы: 1) осы тақырып бойынша жазбаша есеп (жоба) жасайды.

Жоғары оқу орындарының студенттерін даярлау процесіне кейс әдісін енгізудің теориялық негіздемесі Ю.П. Сурмин, А.В. Сидоренконың

зерттеулерінде көрініс тапты [4]. Т.П. Фролова бұл әдіс студенттердің кәсіби позициясын қалыптастыруға үлкен мүмкіндіктер беретінін атап өтті, өйткені кейстегі іс-әрекеттер кәсіби жағдайды сипаттауда берілген.

Автор кейстердің екі түрін ажыратады: практикалық (болашақ кәсіби қызметінде кездесуі мүмкін жағдайларда білім алушыларды оқыту) және білім алушылар (оларда оқу және тәрбие міндеттері басым болады). Іскери ағылшын тілін оқыту кезінде ситуациялық есептерді шешу әдісі ерекше шешімді қажет ететін проблемалық (қайшылықты) ақпаратты қамтитын түпнұсқа мәтіндермен жұмыс жасауда қолданылады [5].

Кейс-әдіс қашықтықтан оқытуда өзінің жоғары тиімділігі мен нәтижелілігін растағанын атап өткен жөн. Бірінші артықшылық әдіс студентке бағытталған және оны «студент орталығы» деп атауға болатындығына байланысты болуы мүмкін. Екінші плюс Қашықтықтан оқытудың икемділігінде байқалады, ол оқу процесінің барлық субъектілеріне кез келген уақытта және кез келген жерде жұмыс істеуге мүмкіндік береді (жалғыз шарт – интернетке қолжетімділік). Үшінші артықшылығы – қашықтықтан оқытудың да, кейсметодтың да негізіндегі педагогикалық модель – бұл конструктивизм. Төртіншіден, тәжірибе көрсеткендей, сызықтық оқыту схемасы Қашықтықтан оқытуға қарсы, атап айтқанда сызықтық емес (белсенді оқыту) кейс-әдісті ұстанады.

Мақсатты аудиторияның ерекшеліктерін ескере отырып, оқытушы нұсқаушы келесі сипаттамалары бар оқыту жүйесін жасауды мақсат етеді. Біріншіден, оқыту әр түрлі оқу қызығушылықтарына ашық, яғни студенттерді нақты оқу схемасына байланыстырмайды. Екіншіден, студент білім саласымен қандай қарқынмен және қаншалықты терең танысқысы келетінін өзі шешуі керек, содан кейін кейс жаттығулары және/немесе рөлдік ойын элементтері негізінде оқу материалын оқып, білімді қолдануды (конструктивті оқыту) қолдануы керек.

Мұғалім өз студенттерінде дамытуы керек бірінші критерий-бұл олардың өзіндік бағыты. Оқу барысында студент келесі кезеңдерден өтеді: тәуелді мүдделі – тартылған – өзіне бағытталған [4]. Мұғалімнің рөлі өте өзгергіш. Қашықтықтан оқыту кезінде оқытушы нұсқаушы, фасилитатор болып табылады, студенттерді жұмысқа тартады, оқу процесінде пікірталастардың модераторы, кеңес береді, студенттердің жұмысын талдайды және баға береді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Гальскова Н.Д. шет тілдерін оқытудың заманауи әдістері. – М.: АРКТИ, 2000. – 165 б.

2 Воронова Е.Н. университетте шет тілін оқытудың заманауи технологиялары мен әдістері // ғылым мен білімнің перспективалары, 2014. №1. – С. 189-190.

3 Еремина М.Ю. Кейс әдісінің әлеуеті // Мектеп технологиялары, 2004. – №6. – С. 104-108.

4 Фролова Т.П. Кейс – заңгер-студенттерді кәсіби бағдарланған қарым-қатынасқа оқыту құралы ретіндегі әдіс (ағылшын тілі мысалында) // Оқытылатын тілдің тілі мен әлемі. – Саратов, 2011. – Б. 180-185.

5 http://writing.colostate.edu.

ҒТАМР 14.07.05

КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАР ҚЫЛМЫСТЫҒЫ ПРОФИЛАКТИКАСЫНЫҢ АЛҒЫ ШАРТТАРЫ

А.С. Ортаева
PhD-доктор, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент қ.
Б.Е. Есжанов
Студент, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент қ.

Мақалада, қиын жағдайға тап болған жасөспірімдерді анықтау мен есепке алуды жақсарту бойынша арнайы шаралар, олармен жұмысты жоспарлау, бақылау, түрлі ұйымдардың әрекеттерін үйлестіру қарастырылған. Кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыстың алдын-алу бойынша барлық іс-шаралар, әрине, заңмен реттеледі де құқық қорғау органдарымен қолданылады. Алайда, қоғамдық ұйымдар оларды жүзеге асыруға қатысады.

Түйін сөздер: жасөспірім, профилактика, қылмыс, ұйымдастыру, тәрбие.

Қазіргі уақытта қоғамдағы өзгерістердің жылдам процестері жүріп жатқан кезде, осы өзгерістердің әсіресе әлі қалыптаспаған дүниетанымы бар жастарға қиын соғып жатқанын атап өткен жөн. Бұл – 14 пен 18 жас аралығындағы жасөспірімдер. Айналасындағылар кәмелетке толмағандардың қылмысын жасқа байланысты жетілмегендіктің, жамандықтың көрінісі ретінде қарастырады.

Сондықтан көптеген қылмыстар туралы Құқық қорғау органдарына хабарланбайды, бұл олардың өршуіне әкеледі. Жасөспірімдер қылмысына отбасындағы, жақын ортадағы теріс әсерлер сияқты факторлар әсер етеді; ересек қылмыскерлердің арандатуы; белгілі бір сабақтардың ұзақ болмауы; оқу-тәрбие жұмыстарының және бос уақытты ұйымдастырудың кемшіліктері. Соңғы уақытта жастар арасындағы қылмыстың өсу үрдісі айтарлықтай өсті. Сарапшылардың пікірінше, маскүнемдік, нашақорлық және көшедегі қылмыстар сияқты қылмыстың барлық түрлерінің өсуі байқалды. Агрессивті бейресми жастар бірлестіктерінің саны өсуде, пайдакүнемдік бағыттың басым болуымен және т.б. жастар санасында басқа да жағымсыз өзгерістер орын алуда.

Кәмелетке толмағандардың қылмысы бүкіл қылмыстың құрамдас бөлігі болып табылады және оны зерттеу өте маңызды, өйткені рецидивистердің

едәуір бөлігі кәмелетке толмаған жаста қылмыстық «мансапты» бастайды. Бұл проблеманың маңыздылығы жас ұрпақтың әлеуметтік дамудың табиғи резерві болып табылатындығында, ал кәмелетке толмағандар жасайтын құқық бұзушылықтар тәрбиенің қазіргі кемшіліктерін, жас ұрпақты қоғамның тыныс-тіршілігіне қосу үшін жағдайларды куәландырады. Осылайша, 14 жастан 18 жасқа дейінгі адамдардың қылмысын зерттеуде жалпы криминологиялық сипаттамалар, көрсеткіштер мен санаттар қолданылады. Бұл жағдайда талдау кәмелетке толмағандардың қылмысы үшін маңызды, оның ерекшелігі мен қажетті ықпал ету шараларын анықтауға мүмкіндік беретін факторлар мен жағдайларды анықтауға бағытталуы керек.

Кәмелетке толмағандардың қылмысына қарсы күресте оның алдын алуға, кәмелетке толмағандарға әлеуметтік көмек көрсетуге ерекше назар аударылады, өйткені олар өздерінің жағдайын өзгерте алмайды, ал олардың жеке басының деформациясы ересектер сияқты маңызды емес. Кәмелетке толмаған құқық бұзушы есейген сайын қауіпті болып өседі [1].

Кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыстың алдын – алудың негізі жалпы қылмыстың алдын-алудың негізгі принциптері болып табылады. Сонымен бірге, кәмелетке толмағандар жасаған қылмыстардың алдын алуда олардың басқа жас санатындағы адамдардан айырмашылығына, сондай-ақ олар жасаған қылмыстардың ерекшелігіне байланысты ерекшеліктер бар [2].

Қазіргі жағдайда кәмелетке толмағандардың қараусыздығы мен құқық бұзушылықтарының алдын алуды жетілдірудің негізгі бағыттары:

– Алдын-алу практикасын ізгілендіру, қорғау шараларының жазалау және мәжбүрлеу шараларынан басым болуы;

– тәрбие-профилактикалық және қорғау қызметінде кәсібилендіру, балалар мен жасөспірімдердің ауытқып кететін мінез-құлқын түзету, олардың отбасылық және қоғамдық тәрбие жағдайларын сауықтыру бойынша практикалық жұмысқа маманданған әлеуметтік қызметкерлердің, әлеуметтік педагогтердің, психологтардың арнайы кадрларын даярлау;

– балалар мен жасөспірімдердің девиантты мінез-құлқын түзетуде, Әлеуметтік және психикалық бейімсіздіктің әртүрлі нысандары бар кәмелетке толмағандарды оңалтуда медициналық-психологиялық көмек пен қолдаудың рөлін күшейту;

– отбасын балалар мен жасөспірімдерді әлеуметтендірудің жетекші институты ретінде тану, отбасына, ең алдымен әлеуметтік қатер тобындағы отбасыларға әлеуметтік-құқықтық, әлеуметтік-педагогикалық және медициналық-психологиялық көмектің әлеуметтік шараларын жүзеге асыру;

– мемлекеттік әлеуметтік қызметтер, құқық қорғау органдары, қоғамдық бірлестіктер арасындағы тығыз өзара іс-қимыл және мемлекеттік жастар саясатын іске асыруға барынша қатысу кезінде тәрбиелік және профилактикалық құзыреттерді қатаң ажырату [3].

Кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыстың алдын алуға көптеген субъектілер қатысады. Олар кәмелетке толмағандардың істері және олардың құқықтарын қорғау жөніндегі комиссияларды қамтитын мақсаттар мен

міндеттердің ортақтығымен байланысты біртұтас жүйені; Халықты әлеуметтік қорғауды, білім беруді, денсаулық сақтауды басқару органдарын; қорғаншы және қамқоршы, жастар істері жөніндегі, Жұмыспен қамту, Ішкі істер органдарын білдіреді.

Алдын-алу шаралары топтың ерекшелігі, өмір сүру жағдайларының ерекшеліктері және типтік жағдайлар барынша толық ескерілетін жағдайларда жоғары тиімділікке ие болады. Бұл шаралар жеке өзгерістерге қол жеткізуге, әлеуметтік ортаны, оның ішінде микроортаны түзетуге бағдарлануға; міндетті элемент ретінде кәмелетке толмағандардың құқық бұзушы мінез-құлқына ықпал ететін не тиісті міндет болған кезде тиісті оң қалыптастырушы әсер етпейтін адамдарға шаралар қолдануды қамтуға тиіс.

Кәмелетке толмағандар қылмысының алдын алу бойынша жүргізілетін шараларды бес топқа бөлуге болады. Бұл ретте алғашқы екеуі бастапқы қылмыстың алдын алуға бағытталған, ал соңғы үшеуі – рецидивті.

Шаралардың бірінші тобы-бұл көбінесе жасөспірімнің жеке басының моральдық деформациясына және оның қоғамға қарсы әрекеттерді жасау жолына түсуіне әкелетін балалардың отбасылық тәрбиесінің қолайсыз жағдайларын жою шаралары. Бұл шаралар тек ата-аналарға немесе оларды алмастыратын адамдарға әсер етуді көздейді; сонымен қатар, бұл шара таза тәрбиелік және мәжбүрлі болуы мүмкін (мысалы: ата-ана құқығынан айыру).

Бұл шаралар тобы кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыстың алдын-алу кезеңінде, адамның моральдық денсаулығына жеке қауіп төнген кезде қолданылады. Бұл алдын-алу жұмыстарының өте маңызды кезеңі, өйткені тәжірибе көрсеткендей, балаға теріс әсер етудің нәтижелері одан әрі үлкен қиындықпен жойылады, содан кейін арнайы педагогикалық әсер болған жағдайда ғана. Ерте алдын-алу әрдайым дисфункционалды отбасыларды анықтаумен және осы проблеманы жою үшін шаралар қабылдаумен байланысты.

Шаралардың екінші тобы – өмір мен тәрбиенің қолайсыз жағдайларында қалған, олардың қылмыстық жолға шығу ықтималдығының жоғары дәрежесін көрсететін әрекеттерді жасай бастаған жасөспірімдерге көмек көрсету жөніндегі шаралар (үйден кету және қаңғыбастық, ұсақ ұрлық, ұсақ бұзақылық және т.б.) мектептегі нашар оқумен және тәртіптілікпен, ата-аналарға бағынбау және т.б.).

Мұнда бастысы – жасөспірімге бағытталған тәрбиелік күш, кейде мәжбүрлеу шараларымен үйлеседі. Соңғылары ата-аналарға, сондай-ақ жасөспірімдерді маскүнемдікке, құқық бұзушылыққа және т.б. тартатындарға қатысты кеңінен қолданылуы мүмкін.

Осы екі шараны тиімді қолдану кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыстың алдын алу бойынша барлық жұмыстың сәттілігін анықтайды. Сонымен қатар, соңғы үш кезеңнің болуы – алғашқы екі кезеңдегі іс-әрекеттегі неке құру.

Біз бұл кезеңді дербес шара ретінде бөліп көрсетеміз және мынадай себептер бойынша сотталған кәмелетке толмағандарды түзеу, қайта тәрбиелеу сатысымен біріктірмейміз [4]:

– жасөспірімді қылмыстық жауапкершілікке тарту барлық жағдайларда оның бас бостандығынан айыру түріндегі жазасын және оған қатысты тәрбие-еңбек колониясы жағдайында тәрбиелік-жазалау ықпалын жүзеге асыруды білдірмейді;

– әрдайым қылмыс жасаған жасөспірім қылмыстық жауапкершілікке тартылмайды;

– тәрбие жұмысы кәмелетке толмағанның қылмыстық мінез-құлық фактісі анықталған сәттен басталып, қылмыстық істі тергеудің бүкіл барысы және оны сотта қарау процесінде жалғасуы керек.

Кәмелетке толмағандардың қылмыстарының алдын алу жөніндегі осы шаралардың барлығы мазмұнына, сипатына қарай:

Тәрбиелік, мәжбүрлеу, яғни қылмыстық-құқықтық, әкімшілік, тәртіптік, түзеу-еңбек болып бөлінеді.

Қиын өмірлік жағдайларға тап болған жасөспірімдерге әртүрлі көмек түрлері: жұмысқа немесе оқуға арналған құрылғы, оқу немесе өндірістік ұжымдардағы отбасылық жанжалдарды немесе жанжалдарды шешу көрсетіледі [5].

Осылайша, кәмелетке толмағандар арасындағы қоғамға қарсы мінез-құлықтың, заңсыз әрекеттердің алдын-алу ерекше маңызды және кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыстың алдын алумен айналысатын арнайы мемлекеттік органдарды ұйымдастыруды талап етеді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Рогов И.И. Криминология. – Алматы: Норма-К, 2004. – С. 296-305.

2 Алауханов Е.О. Профилактика преступлений. – Алматы: Заң әдебиеті, 2008. – С. 146-152.

3 Кваша Ю.Ф., Зайналабидов А.С., Зрелов А.П. Криминология. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2002. – С. 525-529.

4 Кудрявцев В.Н. Популярная криминология. – Москва: СПАРК, 2008. – С. 105-110.

5 Алимов С.Б., Антонян Ю.М., Бузынова С.П. Криминология. – Москва: Юрист, 2007. – С. 354-360.

ҒТАМР 14.25.19

БІЛІМ АЛУШЫНЫҢ МАТЕМАТИКАНЫ ОҚЫП-БІЛУ ІС-ӘРЕКЕТІНДЕГІ АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ АЛАТЫН ОРНЫ

И.Ж. Есенгабылов
Оқытушы лектор, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.
А.О. Алдабергенова
Оқытушы лектор, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.
Ш.Б. Нұрғожаев
PhD-докторант, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

Бұл ғылыми зерттеу жұмысында білім беру саласын ақпараттандыру, оның ішінде оқу үрдісінде ақпараттық-қатынастық технологияларды тиімді пайдалану оқу сапасын жоғары деңгейге көтеруге, оқушылардың терең, мазмұнды білім алуларына, оқыту үрдісін қызықты және тиімді ұйымдастыруға жағдай жасайтындығы айқындалған.

Ақпараттық-қатынастық технологиялардың адамдар іс-әрекетіндегі және жаңа оқу құралы ретіндегі негізгі ерекшеліктері көрсетілген. Сондайақ, оқушының математиканы оқып-білу іс-әрекетіндегі ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың алатын орны анықталған.

Түйін сөздер: электрондық оқулық, оқу үрдісі, оқушылар, жаңа ақпараттық технологиялар, компьютер.

Жаңа ақпараттық технологиялар дегеніміз – білім беру ісінде ақпараттарды даярлап, оны білім алушыға беру үрдісі. Бұл үрдісті іске асыруда негізгі құрал компьютер болып табылады. Компьютер – білім беру ісіндегі бұрын шешімін таппай келген жаңа, тың дидактикалық мүмкіндіктерді шешуге мүмкіндік беретін зор құрал. Бірақ, әлі күнге дейін біз осы зор құралдың шексіз мүмкіндіктерінің оннан бірін де пайдалана алмай отырмыз.

Жаңа ақпараттық технологияларды тиімді түрде пайдаланудың негізгі шарты – дербес компьютерлердің орны мен рөлін дұрыс анықтау болып табылады, ол информатика сабағында ғана қолданылумен шектелмеуі тиіс.

Компьютерді оқу үрдісінде қолдану проблемаларының ішінен екі бағытты бөліп алуға болады, олардың біріншісі – компьютерлік сауаттылықты қамтамасыз ету, бұл жағдайда компьютер зерттеу объектісі болып табылады, екіншісі – компьютерді оқу құралы ретінде пайдалану.

Екінші бағыт шеңберінде компьютер оқыту құралдары жүйесінің белгілі бір компоненті деп есептеледі.

Оқытудың осындай құралдар жүйесі оқу әдістемелік әдебиет пен курсты программалық қамтамасыз ету жағынан оқу-әдістемелік кешен (ОӘК) болып табылады. Мұнда ЖАТ пайдалану құралы болып табылатыны сөзсіз. И.В.Роберт атап өткендей, ОӘК компонеттерінің құраушыларының қатынасын және оның құрамын анықтау – келешектің ісі [1].

Математиканы оқып үйренуге арналған ОӘК-нің жобамен анықталған құралы 1-суретте көрсетілген.

Әдеттегі оқу құралдарын пайдаланудың қажеттілігі арнайы функцияларды қажет етеді, ал оны компьютердің мойнына жүктеу тиімсіз болады.

Мысалы, оқушылардың есінде сақтауға қажетті формулаларды, жүйеленген теориялық және анықтамалық мәліметтерді кестелер мен сызба түрінде ұсыну керек. Әрбір сабақта жүйелі түрде кестеде көрсетілген материалды оқушы жаттай береді. Компьютер бұл жағдайда тиімсіз болады. Егер анықтамалық материал қысқа мерзім ішінде пайдалануға қажет болса және есте сақтауды қажет етпесе, онда ақпараттық-іздестіру жүйесін қолданған дұрыс.

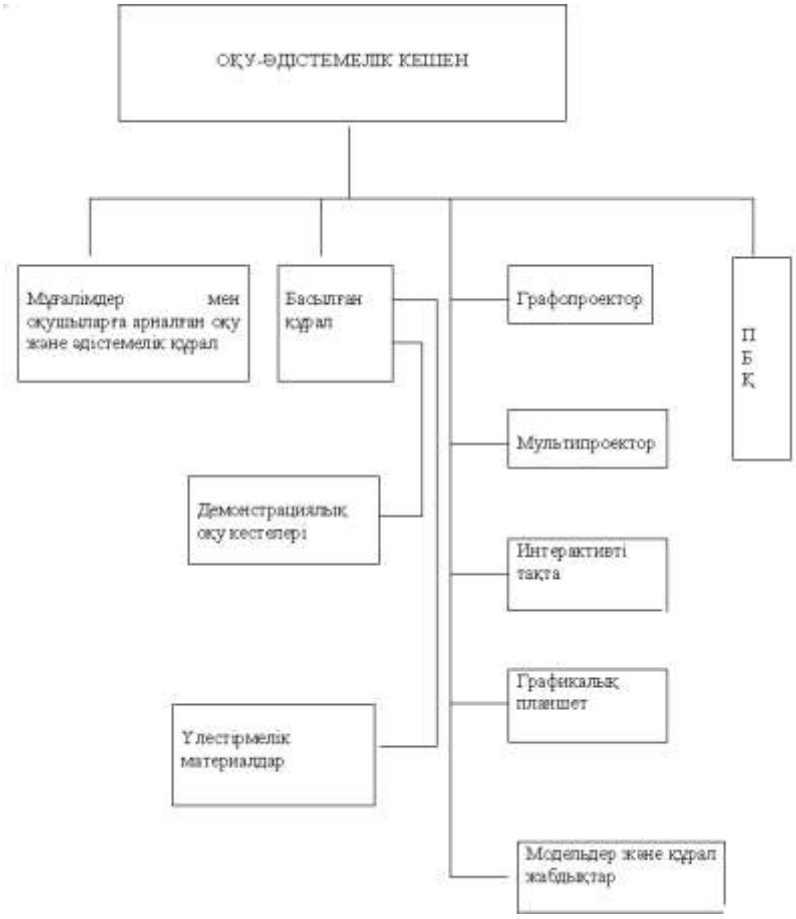

Сурет 1.Математиканы оқып үйренуге арналған ОӘК-ң сызба нұсқасы.

Компьютерді оқу үрдісінде қолдану мәселелерін қарастырғанда оның екі функцияны атқаратынын ескеру қажет, олар: оқыту іс-әрекетінің құралы және оқу құралы.

Егер компьютер оқу іс-әрекеті құралы ретінде пайдаланылатын болса, онда оның қызметтерінің басқа бір іс-әрекеттерден аз ғана айырмашылығы болады, яғни оқушының компьютермен іс-әрекеті «Компьютерді пайдаланушы» деген өзара әрекеттестік схемасынан аспайды.

Компьютерлердің адамдар іс-әрекетіндегі құрал ретіндегі және жаңа оқу құралы ретіндегі негізгі ерекшеліктері [2-4] еңбектерінде көрсетілген. Аталған еңбектерді талдау компьютердің келесі ерекшеліктерін атап көрсетуге мүмкіндік береді:

– көлемі шектелмеген ақпаратқа және оны аналитикалық түрде өңдеуге қол жеткізуді қамтамасыз етеді:

– адамның танымдық-зерттеу іс-әрекетінде әмбебап құрал ретінде пайдаланылады;

– психикалық іс-әрекет өнімдерін бекітудің жаңа белсенді формасын қамтамасыз етеді, білімнің жеке аспектілерін талдау сияқты түрлендірулерді дербес түрде автоматтандырады және оны толыққанды түрде орындайды, қолда бар мәліметтермен салыстырады, белгілі бір саланы жаңа ақпаратпен толықтырады, сонымен қатар, практикалық іс-әрекеттерді ұйымдастыруда пайдаланылады;

– әдеттегі жазбалардан кейінгі екінші саптағы мәні бар белгілі құрал болып табылады, оның көмегімен орындалатын іс-әрекеттің мазмұны бойынша жедел түрде ақпарат алмасуға болады;

– адамдар іс-әрекетіндегі қолданылатын саймандар мен құралдардың арасындағы байланыстарды орнату негізінде мағыналы заттық– бағыттық орта ретіндегі ерекшеліктері болады.

Компьютер қай уақытта оқу іс-әрекетінің құралы, қай уақытта оқыту құралы ретінде пайдаланылатындығын қалай ажыратуға болады? Компьютер және оны басқару іс-әрекеттерінде оқушымен шешілетін мәселе және қандай да бір оқу мақсаттары ескерілген жағдайда ғана дидактикалық қызметтер жүргізеді. Мысалы, эксперттік жүйелерді алайық. Оларда басқару жүйелері пәндік мәселелерді шешуге арналған, ал бұл жерде ешқандай оқу мақсаттары есепке алынбайды. Бұл жағдайда компьютер оқу құралы болады деп есептеуге негіз жоқ [5].

Оқу іс-әрекетіндегі басқару функциясын орындау – компьютердің оқыту құралы ретінде қолданылуының маңызды белгісі болып табылады. Белгілі бір жағдайларда инициативаны оқушының қолына беруге болады, онда оған әр қилы сұрақтар қойып, көмектің өлшемін таңдауға болады. Дегенмен, оқушының инициативасы оқу мақсаттарымен сәйкес келуі тиіс, сондықтан компьютер мүмкіндігі болып тұрса да барлық сұраққа жауап бермейді. Оның орнына қандай да бір эвристикалық нұсқау береді, көмекші есепті шығару ұсынылады т.б., яғни компьютер оқу іс-әрекетін модельдейді.

Е.И. Машбиц компьютерлік оқытудың екі типін бөліп көрсетеді. Бірінші тип – оқушы мен компьютердің өзара іс-әрекетімен сипатталынады. Екінші типке компьютер мен педагогтың өзара іс-әрекеті жатады. Мұғалім компьютерді пайдалана отырып, оқыту нәтижесін тексеру арқылы оқыту үрдісін басқаруға мүмкіндік алады. Осылайша оқу үрдісін біліктілікпен анықтауға, жеке адамды оқытудың тиімді әдістерін және алынған мәліметтерді пайдалана отырып, оны оқытудың стратегиясын қалыптастыруға мүмкіндік тудырады.

Шетелдерде компьютермен оқытудың екінші типіне көптеген жұмыстар арналған [6-7] сонымен қатар, мамандар компьютерді екінші типте қолданылуына болашақта көптеген мүмкіндік бар екенін пайымдайды.

Оқып үйренушілердің қолдануына арналған компьютерлік жүйелер негізінен төмендегідей үш қызметті атқарады:

1) деректер базасын жүргізу: оқытылып жатқаны туралы, оқыту кезеңі туралы, оқу бағдарламалары жөнінде, оқу пәндері жөнінде т.с.с.;

2) оқыту жөніндегі деректерді өңдеу: оларды енгізу, ақпараттарды жинақтау, оны сұрыптау және статистикалық амалдар негізінде өңдеу;

3) нәтижелерді анықтау: нақты оқып-үйренушілердің көрсеткіштері туралы, оқушылар тобының орта көрсеткіштері, оқу курсының жекелеген бөлімдерінің өту нәтижелері т.б. туралы.

[8-10] зерттеулерді талдау нәтижелері оқыту үрдісінде компьютерді пайдалану негізінен төмендегі төрт типті есептерді шешуге бағытталатынын көрсетіп отыр.

Біріншіден, компьютер осы уақытқа дейін белгілі дидактикалық есептер жүйесін шешудегі тиімді көмекші құрал ретінде пайдаланылады. Бұл типтегі компьютерлік оқыту бағдарламасының мазмұны – анықтамалық мәліметтер, нұсқаулар, есептеу амалдары, демонстрациялар т.с.с. болады.

Екіншіден, компьютер машиналық емес оқытудың мақсаттары мен міндеттерін және жалпы құрылымын сақтай отырып, жеке дидактикалық есептерді шешу жүктелетін құрал бола алады. Компьютер бұл жағдайда бақылаушының, жаттықтырушының т.с.с. міндеттерін атқарады.

Үшіншіден, әдеттегі жағдайларда шешілмейтін дидактикалық есептерді ұсынуға және оларды шығара білуге мүмкіндік тудырады. Оның мысалы ретінде эксперименттерді жүргізуді имитациялайтын компьютерлік бағдарламаларды алуға болады.

Төртіншіден, компьютер меңгерілуге тиісті обьектілер мазмұнын құрастыру жолдарымен модельдеуге арналған құрал ретінде қолданылады. Бұл кезде оқытудың жаңа стратегиясы жүзеге асады. Бұл бағыттағы компьютерлендіру облысындағы өңдемелердің бірі ретінде «компьютерлік оқыту ортасын» алуға болады. Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, математиканы мектепте оқып үйретуде компьютерді қолданудың бағдарламалық-әдістемелік бағыттарын бөліп көрсетуге болады, олар:

1) компьютерлік оқулықтар;

2) пәндік-бағытталған орталар;

3) лабораториялық практикумдар;

4) жаттықтырушылар;

5) бақылаушы бағдарламалар;

6) ақпараттық-анықтамалық жүйелер.

Электрондық оқулық (ЭО) – ол белгілі бір курсты немесе оның үлкен бір бөлігін өз бетімен оқып үйренуге арналған программалық-әдістемелік кешен. ЭО әдеттегі оқулықтың, анықтамалықтың, есептер жинағының және лабораториялық практикумның қасиеттерін қамтиды. Бұл жағдайда ЭО аталған оқу құралдарымен салыстырғанда төмендегідей жетістіктерге ие болады:

– әрбір жекелеген пайдаланушыға оқушының теориялық курсты меңгерудегі әр түрлі жұмыс формаларының көлемі мен ретін ыңғайлы түрде анықтауына, мысалдарды талдай алуына, типтік есептерді шығару әдістерін үйренуіне, өз бетімен зерттеу жұмыстарын жүргізе білуіне және одан кейінгі танымдық іс-әрекетінің қалыптасуына жағдай тудырады;

– алған білімдері мен қалыптасқан дағдыларының сапасын өз бетімен бақылай алу мүмкіндігін қамтамасыз етеді;

– зерттеушілік іс-әрекетінің дағдыларын қалыптастырады;

– оқушының белгілі бір курсты меңгеруіне арналған уақытты үнемдейді.

Электрондық оқулық белгілі бір курсты меңгеруге арналған жетекші құрал ретінде жасалып, төмендегідей мәселелерді қамтуы қажет:

– теорияны, мысалдарды, есептерді шығару әдістерін түсіндіру;

– программалық өнімдермен жұмыс істеуге арналған нұсқаулар;

– кешеннің программалық бөлігімен жұмыс жасауға арналған барлық нұсқаулар;

– алған білімді бақылау құралдары.

Электрондық оқулыққа қосымша берілген дискеттер курсты меңгеруге қажетті әр түрлі типті оқыту бағдарламаларын қамтуы мүмкін.

Пәндік бағытталған орталар (ПБО) – ол белгілі бір сыныптың объектілермен жұмыс істеуге мүмкіндік тудыратын оқу программалар пакеті. Ондай орта объектілер арасындағы қатынастарды, объектілерге қолданылатын амалдарды және анықтамаларға сәйкес қатынастарды жүзеге асырады, сол сияқты объектілер және олардың қасиеттері туралы түсініктерді қалыптастырады.

Оқушы әдістемелік нұсқаулар бойынша алдына қойылған дидактикалық мәселені шешу үшін ортаның объектілеріне амалдар қолданады немесе өз бетінше қойылған мақсаттар мен міндеттерді зерттеу жұмысын жүргізеді.

Лабораториялық практикум: бұл типтегі программалар математикалық эксперименттер жүргізуге, обьектілерді, олардың арасындағы өзара байланыстарды немесе олардың кейбір қасиеттерін бақылауға, бақылау нәтижелерін өңдеуге, оларды сандық немесе графиктік түрде ұсынуға және практикада осы объектілерді пайдаланудың әр түрлі аспектілерін зерттеуге бағытталған.

Оқушылардың осындай бағдарламаларды пайдалану жөніндегі іс-әрекеттерін ұйымдастыру үшін эксперименттің мақсаты айқын болуы керек,

сол сияқты эксперимент жүргізудің құралдары мен әдістемелері, эксперименттің нәтижесінде алынған нәтижелерді өңдеу мен талдау әдістері нақты түрде анықталуы тиіс. Құжаттарда есеп берудің формалары және мысалдары келтіріліп, оларды толық орындауды қамтамасыз ететін әдістемелік талаптар (жұмысты орындау үлгісі) келтірілуі тиіс.

Сөйтіп, оқытуды компьютерлендіру проблемасы бойынша ғылыми-әдістемелік әдебиетті талдау бізге компьютердің оқу құралы ретіндегі мәнін анықтауға мүмкіндік берді, оны оқу үрдісінде қолданудың артықшылықтарымен кемшіліктерін анықтады.

Қорыта келе, төмендегідей тұжырым жасай аламыз:

1. Компьютердің техникалық құрал ретінде мүмкіндіктерінің спектрі өте кең, бірақ олардың бар болуы дербес компьютерлерді оқу үрдісінде дұрыс және тиімді пайдаланылуына кепілдік бере алмайды. Осыған байланысты, жаңа ақпараттық технологияны оқыту үрдісіне пайдалануға бағытталған оқу тәрбие жұмысын сауатты түрде ұйымдастыру мәселесі өзекті және принциптік түрде маңызды.

2. Компьютерді оқыту құралы ретінде пайдалану үшін ол сәйкес бағдарламамен қамтамасыз етілуі керек. Сондықтан әртүрлі педагогикалық қызметтерді жүзеге асыру үшін оқытуға арналған бағдарламалық құралдарды жасау – компьютерлік оқытудың ең негізгі мәселелері болып табылады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Использование современных информационных и коммуникационных технологий в образовательном процессе: Учебно-методический комплект для системы педагогического образования. Под общ. ред. А.М. Семибрятова. – М.: АПК и ПРО, 2004. – Б. 200.

2 Нұрбекова Ж.К., Нұрбеков Б.Ж. Компьютерлік оқытушы жүйесіне қойылатын негізгі педагогикалық-психологиялық талаптар. Информатика негіздері. – Алматы, 2002, №5. – Б. 2-5.

3 Ниязова Г.Ж., Беркімбаев К.М. Оқыту үрдісінде компьютерлік технологияларды пайдаланудың әдістемелік негіздері. «Жоғары оқу орындарында білім берудің жаңа технологиялары: теориясы мен практикасы» I ғылыми-практикалық халықаралық дистанциялық конференция мақалаларының жинағы. – Түркістан.: Ясауи атындағы ХҚТУ, 2006. – Б. 329-331.

4 Бектурганова Р.Ч. Информатизация исследовательской деятельности будущих учителей на основе информационно-коммуникационных технологий: дисс. док.пед.наук. – Караганда, 2004.

5 Машбиц Е.И. Психолого-педагогические проблемы компьютеризации образования. – М.: Педагогика, 1988. – Б. 192.

6 Клейман Г.М. Школа будущего: Компьютеры в процессе обучения. – М.: Радио и связь, 1987. – Б. 177.

7 Есенгабылов И.Ж., Алдабергеноа А.О., Жиембаев Ж.Т., Андасбаев Е.С. Intellectual development of pupils' personalities in the conditions of education information. European Journal Of Natural History. – Издательский Дом Академия Естествознания, 2013, №6. – С. 57-58.

8 Нургалиева Г.К., Кадырова А.С. Особенности моделирования электронных учебников в системе профессионального педагогического образования. – Алматы, РЦИО, 2006. – Б. 83.

9 Есенгабылов И.Ж. Дидактические возможности средств информационно-коммуникационных технологий. «Ізденіс» ғылыми журналы. – Алматы, 2011. – Б. 311-315.

10 Баймұханов Б.Б., Есенгабылов И.Ж. Использование информационно-коммуникационных технологий в образовании. «Ұлт тағлымы». – Алматы, 2012, №1. – Б. 226-229.

ГРНТИ 14.25.09

ИЗУЧЕНИЕ ХИМИИ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ ЧЕРЕЗ ИНДИВИДУАЛЬНЫЙ ПОДХОД К ОБУЧЕНИЮ В ДИСТАНЦИОННОМ ФОРМАТЕ

А.Б. Найманбаева
Магистрант, КРУ им. Ахмета Байтурсынова, г. Костанай
Ж.М. Искакова
Магистрант, КРУ им. Ахмета Байтурсынова, г. Костанай
О.М. Чернявская
К.п.н., доцент, КРУ им. Ахмета Байтурсынова, г. Костанай

В статье приведены некоторые рекомендации, необходимые для изучения химии на английском языке в условиях индивидуализации обучения.

Ключевые слова: интеграция, преподавание химии на английском языке, современные технологии, образование, качество обучения, индивидуализация.

Проблемы интеграции в педагогике рассматриваются в разных аспектах в трудах многих исследователей. В работах В.В. Краевского, А.В. Петровского, Н.Ф. Талызиной рассматриваются вопросы интеграции педагогики с другими науками. Г.Д. Глейзер и В.С. Леднёв раскрывают пути интеграции в содержании образования. В работах Л.И. Новиковой и В.А. Караковского раскрыты проблемы интеграции воспитательных воздействий на ребёнка. Интеграция в организации обучения рассматривается в трудах С.М. Гапеенкова и Г.Ф. Федорец. Названными и другими учёными определены методологические основы интеграции в педагогике: философская концепция о ведущей роли деятельности в развитии ребёнка; положение о системном и целостном подходе к педагогическим явлениям; психологические теории о взаимосвязи процессов образования и развития [1].

«Организация работы по овладению знаниями в области химии в условиях интеграции с иностранным языком включает несколько особенностей:

– вовлечение учащихся в активное общение на иностранном языке в разнообразных коммуникативных ситуациях, обусловленных предметным содержанием;

– постоянный мониторинг достижений учащихся с целью диагностики и учета сформированности предметных и информационно-коммуникативных компетенций;

– использование разнообразных визуальных опор [2].

Дистанционное обучение – образовательный процесс с применением совокупности телекоммуникационных технологий, имеющих целью предоставление возможности обучаемым освоить основной объём требуемой им информации без непосредственного контакта обучаемых и преподавателей в ходе процесса обучения (который может проходить как в синхронной, так и в асинхронной форме), и являться как самостоятельной формой обучения, так и дополнением к другой более традиционной форме обучения (очной, очно-заочной, заочной или экстернату), при необходимости давая возможность человеку изучить курс подготовки, переподготовки или повышения квалификации по требующимся ему дисциплинам, не слишком меняя привычный для него образ жизни. Для облегчения работы учителя и уменьшения нагрузки на ученика существуют различные мессенджеры, приложения и сайты.

Zoom – сервис для проведения видеоконференций, онлайн-встреч и дистанционного обучения школьников. На групповые занятия, конференции и семинары одновременно могут подключится до 100 человек, на бесплатную видеоконференцию длительностью 40 минут, также данная платформа удобна для индивидуальных занятий, где лимит на время не действует. Существует бесплатное приложение на компьютер, телефон и планшет, что очень удобно как для учителя, так и для школьника. К видеоконференции может подключиться любой, имеющий ссылку, или идентификатор конференции. Учитель может составить расписание на неделю, и отправить учащимся ссылку для дистанционного урока, что достаточно практично если уроки идут один за другим.

Googlemeet – также является сервисом для проведения видеоконференций, онлайн-встреч и дистанционного обучения школьников, единственное отличие от Zoom в том, что у данного сервиса нету приложения, а вход осуществляется через браузеры, что достаточно не практично при участие в видеоконференции через телефон. Плюсом данного сервиса является продолжительность времени 60 минут в групповых конференциях до 100 человек, и без лимитного времени на индивидуальные занятия.

WhatsApp – это мессенджер или система обмена мгновенными сообщениями между пользователями с помощью сети интернет. Позволяет пересылать текстовые сообщения, различного рода изображения, аудио– и видеозаписи и т.д. Данное приложение отлично адоптировалось на дистанционный формат обучения, так как мы знаем, что школьники не упускают с рук свои гаджеты, и с ними намного легче связаться через данное приложение нежели Kundelik. У каждого учителя существует группа с классом по предмету, классная, для олимпиадного, по кружкам и т.п. для выдачи задания, отправки ссылки на онлайн урок, публикация объявления, для ответов на вопрос, для проверки работ и т.д. Плюсом данного приложение является, что его можно использовать как на телефоне, так и в компьютере. Также можно

отметить тот плюс, что можно учащиеся может задать учителю вопрос, не нарушая личные границы и не отнимая много времени у него.

OnlineMektep – Разработала портал казахстанская компания в марте 2020 года. В четвёртой четверти прошлого учебного года дети уже занимались по онлайн программам используя функционал этой платформы. Online Mektep находится внутри сайта bilimland.kz и используется для комплексного обучения по всем предметам школьной программы.

OnlineMektep включает в себя возможность просмотра видео урока с помощью средств самой платформы. После просмотренного урока можно закрепить знания на практике и получить соответствующий полученным знаниям бал, и все это в рамках функционала платформы. Данная платформа хорошо защищена от взлома и родители уверены, что их дети получают знания в рамках этой платформы и никто не срывает им урок, как это происходит в последние дни в других платформах.

Wordwall – это онлайн-сервис, который позволяет создавать задания для дистанционной и очной работы, но в отличие от других похожих сайтов, платформа Wordwall позволяет делать не просто тесты, а полноценные викторины и игры с использованием слов и изображений. В бесплатной версии сервиса для педагогов доступно 18 шаблонов для создания собственных заданий и тысячи готовых викторин, которыми поделились другие пользователи.

Google формы – один из облачных сервисов Google, связанный с облаком и таблицами. Как и для использования любых других продуктов Google, для авторизации достаточно просто иметь почтовый ящик на Gmail.

Гугл-формы – простой, удобный и надёжный инструмент. Он интуитивно понятный, лёгкий в освоении, быстро внедряется и, что немаловажно, бесплатный. Сервис имеет много тонких настроек. Вопросы могут содержать от текстовых полей до чекбоксов. При оформлении можно использовать картинки и видео. Структура опроса может быть не линейной, а вариативной. Отвечая на вопросы, люди будут попадать на разные страницы, в зависимости от того, какие ответы они дают. Это существенно расширяет потенциальные сферы применения и создаёт простор для творчества. Сервис кроссплатформенный – использовать его можно на ПК, планшетах и смартфонах. Данные корректно синхронизируются.

С помощью этих ресурсов можно организовать интеграцию и индивидуализацию обучения, создавая интерактивные или печатные упражнения с учетом возможностей каждого ребёнка. И все это – в один клик!

Литература

1 Пузанкова Е.Н., Бочкова Н.В. Современная педагогическая интеграция, её характеристики. Образование и общество. 2009, №1. – С. 9-13.

2 Борунова Е.Б. Методика изучения химии в школе в условиях интеграции с английским языком: дис. … канд. пед. наук. – М., 2010.

ҒТАМР 14.07.09

АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ОЙЛАУ ҚАБЫЛЕТІН ДАМЫТУДАҒЫ СИНЕКТИКА

Д.Е. Абдилазизова
Студент, Мирас университеті, Шымкент қ.
Т.Ж. Турсунова
Магистр, аға оқытушы, Мирас университеті, Шымкент қ.

Бұл мақалада пәнді оқыту әдістемесінде инновациялық технологияларды қолдану қажеттілігі көрсетілген. Синэктика әдісі толығырақ қарастырылады.

Түйін сөздер: синектика әдісі, инновациялық технологиялар, аналогия.

Білімді ұрпақ болашақ иесі, ал білімді халық – еліміздің болашағының қалыптасуы болып саналады. Халқымыздың сапалы білім алуы мұғалімдердің білімділік және кәсіби шеберлігін қажет етеді. Бүгінгі күні білім игеру процесінің ең басты мәселесі мен мақсаты үйренушілердің белсенді іс-әрекетін ұйымдастырудан турады. Қазіргі біліктілікті арттырудың жаңа жүйесі мұғалімнің ізденушілік-зерттеушілік әрекетін ұйымдастыруды шебер меңгеруді талап етеді.

Қазақстан Республикасы заңнамасына сәйкес елдегі беделді тілдің бірі – халықаралық қатынастағы ағылшын тілі болып саналады. Ағылшын тілі халықаралық қатынаста қолданылатын, дүние жүзіне кең тараған ортақ тіл.

Шығыс ғұламасы Әл-Фараби 70-ке жуық тілді меңгерсе, Шотландиялық Дерик Хернинг 22 тілде еркін сөйлейді екен. Ендеше бұл біздің ағылшын тілін еркін меңгеруге толықтай мүмкіндігіңіз бар дегенді білдіреді. Әлемде үйренуге қиын тіл жоқ. Әр тілдің өз заңдылығы бар. Ең алдымен тіл үйренемін деген адамға мотивацияның болуы аса маңызды. Ол мотивация – сіздің мақсатыңыз болмақ.

Жеке тұлғаның мотивациялық жүйесі сол адамның ішкі жан дүниесі мен сыртқы мінез-құлқын көрсететін, оның қоғамдағы орны мен мәдени-рухани деңгейін анықтайтын аса маңызды факторлардың бірі екені даусыз. Мотивация – адамзат әрекетіндегі негізгі қозғалтқыш күш болып табылады, яғни белгілі бір мақсатқа жету үшін ынталандыру үдерісі.

Әлеуметтік-психологиялық мінездеме, ерік қасиеттері, көңіл-күй, шағымдар, әлеуметтік күтілім, бағыт құндылықтар – барлығы тұлғаның жеке қасиеті болып табылып, мотивациялық ортаның түсінігін береді.

Шет тілін оқытуда мотивацияның басты рөлін түсіну үшін, білім беру мекемелерінде мұғалімдерге оның негізгі әдіс-тәсілдерін, құрылымын жақсы

білуі қажет. Мотивация мәселелерін қарастыруда және қалыптастыру жолын іздестіруде оны түсінуге мүмкіндік бола бермейді, себебі, мотивацияның қалыптасуы бұл мұғалімнен оқушыға берілмейтіндігі әр сабақтың үрдісінде көрінеді. Уәждердің қалыптасуы – бұл, біріншіден, сабаққа деген ішкі ынта сезімінің көрінуі және барлығын түсіне отырып, мотивациялық құндылықтар ортасын өз бетінше әрі қарай дамытуы.

Шет тілін оқыту арқылы өнегелік, эстетикалық жағынан жан-жақты дамыған, саяси – идеялық жағынан сенімді, еңбексүйгіш азамат тәрбиелеп, бүкіл оқыту үрдісінде қатынастық бағыт бере отырып, оның жалпы дүниеге деген көзқарасын қалыптастыра аламыз. Оқушы шет тілін оқи отырып, оның басқа тілдерден өзара айырмашылығын салыстырып, сөйлеу дағдылары, мәдениеті, ой – еңбегін оқытумен қатартеориялық әрі тәжірибелік міндеттерін меңгереді. Қай тілдің болмасын механизмін үйрену үшін сол тілдің жүйесі қалай құрылғанын, оны тәжірибелік жағынан қалай меңгеру керек екенін біледі. Сонымен қоса, оқушыларға ана тілінің негізінде ағылшын тілін үйрету, оларды өз ойын ауызша және жазбаша дұрыс баяндай білуге дағдылана отырып, ағылшын тілінде жазылған шығармалардың тіл байлығын, стилін, әр сөздің атқаратын идеялық-эстетикалық жүгін жете меңгеріп, кітаптарды өздігінен пайдалана білу тәрізді іскерлік дағдылары қалыптасып, адамзаттың ғасырлар бойы жасаған рухани мәдениетімен, білімімен қаруланады, сөйтіп, егемен еліміздің ұлттық мәдениетін, әдет-ғұрпын, салт-дәстүрін, тарихи құндылықтарын, ізгі тағылымдарын шет тілі арқылы дамытады [1].

Жаңа шығармашылық идеяларды дамыту әдістері бүгінгі таңда әртүрлі салаларда сұранысқа ие. Олардың көмегімен ірі компаниялар мен ұйымдардың менеджерлері бәсекелестік ортада тиімділігін арттырады, ал шығармашылық топтар ерекше ойлау процестерін ынталандырады. Мәселені шешуге көптеген жолдары мен практикалық әдістері бар – классикалық миға шабуыл жасау тәсіл идеясын жүзеге асырудың техникасына дейін. Қазыр күнде тағы бір танымал болып турған әдіс – синектика, оның тиімділігі тәжірибеде бұрыннан дәлелденген. Бұл әдістеменің ерекшелігі әртүрлі әдістерді қолдану мүмкіндігі болып табылады, олардың комбинациясы түпнұсқа шешімдерді іздеу шегін кеңейтеді.

Синектика атауы грек тіліндегі synektikós-тан шыққан, ол «әртүрлі және шамалы маңызды емес элементтердің бірігуі» дегенді білдіреді. Бұл проблемаларды шешудің креативті әдістемесі. Сонымен қатар, оның мақсаттарының бірі өңдеудің осы түрінің сипаттамаларын пайдалану болып табылады. Яғни, миға шабуыл жасап, тәжірибеге негізделген мәселелерді шешу әдісін ұсыну [2].

Әдістеменің авторы 1950 жылдардың басында миға шабуыл техникасын жақсарту үшін белсенді жұмыс істеген Уильям Гордон. Ғалымның жұмысының нәтижесі мәселені шешудегі синектикалық көзқарас болды. Бұл сөз «әртүрлі элементтердің қосылуы» дегенді білдіреді, бұл әдістің ерекшелігін көрсетеді. Синэктика әдісі шығармашылық қабілеттерді жетілдіру әдістеріне қатысты

болғанымен, ол әртүрлі салаларда, соның ішінде өнеркәсіптік кәсіпорындарда кең қолданылуда.

Әдістеме туралы бастапқы білім оны ерекше шығармашылық қабілеттерді жетілдіру әдісі ретінде қате бағалауға әкелуі мүмкін. Шындығында ол синектикалық топтың қатысушыларынан күрделі ұйымдастыруды және байыпты дайындықты талап етеді. Сондай-ақ, Synectics нақты мәселелерді шешетінін және әртүрлі жүйелерді әзірлеу үшін үлгілерді пайдаланбайтынын атап өткен жөн. Жоғарыда айтылғандай, бұл әдіс миға шабуылға негізделген. Дәлірек айтсақ, бұл кәсіпқойларға арналған өзгертілген нұсқа.

Зерттеулер қазіргі заманғы кәсіпорындар мен ұйымдардың өз саясатын реттейтін белгілі бір заңдарға бағынатынын көрсетеді. Белгілі бір курсты қатаң сақтау көбінесе қызметтің тиімділігін арттыратын мәселелерді шешуге және тексеруге мүмкіндік бермейді, бірақ жарғыға қайшы келеді. Инновациялық идеялар, керісінше, іштен туындайтын деструктивті процестерсіз жағдайды өзгерте алады. Ең бастысы – әдісті дұрыс қолдану. Синектиктер басқарудың төменгі деңгейінде де шешім қабылдау процесінде жақсы нәтижелерге қол жеткізе алады.

Әдісті жүзеге асыру тәртібі. Жаңа идеяларды генерациялаудың кез келген басқа әдісі сияқты, синектика тапсырмамен жұмыс істеудің бірнеше кезеңдерін қамтиды. Абстрактілі ойлауды сақтау үшін алдымен нәтижеге қойылатын талаптарды көрсетпей-ақ мәселе туралы жалпы түсінік беріледі. Содан кейін мәселе бірнеше жеңілдетілген бөліктерге бөлінеді, топ мүмкін тапсырмалар мен мүмкін шешімдерді өз бетінше іздейді.

Айта кету керек, бұл кезеңде қатысушылар проблеманы өздері түсінетін формада, яғни нақтыламай-ақ шешеді. Аналогияны таңдау туралы шешім бұл кезеңді аяқтайды және басқа сферадағы шешілген мәселені салыстыру жүзеге асырылады. Бұл әдіс пен миға шабуылдың классикалық әдісі арасындағы маңызды айырмашылықты атап өткен жөн. Синэктикада ұсынылған идеяның сыны да сарапшылар тарапынан айтылып, шешімі іс жүзінде жүзеге асады.

Синектикалық топ қатысушылары әртүрлі құралдармен, соның ішінде операциялық механизмдермен жұмыс істеуі керек. Атап айтқанда, бұл қойылған мәселеге ұқсас тағы да аналогиялар қолданылатын метафоралар ойыны болуы мүмкін. Әдетте мұндай жұмыстың басты мақсаттарының бірі досты белгісізге айналдыру болып табылады. Басқаша айтқанда, жақтаулар мен кедергілерді жою процесті тиімдірек етеді. Синэктика мәселені жаңа формада және әдеттен тыс көзқараспен түсінуге мүмкіндік береді. Бір айта кетерлігі, психологиялық құралдарды оқыту мүмкін емес. Интуициямен ойнау сияқты механизмдер оларды әрбір адам саналы деңгейде қолдану мүмкіндігін ұсынады.

Синектикалық мәліметтер бойынша Дж. Цезерани шығармашылыққа негізделген бұл процестің төрт механизмін сипаттайды.

Синэктикадағы аналогияның түрлері:

– тікелей;
– фантастикалық;
– жеке аналогия;

– және символдық салыстырулар.

1. Тікелей ұқсастықтар үшінші тарап объектісінің белгілі бір қасиеттер үшін тапсырма объектісіне мүмкіндігінше ұқсас екенін көрсетеді. Тұлғалық сипаттамалардың аналогиялары өз әсерлеріне, эмоцияларына, естеліктеріне және т.б.

2. Фантастикалық ұқсастықтарды қолданатын әдіс ұқсас қасиеттерге ие. Қатысушылар объектілерді ерекше қасиеттер мен сапалармен қамтамасыз етеді, бұл сонымен қатар тапсырмаларды тиімдірек шешуге мүмкіндік береді.

3. Жеке аналогия – зерттелетін мәселенің субъектісінің орнына өзін қою қабілеті, бейнеге дағдылану, оның сезімін, қиындықтарын, тәжірибесін түсінуге тырысу, басқаша айтқанда, проблеманы өз бетінше сезіну (оқушылар үшін синектика әдістерін енді ғана меңгере бастағандар үшін бұл процесс өте күрделі, табыс көбінесе эмпатияға байланысты);

4. Аналогиялардың символдық әдісі де танымал. Синэктика қатысушыларға мәселені метафоралар мен символдар тілі арқылы көрсетуге нұсқау береді. Мұндай ізденістерде объект нақты дүниеден дерексіз ұғымдар жүйесіне аударылады.

Синэктиканың оң және теріс жақтары. Әдістің артықшылықтары оның жан-жақтылығын, абстрактілі ойлауды дамытудың баламалы әдістерімен салыстырғанда тиімділігін, сонымен қатар жеке қасиеттерді, оның ішінде түйсігі мен қиялын жақсартуды қамтиды. Синектика да ойлауды белсендіру әдістерінің бірі болып табылады, ол нәтижені өңдеу кезінде сыни бағалауды қамтамасыз етеді және сарапшылар жұмысының сапасын арттырады. Егер кемшіліктер туралы айтатын болсақ, онда ең бастысы – күрделілік. Технологияның құралдары мен механикасы қарапайым болып көрінгенімен, синектиканы кәсіби деңгейде ұйымдастыру өте күрделі жұмыс.

Қысқаша айтқанда, осы әдістерді қолдану әртүрлі ойларға жетелейді және бізді ерекше нәрселерге жақындатады. Осылайша, бұл инновациялық және тиімді шешімдерді алуға, проблемаларды шешудің креативті және еркін ойлауға қол жеткізуге мүмкіндік береді. Бұл әдіс даулы мәселелерді талқылау, пікірталасқа қатысуға онша сенімді емес қатысушыларды ынталандыру, қысқа мерзім ішінде идеяны көптеп жинау, аудиторияның тақырып бойынша білімін анықтауда тиімді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Амандықова Г.Н., Мұхтарова Ш.Е., Шет тілін оқыту әдістемесі. – Астана, Фолиант 2007. – 37 б.

2 Цезерани Д. От мозгового штурма к большим идеям: NLP и синектика в инновационной деятельности. – М.: ГРАНД: Фаир-Пресс, 2005.

3 William Gordon. Synectics: The development of creative capacity. Harper. – New York 1961.

4 James F. Marran, Donald V. Rogan. Synectics: An Explanation of the Process and Some Comments on Its Application in the Secondary School. 1966.

ГРНТИ 14.85.25

АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕ СӨЙЛЕУ ҚАБІЛЕТІН ЖАҚСАРТАТЫН ЕҢ ТИІМДІ ҚОСЫМШАЛАР

А.Е. Аманбай
Магистрант, Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ, Алматы қ.

Мақалада шет тілін оқытуда сөйлеу қабілетін дамытудың маңызы қарастырылады, сонымен қатар оқытудың мазмұны, әдістері мен принциптері анықталды. Ағылшын тілі пәні мұғалімдері қазіргі кезде тілді оқыту сапасын жақсарту мақсатында тіл үйретуде әлемдік озық тәжірибелерді, жаңа технологиялар мен әдістерді барынша қолдануда. Осыған орай мобильді қосымшаларды тәжірибеде қолдану арқылы ең тиімді болатын қолданбалар мен олардың сипаттамалы жасалынды.

Түйін сөздер: шет тілін үйрену, қабілеттерді дамыту, оқыту кезеңдері, мобильді қосымшалар, оқытудың тиімділігі.

Қазіргі ақпараттық жарылыс, халықаралық экономикалық және саяси интеграция айтарлықтай өсумен және кеңеюмен қатар жүретін халықаралық ғылыми-техникалық байланыстарды тікелей жүзеге асыруға ғылым мен техниканың әртүрлі салаларындағы мамандардың ұдайы көбеюін тудырады. Мұның барлығы шетел тілін меңгеру сипатына өзіндік талаптарды ұсынды және осылайша оқытудың жаңа әдістерінің, атап айтқанда, шет тілдерінің кейбір принциптері мен параметрлерін анықтады.

Қазіргі әлемде ағылшын тілі қарым-қатынас, таным, ақпарат алу және жинақтау құралы болып табылатын шет тілдік қарым-қатынас шарттары сөйлеу әрекетінің барлық түрлерін (шет тілінде сөйлеу, тыңдау, оқу және жазу) меңгеру қажеттілігін алдын ала анықтайды.

Сөйлеу әрекетінің сол немесе басқа түрін меңгерудің сәйкестік деңгейі тікелей шет тілдік қарым-қатынас тәжірибесінде, мамандық бойынша шынайы және ақпараты жоғары әдебиеттерді оқығанда, мақалалар, кітаптар, аннотациялар түріндегі жазбаша ақпаратпен алмасу кезінде тексеріледі.

Жалпы білім беретін мектепте шетел тілін меңгеру кезінде мұғалімдер шет тілін меңгеруде қолданылатын оқыту әдістерінің заманауи талаптарға сәйкес келмеуі мәселесіне тап болады [4]. Көбінесе «тәжірибе бойынша тест» жалпы білім беретін мектептегі шет тілі бойынша емтихан баллының дұрыстығына сұрақ қояды, өйткені шет тілін меңгеру деңгейіне қойылатын сапалы жаңа, біршама нақты талаптарға қарамастан, емтихандар әлі де дәстүрлі

немесе басқа оқыту әдісіне бағытталған. Мұнда тілдің өзіндегі дағдыларға қарағанда тілді білуге көбірек мән беріледі және ауызша сөйлеу екінші дәрежелі бағыныңқы сипатта болады, яғни сөйлеу қабілеті оқу және жазу сияқты дағдыларды құрудың шарты болып табылмайды.

Оқыту мақсаты ретінде сөйлеуге бағытталған педагогикалық үдеріс оқу құралы ретінде сөйлеу қабілетін қарастырған жағдайда ғана нәтижелі болады деп болжауға болады [2]. Қарым-қатынас әрқашан ситуациялық болатынын ескере отырып, сөйлеуге үйрету барысында жағдаяттарды құрал ретінде таңдау арқылы ситуациялық тәсілге тоқтадық.

Айта кету керек, қарым-қатынас ауызша және жазбаша түрде жүзеге асырылуы мүмкін. Бірінші жағдайда адам екі құралды – сөйлеу мен тыңдауды, екіншісінде – жазуды және оқуды меңгеруі керек. Сонымен сөйлеу әрекеті ретінде сөйлеу қарым-қатынас құралдарының бірі болып табылады [5]. Е.И.Пассов сөйлеуді қарым-қатынас мәселелерін шешу мақсатында өз ойын білдіру деп атайды.

Ағылшын тілі сабағында оқушылардың тілін дамыту, білім-білік дағдыларын қалыптастыру, сөйлеуге деген қызығушылығын, белсенділігін арттыру мақсатында қолданылатын әдістерге төмендегілерді жатқызуға болады:

1) Ауызша әдіс – теория және фактіге негізделген білімді қалыптастыруда, үй тапсырмасын және жаңа сабақты пысықтауда, ережелерді қайталауда пайдаланылады.

2) Көрнекі әдіс – бақылау қабілетін дамыту, оқылатын мәселеге ықыласын көтеру және оқу материалының мазмұнын көрнекілік арқылы түсіндіруде қолданылады.

3) Практикалық әдіс – практикалық іскерлік пен әдетті дамыту үшін және тақырып мазмұнына сәйкес практикалық жұмыстарды жүргізу үшін түсіндірілген материалды оқушылардың қаншалықты меңгергенін бақылау үшін пайдаланылады.

4) Ойын әдісі – оқушының сабаққа деген қызығушылығын оятып, белсенділіктерін арттыра түседі, сонымен қатар оқушылардың сөйлеу-білік дағдыларын қалыптастырады.

Аталған әдістерді пайдалана отырып, түрлі тапсырмалар мен жаттығуларды, теориялық мәселелер мен қағидаларды оқушыға меңгерту тиімді болып табылады [3].

Шетел тілінде сөйлеуді оқытуда заманауи ақпараттық технологияларды қолдану мәселесі әдіскерлер мен мұғалімдер арасында өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Жаңа ақпараттық технологиялар тек техникалық құралдар саласындағы жаңалықтарды ғана емес, сонымен қатар оқыту үдерісінің формаларын, әдістерін, тәсілдерін жаңартуды қамтиды. Өзімнің зерттеуімде мұғалімдер арасында тәжірибеде қолданылған туралы ең танымал және сұраныса ие қосымшаларды сипаттайтын боламын. Бұл технологияларды қолдану шет тілінде сөйлеуге оқытудың кез келген кезеңінде жүзеге асырылуы

мүмкін [1]. Мен ағылшын тілін үйренуге арналған қосымшалардың тізімін ұсыныс ретінде жасадым және оларды ең тиімді деп санаймын.

1. *FluentU* – жаңыңызда ағылшын тілінде сөйлейтіндер болмаса нақты, тірі ағылшын тілін үйренуге арналған ең пайдалы құралдардың бірі болып табылады. FluentU оқыту үшін бейімделмеген нақты ағылшын бейнелерін пайдаланады: фильм трейлерлері, музыкалық бейнелер, тартымды көпшілік дәрістер және т.б. Мұның бәрі қосымшаның көмегімен жеке ағылшын тілі сабақтарына айналады.

Әрбір бейнеде интерактивті субтитрлер бар. Кез-келген сөзді түртіңіз, сонда FluentU қолданбасы сөздің анықтамасын және айтылу үлгісін береді. Бейне автоматты түрде кідіртіледі. Сөзді немесе сөз тіркесін қажетсіз шертулерсіз және бейнедегі дұрыс орынды жоғалтпай дауыстап қайталауға болады. Сондай-ақ қолданбада сөз тіркесін үйренгенше қайта-қайта ойнауға мүмкіндік беретін қайталау мүмкіндігі бар.

Бейнежазбаны көріп болғаннан кейін, сізде осы бейне негізінде қолданба сіз үшін жасайтын әртүрлі жаттығулар мен сынақтардың көмегімен үйренгендеріңізді бекіту мүмкіндігі бар. Сондықтан сөздер жақсырақ есте қалады.

Бейнелер жанр мен қиындық деңгейіне қарай жіктеледі, сондықтан сіз әрқашан өзіңізге сәйкес келетінін табасыз. Сонымен қатар, FluentU бұрын көрген бейнелер негізінде сізге басқа бейнелерді сәйкестендіреді. Бұл мүмкіндіктердің барлығы FluentU веб-сайтында ғана емес, сонымен қатар iOS және Android үшін мобильді қосымшада да қолжетімді.

2. *VOA Learning English.* Бұл қолданба тыңдау тәжірибесіне арналғанымен, сөйлеу дағдыларын дамытуға да тамаша.

VOA Learning English сайтында сіз ана тілінде сөйлемейтіндерге арналған оқу мәтіндерін, жаңалықтарды және сабақтарды таба аласыз. Қолданба өте қарапайым ағылшын тілін пайдаланады және жазбалардағы сөйлеу тілінің қарқыны әр сөзді түсінуіңізге көз жеткізу үшін баяу.

Сөйлеуді екі ыңғайлы мүмкіндіктің көмегімен жаттықтыруға болады: дыбыс жылдамдығын реттей аласыз және оларды дауыстап айтуды жаттықтыру үшін автоматты қайталауға жеке үзінділерді орнатуға болады [7]. Үзіндіні бірнеше рет мұқият тыңдаңыз, содан кейін айтылымға еліктеп, оны мүмкіндігінше дәл қайталауға тырысыңыз.

Сіз АҚШ-тағы соңғы оқиғалардан хабардар бола отырып, ағылшын тілін үйрене аласыз. Сабақтың тақырыптары жаңалықтар, бизнес, саясат, қоршаған орта және т.б.

3. *SpeakingPal* – өте қарапайым және интуитивті интерфейсі бар ағылшын тілінде сөйлейтін қолданба. Орыс нұсқасы SpeakingPal Ltd компаниясының «Ағылшын тілінде сөйлеуді үйрен» деп аталады.

Сабақ экранда айтылатын сөздерді көріп тұрғанда диалогтан қысқаша үзінді тыңдаудан басталады. Сонда сіз жауап ретінде айтатын сөздерді көресіз.

Қолданба жауаптарыңызды жазып, бағалайды: сіз қаншалықты анық және дұрыс сөйлейсіз және қандай сөздерде қате жібересіз. Барлық диалогтар жалпы өмірлік жағдайларға негізделген.

Бұл қолданба жаңадан бастаушыларға жарамды және оларға ағылшын тілінде сенімдірек сөйлей бастауға көмектеседі.

4. *English Talk* қолданбасы ағылшын тілін үйренудің белсенді әдісін пайдаланады. Сіз қосымшаның чатында басқа нақты пайдаланушылармен сөйлесесіз және осылайша ағылшын тілінде сөйлесу дағдыларыңызды жақсартасыз. Қосымшаның көмегімен сіз қарым-қатынас пен сөйлеу тәжірибесі үшін серіктесті оңай таба аласыз. English Talk пайдаланыңыз және TOEFL емтиханының тыңдау және сөйлеу бөлімдері сізге әлдеқайда ыңғайлы болады.

Жеке қауіпсіздік үшін чаттар тек дыбысты пайдаланады (бейне жоқ). Чат диалогтарының деңгейі сіз үшін жеткіліксіз болса, сіз қатыса алатын ағылшын тілінде тікелей талқылаулар бар бөлім бар. Сонымен қатар, сізге лексика мен грамматика курсы ұсынылады.

English Talk көмегімен сіз бір таспен екі құсты өлтіресіз – ағылшын тілін үйреніп, жаңа достар таба аласыз!

5. *Supiki.* Бұл қосымша арқылы сіз күннің немесе түннің кез келген уақытында бейтаныс адамдарды тартпай сөйлесе аласыз, яғни қосымшаның өзі сізбен сөйлеседі.

Supiki сізге тақырып таңдауды ұсынады және дайын болған кезде оны талқылаңыз. Қолданба тыңдауға және нақтылайтын сұрақтар қоюға тамаша. Өзіңізді жақын досыңызбен сөйлесіп тұрғандай сезінесіз.

Сонымен қатар, қосымшада қарапайым анимациялық бейнелер бар: сіз олардың кейіпкерлерінің күнделікті шытырман оқиғаларын бақылайсыз және сонымен бірге жаңа сөздер мен өрнектерді үйренесіз.

Британдық кеңестің статистикасына сәйкес, әлемде ағылшын тілінде сөйлейтін 1,75 миллиардтан астам адам бар және бұл сан үнемі өсіп келеді. Бұл планетадағы ең көп сөйлейтін тіл және оны қолыңыздағы телефонмен үйренуге болатынын анықтадық. Бірақ мобильді қосымшалар арқылы оқудың оң және теріс жақтары бар.

Артықшылықтары:

– қолжетімділігі. Күндіз немесе түннің кез келген уақытында тілдік дағдылармен жұмыс істеу үшін қосымшаға жүгінуге болады;

– қаржылық сұрақ. Нарықта көптеген қосымшалар бар. Олардың ішінде ақысыз және ақылы, ішінара немесе толығымен (бұл туралы кейінірек айтатын боламыз). Қалай болғанда да, қосымша сізге репетитордан әлдеқайда арзан болады;

– қарапайымдылық. Тіл үйренуге арналған қолданбалар смартфонның қолында болуын қажет етеді. Олар әдетте интуитивті, жарқын дизайнмен ерекшеленеді, олар ересектерге де, балаларға да ұнайды. Егер сізде әлі де сұрақтарыңыз болса, кірістірілген көмекші немесе қолдау қызметі оларға жауап береді;

– уақытты үнемдеу. Тіл мектебіне бару немесе репетитормен онлайн сабақтар үшін белгілі бір сағаттарды бөлудің қажеті жоқ. Сабақтардан бас тартудың немесе қайта жоспарлаудың және ақша жоғалтудың қажеті жоқ. Сіз сабақты жолда қоғамдық көлікте немесе жұмыста түскі үзіліс кезінде оңай жалғастыра аласыз.

Шет тілдерін үйренуге арналған мобильді қосымшалардың айқын артықшылықтарымен қатар кемшіліктері бар:

– тегін нұсқалардағы тітіркендіргіш жарнамалар. Қолданбаға ақы төлеуді қаламасаңыз, олардың кейбірінде оқуға кедергі келтіретін жарнамалар кездесетініне дайын болыңыз;

– сабақта жүйенің болмауы. Барлық қолданбалар оқуға жүйелі көзқарасты қамтамасыз ете бермейді, сондықтан көрінетін қарапайымдылыққа қарамастан, кейде жаңадан бастаған адамға оқуды бастау қиынға соғады;

– инспектор жоқ. Тәрбиеші, ұстаз – бейтаныс тіл әлеміне басты жол сілтеуші, әсіресе оның білімі әліпбимен шектелсе. Олар әртүрлі мәселелер бойынша бағыт-бағдар беріп, ұсыныстар береді, сұрақтарға жауап береді және түсініктеме береді. Қолданба арқылы үйрену кезінде сіз бұдан айырыласыз.

Қорыта айтқанда, мектеп оқушыларының ауызша сөйлеу дағдыларын қалыптастыру үшін тиімді әдістерді пайдаланып, әр түрлі жаттығулар орындатудың маңызы зор екендігін байқадық. Тілді үйретуде «қарапайымнан күрделіге қарай» принципін ұстану қажеттігін түсіндік.

Адамдар тілді қолданғанда «Нені?», «Қалай?», «Қайтіп?» деген сұрақтарға жауап беру үшін пайдаланады. Енді осыны үйрету мақсатында қолданса, үйретуші мен үйренуші үшін екеуара тиімді тәсіл болары даусыз. Үйретуші толып жатқан тілдік құбылыстардың қайсысын бірінші, қайсысын кейінірек оқытуда құрылым және мағына бойынша басымдыққа ие бола алса, үйренуші де дәл солай таңдау мүмкіндігіне ие бола алады.

Ауызша сөзді түсіну адамның естіген сөздерінің мағынасына талдау жасап, аяқталған ойды білдіруіне, ойша жинақтау қабілетіне байланысты болады [6].

Ағылшын тілі пәні мұғалімдері қазіргі кезде ағылшын тілін оқыту сапасын жақсарту мақсатында тіл үйретуде әлемдік озық тәжірибелерді, жаңа технологиялар мен әдістерді барынша қолдануда.

Ауызша сөйлеуді үйретуде әр түрлі технологияларды пайдаланған тиімді. Мысалы, қазіргі білім беру үдерісінде еніп жатқан инновациялық технологияларды басшылыққа алып, практика жүзінде ауызша сөйлеуді іске асыруға болады. Яғни, біз деңгейлеп саралап оқыту технологиясында білім алушыларға деңгейлік тапсырма беру арқылы әр баланы ауызша сөйлеуге үйретеміз. Балалар сөйлеу арқылы өз ойындағысын жеткізу үшін, ең біріншіден, оқушылардың сөздік қорын байытып, содан соң жаңа өткен сөздердің есте сақтап және де әр жағдайда қандай мағынаны беретінін түсіндіру қажет. Кейін осы жаңа сөздері бар фильмдер көрсету, өлеңдер тыңдату, диалог және монолог құрастыру арқылы жұмыстар жүргіздік.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Белкова М.М. Ағылшын тілі сабақтарындағы ақпараттық компьютерлік технологиялар. Ағылшын тілі мектепте. № 4, 2008.

2 Bim I.L. Шетел тілдерін ғылым ретінде оқыту әдістемесі және мектеп оқулығының мәселелері. – М.: Орыс тілі, 1977. – 288 б.

3 Зимняя И.А. Сөйлеу әрекетінің лингвистикалық психологиясы. – М.: Мәскеу психологиялық-әлеуметтік институты. 2001. – 432 б.

4 Ваторина Е.В. Тілдік портфолио оқыту құралы және оқушылардың шет тілі бойынша жетістіктерін бағалау құралы ретінде. – Екатеринбург, 2011. – Б. 21-26.

5 Пасов Е.И. Шетел тілінде сөйлеуге үйретудің коммуникативтік әдісі. – М.: Ағарту, 1991. – 233 б.

6 Вербицкая М.В., Махмурян К.С. Симкин В.Н. Ағылшын тілінде USE 2016 қатысушыларының типтік қателіктерін талдау негізінде дайындалған мұғалімдерге арналған әдістемелік ұсыныстар. – М.: Федералдық педагогикалық өлшемдер институты, 2016. – 28 б.

7 Китайгородская Г.А. Шет тілдерін қарқынды оқыту. Теория және практика. – М.: Жоғары мектеп баспасы, 2009. – 277 б.

ҒТАМР 20.01.45

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ-МАТЕМАТИКА БАҒЫТЫНДАҒЫ ИНФОРМАТИКАНЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

Ж.Б. Бауржанова
Магистрант, ҚазҰҚПУ, Алматы қ.

Мақалада мұғалімнің дайындық жүйесіндегі пәннің рөлі мен орнын ашатын жаратылыстану-математика бағыттағы информатиканы оқыту әдістемесінің кейбір мәселелері қарастырылады. Мақала информатиканы оқытудың қазіргі заманғы әдістемесін қалыптастырудың негізгі кезеңдері туралы, оның құрылымы, негізгі категориялары, тұжырымдамалары мен әдістері, информатика мұғалімін кәсіби даярлаудағы курстың маңызы туралы тұтас көзқарасты қалыптастыруға бағытталған. Ол сабақ жоспарын өз бетінше дайындау дағдыларын қалыптастыруға ықпал етеді. Мақала теориялық бөлімнен тұрады, онда оқыту теориясы мен әдістемесінің жалпы мәселелері баяндалады (информатиканы оқыту әдістемесінің пәні, жаратылыстану-математикалық бағыттағы информатика курсының құрылымы мен мазмұны, пәнді оқыту контексіндегі дидактика қағидаттары, курс бойынша сабақтардың құрылымы, информатика бойынша сабақтарды ұйымдастыру нысанының ерекшеліктері). Информатиканы оқыту әдістемесінің жүйелі курсы жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған.

Түйін сөздер: информатика, жаратылыстану-математикалық бағыт, курс, оқу процесі, оқыту әдістемесі.

Стандарттардың талаптарын ескере отырып, бакалаврдың пәндер бойынша білім беру бағдарламаларын іске асыруға дайындығы жаратылыстану-математика бағыттағы информатика бойынша оқу бағдарламаларын іске асыру ерекшелігін білу қажеттілігін айқындайды. Студенттердің зерттеулерінде жаңа әдістерді өз бетінше игеру және қолдану, кәсіби қызметтің жаңа салаларын түсіну қабілеті зерттеу қызметінде қолданылатын информатика әдістерін білуді қамтамасыз етеді. Студенттің ғылыми зерттеу барысында алынған нәтижелерді талдау, оларды ғылыми-зерттеу міндеттерін шешуде келесі қолдану қабілетін білдіреді:

– ғылыми зерттеулер нәтижелерін талдау мен өңдеудің статистикалық әдістері;

– ғылым және білім беру саласындағы ғылыми-зерттеу міндеттерін шешу барысында компьютерлік модельдеу әдісін және математикалық модельдеу әдісін қолдану ерекшеліктері.

Семестрдің басында әр студентке оқу тақырыбы беріледі, мүмкін болса, бітіруші біліктілік жұмысын дайындау аясында оның ғылыми-зерттеу қызметінің тақырыбымен байланысты. Студент берілген материалды оқып, баяндама дайындайды [1]. Есептердің математикалық модельдерінің иллюстрациялық мысалдарын, оларды шешу алгоритмдерінің мысалдарын келтіру міндетті болып табылады. Дереккөздер классикалық оқулықтар, оқу құралдары, отандық және шетелдік авторлардың ғылыми мақалалары мен монографиялары болуы мүмкін. Студенттерге бірнеше апта бөлінеді, сөйлеу кестесі жасалады және келісіледі. Алғашқы сабақтарда оқытушы жаратылыстану-математика бағыттағы информатика курсының тақырыптарына енгізетін материал береді. Бұл жағдайда операцияларды оңтайландыру мен зерттеудің негізгі курстарына кірмеген тақырыптар қамтылады. Мұғалім белгілі және жаңа теориялық, қолданбалы есептерді қарастырады, осы есептердің жаратылыстану-математикалық модельдері және оларды шешу алгоритмдері талқыланады. Содан кейін кестеге сәйкес студенттердің дайындалған есептерін тыңдау басталады. Сөйлеуді дайындау барысында студент мұғалімге белгілі бір қиын мәселелер бойынша кеңес алу үшін жүгіне алады. Егер студент иллюстрациялық мысалдарды ойлап табуда қиналса, бұл жағдайда мұғалім қажетті көмек көрсете алады. Мысалдар семинардың барлық қатысушыларымен бірге сөйлеудің өзінде пайда болады. Мұғалім модельдерді құру нұсқаларын, оларды қолдану мүмкіндіктерін талқылауды ұйымдастырады [2]. Бұл, мүмкін, сабақтың ең қызықты және жемісті минуттары, барлығы жұмысқа қосылып, есеп тақырыбын түсінуге тырысады. Айта кету керек, тақырыптар жиынтығы өте кең болуы керек, өйткені олар бір уақытта бакалавриат пен магистратурада сабақ алады.

Қойылған мақсаттарды жүзеге асыру үшін оқу процесінде оқытудың инновациялық (немесе дәстүрлі емес) технологияларын қолданған жөн. Осыған байланысты білім беру процесінің тиімділігін іске асыру үшін жаратылыстану-математика бағыттағы информатиканы оқыту кезінде «кластер» технологиясын қолданған орынды. Қарастырылып отырған оқыту әдісінің атауы ағылшын тіліндегі *«clustery»* сөзінен шыққан, аудармада «байламдармен немесе кластерлермен өсіп келе жатқан» дегенді білдіреді. Осы технологияның контекстінде кластер дегеніміз – белгілі бір тұжырымдаманың семантикалық өрістерін көрсететін оқу материалын графикалық ұйымдастыру. Американдық мұғалімдерді «кластер» технологиясының негізін қалаушылар деп санайды, олар бір нәрсені зерттемес бұрын алдымен объект (процесс, құбылыс) туралы қолда бар идеялар негізінде модель құру керек, содан кейін жаңа ақпаратты басшылыққа ала отырып, салынған модельді жетілдіреді. «Кластер» технологиясының модификациясы тармақталған кластерлерді құрастыру болып табылады. Айта кету керек, «кластер» технологиясы объектіні немесе

тұжырымдаманы игеру немесе бөлу, құрылымдау, жүйелеу және көрнекі түрде ұсыну үшін қажет үлкен көлемдегі ақпаратпен жұмысты оңтайландырады.

Жаратылыстану-математика бағыттағы «Информатика» пәні бойынша кластермен жұмыс істеудің кейбір тәсілдерін келесі:

1. Кез-келген тақырып бойынша кластер құру.

2. Тақырып бойынша дайын кластерді түзету және жетілдіру.

3. Кластердің құрамына кіретін түйінді сөздерді пайдалана отырып, дайын кластер бойынша бағдарламалық құралдың жұмыс режимдерін меңгеру.

4. Оқытушы құрастырған кластер бойынша мәселені шешу.

5. Зерттелетін тақырып бойынша «толық емес» кластерді талдау және аяқтау [3].

Жаңа тақырыпты, мысалы, объектіге бағытталған бағдарламалауды тиімді зерттеу үшін «кластер» технологиясын қолдану ұсынылады. Дәрісте оқытушы «кластер» технологиясы арқылы студенттерге иерархия түрінде бір сыныпқа жататын объектілер тобын көрсете алады, ал осы иерархияның келесі деңгейлерінде объектілердің (немесе сынып даналарының) қасиеттерін, әдістері мен оқиғаларын тізімдей алады. Егер бір сыныптың объектілері бірдей қасиеттерге, әдістерге немесе оқиғаларға ие болса, сондай-ақ оларды бір-бірімен бірге пайдалану мүмкіндігі болса, олардың арасындағы логикалық қатынасты сызықтардың көмегімен көрсете алады.

Зертханалық жұмыстарда студент басқару элементтері (яғни объектілері) бар қосымшаның визуалды формасының жүйелік-ақпараттық моделін көрнекі түрде құру үшін «кластер» технологиясын қолдануы керек [4]. Қарапайым нысанды ажырату қажет, форманың басқа объектілеріне қол жетімділікті қамтамасыз ету керек. Содан кейін диаграммада қосымшаны жобалау және бағдарламалық кодты жазу процесіне қатысатын қасиеттер, әдістер мен оқиғалар көрсетілуі керек. Нысандардың бір-бірімен пішіндегі өзара әрекеттесуі сызықтар арқылы көрсетілуі мүмкін. Сондай-ақ, сызықтарды қолдана отырып, қасиеттер мен әдістерді бір объектінің оқиғаларында да, оларды басқа объектілердің маңында да қолдануға болады. Осылайша, зертханалық жұмыс туралы студенттің есебінде әзірленген қосымшаның құрылымы мен логикасын сипаттайтын кластер болады.

Осы тұжырымдаманың мазмұны мыналарды қамтиды:

– математикалық, алгоритмдік ойлауды дамыту және ақыл-ой әрекетінің кәсіби маңызды тәсілдерін қалыптастыру;

– арнайы пәндерді оқу және кәсіптік даярлау үшін математикалық және информатика аппаратын қамтамасыз ету;

– жаратылыстану, математика, информатика және оларды қолдану саласында үздіксіз өз бетінше білім алуға әдіснамалық даярлық.

Аталған міндеттер жаратылыстану-математика бағытындағы информатиканың ғылым ретінде және оқу пәні ретінде ерекшелігін ескере отырып, оқыту процесін ұйымдастырудың мазмұндық (информатика курстарының мазмұнын іріктеу және құру) және әдістемелік деңгейлерінде шешуді талап етеді. Жаратылыстану-математика бағыттағы информатиканың

ерекшелігі туралы айтатын болсақ, олардың келесі ерекшеліктерін атап өтуге болады:

– мазмұннан алшақтатылған пішін тәуелсіз объект ретінде әрекет етеді (сандар, геометриялық фигуралар, теңдеулер, модельдер және т.б.);

– математикада теоремалар түрінде әрекет ететін объектілердің негізгі қасиеттері, ал информатикада құралдар тақтасы арқылы құрылған басқару элементі;

– жаңа математикалық және ақпараттық ұғымдарды қалыптасқан;

– математика мен информатиканы қолданудың әмбебаптығы;

– жаратылыстану, қоғамдық және гуманитарлық ғылымдар арасындағы ерекше орын (білімнің формалды саласы, ерекше тіл).

Студенттерді оқыту кезінде «кластер» технологиясын қолдану олардың білімін жаратылыстану-математика бағытында жүйелеуге, есептеу мәселелерін шешу үшін визуалды қосымшаны құру мысалында автоматтандырылған ақпараттық технологияның негіздерін жасауға және қалыптастыруға мүмкіндік береді. Студенттерді информатиканы оқыту процесінде кластерлерді құру кезінде ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың келесі заманауи құралдарын пайдалану ұсынылады:

– мәтіндік процессордағы графикалық нысандармен жұмыс істеуге арналған құралдар;

– бейнекрайбинг құралдары (VideoScribe, PowToon);

– интеллект карталарын құруға арналған онлайн қосымшалар (Coggle, Popplet) [5].

Аталған қаражат кластерді неғұрлым тиімді құруға және визуализациялауға, студенттерге осы құралдардың мүмкіндіктерін жақсы игеруге мүмкіндік береді. «Кластер» технологиясын тек дәрістер мен зертханалық жұмыстарда ғана емес, сонымен қатар студенттердің «Информатика» пәні бойынша оқу материалын өз бетінше зерттеу барысында да қолдануға болатындығын атап өткен жөн.

Осы курсты оқығаннан кейін студент игеруі тиіс білім мен дағдылар бар:

– пайдаланушы интерфейсінің мақсаты;

– жоғары деңгейлі бағдарламалау ортасы туралы түсінік;

– бағдарламалау жүйелерінің айырмашылықтары;

– құрылымдық, модульдік, объектіге бағытталған бағдарламалау туралы түсінік;

– макро түсінігі;

– анимация ұйымдастыру негіздері;

– оқыту, бақылау, ойын бағдарламаларын әзірлеу принциптері;

– векторлық графиканы өңдеу құралдары;

– компьютерлік презентация түсінігі;

– ақпараттық-логикалық модельдерді әзірлеу технологиясы;

– пошта бағдарламасымен жұмыс істеу принциптері;

– web-беттерді құру тұжырымдамалары;

– ақпараттық-іздеу жүйелерінің түсінігі;

– іздеу жүйелерінің түсінігі.

Информатика мен математиканы бірлесіп зерттеу мәселелерін зерттей отырып, студенттерді бірлесіп даярлау интеграцияны емес, оларды оқу кезінде осы пәндерді толықтыруды жүзеге асыруға мүмкіндік береді, бұл информатиканы да, математиканы да оқытудың тиімділігін арттырады. Информатика мен математиканың пәнаралық байланысын олардың синтезінің барлық тенденциялары үшін тәуелсіз ғылыми пәндер мәртебесін сақтайтын көп қырлы пәндер екенін ескере отырып анықтау керек.

Жоғарыда айтылғандар педагог кадрлардың информатиканы оқытуда математика әдістерін қолдану бөлігінде құзыреттілікті қалыптастырудың орындылығын, әсіресе білім беруді ақпараттандыру контексінде анықтайды, мұны бакалавриаттың негізгі кәсіптік білім беру бағдарламасы пәндерінің мазмұны мен құрылымын жобалау процесінде ескеру қажет. Жеке тапсырмаларды орындаудан басқа, студенттерге «MS Access» қосымшасын қолдану аясын талдауға кеңес берген жөн. Өз бетінше жұмыс істеуге арналған әртүрлі тапсырмаларды орындау студенттердің информатика пәнінің күрделі теориялық материалын оқуға және заманауи компьютерлік бағдарламаларды игеруге деген ынтасын арттыруға ықпал етеді деп болжанады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Агиева З.Н. Возможности образовательной области Математика и информатика для реализации компетентностного подхода в школе и вузе. – Соликамский государственный педагогический институт, 2013. – С. 78-82.

2 Байбақтина А.Т. Информатиканы оқыту үдерісінде оқу проектілерін қолданудың алғы шарттары мен талаптары туралы. «Информатика негіздері» журналы. – Алматы, 2005. – Б. 5-7.

3 Рихтер Т.В. Избранные вопросы методики преподавания информатики: методическое пособие. – Соликамск: Соликамский государственный педагогический институт, 2010. – 79 с.

4 Сағымбаева А.Е. Білімді тексерудің тестілік әдістемесі. Информатика негіздері, 2002. – Б. 15-17.

5 Ершов А.П. Информатизация: от компьютерной грамотности учащихся к информационной культуре общества. Наука о информатике, 1988. – С. 9-15.

6 Ангеловски К. Мұғалімдер мен инновациялар. – М.: Педагогика, 1982. – 98 б.

7 Антипов И.Н. Педагогикалық ЖОО-да информатиканы оқыту әдістемесі туралы. Педагогикалық информатика. 1994, № 1. – Б. 40-46.

8 Архангельский С.И. Жоғары мектепте оқу процесін ғылыми ұйымдастыру бойынша дәрістер. – М.: Жоғары Мектеп, 1976.

9 Архангельский С.И. Жоғары мектептегі оқу процесі, оның логикалық негіздері мен әдістері. – М.: Жоғары Мектеп, 1980. – 367 б.

10 Афанасьева Е.М. Жаңа ақпараттық технологиялар біріктірілген сабақта біріктіруші бастама ретінде. «ИТО – 98» тезистер жинағы. – М.: 1998. – С. 9.

11 Бабанский Ю.К. Оқу процесін оңтайландыру. – М.: Педагогика, 1977. – 251 с.

12 Балл Г.А. Оқу есептерінің теориясы. – М.: Педагогика, 1990. – 184 б.

13 Баталов А.А. Кәсіби ойлау түсінігі: әдіснамалық және идеологиялық аспектілер. – Томск, 1985. – 230 б.

14 Беленький Г.И. Пәнаралық байланыстардың тәрбиелік және білім беру аспектілері туралы. Сов. Педагогика. 1977, № 5. – Б. 59-65.

15 Белозерцев Е.П. Қайта құру жағдайында мұғалімді даярлау. – М.: Педагогика, 1989. – 206 б.

МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENT

Гуманитарлық ғылымдар
Гуманитарные науки
Humanities

Абралиева Б.К., Әмірбек Е. Фразеологизмдердің шығу арналарының антонимдер мен мақал-мәтелдерге қатысы 4
Калдыбаева А.К., Сугирбекова Н.Б. Употребление наречия образа действия на английском и казахском языках 8
Аршабек Қ. Жалпы тіл біліміндегі ежелгі дәуір тіл білімінің алатын орны 13
Karlygash T.T. Interlingual errors caused by intercultural communication .. 17
Усербаева М.А., Мусирманкул С. Латын әліпбиіне көшу – маңызды іс 22
Кенжебекова Р.С. Глаголы движения на русском, казахском и английском языках в спортивном медиадискурсе 22
Rakhmatulina A.R., Andrenko Y.V. Psychological influence of music on university students during training session 33
Әбсадық А.А., Жумаканова Н.С. Психолингвистикадағы зерттеулердің жаңа бағыттары 38
Zhumaliyeva M.M., Erniyazova B.T. Polite requests and answers: teaching etiquette cliches of english as a foreign language 43
Султанова С.М., Тоқсанбаева Т.Ж. Особенности словообразовательной системы казахского языка 48
Джонисова Г.К., Тоқсанова Г.М. Әлеуметтік желілердегі қарым-қатынас мәдениетінің рөлі 53
Rakhmatulina A.R., Shabanova N.A. Psychological features of experiencing intrapersonal conflict at the stage of professional training 58
Қуанышбаева Н.А. Жамбыл Жабаев пен Қасым Аманжолов поэзиясындағы жоқтау мен қоштасу 62
Молдажан А.Е. Рассмотрение легенды как происхождение и источник возникновения современного жанра фэнтези 68
Бейсембаева Н.О., Тоқсамбаева А.О. Қазақ прозасындағы аштық, қуғын-сүргін тақырыптарының көріністері 72
Садуллаев Н.Н., Акбулатов А.А. Қазақ әдебиетіндегі шығыстық сарын: әдеби байланыс мәселесі 78
Рысбеков Т.З., Мендикулова Ж.Б. Батыс Қазақстан – Сталинград майданының жақын тылы 85
Пленчев Д.Д. Становление и развитие научной интеллигенции Казахстана во второй половине XX века 89

Кайржанова А.А., Акбулатов А.А. Қазіргі қазақ прозасындағы қазақ-қырғыз әдеби байланысы 94
Тогузбаева Н.Д. Түрік, шешен және қырым татар диаспорасы өкілдерімен ұлтаралық неке құру 100
Юсупова Ш.С., Пирназарова Т.М. Как быть человеком, читающим в эпоху гаждетов? 105
Тағаева Л.О. Ұйғыр және дүнген халықтары туралы тарихи дерек көздерін талдау 109

Құқық қорғау, әскери іс және қауіпсіздік
Юриспруденция, военное дело и безопасность
Law enforcement, military and security

Уахитова М.М. Специфика использования музыкального произведения в сети интернет 116
Жалғас Д.Н., Жұбатқан А.К. Демпингке қарсы іс-әрекет саласындағы ынтымақтастық туралы мәселе 121
Порфиряну К.Ю. Особенности гражданского законодательства российской федерации, регулирующего сферу применения приобретательной давности 126

Әлеуметтік ғылымдар және экономика
Социальные науки и экономика
Social sciences and economics

Серікқызы А., Карабаева А. Дүниежүзілік соғыс кезеңінде үгіт-насихат техникасы 132
Жанабаев Н.А., Ахметов Д.С. Методика разработки стратегии развития промышленного предприятия 137

Жаратылыстану ғылымдары
Естественные науки
Natural science

Абылқанова Б.С. Дифференциалдық теңдеулердің кейбір түрлерін шешу үшін түрлендіруді ығыстыру және масштабтау әдісін қолдану 144
Абдикаликова Г.А., Есекен А.К. О некоторых дифференциальных моделях физико-технических задач 151
Тұрғанбек Ж.Б., Ибатаев Ж.А. PBL әдістерін химия пәнін оқытуда қолданудың заманауи тәжірибелері 156
Замзина А.Е. Екі асимптотикалық формуланың эквиваленттік критерийі 160

Искакова М.Т., Бакытова Н.А. Модуль таңбасы бар теңсіздіктерді шешу тәсілдеріне әдістемелік талдау 168
Найманғазы А., Сулейменова А. Сиыр, бие, түйе сүттерінен ақуыздарды бөліп алу 174
Натиева Ә.Қ., Дюсегалиев М.Ж. Етті және сүтті бағыттағы өнім беретін донор ірі қара малдардың эмбриондарына салыстырмалы морфологиялық бағалау 181
Жумагалиева С.А., Дюсегалиев М.Ж. Трансферрин түрлері бойынша қара қаракөл қойының генетикалық құрылымының қазіргі жағдайы 187

Өнертану салалары
Отрасли искусствоведения
Branches of art criticism

Бақытбек З., Еспенбетов Б.Ж. Этно-музейдің тарихи-мәдени мұраларды дәріптеудегі мүмкіншіліктері 193
Nysangaliyeva B.T. Features of the use of ict in the lessons of fine arts 198
Смагулова Ш.А., Оңғар М.Б., Дидар Ш.Т. Интерьердегі сәндік бұйымдар және олардың қолданылуы 203
Жақсыбекова Т.А., Еспенбетов Б.Ж. Заманауи дизайн интерьері экодизайн стиліндегі табиғаттың үйлесімімен адамдардың тұрмыс-тіршілігіндегі жайлылық 207
Аманбаева Ш.Е., Дидар Ш.Т. Интерьер дизайны және кәсіби дизайнер қызметінің қажеттілігі 212

Техникалық ғылымдар және технологиялар
Технические науки и отрасль технологии
Technical sciences and technologies of the industry

Өтепова Д.Д. Білім берудегі AR/VR технологияларының рөлі 217
Ахсутова А.А., Сатпаева Б.К. Разработка информационного обеспечения информационные системы и информационные технологии 221
Жолгелді М.С. Мобильді қосымшаны жобалауға арналған ортасы мен құралдары 226
Шарапова М.О., Жумагулова А.К. Теоретические основы функционирования информационных систем и информационных технологий в организации 231
Аканова Ж.Ж., Камалбеков М.К. Сымсыз сенсорлық желілердің болашағы 234
Султанов Б.А., Касымжанова К.С. Обработка поездов по прибытию на станцию инновационным методом 239
Муханбетова А.Д., Умышев Д.Р., Туманов М.Е. Сандық үлгілеу көмегімен түрлі микрофакельді құрылғыларды салыстырмалы талдау .. 243

Жамиев Н.С., Цыба Ю.А. Современное состояние энергосберегающего электропривода мелиоративного насосного агрегата 248
Жубаналиев Е.Ж. Елді мекендерді сумен жабдықтау және су әкету жүйелерін қайта құру 253
Абдувалова А.Д., Махмұт М.Ж., Рахымбекова Р.Қ. Deductor аналитикалық платформада көп өлшемді мәліметтерді өңдеу технологиясын іске асыру 256
Жолымбаев О.М., Асқар Ш.Ұ., Сарғызова А.М. «Алгоритмдеу және программалау» бөлімін оқытудың кейбір мәселелерін шешу жолдары .. 260

Ауыл шаруашылығы
Сельскохозяйственные науки
Agricultural science

Сулейменова А., Найманғазы А., Азимбаева Г.Е. Heliantnus Tuberosus гүлінің құрамындағы аминқышқылдарын және органикалық еріткіштердегі экстрактысын физика-химиялық әдістермен зерттеу 266
Амандыкова А.Б., Бугубаева А.У., Хамит Б.А. Гидропонный зеленый корм в кормлении лошадей кустанайской породы 272
Бугубаева А.У., Амандыкова А.Б., Максутова Ш.К. Спорттық жылқылардың стресске төзімділігін арттыру үшін «Гамавит» препаратын қолдану 280

Педагогика және білім беру
Педагогика и образование
Field of pedagogy and education

Муталиева А.Ш., Қабдығали Ж.А. Болашақ мамандықты таңдау: психологиялық-педагогикалық аспект 287
Бекболганов Е.Ж. Психологиялық-педагогикалық түзету кабинетіндегі ерекше білімді қажет ететін балалардың тұлғалық ерекшеліктері 291
Alimzhanova F., Abdullina Zh. Formation of professional and pedagogical competence of foreign language teachers 296
Дюсенова М.К. Тәрбиеші имиджі балабақша имиджін құрастырушы ... 300
Арзымбетова Ш.Ж., Тоқтасынова А.Ғ., Шыныбаева А.Т. Педагогикалық тәжірибе аясында студенттердің кәсіби сапаларын дамытудың алғышарттары 304
Komekbayeva L.M., Kazibayeva Zh.Yu. Professional competence of a Teacher 310
Тлеуберлинова Э.Б., Мухаметжанова А.О. Бастауыш сынып оқушыларын ұлттық құндылықтарға тәрбиелеу 315

Атаханова А.К., Узакбаева С.А. Жоғары сынып оқушыларының мәдениаралық коммуникативтік біліктілігін «Шетел тілі» пәнін оқыту барысында қалыптастыру мазмұны 320
Mamadaliyeva Yu., Abdujabbarova Z., Nabiyeva Sh. The improvement of teachers' professional competency 325
Абуова Ж.К., Сатпаева Б.К., Әбуова Н.Қ. Білім берудегі цифрлық технологиялардың маңызы 330
Мусагулова Д.Б. Ойын технологиялары арқылы мектеп жасына дейінгі балалардың эмоционалдық дамуы 334
Қали Ы.Б. Оқушылардың зерттеу мәдениетін қалыптастырудың теориялық аспектілері 337
Ортаева А.С., Шақтыбек Е.М. Жоғары сынып оқушыларын өзін-өзі тану сабақтарында имандылыққа тәрбиелеу 341
Джонисова Г.Қ., Халикова Б.Т. Қашықтықтан оқыту жағдайында педагогика және психология пәндерін оқытуда интерактивті әдістерді қолдану 346
Айдарова А.Б. Мектептегі оқу процесін жақсарту үшін оқушылардың назар аудару деңгейін диагностикалау 351
Сайлаубаева А. Шет тілдерін оқытудағы кейстік әдіс 365
Ортаева А.С., Есжанов Б.Е. Кәмелетке толмағандар қылмыстығы профилактикасының алғы шарттары 371
Есенгабылов И.Ж., Алдабергенова А.О., Нұрғожаев Ш.Б. Білім алушының математиканы оқып-білу іс-әрекетіндегі ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың алатын орны 375
Найманбаева А.Б., Искакова Ж.М., Чернявская О.М. Изучение химии на английском языке через индивидуальный подход к обучению в дистанционном формате 382
Абдилазизова Д.Е., Турсунова Т.Ж. Ағылшын тілін оқытуда оқушылардың ойлау қабылетін дамытудағы синектика 385
Аманбай А.Е. Ағылшын тілінде сөйлеу қабілетін жақсартатын ең тиімді қосымшалар 389
Бауржанова Ж.Б. Жаратылыстану-математика бағытындағы информатиканы оқыту әдістемесі 395

Scientific publication
proceedings of the international scientific conference
«New scientific research – 2022»
22-23 february 2022
Turkestan, Kazakhstan

Responsible editor – A. Amangeldiyev

Signed to the press on 24. 02. 2022.
Circulation of 50 copies. 60X90/8 format
Offset paper font «Times New Roman»
Order no. 15246

ISBN 978-601-08-1950-4

Published in the printing house of the «Bilim Innovations Group».
Uly Dala avenue 38/494, Nur-Sultan city, Republic of Kazakhstan, 010000
Phone: +77074929322; e-mail: info@kazconf.com

Ескертпелер үшін